

ISSN 2306-7365 (Print)
ISSN 2664-0686 (Online)
Индекс 75637
DOI prefix: 10.47526

ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ АТЫНДАҒЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚ-ТҮРІК УНИВЕРСИТЕТІ

HOCA AHMET YESEVI
ULUSLARARASI TÜRK-KAZAK ÜNİVERSİTESİ

YESEVI
ÜNİVERSİTESİ
HABARŞISI
Bilimsel Dergisi

ЯСАУИ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ
ғылыми журналы

№4 (122) 2021

қазан-қараша-желтоқсан

ҒЫЛЫМИ РЕДАКТОР

филология ғылымдарының кандидаты, профессор
СЕРДАЛІ БЕКЖІГІТ КЕНЖЕБЕКҰЛЫ

BİLİMSEL EDITÖR

Prof. Dr.

SERDALİ BEKJİGİT KENJEBEKULI

НАУЧНЫЙ РЕДАКТОР

кандидат филологических наук, профессор
СЕРДАЛИ БЕКЖИГИТ КЕНЖЕБЕКОВИЧ

SCIENTIFIC EDITOR

Professor, Candidate of Philological Sciences
SERDALİ BEKZHIGIT KENZHEBEKOVICH

Индекстеледі/Tarama indeksli/ Индексируется/ Scanned indexes:

ҚҰРЫЛТАЙШЫ:

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Журнал Қазақстан Республикасының Баспасөз және бұқаралық ақпарат істері жөніндегі ұлттық агенттігінде 1996 жылғы 8 қазанда тіркеліп, Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігі Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінің №232-Ж куәлігі берілген.

Шығу жиілігі: 3 айда 1 рет. МББ тілі: қазақша, түрікше, ағылшынша, орысша. Тарату аумағы:

Қазақстан Республикасы, алыс және жақын шетел. **Индекс №75637.**

Журнал 2013 жылдың қаңтар айынан бастап Париж қаласындағы ISSN орталығында тіркелген. **ISSN 2306-7365 (Print), ISSN 2664-0686 (Online).**

Ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Білім және ғылым саласындағы сапаны қамтамасыз ету Комитетінің 2021 жылдың 07 желтоқсандағы №821 бұйрығымен журнал Комитет ұсынатын ғылыми басылымдар тізіміне Педагогика ғылымдары бағыты бойынша енгізілді.

KURUCU:

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi

Dergi 8 Ekim 1996'da Kazakistan Cumhuriyeti Basın ve Medya İletişim Ajansı tarafından tescillenmiş, Kazakistan Cumhuriyeti Yatırım ve Gelişim Bakanlığının, İletişim, Bilişim ve Bilgilendirme Komitesinin 232-J numaralı kimliği verilmiştir. Yayın Süresi: 3 ayda 1 defadır. Süreli Basın Yayın Dili: Kazakça, Türkçe, İngilizce ve Rusça. Dağıtım Bölgesi: Kazakistan Cumhuriyeti, uzak ve yakın yabancı ülkeler.

İndeks: 75637. Dergi, Ocak 2013'ten bu yana Paris'teki ISSN Merkezi'nde kayıtlıdır. **ISSN 2306-7365 (Print), ISSN 2664-0686 (Online).**

Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı'nın 07/12/2021 tarih ve 821 nolu kararıyla bu dergi Pedagojik bilimler alanında KC EBB tarafından tavsiye edilen bilimsel dergiler listesine dahil edilmiştir.

УЧРЕДИТЕЛЬ:

Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави

Журнал зарегистрирован в Национальном агентстве по делам печати и массовой информации Республики Казахстан 8 октября 1996 года. Комитетом связи, информатизации и информации Министерства по инвестициям и развитию Республики Казахстан выдано свидетельство №232-Ж. Периодичность издания: 1 раз в 3 месяца. Язык ППИ: казахский, турецкий, английский, русский.

Территория распространения: Республика Казахстан, дальнее и ближнее зарубежье.

Индекс №75637.

Журнал с января 2013 года был зарегистрирован в Центре ISSN в городе Париже.

ISSN 2306-7365 (Print), ISSN 2664-0686 (Online).

Приказом Комитета по обеспечению качества в сфере образования и науки Министерства образования и науки Республики Казахстан от 07 декабря 2021 года №821 журнал включен в перечень научных изданий в области Педагогических наук, рекомендуемых Комитетом.

FOUNDER:

Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

The Journal was registered by the Communication, Informatization and Information Committee Periodical press and information agency of the Republic of Kazakhstan on October 8, 1996, Ministry of Investment and Development of the Republic of Kazakhstan issued a certificate № 232-G. Publication: 1 time in 3 months.

Language PPP: Kazakh, Turkish, English, Russian. Territory of distribution: the Republic of Kazakhstan, near and far abroad. **Index №75637.**

The journal has been registered since January 2013 at the ISSN Center in Paris.

ISSN 2306-7365 (Print), ISSN 2664-0686 (Online).

Pursuant to the Order of the Committee for Quality Assurance in Education and Science of the Republic of Kazakhstan dated December 07, 2021 №821 the journal is included in the list of scientific publications in the field of Pedagogical sciences recommended by the Committee.

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА МҮШЕЛЕРІ

ФИЛОСОФИЯ

Ғабитов Тұрсұн	- филос.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Кенжетай Досай	- филос.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Соколов Владислав	- филос.ғ.к. /Ресей/
Шаповал Юлия	- филос.ғ.д., профессор /Қазақстан/

ПЕДАГОГИКА

Атемова Қалипа	- п.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Беркимбаев Камалбек	- п.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Гелишли Юджел	- профессор, доктор /Түркия/
Торыбаева Жамила	- п.ғ.д., профессор /Қазақстан/

ФИЛОЛОГИЯ

Бюлент Байрам	- профессор, доктор /Түркия/
Ергөбек Құлбек	- ф.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Сағидолда Гүлғайша	- ф.ғ.д. /Қазақстан/
Садықов Сейдулла	- ф.ғ.д., доцент /Қазақстан/

ТАРИХ

Жетібаев Көпжасар	- т.ғ.к., профессор /Қазақстан/
Кабульдинов Зиябек	- т.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Қожа Мұхтар	- т.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Томар Женгиз	- профессор, доктор /Түркия/
Тұрсұн Хазретәлі	- т.ғ.д., профессор /Қазақстан/

DANIŐMA KURULU

FELSEFE

Gabitov Tursun	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Kenjetay Dosay	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Sokolov Vladislav	- Doç. Dr. /Rusya/
Őapoval Yulia	- Prof. Dr. /Kazakistan/

PEDAGOJİ

Atemova Kalipa	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Berkimbayev Kamalbek	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Yücel GeliŐli	- Prof. Dr. /Türkiye/
Toribaeva Jamila	- Prof. Dr. /Kazakistan/

FİİLOLOJİ

Bülent Bayram	- Prof. Dr. /Türkiye/
Ergöbek Kulbek	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Sagidolda GülgayŐa	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Sadıkov Seydulla	- Doç. Dr. /Kazakistan/

TARİH

Jetibayev Köpjasar	- Doç. Dr. /Kazakistan/
Kabuldinov Ziyabek	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Koja Muhtar	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Tomar Cengiz	- Prof. Dr. /Türkiye/
Tursun Hazretali	- Prof. Dr. /Kazakistan/

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

ФИЛОСОФИЯ

Габитов Турсун	- д.филос.н., профессор /Казахстан/
Кенжетай Досай	- д.филос.н., профессор /Казахстан/
Соколов Владислав	- к.филос.н. /Россия/
Шаповал Юлия	- д.филос.н., профессор /Казахстан/

ПЕДАГОГИКА

Атемова Калипа	- д.п.н., профессор /Казахстан/
Беркимбаев Камалбек	- д.п.н., профессор /Казахстан/
Гелишли Юджел	- профессор, доктор /Турция/
Торыбаева Жамиля	- д.п.н., профессор /Казахстан/

ФИЛОЛОГИЯ

Бюлент Байрам	- профессор, доктор /Турция/
Ергобек Кулбек	- д.ф.н., профессор /Казахстан/
Сагидолда Гулгайша	- д.ф.н. /Казахстан/
Садыков Сейдулла	- д.ф.н., доцент /Казахстан/

ИСТОРИЯ

Жетибаев Копжасар	- к.и.н., профессор /Казахстан/
Кабульдинов Зиябек	- д.и.н., профессор /Казахстан/
Кожа Мухтар	- д.и.н., профессор /Казахстан/
Томар Женгиз	- профессор, доктор /Турция/
Турсун Хазретали	- д.и.н., профессор /Казахстан/

EDITORIAL BOARD

PHILOSOPHY

Gabitov Tursun	- Doctor of Philosophical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Kenzhetay Dosay	- Doctor of Philosophical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Sokolov Vladislav	- Candidate of Philosophical Sciences /Russia/
Shapoval Yulia	- Doctor of Philosophical Sciences, Professor /Kazakhstan/

PEDAGOGY

Atemova Kalipa	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Berkimbayev Kamalbek	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Yuzhel Gelishli	- Professor, Doctor /Turkey/
Toribaeva Jamila	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Kazakhstan/

PHILOLOGY

Bulent Bayram	- Professor, Doctor /Turkey/
Ergobek Kulbek	- Doctor of Philological Sciences, Professor /Kazakhstan/
Sagidolda Gulgaysha	- Doctor of Philological Sciences /Kazakhstan/
Sadikov Seydulla	- Doctor of Philological Sciences, Associate Professor /Kazakhstan/

HISTORY

Zhetibayev Kopzhasar	- Candidate of Historical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Kabuldinov Ziyabek	- Doctor of Historical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Kozha Muhtar	- Doctor of Historical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Tomar Zhengiz	- Professor, Doctor /Turkey/
Tursun Hazretali	- Doctor of Historical Sciences, Professor /Kazakhstan/

ФИЛОЛОГИЯ

ӘОЖ 811.512.1; МҒТАР 16.01.11
<https://doi.org/10.47526/2021-4/2664-0686.01>Н.Д. ҚОШАНОВА¹✉, Ж.С. ЕРГУБЕКОВА²¹филология ғылымдарының кандидаты,Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: nagima.koshanova@ayu.edu.kz²PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік
университетінің доцент м.а.(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: zhanat.yergubekova@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0002-4282-9541>ТҮРІКТАНУ ҒЫЛЫМЫНДА «ҮШ», «ТӨРТ», «БЕС» СӨЗДЕРІМЕН КЕЛЕТІН
ТҰРАҚТЫ ТІРКЕСТЕРДІҢ ЖАСАЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Қай тілдің болмасын тұрақты тіркестерінің мағынасы көбінесе сол тілде сөйлейтін қауымға түсінікті. Алайда кейде даяр қалпында қолданылатын тұрақты тіркес тұлғасы мазмұн ерекшеліктеріне байланысты тіпті ана тілін білетіндер үшін де түсінікті бола бермейді. Өйткені тұрақты тіркестер, мақал-мәтелдер – ұзақ дәуірдің жемісі. Тілдің тұрақты тіркестері мен мақал-мәтелдері құрамындағы сан есімдердің мағыналық, символдық сипаты сол тұрақты тіркестер құрамында қолданылу себебінің де халық үшін түсініксіз жайттары көп.

Тіл тағдыры ұлт тарихымен сабақтас. Халықтың салты, дәстүрі, әлеуметтік жағдайы, мәдени деңгейі сол халықтың тілінен көрініс табады. Тіліміздегі тұрақты тіркестер құрамындағы сан есімдердің қалыптасуы тарихи категория болғандықтан, өткен дәуірдің өмір шындығын, әдет-ғұрпын, шаруашылық, тұрмыс-жағдайын көрсететін тілдік деректер деуге болады.

Қазақ тіл білімінде тұрақты тіркестердің алатын орны ерекше. Фразеологизмдер өз табиғатына сай лексикалық, этимологиялық, морфологиялық, синтаксистік, стилистикалық, когнитивтік тұрғыдан зерттелініп келеді. Әйтсе де әлі зерттеліну керек тұстары көп. Солардың бірі – қазақ тіліндегі тұрақты тіркестер құрамындағы сан есімдер, олардың мағыналық, этимологиялық, стилистикалық, грамматикалық қыр-сырын анықтау. Зерттеу жұмысына нысан етіп алып отырған тақырыбымыздың ерекшелігінің өзі тұрақты тіркестердің жасалу тарихымен байланыстылығында.

Кілт сөздер: түркология, тұрақты тіркестер, сан есімдер, сан есімдердің этимологиясы, тұрақты тіркестер этимологиясы.

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Қошанова Н.Д., Ергубекова Ж.С. Түріктану ғылымында «үш», «төрт», «бес» сөздерімен келетін тұрақты тіркестердің жасалу ерекшеліктері // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2021. – №4 (122). – Б. 7–19. <https://doi.org/10.47526/2021-4/2664-0686.01>

***Cite us correctly:**

Qoshanova N.D., Ergubekova J.S. Turiktanu gylymynda «ush», «tort», «bes» sozdepimen keletin turaqty tirkesterdin jasaluu erekshelekleri [Features of Formations of Stable Phrases with the Words “Three”, “Four”, “Five” in Turkology] // *Iasauu universitetinin habarshysy*. – 2021. – №4 (122). – B. 7–19. <https://doi.org/10.47526/2021-4/2664-0686.01>

N.D. Koshanova¹, Zh.S. Yergubekova²

¹*Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: nagima.koshanova@ayu.edu.kz*

²*PhD, Acting Associate Professor of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: zhanat.yergubekova@ayu.edu.kz*

Features of Formations of Stable Phrases with the Words “Three”, “Four”, “Five” in Turkology

Abstract. The meaning of stable expressions of a language is often understandable to a person who speaks that language. However, the form and content are not always clear even to those who know their native language. After all, constant phrases, proverbs-sayings are the fruits of a long era. The semantic, symbolic nature of the reading in the composition of stable phrases and proverbs of languages, as well as the reason for their use in the composition of stable phrases take many incomprehensible moments for people.

The fate of the language is connected with the history of the nation. Customs, traditions, social status, cultural level of the people are reflected in the language of this people. Due to the fact that the formation of numerals as part of stable expressions in our language is a historical category, we can say linguistic data reflecting the realities of life, customs, economic, living conditions of past eras.

Stable expressions occupy a special place in Kazakh linguistics. By their nature, phraseological units are studied lexically, etymologically, morphologically, syntactically, stylistically, cognitively. However, there are many points that have yet to be explored. One of them is numerals as part of stable phrases in Kazakh language, the definition of their semantic, etymological, stylistic, grammatical aspects. The specificity of the topic that becomes the object of research work is that it is connected with the history of the creation of stable expressions.

Keywords: Turkology, stable phrases, numerals, etymology of numerals, etymology of stable phrases.

Н.Д. Кошанова¹, Ж.С. Ергубекова²

¹*кандидат филологических наук, доцент Международного казахско-турецкого
университета имени Ходжи Ахмеда Ясави*

(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: nagima.koshanova@ayu.edu.kz

²*PhD, и.о. доцента Международного казахско-турецкого
университета имени Ходжи Ахмеда Ясави*

(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: zhanat.yergubekova@ayu.edu.kz

Особенности образований устойчивых словосочетаний со словами «три», «четыре», «пять» в тюркологии

Аннотация. Значение устойчивых выражений какого-либо языка часто понятно человеку, говорящему на этом языке. Однако форма, содержание устойчивых выражений, употребляющихся в готовом виде, не всегда понятны даже тем, кто знает родной язык. Ведь устойчивые фразы, пословицы-поговорки – плоды долгой эпохи. Смысловая, символическая природа числительных в составе устойчивых словосочетаний и пословиц языка, а также причина их употребления в составе устойчивых словосочетаний имеют много непонятных моментов для народа.

Судьба языка связана с историей нации. Обычаи, традиции, социальное положение, культурный уровень народа отражаются в языке этого народа. В связи с тем, что образование числительных в составе устойчивых выражений в нашем языке является исторической

категорией, можно их называть языковыми данными, отражающими реалии жизни, обычаи, хозяйственные, бытовые условия прошлых эпох.

В казахском языкознании особое место занимают устойчивые выражения. По своей природе фразеологизмы изучаются лексически, этимологически, морфологически, синтаксически, стилистически, когнитивно. Тем не менее, есть много моментов, которые еще предстоит изучить. Один из них – числительные в составе устойчивых словосочетаний в казахском языке, определение их смысловых, этимологических, стилистических, грамматических аспектов. Специфика темы, которая становится объектом исследовательской работы, заключается в том, что она связана с историей создания устойчивых выражений.

Ключевые слова: тюркология, устойчивые словосочетания, числительные, этимология числительных, этимология устойчивых словосочетаний.

Кіріспе

Сан жөніндегі ұғым – адамзат мәдениетінің тууымен және оның дамуымен тығыз байланысты. Егер осы ұғым болмаса, біздің рухани өміріміз бен практикалық қызметімізді өз дәрежесінде көрсете алмас едік.

Алғашқы қоғам адамдары дүние, сыртқы дүние жөніндегі өздерінің саналарын табиғаттың құбылыстарын байқау арқылы дамытты. Бұл кезде алғашқы қоғам адамы табиғатты сырттай мезгеуші есебінде болады. Ақиқатында адам өзінің өмірлік ісін теориялық болжаудан немесе табиғатты тікелей бақылаудан бастаған жоқ, ол оны еңбек етіп, өмір сүру және табиғатты түрлендіріп, өзіне бағындыру күресінде бастады [1, 7-б.].

Дүние жүзіндегі халықтардың тілдері мен әдет-ғұрыптарында айырмашылық болып, алшақ жатқанымен, сандар туралы ұғым-түсінігі бір арнадан басталады. Осы сандар туралы ой қозғап, оның құпия сыры төңірегінде көп еңбек сіңірген академик Н.Я. Марр: «Халықтар қандай болса да бәрі де бүкіл адамзат еңбек етіп, жасап шығарған сандарды пайдаланады», - деген пікір айтады. Сондықтан барлық халықтардың күнделікті тұрмыста қолданылып жүрген сандар жүйесінде ұқсастық жиі ұшырап, кейбір сандар туралы түсінігі де бірдей болып келеді.

Сан ұғымы, сондай-ақ жалпы мөлшер категориясы материалдық тәжірибе негізінде қалыптасты. Кейбір ғалымдардың пікірі бойынша, мәселен, неміс математигі М. Кантор хайуандардың да санай алатындығын ескертеді. Ал кей ғалымдардың пікірінше, «сан – адам санасының ойдан шығарған жемісі», не «әр сан құдай белгілеген белгілер».

Бұл көзқарастардың қателігі мынада: хайуанаттар санай білгеннен гөрі әр затты түр-түсінен ажыратады дегеніміз дұрыс болар. Сандық категорияны математика тұрғысынан зерттеушілердің де, философия, тіл білімі тұрғысынан зерттеушілердің айтуында, санның түп атасы – санаға сәулесі түскен материал [2, 112-б.]. Санның тегі зат екендігін орта ғасырдың ойшыл философы, математигі, астрономы Әбунасыр әл-Фараби дұрыс көрсете білді:

«Сан, - дейді әл-Фараби өзінің «Ғылымдардың шығуы туралы» атты әйгілі еңбегінде, - бірліктерден құралған жиын болып табылады, ол субстанцияның алуан түрлі жолмен әр түрлі бөліктерге бөлінуінен шығады деп білемін. Субстанция өзінің жаратылысына тән қасиеттер бойынша шексіздікке шейін бөліне береді, сондықтан сандар да шексіз болады. Сан жөніндегі ғылым – субстанцияның бір бөлігін екінші бір бөлігіне көбейту туралы, бірін екіншісіне бөлу туралы, біріне бірін қосу, бірінен бірін алу, түбірі бар бөліктерінің түбірін табу, олардың пропорцияларын табу, т.с.с. туралы ғылым. Бұдан санның дүниеге қалай келгендігі, қайдан шығып, неліктен көбейіп кеткендігі, мүмкіндіктен шындыққа, жоқтан барға көшіп, болмысқа айналуының себебі айқын көрініп тұр. Бұл ғылымды грек даналары арифметика деп атайды» [2, 112-б.].

Сан есімдердің этимологиясы сан есімдердің көне түркі жазба ескерткіштерінде қолданылу ерекшеліктерімен байланысты.

Сан есімдердің жасалуына қарай: жай және күрделі сан есімдер етіп жіктейміз. Жай сан есімдерге бірден тоғызға дейін, яғни бірліктер, ондықтардан: он, отыз, қырық, елу, жүздіктен – жүз, мыңдықтардан – мың, сондай-ақ, халықаралық сан есімдер – миллион, миллиард жатады. Дөңгелек ондықтар атауы – жиырма (20), алпыс – алтымыш (60), жетпіс – жетіміш, сексен (80), тоқсан (90) этимологиялық жағынан күрделі сан есімнен, яғни екі санның бірігуінен жасалып тұр: екі, алты, жеті, сегіз, тоғыз бірліктерінен -мыс, -пыс, -піс (-мыш, -миш), -ен, -ан (он сөзінің варианттары) морфологиялық элементтер.

Енді осы сан есімдердің ішінде «үш», «төрт», «бес» сан есімдерінің жеке-жеке этимологиясына және осы сөздермен келетін тұрақты тіркестерге, олардың ерекшеліктеріне тоқталайық. Этимологиялық талдаулар сан есімдердің тұрақты тіркестер құрамында сақталуының себебін ашуға көмектеседі деп білеміз.

Зерттеу әдістері. Диахрондық, синхрондық талдау әдісі сан есімдердің тарихы мен бүгінгі тұрақты тіркестер құрамындағы семантикасын ашса, этимологиялық, құрылымдық әдістер сан есім сөздері мен тұрақты тіркестердің шығу тегін, мазмұндық, жұмсалымдық, қатысымдық қырларын қарастырады.

Талдау мен нәтижелер

Алғашқы адамдардың санау қабілетінің қаншалықты болғандығы туралы нақты деректер жоқ, өйткені жазу-сызу санаудан көп кейін шыққандығы мәлім. Сондықтан біздер оны білу үшін жанама төмендегідей мәліметтерге сүйенеміз:

1. Мәдени дамудан артта қалған халықтар туралы этнологиялық, этнографияның көрсеткіші. Жер шарының кей жерінде – Африкада, Орталық Америка, Австралияда, сондай-ақ кей аралдарды дамудың өте төмен сатысын кешіріп жатқан тайпалар сақталғандығы мәлім. Олар бізге дейінгі бес немесе он мың жылдар бұрынғы адамдар секілді. Осындай тайпалардың тілін, өнерін зерттеу көне дәуірдегі өзімізге нақты емес мәселелердің ашылуына көмегін тигізеді.

2. Бізге дейінгі жазба ескерткіштер, сондай-ақ алғашқы адамдар паналаған үңгірлерден табылған археологияның мәліметтері.

3. Санаудың алғашқы үлгілері халық ауыз әдебиетінде, атап айтқанда, ертегіде, мақал-мәтелдерде сақталуы мүмкін.

4. Жас балалардың сөйлеу мен санауды алғаш үйрене бастаған кезін зерттеген педагогика-психологиялық мәліметтер. Кез келген жас сәби адамзат дамуын қайталайды. Әрине, «қайталаудың» мерзімі өте қысқа, дегенмен, адамның санауды алғаш қалай меңгергені туралы түсінуге көмектеседі.

Жас бала санауды жаңа үйрене бастағанда, сандарды саналушы заттарға ажыратпайды, оларды бір-бірімен біріктіріп қарайды, мәселен, бес саусақ, бес асық, бес қарындаш, т.б. Міне, осы сияқты «алғашқы» адамдар да саналушы объектілермен біріктіріп қарады. Жас баладан ойыншықтарының санын сұрай қалсақ, санын айтпай, ойыншықтарын түр-түсі арқылы түгелдеп шығады. Қай халықтың баласы болмасын санауды саусақтары арқылы үйренеді. Кіші санды табиғи рет бойынша, үлкен саннан бұрын үйренеді [1, 9-б.].

Сан және мөлшер категориясы барлық тілдерде грамматикалық және лексикалық жолдармен беріледі. Лексикалық берілу барлық тілдерде сандардың сөзі арқылы көрінеді. Сан ұғымдары және негізгі қасиеттері сыртқы әлемнің (дүниенің) реалды заттарының қасиеттері мен сол қасиеттерінің суретін береді.

Грек математикасының іргесін қалаушылардың бірі – Пифагор: «Сан – дүниенің заңы және оның байланысы барлығын анықтайтын және танып білетін құрал: заттар дегеніміз сандарға еліктеу, заттардың түпкі мәнісі және олардың жаратылысы сан, әртүрлілікті

бірлікке келтіруші және гармонияны туғызушы – сан» [3, 5-б.], - деп, заттық ұғымның негізі – сан деп түсіндіреді.

Сан ұғымы мейлінше баяу дамыды, таза сан болып қалыптасуға дейін белгілі бір кезеңдерді өткерген.

Алғашқы кезеңі – сандық, мөлшер категориясының тікелей сезімдік қабылдау арқылы көрінуі. Алғашқы қоғам адамы сыртқы ортаны танып-білу барысында топтан элементтерді тез айыра білді. Осы көзқарас этнограф Л. Леви-Брюль пікірімен дамытылды. «Уже у некоторых животных в отношении очень простых случаев отличие на способность подобного рода... Если мы вспомним, что, по словам большинства наблюдателей, память первобытных людей «феноменальна» (выражение Спенсера и Гиллена), «граничит с чудом» (Шарльвуа), то тем больше оснований думать, что они легко могут обходиться без имен числительных. Благодаря привычке каждая совокупность предметов, которая их интересует, сохраняется в их памяти с той же точностью, которая позволяет им безошибочно распознавать след того или иного лица. Стоит появиться в данной совокупности какому-нибудь недочету, как он тотчас будет ими обнаружен. В этом столь верно сохраненном в памяти представлении число предметов или существ еще не дифференцировано: ...Ничто не позволяет выразить его отдельно. Тем не менее, качественно воспринимается или, если угодно, ощущается.

Когда они собираются на охоту, они, сидя уже в седле, осматриваются вокруг, и если не хватает хотя бы одной из многочисленных собак, которых они содержат, то они принимаются звать ее...» [4, 121-б.].

Түркі тілдеріндегі сан есім сөздер о баста ескі үнді, қытай тілдерінен ауысқан деген жорамал ескі дәуірлердегі мәдениет үндестігіне, немесе сол ежелгі дәуірлердегі саяси және әскери байланыстар тарихын ескеруден туындаған. Көне түркі жазба ескерткіштеріне үңілсек, қазіргі сан есімдерімізбен салыстырсақ, олардың үнді, қытай тілдерінен емес, төл тіліміздің жемісі екеніне көзімізді жеткіземіз.

Бастапқы кезде сан, мөлшер мағыналарының заттың нақты мазмұнымен тікелей байланысты болғандығын әртүрлі халықтардың тілдерінде сақталып келе жатқан ескілікті сөздерден де, кей тілдердегі қазіргі сан есімдерден де аңғаруға болады. Әрине, ол кезде толық, таза мағынасындағы сан есім емес. Мәселен, қытай тілінде «екі» ұғымын беретін «пу» сөзі «екі құлақ» мағынасында да қолданылады. Тибетте «патша» деген сөз - әрі «екі», әрі «құстың екі қанаты». Готентоттар (Африка) екі санын да, екі қолды да «тукам» дейді. Сол сияқты орыс тіліндегі пять сөзі мен түркі сөзіндегі «бес» сөздерінің де этимологиялық талдауы, «қол» зат есіміне алып келеді.

Сан есімдердің көпшілігі түбірлер өзінің қалыптасу негізі жағынан басқа сөз таптарымен (есімдер, етістіктер) тығыз байланысты болып келеді. Бір кезде зат (елу – қол, бес – қол) және қимыл әрекетті білдірген (алты, жеті, алтымыш) сөздердің кейбірі адам баласының айналадағы дүние жайлы ұғымының дифференциациялануына, адам ойының анализдік қасиетінің артуына қарай сан, зат пен құбылыстың сандық мөлшерін, шамасын білдіре бастауы әсте жат құбылыс емес [5, 71].

Сан есім дамуының бұл сатысы санның есімдерге, етістіктерге байланысты айтылуы, кейін сан есім болып қалыптасуы – мағыналық, яғни, зат немесе құбылыстың сапалық, сандық мағыналарына байланысты.

Математик ғалым М.Ысқақов сандардың меңгерілу дәуірін екіге бөледі, дәлірек айтқанда үшке дейінгі сандарды меңгеруі – бірінші дәуірде, үштен жиырмаға дейінгі сандарды меңгеру – екінші. «Осы екінші дәуірде адамның саусақтары тарихи роль атқарды. Онға дейінгі сандар қолдың саусақтары, оннан жиырмаға дейінгі сандар аяқтың башайлары арқылы саналады. Екінші дәуірді дүние жүзіндегі мәдениетті халықтардың бәрі бастарынан кешірді» [1, 112].

Белгілі бір санды, жинақты білдірудің эталоны, эквиваленті ретінде адам саусақтары, аяқ башайлары, сондай-ақ т.б. адам дене мүшелері қолданылды. «Касеирер отличает, что исходным пунктом для установления различит числовых, равно как и пространственных отношений, является человеческое тело и отсюда они переносятся на весь чувственно-наглядный мир» [6, 240].

Эталон, эквивалент арқылы санның берілуі нақты санның, сан есімнің қалыптасуына негіз болады. Осы ойымызды дәлелдей түсу үшін американ этнографы Э.Тэйлордың пікірін пайдалануымызға болады.

Сөйлей алмайтын мылқау адамға дейін санай білетінін, санауды тек саусақтары арқылы игеретінін айта келіп: «Егер зулусқа алты санының қалай екенін сұрасаң, «татизитупа» дейді, яғни, «келесі қолдың үлкен саусағын алу» деген сөз... Ол (зулус) жетіге дейін санап келсе, мәселен, қожасы жеті өгіз сатып алды деу керек болса, «у комбиле» деп сұқ саусағы арқылы түсіндіреді [7, 184].

Зерттеушілердің пікірімен санасқанда, түркі тілдерінің сан есімдерінің саусақтарға байланысты берілетіні белгілі: алты – келесі қолдан бір саусақ алу, осы етістіктің барысында алты қалыптасты; жеті – сұқ саусақ икемділігіне қарай, тамақ жеу икемділігінен жеті – жеті; тоғыз – тоғызыншы саналатын саусақтың икемсіздігінен, дөкірлігінен дөкір – тоғыз қалыптасты.

Дегенмен, адам ойлауы бірте-бірте санды заттан (саусаққа байланысты) дерексіздендіреді. Сандық ұғымды білдіретін сөздер о бастағы заттың мағынасынан ажырап, таза сан есімге айналды. Сан есімді тұрақты тіркестердің мағыналық, грамматикалық белгілерін ашу міндетті түрде кейбір сан есімдердің этимологиясына тоқталуды қажет етеді.

«Үш» сөзімен келетін тұрақты тіркестер. Кезінде белгілі бір көптік мағынасында санаудың шегі болған сан «үш» туралы дәлелді пікір жоқ. Тек Г.Рамстедт монғолдың «үшүкен», «аз, шамалы» сөзімен салыстырады. Осы жоғарыдағы бір, екі, үш сандарының шығу тегін мен, сен, ол жіктеу есімдіктерімен байланыстырады. Бұл, әрине, негізсіз деп білеміз.

Қазақ халқы ерте заманнан түрлі құбылыстарға баға беріп, олардың кейбір қасиеттеріне айрықша көңіл бөліп, тілінде ізін қалдырып отырған. Сандардың, әрине, осы санға қатысты затқа ерекше қасиеттерін саралап, санамен түйіп, тілде тұрақты тіркестермен сақталған: *үш жұрт, үш күндік пәни, үш қайтара сәлем беру, үш қайнаса сорпасы қосылмау*, т.б. *Үш жұрт* (өз жұрты, нағашы жұрты, қайын жұрты) тұрақты тіркесіндегі үш саны өз мағынасында шектеулі. *Үш қайнаса сорпасы қосылмау* тұрақты тіркесінде үш саны көптік мағынасында, ал керісінше *үш күндік пәни* тұрақты тіркесінде «аз, шамалы уақыт» мағынасын білдіреді.

Орхон-енисей ескерткіштері тілінде үш санымен келген көне этникалық және географиялық атаулар кездеседі. Мысалы, үч бірку (жер атауы), үч оғуз, үч қарлук, үч курықан – дегендердегі үш саны шектеулі тайпа бірліктері.

Үш санының киелі ұғымды білдіру мағынасына көне ұйғыр ескерткіштері деректері арқылы тоқтала келіп, Э.Р.Тәнишев қарақанид ұйғырларында «үш жұлдызды» жылдың төрт мезгіліне астрономиялық теңеу дәстүрі болғандығын Ж.Баласағұнның «Құдатғу білік» дастанынан үзінді келтіріп дәлелдейді [1, 580-6]:

Сен білгейсің, үш жұлдыз – көктемгі, үш жұлдыз – жазғы!

Сен білгейсің, үш жұлдыз – күзгі, үш жұлдыз – қысқы!

Олардың үшеуі – оттан, үшеуі – судан, үшеуі – ауадан.

Оның үшеуі – топырақтан, жер болды тіршілік ортасы

(Ж.Баласағұн).

Ғалым Р. Авакова үш санының қазақ халқындағы когнитивті мағынасын жігіттің үш жұрты тіркесімен былай түсіндіреді:

«Қазақ халқының тек тану дәстүрі бойынша үш жұрты болады: өз жұрты, нағашы жұрты, қайын жұрты. Олар жанашыр, сүйеніш, қорғаныш болып саналады. Үш жұртқа халықтың берген бағасы:

Өз жұртың – күншіл, бар болсаң көре алмайды, жоқ болсаң бере алмайды, жақсы болсаң – күндеді, жаман болсаң – жүндеді;

Қайын жұртың – міншіл, қолыңның ұзындығына қарайды, жағаңның қызылдығына қарайды, берсең – жағасың, бермесең – дауға қаласың;

Нағашы жұртың – сыншыл, жақсылығына сүйінеді, жамандығына күйінеді, әрқашан тілеуінді тілейді, тілеуқор, қамқоршың болады [2, 77-78-бб].

Академик І. Кеңесбаев үш санымен келетін тұрақты тіркестердің бірнеше мағыналарын көрсетеді:

1) бір нәрсенің соңы, ақыры: ер кезегі үшке дейін (үшке дейін ғана күресуге, айқасуға, тайталасуға болады деген ескі салттан келіп шыққан тіркес; бұл дағды ертеде батырлардың ерегесуіне байланысты болған);

2) әскери топ құрудың бір түрі: үш мүйіз болды (үш топқа бөлінді, үш топ құрды);

3) тілек тілеу: ошақтың үш бұты – ошақтың үш бұтынан сұрады; ошақтың үш бұтына берсін! (қазақтың ұғымында *от басының, өз үй ішінің, бала-шағасының амандығын тіледі* мағынасында жұмсалады).

4) қалың мал, айып мал: үш тоғыз (айыбы, сыйлығы әрқайсысы тоғыздан болатын үш түрлі заттан тұрады).

Тұрақты тіркестер құрамындағы сандардың символдық, киелілік қасиетін зерттеуші ғалым И.А. Подюков үш, жеті, тоғыз сандары бір-бірімен туыстас, олардың әрқайсысы бүтіндікті (шектікті, аяқталғандықты) білдіретіндігін өз пікірімен былай көрсетеді: «...определенная специфика числового символа – три как покровительствующее число, которым представлялась идеальная структура – с началом, концом, серединой, с которым соотносилась идея бога в трех лицах и вселенной в трех уровнях, в основном контактирует с сюжетами, в которых использованы те или иные мотивы «космизации» и само по сути «космизирует», приобщает к божественному, нейтрализуя неприемлемое или опасное или наоборот усиливая священное» [3, 19-б].

Осы үш санының киелілігінің бастамасын ғалым Қ. Тәжиев мына түсініктермен байланыстырады: «Халықтар арасында жалпы жаратылысты тігінен алғанда, Жоғарғы әлем – Тәңірлер әлемі, Ортаңғы әлем – Адамзат әлемі, Төменгі әлем – Әруақтар әлемі деп үшке бөлген. Осы жайды Ш. Уәлиханов «Жоғары қабатта адамдар тұрады, олар белбеуін мойнына тағады, Ортаңғы қабатта адамдар тұрады, олар белбеуін беліне буынады. Төменгі қабатта адамдар тұрады, олар белбеуін тізесіне буынады» деген халықтық түсінікті келтіреді. Бұл түсінікті бүгінде Жоғарғы қабат – Тәңір, Ортаңғы қабат – Телекей, Төменгі қабат – Теңіз немесе теңіз деп те атайды» [4, 5 -б].

Негізінен тұрақты тіркестер құрамындағы үш саны көбіне ауыс мағынадан гөрі өз мағынасында жұмсалады, өйткені табиғаты күрделі тілдік құрылым саналатын фразеологизмдер «бірден пайда бола салмағандығы, еркін тіркес негізінде жасалып, уақыт өткен сайын бірте-бірте қалыптасқандығы сөзсіз. Фразеологизмдердің мағынасы тарихи тұрғыдан алғанда өз құрамындағы компоненттерге апарары даусыз. Фразеологиялық мағынаның сырын, жасалу тәркінін сол әріректтегі тіл құбылыстарынан, тілдің ішкі заңдарынан, қала берді, экстралингвистикалық факторлардан іздеу керек» [5, 605-б].

Қай тілде болмасын еркін сөз тіркесі ауыспалы мағынада жұмсалудың нәтижесінде құрамындағы сөздер өзіндік қасиеттерін жоғалтып, біртұтас мағына беретін фразеологизмдердің бөлшектеріне, сыңарларына айналады. А.И. Молотковтың тілімен айтқанда, еркін сөз тіркестері фразеологизмдердің прототипі болып саналады [6, 60-б]. Сан есім құрылымды тұрақты тіркестер де еркін сөз тіркестері сияқты грамматикалық байланыстардың белгілі бір түріне негізделген, тіл-тілде фразеологизмдердің прототипі

бірінші дәрежелі құрылымдық тұлғалар саналса, фразеологиялық бірліктер екінші дәрежелі туынды құрылым делінеді [7, 14-б]. Яғни ғалым Р. Сыздықова тұрақты тіркестер семантикалық шоғырлардың, жеке сөз мағыналарының бір-бірімен түйісуінен туған жаңа мағыналар екендігін атап көрсетсе [8, 94-б], Ларин Б.А. еркін сөз тіркесінің фразеологиялық тіркестерге айналуындағы басты қажеттілік «семантикалық баю» деп аталатын метафоралану құбылысы, басқаша айтқанда, мағынаның баюы мен кеңеюінің нәтижесінде болатын бейнелілік деп біледі [9, 145-б].

Қорыта айтқанда, «үш» санымен қалыптасқан тұрақты тіркестерде «халықтың тарихи өткен жолдарының этаптары, әлеуметтік-экономикалық дамуы, материалдық және рухани мәдениеті, ұлттық әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі, тұрмыс-тіршілігі, діни наным-сенімі, дүниетанымы көрініс табады» [10, 3-б], олай болса, жоғарыда көрсетілген үш санымен келген фразеологизмдер халықтың басынан өткен өмір шындығына сай әлеуметтік, шаруашылық, діни факторлармен пайда болған.

«Төрт» сөзімен келетін тұрақты тіркестер. Қазақтың «төрт» сөзі түркменше дорт, татар, башқұрт тілдерінде дурт, сахаша турот, ноғай, құмық, түрік тілдеріндегі дорт сөздерімен сәйкестенеді.

Г. Рамстедт алтай семьясындағы түркі тілдерінің төртін монғол тілінің дорбен, тұңғыстың дигин, маньчжурдың дуин сөздерінің шығу тегі бір екендігін көрсетеді. Түркілік т дыбысы монғолдың д дыбысына сәйкес келуі – фонетикалық заңдылық. Бұған дәлел – қазақ тіліндегі «дөнен» (төрт жастағы жылқы) сөзі.

Қазақ тіліндегі «төрт» сөзінің символикалық мәні, ең алдымен, *дүниенің төрт бұрышы* – солтүстік, оңтүстік, батыс және шығыспен тікелей байланысты. Осыдан келіп, дүниенің тұтастығы шығады. Содан болу керек, тұрақты тіркестер құрамындағы төрт сөзі тұтастық, бірлік, тұрақтылық мағынасын білдіреді: төрт құбыласы тең, төрт көзі түгел, төрт канат үй, жылдың төрт мезгілі, төрткүл дүние, т.б.

Төрт сөзінің қасиетті болуының бір себебі – мұсылман дінін таратушы, алғашқы мұсылман мемлекетінің төрт әкімі, төрт сахабасы – Әбубәкір, Омар, Оспан және Әли, сондай-ақ *аспаннан түскен төрт кітап* тұрақты тіркесі діни ұғыммен – Мұсаның кітабы – Библия, Дәуіттің кітабы – Псалтырь, Исаның кітабы – Евангелие, Мұхамметтің кітабы – Құранмен тікелей байланысты.

«Төрт періште» фразеологиялық тіркесі туралы ғалымдар Ф.Р. Ахметжанова мен Қ.С. Дүсіпбаева былай дейді: «Төрт періште» мифология мен діни ұғымдар бойынша, құдайдың әмірін жеткізіп тұратын, табиғаттан тыс мифтік көмекшілер. Аллаға жақын ұлы төрт періште бар, олар: Жәбірейіл – Алламен арадағы байланысшы, сенімді хабаршы; Мекайыл – табиғат күшін (жауын, жел, егіншілік, т.б.), құбылыстарын бақылайды; Исрафил – қиямет күнінде жел тұрғызып, дауылдатады, адамдардың қайта дүниеге келуін бақылайды; Өзірейіл – ажалы жеткендердің жанын алады [11, 63-б.].

Қазақ тіліндегі сандардың, атап айтқанда, төрт санының жұмбақ сырын, киелі қасиетін ғалымдар Ж.Байзақов пен С.Қонақбаев дүниенің төрт элементі – от, су, жер және желмен байланысты деп есептейді [12, 25-б.].

«Төрт» сөзімен қалыптасқан тұрақты тіркестер және олардың мағыналық сипаты.

Төрт арыстың баласы – бүкіл ел мағынасында. *Сауын айтып жиылған, Төрт арыстың баласы. Бақалас пен Көксала Халыққа толды арасы (Д.Б.).*

Төрт аяғынан тік тұрғызды – қалпына, орнына келтірді; істі жандандырды деген мағыналарда жұмсалады. *Қаз-қаз басқан шаруашылықты төрт аяғынан тік тұрғызып, нығайтқан да осы Бәкең (Ә.Ә.).*

Төрт аяғы тең жорға – тура мағынасында – жақсы жорғалайтын ат, ауыспалы мағынада – төгілте жырлайтын ақын туралы айтылады. *Өрім өрген өлеңнен Үзеңгілес ақындар, Төрт аяғым тең жорға, Ұмытпас мені ғасырлар, Қол ұстасып халықпен Жасасқан бірге жасым бар (Н.Б.).*

Төрт аяқтан ақсады – бар ауыртпалық түсіп, қатты қиналып, тұралып қалды мағынасында жұмсалады. *Момынға жапса жаланы, Құлық, сұмдық табады. Арқасы елдің жауыр боп, жеңіл жүгі ауыр боп, Төрт аяқтап ақсады (Д.Б.).*

Төрт аяқты – мал мағынасында. Ауыспалы мағынада адамға қолданылады: хайуан, мал деген қарғыс мағынасын білдіреді.

Төрт көзі түгел – бәрі, тұтас көз алдында мағынасында жұмсалады. *Балаларым мен келіндерім, сендер де жым-жырт, момын жүріп күтіңдер! Болмаса мынау ағайынның төрт көзі түгел отыр зой, міне, «өл» де маған (М.Ә.).*

Төрт құбыласы сай – болып-толды; қағанағы қарқ, сағанағы сарқ күйге жетті. *Осындай кітабы бар байды көрдім, Дәулеті, қасиеті, шені де бар, Түп-түгел төрт құбыласы сайды көрдім (С.Т.).*

Төрт табандады//төрт тағандады – екі аяқ, екі қолын тіреп тұра қалды. *Мысықтай жерге төрт тағандап дік ете түстім де, жантая құлай беріп, тағы бір-екі аунап домалап кеттім (З.Ш.).*

Төрт тұрманы түгел сай – жау жабдығы, керек-жарағы түгел. *Сағынам, ауызға алсам Исатайды, Ер тумас ел жағынан ондай жайлы. Қарадан халқы сүйіп, «ханым» деген, Жігіт еді төрт тұрманы түгел сайлы (Ш.Ж.).*

Төрт түлігі сай болды – малға байыды, *Ерте заманда Ерназар деген кісі болыпты. Ерназардың өзі бай болыпты. Төрт түлік малы сай болыпты (ҚЕ).* Қазақ халқы үшін төрт түлік мал – күнкөріс пен тіршіліктің негізгі көзі. *Төрт түлік мал тұрақты тіркесінің элементтері – түйе, жылқы, сиыр, қой. Төрт түлік малдың төрт пірі мыналар: түйе пірі – Ойсыл қара, жылқы пірі – Қамбар ата, сиыр пірі – Зеңгі баба, қой пірі – Шопан ата. Қазақ төрт түліктің пірлеріне сыйынған.*

Дау төрт бұрышты, қамшы екі ұшты – дауды әр саққа жүргізіп айта беруге болады деген мағынада.

«Төрт аяқтыда – бота тату, Екі аяқтыда – бажа тату» мәтеліндегі төрт аяқ пен екі аяқ қатар қойылып беріледі. «Төрт аяқ» «мал» мағынасында, «екі аяқ» «адам» мағынасын береді.

«Бес» сөзімен келетін тұрақты тіркестер. Көптеген зерттеушілер түркі тілінің «бес» санының этимологиялық талдауын «қол» зат есіміне алып келеді. Қол мен «бес» сан есімінің байланысы тереңнен басталады: алғашқы қоғамдық адам санды білдіру үшін қолға сүйенді, ашық қол «бес» саны.

Г. Рамстедт түркілік «бес» сөзін чуваш тілінде *piłək// pillək* сөзімен байланыстырады. Этимологиялық туыс сөзі – білек, азерб., ұйғыр, қырғ., түркм., құмық тілдерінде – билек, башқ., татар тілінде бәлек. Осы сөз түркі тілдерінің біршамасында «предплечье», көпшілігінде «запястье», азерб., түркмен тілдерінде «қолдың саусағы» мағынасында жұмсалады.

«Беш» сөзін «билек» сөзінен шықты деу семантикалық, яғни, қол мағынасын көрсетуі, дау туғызбайды, ал л-ш сәйкестігі – фонетикалық заңдылық. Мұндай дыбыстық сәйкестік тек монғол тілдерінде ғана емес, түркі тілдерінде де кездесетін құбылыс.

Санау жүйесі ретінде «бес» ертедегі сандардың шегі болған делінеді. Санау жүйесінің саусақтан басталатыны белгілі, шектік, көптік мағына бес саусақпен тікелей байланысты. В. Гордлевский сөзімен айтқанда, «...вообще число пять заключало в себе какое-то законченное количество, скорее указывающее на огромность числа и на руке всего пять пальцев» [13, 88-б].

Қазақ тілінің тұрақты тіркестерінде «бес» сан есімімен келетін «бес аспабы сайлаулы» «бес қаруы дайын, жау-жарағы әзір мағынасында жұмсалады. Мысалы, Бес аспабы сайлаулы, тұлпары байлаулы, дайын тұрады (ҚЕ).

Зерттеуші ғалымдар бес қару тартыспақ – садақ; атыспақ – мылтық; шанышпақ – найза, сүңгі; шабыспақ – қылыш, алдаспан; салыспақ – шоқпар, айбалта екендігін баса көрсете

келіп, ертедегі түсінік бойынша, ержігіттің бес қаруы болуы керек, ол әрқашан дайын тұруы қажет деп есептейді [11, 29-б].

Басқа бір, үш, төрт, т.б. сандар сияқты бес саны да өзіндік құпиялы, магиялық жұмбақ сырлары бар. Мұны Абай ақынның «Өнерпаз болма әрнеге» өлеңіндегі бес асыл және бес дұшпанынан да байқауға болады:

Бес нәрседен қашық бол,
Бес нәрсеге асық бол
Адам болам десеңіз...
Өсек, өтірік, мақтаншақ,
Еріншек, бекер мал шашпақ,
Бес дұшпаның білсеңіз.
Талап, еңбек, терең ой,
Қанағат, рақым ойлап қой,
Бес асыл іс көнсеңіз. (Абай).

«Бес» санымен келетін тұрақты тіркестердің өзіндік мағыналық ерекшелігі санның шегін, нақтылығын білдіруінде.

Бес аспап – қолынан бәрі келетін шебер, барлық іске икемді, он саусағынан өнері тамған мағынасында жұмсалады. *Бес аспап* адам ең кем дегенде бес түрлі аспап, құралмен шеберлік жұмыс жасаудың шебері болуы керек. Ондай шебер ат әбзелдерін дайындау, аттың ер-тұрманын ағаштан шауып жасау, тері өңдеу, алтын, күмістен ювелирлік заттар жасау және әр түрлі қымбат тастарды қондыру сияқты өнерлердің шебері болады. Мысалы: Оған: «Бес аспап десем, баз күйік борбас па едің! Көз алдындағы жуликті көрмей ай қарап жүрсің бе?» - деп Жүнісов зекіп, мысқылдап сөйлейтін сияқты көрінеді (К.Т.).

Бес биенің сабасындай – толық, ет-жеңді, үлкен; тым семіз. Мысалы, Соғыс кезінде қаршадай қара сирақ қыз еді. Енді міне сегіз балаға ана болды, бәленбай сиырға бақташы болды, тұлғасы бес биенің сабасындай...- деді Дөкей (М.Қ.).

Бетінің кірі бес батпан //бетінің кірі бес елі; бетінің кіріне бес ит тойғандай – тым лас, өте былғаныш (бұл фраза, көбіне кішкентай балаларға айтылады). Мысалы: Шай қамзол, құндыз бөрік кигенменен, *Бес батпан* десең болар *беттің кірі* (С.Т.).

Айдағаның бес ешкі, ысқырығың жер жарады – мысқыл мағынасында болмашы тірлік істеп, әлдеқандай қылатын адамдар үшін айтылады.

Бұты бес тиын – қадірсіз, құны жоқ, беделі жоқ; керегі жоқ мағынасында жұмсалады.

Бес саусақтай білді – жатқа білді, жетік білді. Барлық сабақты бес саусақтай біліп алып, барлық класты аузына қаратса ғой! – деп қиялданады Сапар (М.И.).

Бес тиынға тұрмады – еш нәрсеге жарамады, арзымады. Ақынмын деп ұялмай жүрсің өзің, Бес тиынға тұрмайды айтқан сөзің (Жамбыл).

Бес бересім, алты аласым жоқ – «ешкімге еш нәрседен қарыз емеспін» мағынасында. «Бес бересі» тіркесінің мағынасы – «бес қарыз» адамның біреуге беретін, «алты аласы» – «алты қарыз» біреуден алатын. «Бересім де, аласым да жоқ» тіркесі «ешкімге еш нәрсе қарыз емеспін, біреу маған қарыз емес» мағынасын береді. Бұл тұрақты тіркесте «бес» сөзінің символдық мағынасы – «шектеулі, аз», «алты» сөзі «көп, шексіз» мағынасын білдіреді.

Беттің суын бес төгу – ұят болса да, қарамай, қанша ұятты болса да... деген мағынаны білдіреді. Акад. Ә. Қайдар: «Фразеологизм (досл. «сливать с лица воду пять раз») образован на основе калькирования арабо-персидского *абырой (<*аб – «влага, вода» и *рой – «лицо») казахским *беттің суы* и ассоциации физиологического процесса «сильно потеть», «литься поту с лица градом» в результате сильного переживания по поводу своего позорного и совершенных им недозволенных с морально-этических поступков. Например: *Бетімнің суын бес төгіп*, етегіңнен ұстап едім, ел-жұртқа сыйғызбай қайда апарасың? (Ғ.Мүс.) [14, 78-б.], - деп, көрсетілген тұрақты тіркестің шығу этимологиясын өте дәлелді келтіреді.

Бес бармақ бірдей емес – барлық адам бірдей емес ауыспалы мағынасында, яғни адамның бір бөлшегі «бармақ» жалпы «адам» мағынасында жұмсалады.

Қорытынды

Тұрақты тіркестердің қай түрі болмасын сан есімдермен келетіні белгілі. Бұл сан есімдердің тұрақты тіркестерге тірек сөз болу себебі халықтың ежелгі дәуірдегі ұғым-түсінігімен, салт-санасымен ұштасып жатады. Тұрақты тіркестер ішінде кей сан есімдер тұрақты тіркестер құрамында нақты сан мағынасында қолданылғанымен, кей тұрақты тіркестер құрамында сан мағынасында қолдануы шарт емес.

Ата-бабаларымыз халықтың салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпын, дүниені танымдық құпиялары ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отыруына бірден-бір себепкер – сандар, сандар негізінде пайда болған фразеологиялық тіркестер. Мәселен, *үш қайнаса сорпасы қосылмайды; маңдайының соры бес елі; он ойланды, тоғыз толғанды; жеті жұртқа әйгілі; отқа келген әйелдің отыз ауыз сөзі бар; тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні; екі елі ауызға төрт елі қақпақ; мың құбылды*, т.б. математикалық ұғымды білдіретін сандар сөйлем ішінде не сөйлеу барысында сандық ұғымнан гөрі көбінесе ауыспалы мағынада жұмсалады. Тұрақты тіркестер құрамында келетін сан есімдер екі түрге бөлінеді: 1) киелі, қасиетті, тұрақты тіркестер құрамында жиі кездесетін «үш», «жеті», «тоғыз», «қырық» сандары. Акад. І. Кеңесбаевтың айтуынша, бұл сандардың төркіні мифологиялық ұғыммен байланысып, бір кезде тотемдік мағынаны берген сөз болуы да мүмкін; 2) Тұрақты тіркестер құрамындағы жай «бірлік» сандар, «ондық» сандар. Мұндай сандарды Қ. Тәжиев «дәстүрлі» сандар деп біледі. Тұрақты тіркестер құрамында жиі кездесетін сандар қатарына «төрт», «бес» сандары да жатады, өйткені осы сөздермен жасалған тұрақты тіркестер саны өте көп.

Сандық ұғымды білдіретін сан есім сөздерінің пайда болуы бірнеше даму сатыларынан өтті. Сан есімнің қалыптасуына зат есім, қимыл атаулары негіз болды.

Сан есімдерге этимологиялық талдау жасау арқылы сан есімдердің тұрақты тіркестер құрамында жиі келетінінің себептерін ашуға көмектеседі.

Көптеген тілдерде сан арқылы, сан есімдермен келетін тұрақты тіркестермен байланысты халықтың этнографиясы айқын болады. Негізінен, тұрақты тіркестер құрамында жиі кездесетін сандар қатарына «бір», «екі», «үш», «жеті», «тоғыз», «қырық» сандары жатады. «Үш», «жеті», «тоғыз», «қырық» сандары халықтың салт-санасын, дәстүрін, дінін білдіретін тұрақты тіркестер құрамында келеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Жәутіков О. Жай санаудан машиналық математикаға жету. – Алматы: Қазмембас, 1956. – 248 б.
2. Ысқақов М. Түркі тілдес халықтардың ежелгі арифметикасы. Кітапта: Ежелгі мәдениет куәлары. – Алматы: Қазақстан, 1966. – 212 б.
3. Жәутіков О.А. Ақиқатты танып-білудегі математиканың ролі. – Алматы: Білім, 1975. – 34 б.
4. Леви-Брюль Л. Первобытное мышление. – Москва: Атеист, 1930. – 344 с.
5. Томанов М. Сан есімдер тарихынан. Жинақта: Қазақ тілі мен әдебиеті. 3-шығыуы. – Алматы: Ғылым, 1973. – 360 б.
6. Панфилов В.З. Гносеологические аспекты философских проблем языкознания. – Москва: Наука, 1982. – 357 с.
7. Тэйлор Э. Первобытная культура. – Москва: Изд-во политической литературы, 1989. – 573 с.
8. Тенишев Э.Р. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. – Москва: Наука, 2002. – 769 с.

9. Авакова Р. Фразеологиялық семантика. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 253 б.
10. Подюков И.А. Культурно-семантические аспекты народной фразеологии: автореф. ... док. филол. наук. – Санкт-Петербург, 1997. – 250 с.
11. Тәжиев Қ. Киелі сандардың генезисі және эпикалық жырлар мен жыраулар поэзиясындағы көркемдік қызметі: филол. ғыл. канд. ... автореф. – Түркістан, 2004. – 140 б.
12. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1977. – 712 б.
13. Молотков А.И. Основы фразеологии русского языка. – Ленинград: Наука, 1977. – 283 с.
14. Райхштейн А.Д. Сопоставительный анализ немецкой и русской фразеологии. – Москва: Наука, 1980. – 140 с.
15. Сыздықова Р.Ф. Абайдың сөз өрнегі. – Алматы: Ел-шежіре, 2014. – 580 б.
16. Ларин Б.А. История русского языка и общего языкознания. – Москва: Просвещение, 1977. – 224 с.
17. Кайдаров А.Т., Жайсақова Р.Е. Принципы классификации фразеологизмов и их классификационные группы в современном казахском языке // Изв. АН КазССР. Сер.филол. 1979. – №3. – С. 2–11.
18. Ахметжанова Ф.Р., Дүсіпова Қ.С. Қасиетті сандар қатысқан қазақ естеліктері. – Өскемен, 2001. – 230 б.
19. Байзақов Ж., Қонақбаев С. Жұмбақ сырлы «төрт» саны // Білім және еңбек. – 1979. – №5. – Б. 25–27.
20. Габышева А.А. Функции числительных в мифопоэтическом тексте на материале олонхо // Язык – миф – культура народов Сибири. – Якутск, 1988. – 120 с.
21. Кайдар А. Тысяча метких и образных выражений. – Астана: Білге, 2003. – 368 с.

REFERENCES

1. Zhautikov O. Zhai sanaudan mashinalyq matematikaga zhetu [Getting from simple counting to machine mathematics]. – Алматы: Qazmembas, 1956. – 248 b. [in Kazakh]
2. Ysqaqov M. Turki tildes halyqtardyn ezhelgi arifmetikasy. Kitapta: Ezhelgi madeniet kualary [Ancient arithmetic of Turkic-speaking peoples. In the book: Witnesses of ancient culture]. – Алматы: Qazaqstan, 1966. – 212 b. [in Kazakh]
3. Zhautikov O.A. Aqiqatty tanyp-biludegi matematikanyn roli [The role of mathematics in the knowledge of truth]. – Алматы: Bilim, 1975. – 34 b. [in Kazakh]
4. Levi-Briul L. Pervobytnoe myshlenie [Primitive thinking]. – Moskva: Ateist, 1930. – 344 s. [in Russian]
5. Tomanov M. San esimder tarihyman. Zhinaqta: Qazaq tili men adabieti. 3-shyguy [From the history of numerals. In the collection: Kazakh language and literature]. – Алматы: Gylym, 1973. – 360 b. [in Kazakh]
6. Panfilov V.Z. Gnoseologicheskie aspekty filosofskih problem iazykoznaniiia [Gnoseological aspects of philosophical problems of linguistics]. – Moskva: Nauka, 1982. – 357 s. [in Russian]
7. Tieilor E. Pervobytnaia kultura [Primitive culture]. – Moskva, 1939. – 568 s. [in Russian]
8. Tenishev E.P. Sravnitelno-istopicheskaia grammatika tiurkckih iazykov [Comparative historical grammar of the Turkic languages]. – Moskva: Nauka, 2002. – 769 c. [in Russian]
9. Avakova P. Frazelogiialyq semantika [Phraseological semantics]. – Алматы: Qazaq universiteti, 2002. – 253 b. [in Kazakh]
10. Podiukov I.A. Kul'tupno-cemanticheckie aspekty napodnoi frazeologii: avtoref. ... dok. filol. nauk. [Cultural and semantic aspects of folk phraseology: autoref. ... doc. philol. sciences]. – Sank-Peterburg, 1997. – 250 c. [in Russian]
11. Tazhiev Q. Kieli sandardyn genезisi zhane epikalyq zhyrlar men zhyraul ar poeziiasyndagy korkemdik qyzmeti: filol. gyl. kand. ... avtoref. [Genesis of sacred numbers and artistic activity

- in epic poems and poetry of Zhyrau: abstract. ... Candidate of Philology.]. – Turkistan, 2004. – 140 b. [in Kazakh]
12. Kenesbaev I. Qazaq tilinin frazeologiialyq sozdigi [Phraseological Dictionary of the Kazakh language]. – Almaty: Gylym, 1977. – 712 b. [in Kazakh]
 13. Molotkov A.I. Osnovy frazeologii russkogo iazyka [Fundamentals of phraseology of the Russian language]. – Leningrad: Nauka, 1977. – 283 s. [in Russian]
 14. Raihshtein A.D. Sopostavitel'nyi analiz nemeckoi i russkoi frazeologii [Comparative analysis of German and Russian phraseology]. – Moskva: Nauka, 1980. – 140 c. [in Russian]
 15. Syzdyqova R.G. Abaidyn soz ornegi [Abay's words]. – Almaty: El-shezhire, 2014. – 580 b. [in Kazakh]
 16. Larin B.A. Istoriia russkogo iazyka i obshhego iazykoznaniiia [History of the Russian language and General Linguistics]. – Moskva: Prosveshhenie, 1977. – 224 c. [in Russian]
 17. Kaidarov A.T., Zhaisakova R.E. Prinsipy klassifikatsii fpazeologizmov i ih klassifikatsionnye gpuppy v sovremennom kazahskom iazyke [Principles of classification of phraseological units and their classification groups in the modern Kazakh language] // Izv. AN KazSSR. Ser.filol. 1979. – №3. – S. 2–11. [in Russian]
 18. Ahmetzhanova F.R., Dusipova Q.S. Qasietti sandar qatysqan qazaq estelikteri [Kazakh memories with the participation of sacred figures]. – Oskemen, 2001. – 230 b. [in Kazakh]
 19. Baizaqov Zh., Qonaqbaev S. Zhumbaq syrly «tort» sany [Mysterious number «four»] // Bilim zhane enbek. – 1979. – №5. – B. 25–27. [in Kazakh]
 20. Gabysheva A.A. Funkcii chislitel'nyh v mifopoeticheskom tekste na materiale olonho [The functions of numerals in the mythopoetic text based on the material of olonkho] // Iazyk – mif – kul'tura narodov Sibiri. – Yakutsk, 1988. – 120 s. [in Russian]
 21. Kaidar A. Tysiacha metkih i obraznyh vyrazhenii [A thousand apt and imaginative expressions]. – Astana: Bilge, 2003. – 368 s. [in Russian]

ESTHER JOHN PERRY^{1✉}, COLLIN JEROME²

¹Lecturer of Swinburne University of Technology, Sarawak Campus
(Malaysia, Sarawak, Kuching), e-mail: ejohnperry@swinburne.edu.my

²Senior Lecturer of University Malaysia Sarawak
(Malaysia, Sarawak, Kuching), e-mail: jcollin@unimas.my
<https://orcid.org/0000-0002-9205-8001>

‘A CURSE OR A BLESSING?’: THE FATE OF IBAN WOMEN IN ‘ADAT NGUAI’ AS ILLUSTRATED BY LITERARY DEVICES IN IBAN SONG LYRICS

Abstract. Numerous studies have examined the depictions of men and women in Iban songs. Such depictions revolve around the traditional roles of Iban men and women in both public and private domains. More studies, however, are needed to examine the nuances of these depictions, given the fact that many Iban popular songs portray gender in traditional Iban society. This paper aims to examine such nuances by exploring the fate of women in female Iban songs particularly on their rights and treatment by others as illustrated in the song lyrics. This study adopts the qualitative research design by using content analysis to analyze the description of Iban married women who decided to move out and live at their spouse home in two songs namely, ‘*Tusah Belaki Nguai*’ by Swaylin and ‘*Tusah Nyadi Menantu*’ by Linda Simai. The results show that the Iban women are 1) depicted as ‘nguai’ to her husband, who are submissive to the in laws and the husband, and 2) expected to display the quality of ‘indu tampun puji’ or ‘menantu ke dipilih’, that refers to the ideal concept of an Iban woman who is both hardworking and capable to manage the household.

Keywords: Iban songs, gender, popular songs, cultural studies, content analysis.

Эстер Джон Перри¹, Коллин Джером²

¹Суинберн технологиялық университетінің оқытушысы, Саравак кампусы
(Малайзия, Саравак, Кучинг қ.), e-mail: ejohnperry@swinburne.edu.my

²Саравак Малайзия университетінің аға оқытушысы
(Малайзия, Саравак, Кучинг қ.), e-mail: jcollin@unimas.my

«Қарғыс па әлде бата ма?»: ибан халқының ән мәтіндеріндегі («Адат нгуай») әдеби құралдармен суреттелген ибан әйелдерінің тағдыры

Аңдатпа. Ибан халқының әндеріндегі ерлер мен әйелдердің бейнелері көптеген зерттеулерде қарастырылады. Мұндай бейнелер ибандық ерлер мен әйелдердің мемлекеттік және жеке салалардағы дәстүрлі рөлдеріне қатысты. Алайда, көптеген танымал ибан әндері дәстүрлі ибан қоғамында гендерді бейнелейтінін ескерсек, осы суреттердің нюанстарын зерттеу үшін көп зерттеулер жүргізу қажет. Бұл мақаланың мақсаты – ибан әйел әндеріндегі

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Esther John Perry, Collin Jerome ‘A Curse or a Blessing?’: the Fate of Iban Women in ‘Adat Nguai’ as Illustrated by Literary Devices in Iban Song Lyrics // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2021. – №4 (122). – Б. 20–26. <https://doi.org/10.47526/2021-4/2664-0686.02>

***Cite us correctly:**

Esther John Perry, Collin Jerome ‘A Curse or a Blessing?’: the Fate of Iban Women in ‘Adat Nguai’ as Illustrated by Literary Devices in Iban Song Lyrics // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2021. – №4 (122). – Б. 20–26. <https://doi.org/10.47526/2021-4/2664-0686.02>

әйелдердің тағдырын, әсіресе олардың құқықтары мен ән мәтінінде көрсетілгендей басқалармен қарым-қатынасын зерттеу арқылы осындай нюанстарды зерттеу. Бұл зерттеуде ерінің үйіне көшіп, сонда тұруға шешім қабылдаған тұрмыс құрған ибан әйелдерінің сипаттамасын талдау үшін екі әнге контент-талдау пайдалана отырып, сапалы зерттеу дизайны қолданылады. Атап айтқанда, Суэйлиннің «Туса Белаки Нгуай» және Линда Симайдың «Туса Ньяди Менанту» атты әндері. Нәтижелер Ибан әйелдерінің 1) туыстарына және күйеуіне бағынатын күйеуі үшін «нгуай» ретінде суреттелетінін және 2) олар бір мезгілде еңбекқор және үй шаруашылығын басқаруға қабілетті болып келетін ибан әйелінің идеалды тұжырымдамасына жататын «инду тампун пуджи» немесе «менанту ке дипилих» сапасын көрсетеді деп күтілетінін көрсетеді.

Кілт сөздер: ибан әндері, гендер, танымал әндер, мәдениеттану, контент-талдау.

Эстер Джон Перри¹, Коллин Джером²

*¹преподаватель Технологического университета Суинберна, Кампус Саравака
(Малайзия, Саравак, г. Кучинг), e-mail: ejohnperry@swinburne.edu.my*

*²старший преподаватель Университета Малайзии Саравак
(Малайзия, Саравак, г. Кучинг), e-mail: jcollin@unimas.my*

«Проклятие или благословение?»: судьба ибанских женщин в «Адат нгуай», иллюстрируемая литературными приемами в текстах ибанских песен

Аннотация. В многочисленных исследованиях изучались изображения мужчин и женщин в ибанских песнях. Такие изображения вращаются вокруг традиционных ролей ибанских мужчин и женщин как в государственных, так и в частных сферах. Однако необходимы дополнительные исследования для изучения нюансов этих изображений, учитывая тот факт, что многие популярные ибанские песни изображают гендер в традиционном ибанском обществе. Цель этой статьи – изучить такие нюансы, исследуя судьбу женщин в женских ибанских песнях, особенно в отношении их прав и обращения со стороны других, как показано в тексте песни. В этом исследовании используется качественный дизайн исследования с использованием контент-анализа для анализа описания замужних ибанских женщин, которые решили переехать и жить в доме своего супруга, в двух песнях, а именно «Туса Белаки Нгуай» Суэйлина и «Туса Ньяди Менанту» Линды Симаи. Результаты показывают, что женщины Ибана 1) изображаются как «нгуай» для своего мужа, которые подчиняются родственникам и мужу, и 2) ожидается, что они будут демонстрировать качество «инду тампун пуджи» или «менанту ке дипилих», что относится к идеальной концепции женщины Ибана, которая одновременно трудолюбива и способна вести домашнее хозяйство.

Ключевые слова: ибанские песни, гендер, популярные песни, культурология, контент-анализ.

Introduction

Language has been the method for us to stay connected as we need a medium to convey and discuss ideas. Komorowska (cited in Siti Nursolihat & Evie Kareviati, 2020) believes that language is an important tool that plays a major role in exchanging our ideas. Even the normal day-to-day conversation with other we often find it difficult to stay connected and find the true meaning of trying to figure out others' feelings and understand the thoughts of others. On a different level, the presence of figurative language has made it even more difficult for people to converse and achieve mutual understanding of the topics discussed.

Iban music has been become the subject of people's interest in this changing times especially regarding issues relating to gender and identity. The issues surrounding the identify includes the traditional roles of Iban. With modernity and fast pace of development in Malaysia and the greater role of mass media, Iban songs are not easily accessed through online platforms such as Facebook, Tik Tok and YouTube. With the rapid advancement of technology and modernity, one of the issues concerned is the Iban women into modernity. The gender roles in modern society today might have not exist in the past. Some are relatively new trends in human society as social expectation of each gender change over time and developed differently in different cultures all around the world.

Even though some people may seem to fit within the specific categories of masculinity and femininity, there are some exceptions. The frequent misconception is when people believe that sex and gender are similar and therefore each sex has some expectations to meet. There are no questions to a great deal of progress that has been made towards gender equality despite the fact that it has not been fully achieved. In a traditional concept, often women are expected to have the quality of a motherly figure to be compassionate, caring, intuitive and poised. One of the concerns in this progression is the fate of women especially in the minority concept, in this case the Iban women in the setting of the 21st century of modern Malaysia.

Literature Review

Literature is in face one of the greatest ways for humans to project their voices and feeling where it helps people to grown personally and intellectually (Arpentieva et al., 2021; Uteshkalieva & Kumarova, 2021). Literature is considered as a valued art that not just entertainment. Literature in general is made up from collective individuals' experiences, emotions, and feelings. Van Peer (2020) describes the unique feature of literature as something that is abstract and has a major function in preserving culture. Lyrics and song lyrics are part of literature that involve people' feeling and mind. It is an expression of something that has been witnessed, heard and felt. Most people enjoy song lyrics without knowing where they come from. In a song, there will be some parts where the composer would integrate their lived through experience.

Figurative language in song lyrics

Figurative language can be found in different written work such as books, short stories, novels and even songs. It is often used to engage the readers and audience through a creative way to express your writing. It is associated as part of the semantic to help deciphering the true meaning in a song. Song has always been part of literature and Meyer (1997) defined it as written texts that are composed with careful of language. A song is one of the greatest forms of literature in which the composers or songwriters include their feelings, ideas, imaginations, and messages to listeners.

Often time, figurative language in songs can make reader understand the lyrics of the song and describe the message that can only be deciphered through a deeper understanding of the ideas portrayed in the lyrics. Listening to song is a fun activity and listeners can only get the joy if only they understand the figurative language in those songs. Even though a song has to be rhythmic, without the presence of poetic words, it would be less enjoyable for the listeners.

Music composers usually add artistic value to the lyrics with the intention to make immerse into their art and hidden messages. Often time, while listening to a song, an individual might only like the song due to its good music or because the singers are well-known to them (Siti Nursolihat & Evie Kareviati, 2020). Knowing the meaning of song lyrics is equally important as it helps us to understand the meaning and the purpose of the song especially popular songs. The role of popular music is not something new and the primary meaning of popular music in the western context come from three approaches which are to link the scale of activity and the popularity of the songs through audience consumption. Song lyric is considered as an interesting part of a poetry and different that other literary work such as drama, film studies or prose. Song lyrics are often the products of expression of individuals' experience and feelings. Most song lyrics are using figurative language to aid their projection of ideas.

Traditional Gender Roles and the concept of of 'nguai' in the Iban community
The 'adat nguai' in the Iban community

Historically, for the Ibans, the law or 'adat' is the way of encompassing life and to discourage conflict and safeguard the state of affairs in every aspect of the Iban community. Generally, the term 'adat' refers to the norms, a code of conduct that has been regarded as a medium to protect the relationship with other parts of the universe to preserve peace (Janang et. al, 2016, as cited in Chemaline anak Osop, 2017; Pertiwi et al., 2019).

In the traditional setting, the Iban were very particular about marriage as this 'adat nguai' is deemed as a very important issue when it comes to social and economic system of the Iban people. It is a practice to decide whether the woman is going to stay with her husband's family (nguai) or to stay with her own family (the opposite of *nguai*) upon agreement with both families. This practice originated from the folklore of a fair Iban Maiden named Lemiah who came from a good family and was admired by everyone in her village due to her capability to perform tremendous duty at home and paddy fields.

Research methods

This study used a qualitative research method. The data were from the lyrics of two songs *Tusah Berlaki Nguai* by Swaylin and *Tusah Nyadi Menantu* by Linda Simai. The lyrics were analysed and the researches attempted to find words, phrases and/or sentences that contained figurative language. Lastly, the researchers categorised the types of figurative languages found in the lyrics and drew the conclusion based on the analysis of the figurative languages used and also the entire context of the songs.

Results

'Tusah Belaki Nguai' is a song that was popularized by Swaylin in the late 2000s. Due to its popularity, there are many other versions of the song and have gained a collective amount of almost half a million view on YouTube. This song is composed by a male composer and inspired by the everyday life of a traditional Iban wife at a long house setting where she is occupied with household chores such as cooking, cleaning, and doing the laundry.

From the analysis, there are two types of figurative languages used in the song lyrics namely hyperbole and symbolism.

Tusah Belaki Nguai

Malu amai atiku sulu	1
Disindir indai nuan belama	
Ngumbai aku enda patut ke menantu	
Lalu ngumbai aku buruk gawa	
Nyentuk ke aku bisi ninga	5
Indai nuan deka nyerara tua	
Laban aku kenu ko ia	
Baka langkau enda ngipak ke dampa	
Enti aku berapi indai nuan sebana	9
Asi udah mansau dikumbai ya mata'	
Ngumbai aku enda nemu nyumai	
Laban teleba meli asi ba kedai	
Ai mata ku labuh keberai	13
Ngenang penanggur penusah tua begulai	
Pandak jak uku ngenang nuan	
Nuan chukup mentas sereta meruan	

The symbolism found in this song is illustrated in Table 1 below.

Table 1 – Identification of figurative language in ‘Tusah Belaki Nguai’ by Swaylin

No.	Types of figurative language	Line	Translated Meaning
1	symbolism	8 – <i>Baka langkau enda ngipak ke dampa</i>	This is a proverb in Iban language which means is used to describe one’s incapability to be the match for another person due to his/her low status.

The figurative language was found in Stanza 2, line 8. In this line, the figurative language comes from the mother-in-law to describe the singer (daughter in law) as someone that is not a match of her son due to her incapability to perform house chores. From the same stanza it was also found that that this is the main reason of the disapproval of the marriage. Even though the singer has been suffering from numerous humiliations and disapprovals from her in law, she believes that the husband is a good man, and the rejection only comes from her mother- in-law.

Tusah Nyadi Menantu

Chukup tusah idup berumah tangga Enti tekena ke mentua pama Diau ba rumah pan asai neraka Pedis ati ninga jaku jaie belama	1
Enti ke kebun betangui purun Aku disindir seduai ia takut celum Ngumbai aku sengaja minta puji Dini endak ati ku sulu nyilu berari	5
Kasih meh aku tu ambai Enti seduai ia endak ngubah perangai Enti endak ketegal aku kasih ke anak Anang nuan ngumbai singkang aku pandak Nyamai aku pulai ari idup merinsa Ngibun mentua kelalu pama	9
Enti di ajar seduai enggai mendiang Aku nyau asai ke bejaku ngau dinding Ari ke belaya manah ku diau aja Laban aku enggai jaie ngau mentua	15
Kasih meh aku tu ambai Enti seduai ia endak ngubah perangai Enti endak ketegal aku kasih ke anak Anang nuan ngumbai singkang aku pandak Nyamai aku pulai ari idup merinsa Ngibun mentua kelalu pama	19
Enti di ajar seduai enggai mending Aku nyau asai ke bejaku ngau dinding Ari ke belaya manah ku diau aja Laban aku enggai jaie ngau mentua	25

Table 2 – Identification of figurative language in ‘Tusah Nyadi Menantu’ by Linda Simai

No.	Types of figurative language	Line	Translated meaning
1	hyperbole	3 - <i>diau ba rumah pan asai ba neraks</i>	The singers describes her as a ‘living hell’ due to her endless suffering as a daughter in law who lives with her in laws.
2	simile	26 - <i>Aku nyau asai ke bejaku enggau dinding</i>	

As can be seen from table 2 there are two figurative languages found in this song namely hyperbole and symbolism. In Stanza 1, the singer has started to lament her suffering and described her life as a ‘living hell’ due to the humiliation and difficulties that she is facing while living with her in laws. In the same stanza, she describes her in laws as proud people and are against their son’s decision to make her the rightful daughter in law. In Stanza 6, the last stanza, the singer is using simile to describe her in laws who discredit her opinions and say in the family. Overall, the entire song is about rejection from her in laws due to her inability to meet up with the standard of the ideal daughter in law.

Discussion

This study has analyzed the lyrics from two songs that have had their place in the Iban community. Based on the findings and discussion earlier, the researchers concluded that the figurative languages found in the song lyrics are used to express their lamentation and fate living as the daughter in laws who do not meet the standard of the ideal women of choice. Symbolism is the dominant of the figurative language found in the song lyrics. The words used emphasis on their frustration of not being accepted by their in laws, especially the mother in law.

Furthermore, it is very profound in both songs that these two female singers want to emphasize on the conflict, misery, and their ill fate. The song told us how women who live with their in laws are struggling to be the ideal daughter in law and to be accepted by the new family she made through marriage. From the data in the findings, the researchers found that in both songs, the analysis shows that the Iban women are 1) depicted as ‘*nguai*’ to her husband, who are submissive to the in laws and the husband, and 2) expected to display the quality of ‘*indu tampun puji*’ or ‘*menantu ke dipilih*’, that refers to the ideal concept of an Iban woman who is both hardworking and capable to manage the household.

Both are not accepted due to their inability to perform chores that are normally expected to be fulfilled especially from the context of the traditional gender roles. Despite the societal pressure for change in our traditional gender roles, different factors such as cultures might still become a thing that worth our concerns.

Conclusion

This study is expected to be helpful to researchers, particularly in literary analysis and the gender roles of the Iban in the context of modern Malaysia. We need to ensure that married women are not prevented from having their rights to voice out their opinions and not to be mistreated in every way that they can. This can only be achieved by a significant way that society and individuals think about the gender roles and taking positive actions to move forward positively in line with the rapid urbanization context of the modern Malaysia.

If song lyrics are to provide clues to the life of a woman they have to be viewed overtime. Throughout the years, sound recordings and songs have presented us with various perspectives on

the lives of women. Females are often portrayed as naïve, submissive creatures that need male protection and direction. Does this portrayal of women throughout the past few years of the modern Malaysia really portray their personal and social development?

To add, the data can also be used as a source to examine this topic further and expand the analysis from many different aspects and to incorporate listeners and composers in the triangulation of data. Many other aspects such educational background, personal and social change can be taken into consideration. Hopefully, this preliminary work will add light to this ongoing concern and debate concerning the gender roles of women, particularly in the Iban community.

REFERENCES

1. Arpentieva M.R.; Retnawati H.; Akhmetova T.A.; Azman M.N.A.; Kassymova G.K. (2021). Constructivist approach in pedagogical science. *Challenges of Science*. Issue IV, 2021, pp. 12-17. <https://doi.org/10.31643/2021.02>
2. Chemaline anak Osop. (2017). Social Relation Between Gender (Sexes) in the Iban Longhouse Community. *International Journal for Studies on Children, Women, Elderly And Disabled*, 2 (June), 25-31.
3. Meyer, Jim. (1997). What Is Literature? A Definition Based on Prototypes. Work Papers of the Summer Institute of Linguistics, *University of North Dakota Session*. 41. [10.31356/silwp.vol41.03](https://doi.org/10.31356/silwp.vol41.03)
4. Pertiwi, F.D., Sudrajat, A., Kumalasari, D., Retnawati, H., Waspada, S.P. Dossayeva, S.K., Kassymova, G.K., (2019). Gender equality in feminism. *Bulletin the National academy of sciences of the Republic of Kazakhstan*, 5(381), 112–121. <https://doi.org/10.32014/2019.2518-1467.130>
5. Siti Norsolihat & Eva Kareviati. (2020). An Analysis of Figurative Language Used in the Lyric of “A Whole New World” By Zayn Malik And Zhavia Ward. *Professional Journal of English Education*, 3(4), 477–481.
6. Uteshkalieva A.; Kumarova Z. (2021). Organizational and managerial conditions for creating a health-saving environment of an educational organization. *Challenges of Science*. Issue IV, pp. 99-102. <https://doi.org/10.31643/2021.015>
7. Van Peer, W. (2020). But what is literature? Toward a descriptive definition of literature. In R. Carter & P. Stockwell (Eds.), *The Language and Literature Reader* (pp. 118–126). Routledge. [doi:10.4324/9781003060789-14](https://doi.org/10.4324/9781003060789-14)

UDC 811.621; IRSTI 16.41.45

<https://doi.org/10.47526/2021-4/2664-0686.03>

Mohamad Syahrul Nizam Ibrahim¹✉, Mohd Ibrani Shahrudin Adam Assim², Shazali Johari³,
Syarifah Kamariah Wan Mohammad⁴, Suziana Hassan⁵

¹PhD student of Universiti Putra Malaysia Bintulu Sarawak Campus
(Malaysia, Sarawak, Bintulu), e-mail: mohamadsyahrulnizamibrahim@gmail.com

²PhD, Associate Professor, Universiti Putra Malaysia Bintulu Sarawak Campus
(Malaysia, Sarawak, Bintulu)

<https://orcid.org/0000-0002-8836-9042>

³PhD, Senior Lecturer, Universiti Putra Malaysia
(Malaysia, Selangor, Serdang), e-mail: Zali_johari@upm.edu.my

⁴PhD, Senior Lecturer, Universiti Putra Malaysia Bintulu Sarawak Campus
(Malaysia, Sarawak, Bintulu), e-mail: k_syarifah@btu.upm.edu.my

<https://orcid.org/0000-0003-1761-6138>

⁵PhD, Senior Lecturer, Universiti Putra Malaysia Bintulu Sarawak Campus
(Malaysia, Sarawak, Bintulu), e-mail: suzi@upm.edu.my

<https://orcid.org/0000-0002-1051-158X>

PERCEPTION ON PENAN'S OROO' LANGUAGE AMONG LOCAL COMMUNITY AT BATU BUNGAN, MULU, SARAWAK, MALAYSIA

Abstract. Oroo' secret sign language is a medium that has been used to communicate in the forest among Penan community. It is threatened language and identified as living cultural heritage that has high potential to be promoted as a major tourism product in the World Heritage Site, Mulu. However, the local level appreciation on their cultural elements is a question that would have implications for this language to become extinct imminently. Thus, this study aims to examine perception on the importance of Oroo' language among Penan community at Batu Bungan. This exploration was conducted through a qualitative approach with personal interview with two Penans who are tribal chief and boatman who lived at the settlement. They were identified as key informants due to their active involvement and grown in the community. The narrative was analysed by thematic analysis deductively to elucidate their views on importance of Oroo' secret sign language in the community today. It was found that most young generation did not understand the language due to some factors. They perceived that Oroo' has no significant to their life because words are main medium of communication nowadays. While middle-aged community has at least basic knowledge of Oroo' from their self-experience with old-aged generation in the forest. The language is threatened with extinction due to its significant declining users. There is a need for relevant stakeholders to take actions towards preserving this intangible and unique cultural heritage.

Keywords. Oroo', Orang Ulu, Borneo, East Malaysia, endangered language.

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Mohamad Syahrul Nizam Ibrahim, Mohd Ibrani Shahrudin Adam Assim, Shazali Johari, Syarifah Kamariah Wan Mohammad, Suziana Hassan. 'A Curse or a Blessing?': the Fate of Iban Women in 'Adat Nguai' as Illustrated by Literary Devices in Iban Song Lyrics // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2021. – №4 (122). – Б. 27–36. <https://doi.org/10.47526/2021-4/2664-0686.03>

*Cite us correctly:

Mohamad Syahrul Nizam Ibrahim, Mohd Ibrani Shahrudin Adam Assim, Shazali Johari, Syarifah Kamariah Wan Mohammad, Suziana Hassan. 'A Curse or a Blessing?': the Fate of Iban Women in 'Adat Nguai' as Illustrated by Literary Devices in Iban Song Lyrics // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2021. – №4 (122). – Б. 27–36. <https://doi.org/10.47526/2021-4/2664-0686.03>

Мухаммад Сяхрул Низам Ибрахим¹, Мохд Ибрани Шахримин Адам Ассим², Шазали Джохари³, Сярифх Камариях Ван Мохаммад⁴, Сюзиана Хассан⁵

¹PhD докторант, Путра Малайзия университеті, Бинтулу Саравак кампусы
(Малайзия, Саравак, Бинтулу қ.), e-mail: mohamadsyahrulnizamibrahim@gmail.com

²PhD, доцент, Путра Малайзия университеті, Бинтулу Саравак кампусы
(Малайзия, Саравак, Бинтулу қ.)

³PhD, аға оқытушы, Путра Малайзия университеті
(Малайзия, Селангор, Серданг қ.), e-mail: Zali_johari@upm.edu.my

⁴PhD, аға оқытушы, Путра Малайзия университеті, Бинтулу Саравак кампусы
(Малайзия, Саравак, Бинтулу қ.), e-mail: k_syarifah@btu.upm.edu.my

⁵PhD, аға оқытушы, Путра Малайзия Университеті, Бинтулу Саравак кампусы
(Малайзия, Саравак, Бинтулу қ.), e-mail: suzi@upm.edu.my

Бату Банан, Мулу, Саравак, Малайзиядағы жергілікті қоғамдастықтың ороо пенан тілін қабылдауы

Аңдатпа. Ороо құпия ымдау тілі – бұл пенан қоғамдастығы арасында орманда сөйлесу үшін қолданылатын құрал. Бұл тіл жойылып кету қаупі бар және тірі мәдени мұра ретінде анықталған, Ол Мулу дүниежүзілік мұрасының негізгі туристік өнімі ретінде алға жылжу үшін жоғары әлеуетке ие. Алайда, олардың мәдени элементтерін Жергілікті деңгейде бағалау – бұл тілдің сөзсіз жойылып кетуіне әсер ететін мәселе. Осылайша, бұл зерттеудің мақсаты Бату Бунган қаласындағы пенан қоғамдастығы арасында ороо тілінің маңыздылығын түсінуді зерттеу болып табылады. Бұл зерттеу елді мекенде тұратын екі пенан, тайпа бастығы және қайықшымен жеке сұхбатпен сапалы тәсіл арқылы жүргізілді. Олар қоғамдастықтың белсенді қатысуы мен өсуіне байланысты негізгі ақпарат беруші ретінде анықталды. Әңгіме қазіргі қоғамдағы құпия ороо ымдау тілінің маңыздылығы туралы көзқарастарын нақтылау үшін дедуктивті тақырыптық талдау әдісімен талданды. Жас ұрпақтың көпшілігі кейбір факторларға байланысты тілді түсінбейтіні анықталды. Олар ороо олардың өмірінде маңызды емес екенін түсінді, өйткені бұл күндері сөздер қарым-қатынастың негізгі құралы болып табылады. Орта жастағы қоғамдастық, ең болмағанда, ормандағы қарт адамдармен қарым-қатынас жасау тәжірибесінен ороо туралы негізгі білімге ие. Пайдаланушылар санының едәуір азаюына байланысты бұл тілге қауіп төніп тұр. Тиісті мүдделі тараптар осы материалдық емес және бірегей мәдени мұраны сақтау жөнінде шаралар қабылдауы қажет.

Кілт сөздер: ороо, Оранг Улу, Борнео, Шығыс Малайзия, жойылу қаупі бар тіл.

Мухаммад Сяхрул Низам Ибрахим¹, Мохд Ибрани Шахримин Адам Ассим², Шазали Джохари³, Сярифх Камариях Ван Мохаммад⁴, Сюзиана Хассан⁵

¹PhD докторант, Университет Путра Малайзия, Кампус Бинтулу Саравак
(Малайзия, Саравак, г. Бинтулу), e-mail: mohamadsyahrulnizamibrahim@gmail.com

²PhD, доцент, Университет Путра Малайзия, Кампус Бинтулу Саравак
(Малайзия, Саравак, г. Бинтулу)

³PhD, старший преподаватель Университета Путра Малайзия
(Малайзия, Селангор, г. Серданг), e-mail: Zali_johari@upm.edu.my

⁴PhD, старший преподаватель Университета Путра Малайзия, Кампус Бинтулу Саравак
(Малайзия, Саравак, г. Бинтулу), e-mail: k_syarifah@btu.upm.edu.my

⁵PhD, старший преподаватель Университета Путра Малайзия, Кампус Бинтулу Саравак
(Малайзия, Саравак, г. Бинтулу), e-mail: suzi@upm.edu.my

Восприятие языка ороо пенана местным сообществом в Бату Бунган, Мулу, Саравак, Малайзия

Аннотация. Секретный язык жестов ороо – это средство, которое использовалось для общения в лесу среди сообщества пенан. Этот язык находится под угрозой исчезновения и идентифицируется как живое культурное наследие, которое обладает высоким потенциалом для продвижения в качестве основного туристического продукта на объекте Всемирного наследия Мулу. Однако оценка на местном уровне их культурных элементов – это вопрос, который будет иметь последствия для неизбежного исчезновения этого языка. Таким образом, целью данного исследования является изучение восприятия важности языка ороо среди общины пенан в Бату-Бунгане. Это исследование было проведено с помощью качественного подхода с личным интервью с двумя пенанами, вождем племени и лодочником, которые жили в поселении. Они были определены в качестве ключевых информаторов благодаря их активному участию и росту в сообществе. Повествование было проанализировано методом дедуктивного тематического анализа, чтобы прояснить их взгляды на важность секретного языка жестов ороо в современном сообществе. Было установлено, что большинство молодого поколения не понимало язык из-за некоторых факторов. Они поняли, что ороо не имеет никакого значения в их жизни, потому что в наши дни слова являются основным средством общения. В то время как сообщество среднего возраста обладает, по крайней мере, базовыми знаниями об ороо из собственного опыта общения с поколением пожилых людей в лесу. Этот язык находится под угрозой исчезновения из-за значительного сокращения числа его пользователей. Соответствующим заинтересованным сторонам необходимо принять меры по сохранению этого нематериального и уникального культурного наследия.

Ключевые слова: ороо, Оранг Улу, Борнео, Восточная Малайзия, язык, находящийся под угрозой исчезновения.

Introduction

Malaysia is proud to have a unique cultural diversity that includes number of tribes in the province of Sarawak, Borneo. The Penan are a minority tribe known for their traditionally nomadic life and have the knowledge of navigation in the jungle of high intellectual value. Oroo' secret sign language is a medium that has been used to communicate in the forest among Penan community. This indigenous knowledge that is an element of the Penan culture and heritage that can be preserved so that it does not become extinct due to the passage of time.

Penan community in Mulu was settled in Batu Bungan and Long Iman in the early 1990s. This has prompted the government to establish several accesses to public facilities to the local community including primary school, church, and health clinic. Tourism has also boosted development in Mulu and indirectly provides many benefits to Penan's livelihood in Batu Bungan. However, this indigenous knowledge which is part of their culture are slowly not practiced and loss due to the change of lifestyle. According to (Rothstein, 2020), the cultural changes affect everybody, ranging from severe cognitive dissonance among certain elders, to less dramatic problems among the youth, which absolutely happened in Penan's native language nowadays.

Oroo' is a threatened language and identified as a living cultural heritage that has high potential to be promoted as a significant tourism product in the World Heritage Site, Mulu. However, the local level of appreciation on their cultural elements is a question that would have implications for this language to become extinct imminently. Thus, this study examines perception on the importance of Oroo's language among the Penan community at Batu Bungan.

Literature Review

Indigenous knowledge

Indigenous knowledge (IK) is the “knowledge that an indigenous (local) community accumulates over time (Averweg & Greyling, 2010). This description of IK encompasses all forms

of local knowledge acquired experientially – arts, languages, understanding, practices, technologies and beliefs –that enables a community to achieve stable livelihoods in its geographical residence”. The IK is mainly tacit as stored in people’s memories and organisational structures (Von Lewinski, 2008), implicit as embedded in people’s daily lives and activities (Pettersen, 2011) and explicit as shared orally in stories, songs, folklores, and dances (Nyota & Mapara, 2008). IK is non-formal, orally transmitted and usually not documented. It falls under tacit knowledge, which is personal knowledge, hard to put into words and is expressed through action (Jain & Jibril, 2016). The domains of IK as illustrated by Frappaolo (2008) and Zaman, Kulathuramaiyer, et al. (2015) in Figure 1.

Penan’s indigenous knowledge

Penan's knowledge and understanding of the Borneo rainforest is unique and unparalleled among Sarawak's indigenous groups (Zaman & Falak, 2018). They, nomadic of the recent past, are live from farming today, but still depend on the forest for hunting and collecting various forest products. They have a detailed classification system for the plants and recognise many useful wild plants. Still, their use of knowledge is relatively simple and differs from that of other ethnic groups of Borneo (Koizumi & Momose, 2007).

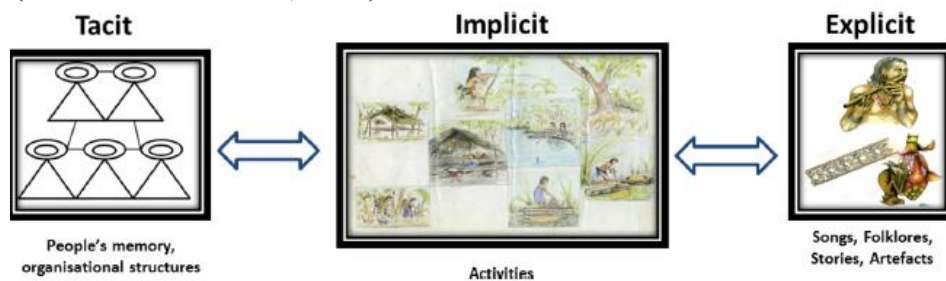

Figure 1 – Indigenous knowledge domains

Source: Frappaolo, (2008); Zaman, Kulathuramaiyer, et al. (2015).

In 2014, a research project in Long Lamai was initiated by Universiti Malaysia Sarawak with the community in Baram, one of the biggest and oldest settlements of the Penans on digitalising and preserving the Oroo’s sign language. It is aimed to harness indigenous community's tacit and their creative expressions (Zaman et al., 2016; Zaman & Winschiers-theophilus, 2017). It was found that the Penans have their cognitive maps of the jungle which are based on many sources as well as from Oroo’ (Zaman, Winschiers-theophilus, et al., 2015) or Omen the signs and directions provided by the birds as pathfinders. However, the cognitive maps in the Penans minds are their tacit knowledge based, while the Oroo’s sign language is explicit, and Omen are implicit beliefs.

Research methods

Research permit and ethical approval

This study has received official permission and approval from the Sarawak Forestry Corporation (reference number: SFC.PL&RS/2020-005) which is complying to the National Parks and Nature Reserves Ordinance 1998. Besides, the approval of the University Ethics Committee for Research Involving Humans (JKEUPM) (reference number: JKEUPM-2020-403) was received for its compliance with the Declaration of Helsinki and International Conference of Harmonization (ICH Guidelines), Good Clinical Practice (GCP) Standards, Council for Organizations of Medical Sciences (CIOMS) Guidelines, World Health Organization (WHO) Standards and Operational Guidance for Ethics Review of Health-Related Research and Surveying and Evaluating Ethical Review Practices, EC/ IRB Standard Operating Practices (SOPs), and Local Regulations and Standards in Ethical Review. The informed consent was obtained from the participants in this study and the protocol was approved by the JKEUPM.

Research area

The study was conducted at Penan settlement, Kampung Batu Bungan, Mulu, Sarawak, Malaysia (4°3'11.956" N, 114°49'8.282" E) (Figure 2) in April 2021. The Sarawak Government initiated the settlement in the early 1990s as a service center to bring the Penans out of their nomadic way of life and to facilitate assistance to them. The settlement has become part of the attraction of the world-renowned national park. Most of the local community work as park staff, boat and handicraft operators as well as farmers. The handicraft entrepreneurs are women, and they sell the forest product at the Batu Bungan Craft Market which is a must-visit place for tourists. The Penan are better known for their fine handicrafts and only their community markets the handicraft products in Mulu, namely at the Batu Bungan and Long Iman Craft Markets.

Figure 2 – Location of research area, Kampung Batu Bungan, Mulu, Sarawak, Malaysia

Key informants' interview

This exploration was conducted through a qualitative approach with a personal interview with two Penans who are tribal chief and boatman lived at the settlement. An interview session was conducted on key informant 1 (K1) in the Malay language with the help of a Malay-Penan interpreter for convenience and better response. Meanwhile, another interview with key informant 2 (K2) were carried out without interpreter because he could interact well in the national language.

They were identified as key informants due to their active involvement and grown in the community. Their narratives provide a qualitative aspect which has meaning, significance and rich understanding (Tashakkori et al., 2020). The key informants involved are two individuals that are available during the study. This limitation is caused by the pandemic, where many locals chose to stay in the jungle as they were afraid of the COVID-19 pandemic infection that was likely to be carried by outsiders. Thus, it was quite challenging to get more key informants for interview purpose. The number of key informants (n=2) are acceptable for qualitative approach which its nature is require a small sample size. According to (Hammarberg et al., 2016), larger sample sizes are not more applicable because the depth may be sacrificed the scope, or excessive data for rigorous analysis. The key informant voices help to achieve data saturation, external validity, and/or information redundancy (Onwuegbuzie and Leech, 2007). Table 1 presented to show the characteristics of two key informants interviewed in different sessions.

Table 1 – List of key informants interviewed in different sessions

Key informant (K)	Age	Generation	Gender	Occupation
1	62	Old-aged	Male	Tribal chief
2	52	Middle-aged	Male	Boatman

Data analysis

The narrative was analysed by thematic analysis deductively to elucidate their views on importance of Oroo’ secret sign language in the community today. It was transcribed, coded, themed (categorised), validated and interpreted in accordance with Talib (2019). Finally, it was facilitated by Computer Aided Qualitative Data Analysis (CAQDAS), specifically ATLAS.ti 8 Windows.

Results and discussion

There are several key informants' views on the status and level of knowledge of the Oroo’ sign language among Penan’s communities in Mulu, including Kampung Batu Bungan and Kampung Long Iman.

Oroo’ language as a medium of communication in the forest

“Oroo’ is a language commonly used by previous generations of Penan for communication purposes in the forest such as navigation using signs from tree twigs and leaves”. (K1)

The arrangement of the twigs and leaves describes the combination of words in a sentence. The message can be translated if the individual understands each word that is trying to be conveyed. Oroo’ is the object of writing language used by earlier generations to leave messages for each other in the jungle (Jensen, 1970). Sticks, prepared with cuts, twigs, and leaves in certain positions and places, will guide people, and inform them about directions, time, dangers, resources, etc. (Rothstein, 2020).

Oroo’ language as a cultural element and less practical to use nowadays

According to K1, the Oroo’ language is only part of the customs and culture and can still be understood by many people, especially the older generation. However, the language is poorly understood among average younger generation. It is because they have received a formal education in school and can read and write well. Thus, the importance of mastering the Oroo’ language has become less significant for them. Furthermore, the language is rarely used and is considered an ancient language. Similarly, based on a study by Plimmer et al. (2015), it was found that the language has disappeared and is no longer used by the younger generation among Penans in Long Lamai since they were settled.

According to UNESCO (2011), the loss of indigenous languages is also detrimental to biodiversity, as traditional knowledge of nature and the universe, spiritual beliefs and cultural values expressed in indigenous languages provide time-tested mechanisms for the sustainable use of natural resources and management of ecosystems. These elements have become more critical with the emergence of urgent new challenges posed by climate change.

Informal lessons from elder generation

Figure 3 shows K2 was explaining the basic Oroo’ language which indicates that the Penan community uses twigs and leaves to form specific signals that carry certain messages. This clear explanation shows that a middle-aged generation is good at the Oroo’ language. It further to supports the statement of K1 that the middle-aged generation can still understand the language very well as compared to the young-aged generation (born in the 90s or later). It is in line with Zaman et

al. (2014) where the respondents who over the age of 60 have mastered the language because they experienced a nomadic life when they were young (Zaman et al., 2014).

K2 stated that he had learned the Oroo’ language through experiences with his father when hunting in the forest and looking for sago since childhood. He was accustomed to wading through the forest for that purpose and work of cutting and carrying trees, removing obstacles along the way in the forest.

“We did not have formal classes to learn this Oroo’ language. We are indirectly good at using that language.” (K2)

However, according to K2, some Penan’s younger generation who live with their families and semi-nomads in the jungle, are still able to use the language compared to the community in Kampung Batu Bungan.

“My 11-years-old son is already good at using *sumpit* (blowgun). He is good at using poison for hunting purposes because he always follows me to the forest, and I taught him.” (K2)

In conclusion, this informal lesson has the most crucial value in the Penan community. The Oroo’ are themselves expressions of social interaction. Given the fact that people usually travel together, the reading and interpretation of the signs is also a social practice, although often the meaning of Oroo’ is rather explicit (Rothstein, 2020).

Figure 3 (a) – The symbol of two twigs of the same length indicates the presence of a team/ one/ friend/ family (non-enemies) while in the forest;

Figure 3(b) – The two twigs placed on top of the folded leaves indicate hunger signals to non-enemies (friends, family, acquaintances);

Figure 3(c) – The combination of the symbol of a leaf pricked by a small twig, then inserted with a tree branch carries the meaning that the individual has obtained the hunted animal (wild boar or other foods) in this straight direction

Younger generation knowledge and practices

“Most young people do not understand Oroo' language, especially those born in their 90s and above” (K2).

The elders realized that Oroo' will be lost if they do not find ways to preserve and pass it through the younger generations (Plimmer et al., 2015).

K2 also informed that their previous lives were more difficult, and younger generation is lack of interest to go into the forest. Some were afraid to go into the woods, unlike the middle age who had experienced and were trained for it.

Furthermore, as mentioned by K1 earlier, words have become the primary medium of communication in society nowadays, and it affects the Oroo' language to be less important. The times and lifestyles slowly changed, and they adapted to the new situation. Indirectly formal education and socioeconomic factors caused this transformation to take place.

Implications of the COVID-19 pandemic on local livelihood and Oroo' language

Due to the pandemic, the tourism sector has stagnated for a while. As a result, local people have lost their source of income due to the lack of tourists. Furthermore, K1 also stated that a handful of villagers are chosen to stay in the forest to avoid COVID-19 virus infection. Penan community in Kampung Long Iman hid and ran away from home when medical officers came to their village to perform a covid-19 polymerase chain reaction swab test (Nais, 2021).

The increasing number of COVID-19 infection cases every day is likely to cause many individuals to move to the forest. On the positive side, they can spend time together in the woods. This further strengthens the family bond and indirectly, they engage in traditional lifestyle that practiced by earlier generation. It is possible that young-aged generation to have the opportunity learn and experience the Oroo' language from the middle-aged.

Conclusion

Most young generation did not understand the language due to some factors. They perceived that Oroo' has no significance towards their life. While middle-aged community has at least basic knowledge of Oroo' from their self-experience with old age generation in the forest. The language is threatened with extinction due to its significant declining speakers.

Although the younger generation is more familiar with technology than engaging with their surrounding forest, it is not a reason for the language to continue to be threatened with extinction. There was an initiative by Plimmer et al., (2015) and Zaman et al. (2016) in digitizing the language in the form of game applications that are more interactive to the younger generation, namely children as a form of reintroduction to their culture. The game application requires indigenous wisdom from its players. This will make children to ask their parents to play in the game and it is seen as a good thing which encourages intergenerational knowledge transfer towards supporting the preservation of this language. Younger generation can teach the middle-aged and old-aged generation to use the technology in line with the passage of time. This will also strengthen their family ties like previous generations.

From this conducted study, it is recommended to stakeholders to take actions in preserving this intangible and unique cultural heritage. Relevant stakeholders can promote this cultural element as a significant tourism product in the Gunung Mulu National Park in addition to the biodiversity richness in this world-renowned area. In this effort, it is suggested that the language should be documented through interactive publications such as books and brochures so that tourists know this cultural heritage of the Penan tribe are unique in Malaysia.

In addition, the park guide, boatman, accommodation operator, and craft operator who are from the Penan community are ambassadors that are responsible in promoting the culture to tourists. It can enhance tourists experience in Mulu and will motivate them to revisit and spread it to other people. The value of appreciation for cultural elements can be nurtured through this memorable experience. Memorable tourism experiences play a key role in obtaining tourist's

satisfaction and loyalty in sustaining the tourism destination (Subramaniam et al., 2019; Arpentieva et al., 2021).

Oroo' language, which is the explicit domain of IK, is very significant to be courted so that it does not extinct due to the passes of the times. Like other indigenous languages in Sarawak, Oroo' also needs to be highlighted by stakeholders for social sustainability.

Acknowledgements

The authors would like to thank Sarawak Forestry Corporation and Borsarmulu Park Management Sdn. Bhd. for permission and cooperation to conduct the study in this area successfully. The approval of the University Ethics Committee for Research Involving Humans (JKEUPM) is much appreciated. We would like to thank Kampung Batu Bungan community for involving as respondents in this study. Special thanks are also due to Mr. Modin anak Ambau, Miss Erra Fazira Abdul Rahim, Mr. Farhan Ismat and those who contributed directly or indirectly in the completion of this study.

REFERENCES

1. Arpentieva M.R.; Retnawati H.; Akhmetova T.A.; Azman M.N.A.; Kassymova G.K. (2021). Constructivist approach in pedagogical science. *Challenges of Science*. Issue IV, 2021, pp. 12-17. <https://doi.org/10.31643/2021.02>
2. Averweg, U.R., & Greyling, E. H. (2010). Some challenges for Information and Communication Technologies in Indigenous Knowledge preservation. *Journal of the Southern Africa Institute of Management Services (SAIMAS)*, 19(1), 15–17. <http://www.ulwazi.org/docs/Averweg and Greyling 10th June 2010.pdf>
3. Frappaolo, C. (2008). Implicit knowledge. *Knowledge Management Research & Practice*, 6(1), 23–25. <https://doi.org/10.1057/palgrave.kmrp.8500168>
4. Hammarberg, K., Kirkman, M., & Lacey, S. De. (2016). *Qualitative research methods : when to use them and how to judge them*. 31(3), 498–501. <https://doi.org/10.1093/humrep/dev334>
5. Jain, P., & Jibril, L. (2016). Expanding Library Services for Indigenous Community Posteriy: A Case of Selected Public Libraries in Botswana. *The IFLA World Library and Information Congress*, 1–19.
6. Jensen, H. (1970). *Sign, symbol and script: An account of man's efforts to write*. Allen & Unwin.
7. Koizumi, M., & Momose, K. (2007). Penan Benalui wild-plant use, classification, and nomenclature. *Current Anthropology*, 48(3), 454–459. <https://doi.org/10.1086/517593>
8. Nais, N. (2021, July 2). Penan villagers went into hiding, fled homes to avoid Covid-19 swab tests in Long Iman. *Dayak Daily*. <https://dayakdaily.com/penan-villagers-went-into-hiding-fled-homes-to-avoid-covid-19-swab-tests-in-long-iman/>
9. Nyota, S., & Mapara, J. (2008). Shona Traditional Children's Games and Play: Songs as Indigenous Ways of Knowing. *The Journal of Pan African Studies*, 2(4), 189–203.
10. Onwuegbuzie, A.J., & Leech, N.L. (2007). Sampling designs in qualitative research: making the sampling process more public. *The Qualitative Report*, 12(2), 19–20.
11. Pettersen, B. (2011). Mind the digital gap: Questions and possible solutions for design of databases and information systems for Sami traditional knowledge. In *Working with Traditional Knowledge: Communities, Institutions, Information Systems, Law and Ethics* (Issue 1, pp. 163–192). Sámi University College.
12. Plimmer, B., He, L., Zaman, T., Karunanayaka, K., Yeo, A.W., Jengan, G., Blagojevic, R., & Do, E. Y. (2015). New Interaction Tools for Preserving an Old Language. *The 33rd Annual ACM Conference on Human Factors in Computing Systems*, 3493–3502.
13. Rothstein, M. (2020). Being lost Landscape, troubling spirits and ritual strategies among the

- Eastern Penan. *Hunter Gatherer Research*, 4(3), 355–368. <https://doi.org/10.3828/hgr.2018.22>
14. Subramaniam, T., Samdin, Z., Ramachandran, S., & Kunasekaran, P. (2019). Memorable Ecotourism Experiences in Taman. *International Journal of Recent Technology and Engineering (IJRTE)*, 7(5S), 25–33.
 15. Talib, O. (2019). *Analisis data kualitatif dengan Atlas.ti* (1st ed.). Penerbit Universiti Putra Malaysia.
 16. Tashakkori, A., Johnson, R. B., & Teddlie, C. (2020). *Foundations of Mixed Methods Research: Integrating Quantitative and Qualitative Approaches in the Social and Behavioral Sciences* (2nd ed.). SAGE Publications, Inc.
 17. UNESCO. (2011). *Atlas of the World's Languages in Danger* (C. Moseley (ed.); 3rd ed.). UNESCO.
 18. Von Lewinski. (2008). *Indigenous heritage and intellectual property: genetic resources, traditional knowledge and folklore* (2nd ed.). Kluwer Law International.
 19. Zaman, T., & Falak, H. (2018). *Insights and Challenges in Digitalization of a Secret Sign Language of the Penan on Borneo Island*. Springer Singapore. <https://doi.org/10.1007/978-981-10-7697-8>
 20. Zaman, T., Kulathuramaiyer, N., Yeo, A. W., & Falak, H. (2015). *Modelling indigenous knowledge creation as a living system*. 6(2), 136–150.
 21. Zaman, T., & Winschiers-theophilus, H. (2017). Penan's Oroo' Short Message Signs (PO-SMS): Co-design of a Digital Jungle Sign Language Application. *15th Human-Computer Interaction (INTERACT)*, 489–504.
 22. Zaman, T., Winschiers-theophilus, H., & Yeo, A. W. (2015). *Reviving an Indigenous Rainforest Sign Language : Digital Oroo ' Adventure Game*. 15–18.
 23. Zaman, T., Yeo, A. W., & Jengan, G. (2016). Designing digital solutions for preserving penan sign language: A reflective study. *Advances in Human-Computer Interaction, 2016*. <https://doi.org/10.1155/2016/4174795>
 24. Zaman, T., Yeo, A.W., & Kulathuramaiyer, N. (2014). Knowledge Management in Nonprofit Settings: A Case Study of Indigenous Knowledge Management. *International Journal of Public Administration in the Digital Age (IJPADA)*, 1(4), 8.

ӨОЖ 398; 801.8; МҒТАР 17.71.01
<https://doi.org/10.47526/2021-4/2664-0686.04>

Қ.М. ӘШІРХАНОВА¹, Ж.К. СҮЙІНЖАНОВА^{2✉}

¹PhD, аға оқытушы

Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті
(Қазақстан, Атырау қ.), e-mail: ashirkhanovak@gmail.com

²филология ғылымдарының кандидаты,

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доцент м.а.
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: zhanar.suinzhanova@ayu.edu.kz

ХАЛЫҚ ЕМШІЛІГІНІҢ ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ХАЛЫҚ АУЫЗ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ КӨРІНСІ

Аңдатпа. Халық ауыз әдебиетінің зерттеу нысандарының бірі халық емшілігі болып саналады. Халық емшілігінің тарихын, зерттелуін, ғылымдағы орнын белгілеудің маңызы зор. Қазақ фольклортану ғылымында түрлі аттармен танылған халық емшілігінің түп-тамыры Исламнан бұрынғы түркі наным-сенім жүйесінен бастау алады. Қазақ дәстүрлі халық емшілігінің түп-тамырында Көк Тәңірлік, шамандық/бақсылық сенімдер жатыр. Күнделікті тұрмыс-тіршілігімізде айтарлықтай маңызды рөл атқаратын халық емшілігінің түркі әлемінде кең қанат жайғаны соншалық, өмірдің кез келген саласынан өзіне орын таба білген. Зерттеудің мақсаты – қазақ және түрік ғалымдарының қазақ халық емшілігіне қатысты түрлі талдаулары, ой-пікірлері және анықтамаларын нақтылау. Ғасырлар бойы жинақталған ауыз әдебиеті туындыларында ата-бабаларымыздың қаншама ғасырлар бұрынғы тұрмыс-тіршілігін, салт-дәстүрлерін, салауатты өмір салтын ұстануға қатысты ой-толғамдары мен тәжірибелерін де кездестіруге болатынын зерттеушілердің пікірлері арқылы дәлелдеу. Мақалада қазақ және түрік халық ауыз әдебиетінде халық емшілігі ұғымының әр түрлі аталуы, анықтамасы, халық ауыз әдебиетіміздің баға жетпес інжу-маржаны саналатын Қорқыт Ата кітабындағы халық емшілігі туралы басқа әдеби туындыларда кездеспейтін мысалдар, емдеу тәсілдері қарастырылады.

Кілт сөздер: халық ауыз әдебиеті, халық емшілігі, емдеу әдісі, дәстүрлі медицина, жыр-аңыздар.

К.М. Ashirkhanova¹, Zh.K. Suinzhanova²

¹PhD, Senior Lecturer

Atyrau University named after Kh. Dosmukhamedov

(Kazakhstan, Atyrau), e-mail: ashirkhanovak@gmail.com

²Candidate of Philological Sciences, Acting Associate Professor
of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: zhanar.suinzhanova@ayu.edu.kz

Reflection of Folk Healing in Kazakh and Turkish Oral Literature

* **Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Әшірханова Қ.М., Сүйінжанова Ж.К. Халық емшілігінің қазақ және түрік халық ауыз әдебиетіндегі көрінісі // *Ясауи университетінің хабаршысы.* – 2021. – №4 (122). – Б. 37–46.
<https://doi.org/10.47526/2021-4/2664-0686.04>

* **Cite us correctly:**

Ashirkhanova Q.M., Suinjanova J.K. Halyq emshiliginin qazaq jane turik haliq auiz adebietindegi korinisi [Reflection of Folk Healing in Kazakh and Turkish Oral Literature] // *Iasaui universitetinin habarshysy.* – 2021. – №4 (122). – B. 37–46. <https://doi.org/10.47526/2021-4/2664-0686.04>

Abstract. Folk healing is one of the oldest, most important objects of the study of oral folk art. It is important to study the history, to determine the place of folk healing in science. In Kazakh folklore science, the roots of folk healing, known by various names, have their roots in the pre-Islamic Turkic belief system. At the root of the Kazakh traditional folk healing are the Kok-Tengri religion, shamanic beliefs / Baksanism. Folk healing, which plays a rather important role in our daily life, has developed so widely in the Turkic world that its application can be seen in any sphere of life. The purpose of this study is to study various analyses, opinions, approaches concerning folk healing, as well as the results of the study of Kazakh and foreign scientists regarding Kazakh folk healing. It is also possible to prove through the judgments of researchers that in the works of oral folk art accumulated over the centuries, one can also find reflections and experiences of our ancestors concerning everyday life, traditions, and a healthy lifestyle. The article discusses various names, definitions of the concept of folk healing in Kazakh and Turkish oral literature, examples, methods of treatment that are not found in other literary works about folk healing except the book Korkyt Ata, which is a priceless pearl of oral folk healing.

Keywords: oral folk art, folk healing, methods of treatment, folk medicine, myths.

К.М. Аширханова¹, Ж.К. Суинжанова²

¹PhD, старший преподаватель

*Атырауский университет имени Х. Досмухамедова
(Казахстан, г. Атырау), e-mail: ashirkhanovak@gmail.com*

²кандидат филологических наук, и.о. доцента

*Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: zhanar.suinzhanova@ayu.edu.kz*

Отражение народного целительства в казахской и турецкой устной литературе

Аннотация. Народное целительство является одним из древнейших, важнейших объектов изучения устного народного творчества. Важно изучить историю, определить место народного целительства в науке. В казахской фольклорной науке корни народного целительства, известные под разными названиями, уходят своими корнями в доисламскую тюркскую систему верований. В основе казахского традиционного народного целительства лежит религия Кок-Тенгри, шаманские верования/баксанизм. Народное целительство, играющее довольно важную роль в нашей повседневной жизни настолько широко развилось в тюркском мире, что его применение можно увидеть в любой сфере жизни. Целью данного исследования является изучение различных анализов, мнений, подходов, касающихся народного целительства, а также результатов исследований казахстанских и зарубежных ученых, касающихся казахского народного целительства. Суждениями исследователей также можно доказать, что в произведениях устного народного творчества, накопленных веками, также можно найти размышления и переживания наших предков, касающиеся повседневной жизни, традиций и здорового образа жизни. В статье рассматриваются различные названия, определения понятия народного целительства в казахской и турецкой устной литературе, примеры, методы лечения, которые не встречаются в других литературных произведениях о народном целительстве, кроме книги Кorkyt Ata, которая является бесценной жемчужиной устного народного целительства.

Ключевые слова: устное народное творчество, народные целительства, методы лечения, народная медицина, мифы.

Kіріспе

Емшілік – адамзат жаратылғалы бері бірге жасасып келе жатқан фольклористика ғылымының ең көне әрі маңызды салаларының бірі. Халық емшілігі жөнінде түсініктеме

бермес бұрын, қазақстандық және шетелдік ғалымдардың халықтық медицинаға қатысты жазып қалдырған еңбектерде *халық емшілігі* ұғымының баламасы ретінде қандай сөз орамдары қолданылатыны туралы мәлімет бере кеткен орынды болар. Пайдаланылған әдебиеттерде қазақ тілінде түрік тіліндегідей бұл ұғымның бір емес, бірнеше сөз орамымен аталатындығының куәсі болдық. Халық емшілігі түрік тілінде *geleneksel tip, geleneksel hekimlik, alternatif tip, halk tıbbi, tıbbi folklor, folklorik tip, tamamlayıcı tip, yerel tip, halk tababeti, halk sağaltmacılığı* және *ev tedavisi* секілді сөз орамдарымен аталатын болса, ал қазақ тілінде *қазақи емшілік, қазақи ем, қазақылық ем, халық емшілігі, халықтық медицина, халық медицинасы, дәстүрлі медицина, балама медицина, дәстүрлі қазақ емшілігі, қазақ шипагерлігі* және *ескіше ем-дом* сияқты сөз орамдарымен аталып жүр.

Емшілік бұрынғыдай кең таралмағанымен, бүгінде шектеулі ортада белгілі және осы ортада емдеу тәжірибесін жалғастырған көптеген бақсылардың/камдардың іздері сақталған, олар исламға дейін түркі әлемінде емдік қырларымен алдыңғы қатарға шыққан шамандар мен камдардың жалғасы. Бұл жағдай ғасырлардан бастау алған түрік мәдениетінің сабақтастығын көрсету тұрғысынан өте маңызды [1, 154-б.].

Зерттеу әдістері

Мақалада қазақ және түрік ғалымдарының қазақ халық емшілігіне қатысты түрлі талдаулары, ой-пікірлері және анықтамаларын салыстыру, саралау, нақтылау, ғасырлар бойы жинақталған ауыз әдебиеті туындыларында ата-бабаларымыздың қаншама ғасырлар бұрынғы тұрмыс-тіршілігін, салт-дәстүрлерін, салауатты өмір салтын ұстануға қатысты ой-толғамдары мен тәжірибелерін де кездестіруге болатынын зерттеушілердің пікірлері арқылы дәлелдеу әдістері қолданылады.

Талдау мен нәтижелер

Адам баласы жаратылған сәттен бастап өз денсаулығын сақтау, жақсарту секілді маңызды мәселелерге көңіл бөліп келеді. Денсаулығына келген зақымды жою үшін сан алуан сынақ-тәжірибелер жасау арқылы көптеген әдіс-тәсілдер ойлап тауып, бүгінде ағзаның ең кіші құрамдас бөлігімен қоса емдей алатын ғылыми медицинаны өмірге әкеліп отыр. Ғылыми медицинаның негізін құрайтын құрамдас бөліктердің бірі – *халық емшілігі* деп аталатын емдеу практикаларының жиынтығы екендігі сөзсіз.

Алғашқы дәуірлерден бастап өзі мен қоршаған ортаны тани бастаған адам баласы сырқаттың себептері мен оны емдеу жолдарына қатысты жасаған зерттеу жұмыстарының нәтижесінде өзіне күтім жасай алатындай дәрежеге қол жеткізген. Қазіргі уақытқа дейін сақталып келген жазу, сурет, құрал-сайман секілді бірнеше материалдар адамдардың сол кездегі жағдайда бірнеше емдеу тәсілдерін қолданғандықтарын көрсетіп отыр. Жалпылай айтқанда өсімдіктер мен жануарлардан жасалған *дәрі-дәрмектердің сиқырлау, магия жасау, құрбандық шалу* секілді діни жоралғылармен қатар қолданылуы емдеу ісінде әртүрлі тәсілдердің пайда болғандығын көрсетеді.

Халық емшілігі ұғымы осы тақырыпта жазылған еңбектерде неше түрлі сөз орамдарымен аталып жүрсе де, сайып келгенде, емдеу тәсілі мен процесінің, мәдениеті мен дәстүрінің түптес екендігі байқалады. Түркия Республикасында жарық көрген халық емшілігіне қатысты еңбектерді қарап шыққанымызда, халық емшілігінің не екені турасында көптеген түсініктемелер айтылғанын, алайда ең озық түсініктеменің түріктің фольклортанушы ғалымы П.Н. Боратавқа тән екенін көрдік. Түрік тіліндегі еңбектерде кездесетін түсініктемелерден П.Н. Боратавтың және осы салада құнды еңбектер жазып қалдырған бірнеше ғалымның берген түсініктемелеріне талдау жасап көрейік.

П.Н. Боратавтың пікірінше «*халық емшілігі дегеніміз – халықтың мүмкіндігі болмағандықтан немесе басқа да себептерге байланысты дәрігерге бара алмағандықтан*

яки барғысы келмегендіктен сырқаттарын (өз беттерінше) анықтап, емдеу үшін жүгінетін әдіс-тәсілдер мен процедуралар жиынтығы» [2, 122-б.].

П.Н. Боратав жоғарыдағы түсініктемесіне қосымша ауру деген ұғымды кең ауқымда түсіну керектігін баса айтып, ауру ұғымын тек адамның физиологиясынан туындайтын ақаулар ретінде емес, тіл-көз тиюден бастап белсіздік, бедеулік және табиғаттан тыс тіршілік иелері себеп болуы мүмкін ауру түрлеріне дейінгі кез-келген физиологиялық ақау ретінде түсіну керектігін де алға тартады [2, 123-б.]. П.Н. Боратав «...дәрігерге бара алмағандықтан, яки барғысы келмегендіктен» деген тұжырымдамасымен халық емшілігін таңдамалы сала ретінде көрсетеді. «Халық шипагерлігі дегеніміз – халықтың аурудың түрлері, белгілері және ұзақтығына қатысты көзқарастары мен сенімдері негізінде ауруды емдеп жазу үшін қолданатын жергілікті дәрі-дәрмектердің, магиялық және дәстүрлі ем-домдардың, тәжірибелердің жиынтығы» [2, 32-б.].

Ал Өрнек Седат болса, П.Н. Боратавқа қарағанда ауқымды әрі аналитикалық талдау жасай отырып, халық емшілігіне қатысты көзқарас пен сенім, жергілікті дәрі-дәрмектер, магиялық және дәстүрлі ем-домдар деген секілді ой атып, осы саланы толықтай қамтитын анықтама жасаған. Осы орайда Өрнек Седат П.Н. Боратавтың анықтамасында айтылмаған және түсініксіз сенім, магия, дәстүрлі секілді халықтық емшіліктің негізгі тұстарына назар аудартады. «Халықтың аурудан сақтану және ауруды емдеп жазу мақсатында жүгінетін табиғи, магиялық және діни жолдармен емдеу тәсілдерінің жиынтығын халық емшілігі деп атайды» [3, 54-б.].

Халық емшілігіне Өрнек Седаттың анықтамасына ұқсас анықтама жасаған Орхан Аджыпаямлы халық емшілігінде қолданылатын емдеу тәсілдерін негізге алған. Осы тұрғыда Орхан Аджыпаямлы халық медицинасының әлемнің кез келген елінде табиғи ортадағы дәстүрлері, әдет-ғұрыптары, наным-сенімдері мен мүмкіндіктері негізінде қалыптасқандығын айтады. Орхан Аджыпаямлының пікірінше Анадолы тұрғындары осы уақытқа дейін төмендегідей алты емдеу түрімен емдеуге тырысқанын сөз етеді. 1. Діни сенімдер мен әдет-ғұрыптар жолымен емдеу терапиясы: денеге тікелей қатысы жоқ және науқасқа әсер ете отырып, психикасына әсер ете емдеу; 2. Кесу, тілу жолы арқылы емдеу. Аурулардың денелеріне кесу, тілу, тырнау, сызу немесе денелерін ұру арқылы жасалатын емдер; 3. Діни жолмен емдеу тәсілдері; 4. Өсімдіктермен емдеу жолдары; 5. Жан жануарларды қолданып емдеу; 6. Минералды заттар арқылы емдеу [4, 11-б.].

Анадолы халқы осы аталған емдеу түрлерін қолдану арқылы халық арасында жасалған емшілік дәстүрі арқылы бай фольклор қалыптастырған. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы бұл тәжірибелерді дәстүрлі медицина деп атайды және оларды әртүрлі мәдениеттерде қалыптасқан теориялардан, нанымдардан және тәжірибелерден алатын тәжірибелер жиынтығы деген анықтама береді. Жасалатын емдеу тәсілдері қатарында наным, сенім, массаж, дене жаттығуы, акупунтра, йога сияқты тәсілдер де бар. Сондай-ақ, барлық медицинадағы өсімдіктер, жануарлардан алынатын өнімдер, минералдар емдеуде қолданылады. Ал емшілер халық арасында сиқыршы, шейх, ұстаз, сынықшы, дипломсыз дәрігер, дем салушы деген атпен танымал [5, 32-б.].

«Халық арасында кездесетін ауруларға қарсы қолданылатын емдеу әдістері мен ауру түрлеріне қатысты дәстүрлі танымдардың жиынтығын халықтық медицина деп атайды» [6, 25-б.].

Йодердің «емдеу әдістерінің жиынтығы» мен «дәстүрлі» танымдарды сабақтастырып, жоғарыда келтірілген анықтамалармен мәндес анықтама жасағанын айтуға болады. Йодердің бұл анықтамасы – тарихи тұрғыдан түрік ғалымдарының анықтамаларына қарағанда ертеректе жасалған анықтама.

Қазақтың халық емшілігін зерттеуге өмірін сарп еткен қазақ ғалымдары мен өзге ұлт ғалымдарының еңбектерінде кездесетін анықтамалар тізбегі төмендегіше:

«Халықтық медицина – атадан балаға ауызша немесе жазбаша түрде берілетін, адам денсаулығының рухани және әлеуметтік ықпалдарға қарсы тұруын қамтамасыз ететін, ауру аттарын табуға, аурулардың алдын алуға және жоюға бағытталған түсінікті және түсініксіз ғылымдар мен нақты тәжірибелердің жиынтығы» [7, 6-б.].

«Халықтық медицина – өсімдік пен мал өнімдерінен алынатын шипалы өнімдер мен минералды заттардың емдік қасиеттерін пайдалану арқылы түрлі ауру белгілерін анықтау, емдеу әдістері, мұнымен қатар аурудан сақтану жолдарына қатысты тарихи даму кезеңінде халық тарапынан жоғары бағаланған имприкалық ғылыми жүйе» [8, 9-б.].

Қазақ және шетелдік ғалымдардың еңбектерінде қазақ халық емшілігіне қатысты түрлі талдаулар, ой-пікірлер және деректер орын алғанымен, ғылыми тұрғыда нақты анықтама жасаған, өкінішке орай үш қана адам бар екен.

Себебін жоғарыда айтып кеткеніміздей, еңбектерде кездескен анықтама мен ой-пікірлерден Анадолы мен Қазақстандағы халық емшілігіне қатысты анықтамалар арасында айтарлықтай алшақтық жоқ екенін байқадық.

Адам баласы алғашқы рулық дәуірлерден бастап ауруға шалдықпауды тілеп, табиғаттың қатерлі күштерінен сақтану жолдарын қарастырған. Жарақат алып қалғанда не болмаса ауырып қалғанда сырқаттарына ем болатын жолдар іздеп, бір-бірлеріне қол ұшын беруді үйрене бастаған.

Адамзат өз тәжірибесіне сүйене отырып, жүздеген, тіпті мыңдаған рет қайталау негізінде алғашқы уақытта тамағының басым көпшілігін құрайтын жеміс, шөп және тағы сол сияқтылардың қасиеттерін түсіне бастаған. Олардың кейбіреулері шипа, екіншілері зиянды болатынына көздері жеткен. Осылайша бірте-бірте дәрігерлік көмектің алғашқы қауымдық түрі пайда болған [9, 11-б.].

Жабайы адамдар дін, табиғаттан тыс күш дегенді білген жоқ. Объективті шындықты стихиялы материалистік тұрғыдан қабылдады. Сондықтан ерте дүниедегі дәрігерлік көмек те рационалдық әдістерге негізделді. Бірақ кейіннен адамзаттың медициналық түсініктері діни идеологиямен, сиқырлық элементтермен нәрленіп, алдау-арбау құралдарының біріне айналды. Мұндай жағдайға қоғамдағы әлеуметтік өзгерістер себепші болды [9, 11-б.].

К. Шүлембаев бұл мәселені материалистік тұрғыдан қарастырып, *дін мен табиғаттан тыс күш дегенді білмегендіктен* деген ой білдіріп, өзінің анимизмді мойындамайтынын байқатады.

Ал А. Алдашев пен Ж. Әлімханов болса, «Қазақтың Халық Медицинасының Құпиясы» атты ортақ еңбектерінде «Анимизм – алғашқы қауымдық қоғамда пайда болған тарихи маңызға ие құбылыс. Ол кезде адамдар жабайы табиғат алдында дәрменсіз еді; дене мен мидың ерекшеліктерінен, жалпы материалдық заттардың ерекшеліктерінен бейхабар болатын» [7, 5-б.] деген тұжырым жасап, К. Шүлембаевтың пікірлерінің ешқандай ғылыми дәйектемесі жоқ екенін баса айтып, оған үзілді-кесілді қарсы шығады.

Халық емшілігінің тарихи дамуына көз тастар болсақ, адам ақылының шексіз түрде бақылау жасай білу қабілетіне ие екенін байқаймыз. Осындай керемет бақылау жасау нәтижесінде дәстүрлі ғылымды жетілдіру күш-қабілетіне ие болған. Денсаулықты сақтау үшін сауықтыру тәсілдерін жетілдіруді де назардан тыс қалдырмаған. Тарихтан бұрынғы дәуірлерде қолданылған дәстүрлі емшіліктің тәжірибелері емшіліктің ғылым ретінде пайда бола бастағанын көрсетеді. Емшілер дәстүрлі емшілікті іске асырушылары ретінде қабылданған тарихтан бұрынғы дәуірлерден қазіргі кезге дейін көптеген өркениет ем табу мақсатында емшілердің көмегіне жүгінген. Риверс осы жөніндегі ойын былай жеткізеді: Көптеген қоғам аурудан қорғану мақсатында қалыптастырған жергілікті ем-дом тәсілдерін арнайы қасиеттерді бойларына сіңірген адамдар тарапынан жүргізілетін не болмаса жүргізілуі тиіс ем-дом тәсілдерін басқаша түрде қолданады. Мұндай ем-дом «үйішілік ем» болып саналады. Осы орайда ауру асқынбай тұрғанда қолданылатын ем-дом түрі деп атауға болады [10, 92-б.].

Адамзаттың жаратылуымен бірге жасасып келе жатқан халық емшілігі алғашқы қауымдық кезеңнен бастап дамыған өркениеттерге дейінгі аралықта адамның салауатты әрі ұзақ өмір сүруді армандауының нәтижесінде пайда болған. Бұл арман сәулет, музыка, әдебиет, қысқасы адамзат баласы өмірге әкелген бүкіл туындыларда ашық немесе жұмбақ түрде өзін көрсетіп келеді. Ғасырлар бойы жинақталған ауыз әдебиеті туындыларында ата-бабаларымыздың қаншама ғасырлар бұрынғы тұрмыс-тіршілігін, салт-дәстүрлерін, сезім мен ойларын кездестіретініміз секілді олардың салауатты өмір салтын ұстануға қатысты ой-толғамдары мен тәжірибелерін де кездестіруге болады. Бұлардың бір бөлігі наным-сенімге қатысты болса, келесі бір бөлігі ақыл мен ғылымға негізделген әдіс-тәсілдер болып келеді. Түрік халық аңыз әңгімелерінде кездесетін емдеу әдістерінің біршамасы сол кезеңнің жағдайында мүмкін емес секілді көрінгенімен, қазіргі уақытта қарапайым әрі жеңіл бір әдіс секілді көрінеді.

Күнделікті тұрмыс-тіршілігімізде айтарлықтай маңызды рөл атқаратын халық емшілігінің түрік мәдениетінде кең қанат жайғаны соншалық өмірдің кез-келген саласынан өзіне орын таба білген. Бұл мәселе тек ауыз әдебиетінде ғана емес, ара-тұра көне түрік әдебиеті мен қазіргі әдебиетте де адамдардың қызығушылығын тудыра білген. Мұның ең керемет мысалы ретінде алғашқы сөздігіміз Диуани Лұғат-ит Түрікті атауға болады. Бұл сөздікте халық емшілігінің баламасы ретінде екі сөз келтірілген. Алғашқысы – «дәрі» деген мағына беретін «ем» сөзі (ДЛТ I: 38-3; 95-13; 407-28; ДЛТ II: 363-19; ДЛТ III: 157-7). Ал екіншісі «дәрі жасаушы кісі» деген мағына беретін «емчи» сөзі (ДЛТ I: 38-4; “Емчи анғар от атады (Емші оған дәрі жасады)” ДЛТ III: 252-12). [11;92].

Қазіргі кезде түркі әлемінің басым көпшілігінде халық емшілігі және дәріхана сөздерінің баламасы ретінде «ем» мен «емхана» ұғымдары қолданылатынын айта кеткен жөн болар. Ислам діні туралы алғашқы туындылар ішінде маңызды орынға ие «Құтты Білікте» де дәрі орнына «ем», ал дәрігер орнына «емчи» сөздері қолданылған.

Халық ауыз әдебиетіміздің баға жетпес інжу-маржаны саналатын «Қорқыт Ата кітабында» да халық емшілігі туралы басқа әдеби туындыларда кездеспейтін мысалдар кездеседі. Туындыда кездесетін халық емшілігіне қатысты мәселелер сол кезеңдегі тұрмыс-салтпен де тығыз байланысты. Еліміздің ғалымдары «Қорқыт Ата кітабына» қатысты жүздеген еңбек жазып қалдырған, бірақ бір өкініштісі кітапта кездесетін халық емшілігі мәселесі ғылыми тұрғыда қарастырылмаған екен.

«Әкесі Дирсе ханның оғына ұшқан Боғаштың жанына боз ат мінген Қызыр келіп, басынан үш рет сипап: Қорықпа, балам! Бұл жарадан өлмейсің. Жараң тау гүлі мен анаңның ақ сүтінен жазылады!» деп, ғайып болады. ...Анасы тауып алған кезде: Боз атымен Қызыр келіп, басымнан сипаған соң «Бұл жарадан өлмейсің. Жараңның емі тау гүлі мен анаңның ақ сүті» деді де ғайып болды» дейді. Бұны естіген анасымен бірге келген қырық қыз тауға шығып, жұпар иісті гүлдерді жинайды. Анасы емшегін сығады, бірақ сүт шықпады. Екінші рет сыққанда да сүт шықпады. Үшінші рет сыққанда, заулап сүт шығады. Бір ыдысқа сауа берді, сауа берді, соңында сүт пен қан аралас тамды. Сүтке тау гүлін ұнтақтап салып араластырып, баласының жарасына жақты. Боғаш жазылып, атына отырады» [12, 17–18-бб.].

Бұл жерде назарымызды аудартқан жайт – түркі халықтарының ежелден бері ана сүтінің пайдасын білетіндігі мәселесі. Ана сүтінің қазіргі кезде де кейбір сырқат түрлерін емдеуде қолданылып жүргені – бұл жайттың сөзсіз дәлелі. Айталық, көбінше балалардың құлағынан аққан былақты тоқтату, нәрестелердің бітіп қалған мұрнын ашу, көзге кіріп кеткен затты тазалау секілді аурулардан айықтыру үшін ана сүтін тамызады. Бұл жағдай түркі халықтарында ана сүтінің емдік мақсатта бірнеше ғасырлардан бері қолданылып келе жатқанын көрсетеді¹.

¹Қазіргі дәрігерлер ана сүтін құлақ пен мұрынға тамызудың денсаулыққа зиян тигізуі мүмкін екенін алға тартып, бұл әдісті дұрыс көрмейді.

Ана сүтімен емдеу мәселесі қазақ халық ертегісі «Жарты Төстік» ертегісінде де көрініс табады: «...айдаһарды жеңген батыр айдаһардың тісінен уланып, әлсірейді. Батырды анасының сүтімен емдеп жазады.» [13, 305-б.]. Бұл жерде емдеу әдісі түсіндірілмегенімен, ана сүтінің уды қайтару қасиетінің бар екенін байқауға болады. С. Қондыбай бұл мәселенің көптеген қазақ жыр-аңыздарында кездесетінін айтады.

«Қорқыт Ата кітабының» XVI ғасырдың басында жазылғанын ескерер болсақ, демек түркі халықтары ана сүтінің емдік қасиетін 400 жылдан бері біледі деп айтуға негіз бар. Ал бұл өз кезегінде түркі мәдениеті тарихы тұрғысынан өте маңызды. Екінші маңызды жайт – ем үшін гүл түрлерін пайдалану. Гүлдер дәрінің негізгі шикізаты болып табылады. Қазіргі кезде де өз елімізде және басқа да түркі жұрттарында әлі күнге дейін гүлдерді кептіріп, дәріханаларда сатуға.

«Салұр Қазанның ауылын жау шапқаны туралы» жырда Қара Қойшы кәпірлермен шайқас кезінде жараланып, кәпірлердің мүрдесінен от жағып, үстіндегі шекпенінің етегінен жыртып алып, отқа күйдіріп, күлін жарасына таңып, жарақатын емдейді [12, 24-б.].

Аталмыш емдеу әдісіне ұқсас ем түрі қазір де еліміздің кей ауылдық жерлерінде қанды тоқтату үшін қолданылып жүр.

Бұл әдіс Кеңес дәуірі қазақ әбедиеті туындыларынан Б. Нұржекеевтің «Бір Өкініш Бір Үміт» атты ғашықтық романында да көрініс тапқан. Тізесі жараланған немересінің жарасына әжесі ескі киізді отқа күйдіріп, таңып қояды. Шығармада жаңа киізге қарағанда ескі киіздің пайдалы әрі әсері жақсы болатындығы да айтылған [14, 38-б.].

Жараға күл басу әдісі Д. Кішібековтың «Қазақ менталитеті» атты монографиясында да айтылады: Ертеректе тәуіптер қан қысымы күшейген кезде шекеден немесе мұрынның ұшынан бәкімен түртіп қалып қан алған. Қара қошқыл қан азайып, қызыл қан аға бастағанда, күйген киіз басып, қанды тоқтатқан [15, 123-б.].

«Қорқыт Ата кітабынан» басқа түркі халықтарының ортақ ауыз әдебиетінде өзіндік орны бар халық аңыз-әңгімелерінде де халық емшілігіне қатысты мысалдардың көптеп кездесетіні сөзсіз!

Қорқыт ата туралы аңыз-әңгімелердің басым көпшілігінің басты тақырыбы – мәңгілік өмірді іздеу. Қорқыттың өлімнен қашуы мен мәңгілік өмірді іздеуінің астарында бақсылық идеологиясы жатқаны белгілі. Осы себепті Қорқыттан кейінгі кезеңдерде бар қазаққа танымал болған Қойлыбай, Балақай, Қара Мырза, Жаман Сарт, Шүмен, Досжан секілді қазақ бақсылары өліммен күрескен кездерінде Қорқыттың күйлерін ойнаған.

Қазақ жерінен, тіпті барша түркі жұртынан шыққан бақсылар өз пікірлерін Қорқыт ата деп білген. Қорқыттың бақсылығы, әсіресе қазақ даласында керемет сақталғаны соншалық, тарихта қалған қазақтың үлкен бақсылары Қорқытты пір тұтып, ұстаз санаған.

Зейнолла Сәнік Қорқыттан кейінгі бақсылардың Қорқытты әулие тұтып, медет сұрағандарын, ал Кетбұғаны бақсылардың пірі, жын-перілердің атасы санағандарын айта келе, бұл ойының дұрыстығын пысықтау мақсатында 1885 жылы Ресейдің Барнауыл қаласында В.В. Радлов жарыққа шығарған «Образцы народного литературы тюркских племен» атты еңбектен бақсы сарынынан мысал келтірген:

Өлі десем, өлі емес,
Тірі десем, тірі емес.
Ата Қорқыт әулие!
Әуелі құдай жасаған,
Бірінен бірін мол жасаған,
Жынның арғы атасы – Кетбұға,
Жын атасы – сары азбан,
Әуре қылсам, сен азбан! [16, 46–51-бб.].

Қазақ ұлттық археология мектебінің негізін салушы, жаратылыстанушы, этнограф ғалым Ә. Марғұлан «Ежелгі жыр-аңыздар» еңбегінде бақсылардың пірі Қорқыт екенін жыр-дастандардан мысалдар бере отырып нақтылаған.

Су аяғы Қорқыт,
Пәлекетті сен қорқыт!
Бақсы пірі емес пең?!
Бақсы баба, сен, қолда! [17, 144-б.].

Қорқыттан кейінгі кезеңдерде де қазақ даласында ғұмыр кешкен атақты бақсылардың көп болғанын айтып кеткен Ә. Марғұлан аталмыш еңбегінде бірнеше бақсы туралы деректер келтірген: «Ұлы бақсы-жыраулардың, қобызшылардың көп шыққан ортасы, әсіресе қыпшақтар арасы (XIII–XIV ғғ.) болған. Византия тарихында жазылған Көкем бақсы және Рум елі мен Мысырға елші болып барған Көсе бақсы, Беренде бақсы, Жарық бақсы. Бұлардың кейбіреуі Мысырға қобызын ала барғанда, Мысырдың суретшілері оларды суретке түсіріп алған. Қыпшақтар арасынан шыққан атақты бақсының бірі – Барлық бақсы. Ол Иранға, Газан Ханға елші болып барған. Бұлардан бөлек Сары Салтық, Сәкі Жаппар секілді өз заманының ұлы бақсысы атанған бақсыларды да атауға болады» [17, 158-б].

Ш. Уәлиханов Қорқыттан кейінгі ең үлкен бақсы ретінде Бағаналы Қойлыбай бақсыны атағаны белгілі. Мағжан Жұмабай 1923 жылы жазған «Қойлыбайдың қобызы» атты поэмасында Бағаналы Қойлыбай бақсының найман руынан шыққаны, бақсылық дарын-қабілеті және қобызының екі жүз атпен додаға түсіп, бәйгеден бірінші келгені туралы баяндалған. Қойлыбай бақсыдан кейінгі қазақтан шыққан атақты бақсылар мыналар: Тіней бақсы, Ізтілеу бақсы, Жансая бақсы, Қирабай бақсы, Аспандияр бақсы, Дархан бақсы, Ібү бақсы, Дәмелі бақсы, Әжібай бақсы, т.б.

Бақсылыққа қатысты материалдардың дерлік барлығында бақсы ойындарына кеңінен тоқталғанымен, бақсылардың жеке өмірі туралы тым қысқа әрі мардымсыз мәліметтер берілген. Бақсылар өміріне қатысты деректердің бұлай болуы бақсылар қоғамнан тыс; тау-тас, үңгір, орман, өзен-көл жағасы секілді адам аяғы баса бермейтін жерлерде өмір сүргендіктен болар деп топшылаймыз.

Бұл деректер бізге байырғы кездегі қазақ халық емшілерінің қаншалықты тәжірибелі болса, медициналық білімдері мен түсініктерінің де соншалықты дәрежеде жоғары болғандығын көрсетеді.

Миллердің жазбаларында Ресей қазақ жерін отарлағаннан кейін 1868 жылы қазақ даласындағы бақсылық дәстүрге ресми түрде тыйым салынғандығы және мұның басты себебінің мұсылман дінінің кеңінен қанат жаюына жол бермеу және Қазақстанға жіберілген түрлі экспедициялық зерттеу топтарының бақсылық өнерге қарсы шығуы туралы деректер кездеседі [18, 30-б].

Экспедициялық топтарда әскери дәрігерлер де болған көрінеді. Олардың басты мақсаты аймақтағы жұқпалы індеттің Ресейге жайылып кетпеуін қадағалау болатын. Зерттеу жүргізген ғалымдардың жазбаларында қазақтың дәстүрлі халық емшілігіне қатысты көптеген деректер кездеседі. Кеңестік дәуірде жүргізілген орыстандыру саясаты жергілікті халықтың ұлттық сана-сезімінің, тілінің және мәдениетінің дамуына жол бермеген. Жетпіс жыл бойы Кеңестік жүйенің қысымы шеңберінде жарыққа шығарылатын еңбектердің мазмұны үнемі қатаң талқылау-тексерістен өткендіктен, халық емшілігінің тарихына қатысты зерттеу жұмыстарын жүргізіп, келешек ұрпаққа қалдыру мүмкін болмаған.

Қорытынды

Ауру қашан пайда болған, себептері не деген сұрақтар – адамзат баласын әу бастан-ақ ойландырып-толғандырып келе жатқан мәселелердің бірі. Адамзаттың дамуымен бірге қоғам да дамып отырған. Әйтпесе қоғамның дамуы білім мен мәдениеттің дамуымен тығыз байланысты еді. Ал адамзат баласы өзінің қоғамдық даму деңгейлеріне қарай өмір сүру

жағдайлары мен денсаулықтарын интеллектуалды тұрғыдан түсінуге тырысып баққан. Халық емшілігінің тарихи дамуы кезеңдеріне терең бойлай білгенімізде, жоғарыда аталған мәселелерді жіті түсіне білер едік. Осылайша мәселелерді тарихи кезеңдер тұрғысынан қарастыру халық емшілігінің өзіне тән даму ерекшеліктерін, әсіресе пайдасы мен зияндарын анықтауға және мындаған жыл бойы тоқтаусыз ұрпақтан ұрпаққа жалғасып, уақыттың ағымына қарай қалай өзгеріске ұшырағанының сырын түсініп білуге мүмкіндік береді.

Егер халық емшілігіне қатысты терең зерттеу жүргізер болса, жоғарыда аталған тарихи әдістер қолданылуы тиіс. Қазақ халық емшілігінің тарихи тамыры өзге ұлттардың медицина тарихы секілді өте тереңде жатыр. Бұл мәселені ерте кезеңдегі өлшемдер бойынша қолға алу былай тұрсын, соңғы бірнеше жылда жазылған жазбаша деректердің болмауынан топтарға бөліп қарастырудың өзі қиындықтар тудыруда. Сондықтан халық емшілігіне қатысты зерттеу жұмыстарын жүргізгенде, көбінше ел аузында жүрген алып-қашпа әңгімелер мен деректерге сүйенеміз. Ара-тұра XIX–XX ғасырларда өмір сүрген саяхатшылар мен фольклортанушылардың жазып алған жазбаларына сілтеме жасасақ та олардың да ешқандай ғылыми негізі жоқ. Себебі олар да куә болған оқиғаларының дұрыс-бұрыстығын зерттеп-зерделемей, хатқа түсіріп алған не болмаса басқа біреудің әңгімесінің желісі бойынша жазып алған. Тіпті қазірдің өзінде халық емшілігі тақырыбында қалам тербеп жүргендердің көпшілігі ел арасында айтылып жүрген деректерді ғылыми түрде зерттеп, талдамай-ақ, тек естігендерімен ғана шектеліп жатады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Recep Tek. Sağaltma ocaklarının tipolojisi üzerine bir deneme: kayseri örneği // *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*. Aralık 2019. Cilt: 7. Sayı: 20. Sayfa: 154–177.
2. Boratav, Pertev Naili. Soruda Türk Folkloru. – İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1984.
3. Örnek, Sedat Veyis. Soruda İlkelerde Din, Büyü, Sanat, Efsane. – İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1973. – 160 s.
4. Асіпаямлі, Орхан. “Түркіе Үағмур Дуасында “Тағ” ve “Kuru Kafa” Motifleri // *Antropoloji Dergisi*. – 1978. – №8. – S. 11–19.
5. Hüseyn Polat. Halk hekimliği ve tamamlayıcı alternatif tip üzerine bir değerlendirme // *Toplum ve hekim*. Ocak-Şubat 2017. Cilt: 32. Sayı: 1.
6. Yoder, Daphne. Halk Tıbbı ve Modern Tıp / çev.: Sibel Yoğurtçuoğlu ve Ayfer Gülüm. – Ankara: Geleneksel Yayıncılık, 2009. – 200 s.
7. Алдашев А., Әлімханов Ж. Қазақтың халық медицинасының кұпиясы. – Алматы: Қазақстан, 1992. – 86 б.
8. Әбілқасымов Б. Телқоңыр. – Алматы: Атамұра, 1993. – 158 б.
9. Шүлембаев К. Тәуіпшілік деген не? – Алматы: Қазақстан, 1978. – 156 б.
10. Rivers, Willam H.R. Tıp, Büyü ve Din / çev. İ. Enis Köksaldı. – İstanbul: Epsilon Yayınevi, 2004. – 160 б.
11. Масатташ Адем. Dîvânu lugâti’t-türk’te halk hekimliği büyüsel ve rasyonel tedavi yöntemleri // *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*. Sayı: 9/4 2020. S. 1348-1358.
12. Қорқыт ата кітабы / Ауд.: Ә. Қоңыратбаев, Б. Ысқақов. – Алматы: Жазушы, 1994. – 130 б.
13. Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. – Алматы: Дайк-Пресс, 2004. – 488 б.
14. Nurcekeyev B. Bir Pişmanlık, Bir Ümit / çev. E. Kaljanova. – Ankara: Bengü Basımevi, 1985. – 396 б.
15. Кішібеков Д. Қазақ менталитеті: кеше, бүгін, ертең. – Алматы: Ғылым, 1999. – 200 б.

16. Радлов В. Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Джунгарской степи. – Санкт-Петербург, 1885. – 144 б. [Электронды ресурс]. URL: <https://rusneb.ru/catalog/> Дата Доступа.14.02.2018
17. Марғұлан Ә. Ежелгі жыр аңыздар. – Алматы: Жазушы, 1985. – 153 б.
18. Миллер В. 1897: Из области Киргизских верований. Живая страна. [Электронды ресурс]. URL: <https://www.booksite.ru/jiv/1897.htm>. (05.07.2017)

REFERENCES

1. Recep Tek. Sağaltma ocaklarının tipolojisi üzerine bir deneme: kayseri örneği [An Essay on the Typology of Curing Stoves: an Example of Kayseri] // Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi. Aralık 2019. Cilt: 7. Sayı: 20. Sayfa: 154–177. [in Turkish]
2. Boratav, Pertev Naili. Soruda Türk Folkloru [In the question of Turkish Folklore]. – İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1984. [in Turkish]
3. Örnek, Sedat Veyis. Soruda İlkelerde Din, Büyü, Sanat, Efsane [Religion, Magic, Art, Myth in the Primitives in the Question]. – İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1973. – 160 s. [in Turkish]
4. Acıpayamlı, Orhan. “Türkiye Yağmur Duasında “Taş” ve “Kuru Kafa” Motifleri // Antropoloji Dergisi. – 1978. – №8. – S. 11–19. [in Turkish]
5. Hüseyin Rolat. Halk hekimliği ve tamamlayıcı alternatif tip üzerine bir değerlendirme [An Assessment of Folk Medicine and Complementary Alternative Type] // Toplum ve hekim. Ocak-Şubat 2017. Cilt: 32. Sayı: 1. [in Turkish]
6. Yoder, Daphne. Halk Tıbbı ve Modern Tıp / çev.: Sibel Yoğurtçuoğlu ve Ayfer Gülüm. [Medicine, Magic and Religion]. – Ankara: Geleneksel Yayıncılık, 2009. – 200 s. [in Turkish]
7. Aldashev A., Alimhanov Zh. Qazaqtyn halyq medicinasynyn qupiyasy [Secrets of Kazakh folk medicine]. – Almaty: Qazaqstan, 1992. – 86 b. [in Kazakh]
8. Abilqasymov B. Telqonyr [Telkonyr]. – Almaty: Atamura, 1993. – 158 b. [in Kazakh]
9. Shulembaev K. Tauipshilik degen ne? [What is taupe?]. – Almaty: Qazaqstan, 1978. – 156 b. [in Kazakh]
10. Rivers, Willam H.R. Tıp, Büyü ve Din / çev. İ. Enis Köksaldı. [Medicine, Magic and Religion / trans. I. Enis Was Koksaldı]. – İstanbul: Epsilon Yayınevi, 2004. – 160 b. [in Turkish]
11. Masattash Adem. Dîvânu lugâti't-türk'te halk hekimliği büyüsel ve rasyonel tedavi yöntemleri [Diwani lugat-folk medicine in türk magical and rational treatment methods] // Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi. Sayı: 9/4 2020. – S. 1348–1358. [in Turkish]
12. Qorqyt ata kitaby / Aud.: A. Qonyratbaev, B. Ysqaqov [The book of Korqyt ata]. – Almaty: Zhazushy, 1994. – 130 b. [in Kazakh]
13. Qondybai S. Argyqazaq mifologiyasy [Protokazakh mythology]. – Almaty: Daik-Press, 2004. – 488 b. [in Kazakh]
14. Nurzhekeev B. Bir Pişmanlık, Bir Ümit / çev. E. Kaljanova [A regret, A hope]. – Ankara: Bengü Basımevi, 1985. – 396 b. [in Turkish]
15. Kishibekov D. Qazaq mentaliteti: Keshe, Bugin, Erten [Kazakh mentality: Yesterday, Today, Tomorrow]. – Almaty: Gylym, 1999. – 200 b. [in Kazakh]
16. Radlov V. Obrazcy narodnoi literatury tyurkskih plemen, zhivushchih v Yuzhnoi Sibiri i Dzhungarskoi stepi [Samples of folk literature of Turkic tribes living in Southern Siberia and the Dzungarian steppe]. – Sankt-Peterburg, 1885. – 144 b. [Elektrondy resurs]. URL: <https://rusneb.ru/catalog/> Data Dostupa.14.02.2018
17. Margulan A. Ezhelgi zhyr anyzdar [Ancient legends]. – Almaty: Jazushi, 1985. – 153 b. [in Kazakh]
18. Miller V. 1897: Iz oblasti Kirgizskih verovaniy. Zhivaya strana. [From the field of Kyrgyz beliefs. Living antiquity]. [Elektrondy resurs]. URL: <https://www.booksite.ru/jiv/1897.htm>. (05.07.2017)

ӘОЖ 398:801.6; 398:82.0; 801.8; МҒТАР 17.71.07
<https://doi.org/10.47526/2021-4/2664-0686.05>**Ж.Т. ТАНАУОВА**

*Түркология ғылыми-зерттеу институтының аға ғылыми қызметкері,
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: zhupar.tanauova@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0002-0073-0551>*

КҮЛДІРГІ ӘНГІМЕЛЕРДІҢ ӨЗГЕ ФОЛЬКЛОР ЖАНРЛАРЫМЕН ҚАТЫНАСЫ

Аңдатпа. Бүгінге дейін қазақ халық прозасы танымдық жағынан аз зерттелген жоқ. Жалпы фольклортану ғылымында проза жанрына көбірек көңіл аударылып жүргені де рас. Десек те, қазақ фольклорындағы жанр түрлері түс түгел бұқара халыққа танылып, бүгінгі ұрпақ оның бәрін біліп болды десек, бұл дұрыс болмас та еді. Зерттеуімізге өзек болып отырған ел аузында айтылатын күлдіргі әңгімелер көптігіне қарамастан қазақ фольклортану ғылымында басқа прозалық жанрлардың құрамында қарастырылып келеді. Яғни қазақ фольклорындағы күлдіргі әңгімелер жеке, арнайы зерттеудің тақырыбы болған жоқ. Белгілі зерттеуші ғалымдарымыздың халық мұрасына байланысты жазылған еңбектерінде айтылған, жазылған ой-пікірлеріне көңіл аударсақ, күлдіргі әңгімелердің де ұрпақтан ұрпаққа ұмытылмай жеткен халықтық әдебиеттің бір тармағы екендігі қуатталып отырады. Бұрын зерттелгенімен, ғылымның соңғы жетістіктеріне орай қайта зерттеуді қажетсінетін мәселелердің туындап отыруы заңды құбылыс болғандықтан, халқымыздың шығармашылық өнеріндегі біз сөз еткелі отырған күлдіргі әңгімелерді танудың маңыздылығына мән беріп, оның ғылыми тұрғыдан өзекті тақырып ретінде зерделеуге болатынын түйсіндік. Сондықтан мақалада күлдіргі әңгімелердің басқа жанрлармен қатынасы туралы зерттеулер негізге алынып, фольклордың басқа жанрларымен күлдіргі әңгімелердің арасындағы байланысқа ғылыми талдау жасалған.

Кілт сөздер: жанр, фольклортану, күлдіргі әңгімелер, халық прозасы, фольклорлық жанр.

Zh.T. Tanauova

*Senior Researcher in Scientific and Research Institute of Turkology,
Akmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: zhupar.tanauova@ayu.edu.kz*

The Connection of Humorous Stories with Other Genres of Folklore

Abstract. Until now, Kazakh folk prose has been widely studied cognitively. In general, folklore as a science pays great attention to the genre of prose. However, it would be wrong to say that all genres of Kazakh folklore have been studied and known to the broad masses. Despite the large number of humorous stories, in Kazakh folklore they are considered within other genres of prose. In other words, humorous stories in Kazakh folklore were not the subject of a separate,

*** Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Танауова Ж.Т. Күлдіргі әңгімелердің өзге фольклор жанрларымен қатынасы // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2021. – №4 (122). – Б. 47–56. <https://doi.org/10.47526/2021-4/2664-0686.05>

***Cite us correctly:**

Tanauova J.T. Kuldirgi angimelerdin ozge fol'klor janrlarymen qatynasy [The Connection of Humorous Stories with Other Genres of Folklore] // *Iasaui universitetinin habarshysy*. – 2021. – №4 (122). – B. 47–56. <https://doi.org/10.47526/2021-4/2664-0686.05>

special study. If we pay attention to the opinions expressed in the writings of famous scientists-researchers in the field of folklore, it is confirmed that humorous stories are a branch of folk literature that is passed down from generation to generation. Despite the fact that humorous stories have been previously studied, it is natural that the latest advances in science raise questions that need to be revised, so we realized the importance of humorous stories in the work of our people and their study is a scientifically relevant topic. Thus, based on previous studies of the genres of folklore, this article examines the connection between humorous stories and other genres.

Keywords: genre, folklore studies, humorous stories, folk prose, folklore genre.

Ж.Т. Танауова

*старший научный сотрудник Научно-исследовательского института Тюркологии,
Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: zhupar.tanauova@ayu.edu.kz*

Связь юмористических рассказов с другими жанрами фольклора

Аннотация. До настоящего времени казахская народная проза была широко изучена в познавательном плане. В целом фольклористика, как наука уделяет большое внимание жанру прозы. Однако было бы неправильно говорить о том, что все жанры казахского фольклора изучены и известны широким массам. Несмотря на большое количество юмористических рассказов, в казахской фольклористике они рассматриваются внутри других жанров прозы. Другими словами, юмористические рассказы в казахском фольклоре не были предметом отдельного, специального исследования. Если обратить внимание на мнения, высказанные в трудах известных ученых-исследователей в области фольклористики, подтверждается, что юмористические рассказы – это отрасль народной литературы, которая передается из поколения в поколение. Несмотря на то, что юмористические рассказы были ранее изучены, естественно, что последние достижения науки поднимают вопросы, которые необходимо пересмотреть, поэтому мы осознали важность юмористических историй в творчестве нашего народа и их изучение является научно актуальной темой. Таким образом, опираясь на предыдущие исследования жанров фольклористики, в данной статье рассматривается связь юмористических рассказов с другими жанрами.

Ключевые слова: жанр, фольклористика, юмористические рассказы, народная проза, фольклорный жанр.

Кіріспе

Халқымыздың фольклорлық мұраларындағы жанрдың түрлерін бір ізге түсіріп жүйелеу жолында еңбек еткен ғалымдарымыз және олардың еңбектері аз емес. Солардың ішінде қазақтың халық прозасының ішіндегі ертегі жанрының өзіне тән ерекшеліктерін ашып, бөліп қарастырған М.О. Әуезовтің «Ертегілер» [1] монографиясы, осы ертегілер жанрының негізгі, басты салалары – қиял-ғажайып ертегілер, хайуанаттар жайлы ертегілер, тұрмыс-салт ертегілері бойынша көлемді зерттеу еңбектерін дүниеге келтірген С.А. Қасқабасовтың [2], Е.Д. Тұрсыновтың [3], Е.А. Костюхиннің [4] зерттеу еңбектері бірін-бірі толықтырып, бұл бағыттағы ізденістерді тереңдете түскен. ХХ ғасырдың соңына қарай бұл зерттеулерді дамыта, тереңдете түскен Ә. Марғұлан, Р. Бердібай, Б. Уахатов, Ш. Ыбыраев, О. Нұрмағамбетова, М. Жармұхамедов, Б. Әбілқасымов, А. Сейдімбек, Б. Әзібаева, Т. Матыжанов, Ш. Керім сияқты ғалымдарды да атап көрсетуіміз орынды деп ойлаймыз.

Дей тұрғанмен де бұл зерттеушілеріміздің еңбектерінен кейін ұлттық фольклорлық мұраларымыз түс-түгел жіктеліп, талданып, тексеріліп бітті деген ой жаңсақ болар еді. Себебі ғылымның соңғы жетістіктеріне қарай бұған дейін зерттелген жанрлардың, түрлердің

қайта зерттеуді қажет ететін мәселелері туындап отыратыны белгілі құбылыс. Өйткені уақыт өте келе жалпы фольклорлық туындылар да, тұтастай бір жанрлар да эволюцияға, өзгеріске ұшырайды, яғни кейбірі жаңаланса, екінші біреулері ескіреді, енді біреулері тыңнан пайда болуы, кейбірінің атқаратын қызметі күңгірттеніп көмескіленуі мүмкін. Осынау мәселелердің ара-жігін анықтау бүгінгі зерттеушілердің міндеті.

Біздің қазақтың халық прозасындағы күлдіргі әңгімелердің басқа фольклорлық жанрлармен қатынасын қарастыруымызға ұлттық фольклортануды қалыптастырып, дамытуға ат салысқан зерттеуші ғалымдардың еңбектерінде күлдіргі әңгімелердің ауыз әдебиетінің бір саласы екені қуатталғандығы себеп болды.

Зерттеу әдістері

Мақаланы дайындау барысында күлдіргі әңгімелерді бұған дейінгі жазылған зерттеу еңбектердің нәтижелері мен тұжырымдарын талдау, салыстыру, ой қорыту, жүйелі зерттеу сияқты зерттеу әдістері пайдаланылды.

Талдау мен нәтижелер

Прозалық фольклор жанрларының құрамындағы күлдіргі әңгімелер бүгінге дейін жеке дара қарастырылмай, басқа жанрлардың құрамында зерттеліп келді. Біздің осындай зерттеулерді саралауымызша, күлдіргі әңгімелердің де басқа жанрлар тәрізді жиналып жүйеленуі, жариялануы және ауыз әдебиетінің бір жанры ретінде сараланып жіктелуі, сонымен бірге теориялық тұрғыдан зерттелуі қажет екендігі күмәнсіз. Күлдіргі әңгімелерді фольклордың басқа жанрларымен байланыстырудың себебі неде? Бұл әдеби құбылыстың себептерін қарастырған фольклортанушы ғалым С. Қасқабасов саралануға түсіп отырған проза жанрларының арасында қатып қалған шекара жоқтығын, олардың бір-бірімен өзара тығыз байланысты болып, бір-бірімен кірігіп жататындығын айтып, мысалдар келтіреді [5, 128-б.]. «Қиял-ғажайып жағдаяттар кәдімгі ауызекі әңгімеде де кездесіп жатады немесе таңғажайып оқиғалармен қатар бір ертегіде болмыстың шындық суреттері де ұшырасады. Оның үстіне оқиға желісінің дамуына байланысты прозалық жанрлар бір түрден екінші түрге ауысып та жатады. Мысалы, тіршілікте жиі кездесетін бір ғана оқиға жәй әңгіме болуы да мүмкін, ал осы оқиға көркемделіп, сюжеттік дамуға түссе, ол аңызға немесе ертегіге айналып кетеді» [6, 39-б.]. Яғни кез келген халықтық туынды белгілі бір шығармашылық дүниелер айналасына үйіріле, жанрлық тұрғыда жақындығына негізделіп топ құрайды. Ол топ көркемдік және морфологиялық белгілері жағынан бір-біріне жақын болғандықтан, олардың жанрлық табиғатына шекара қою қиын. Сондай-ақ бұл топқа кіретін жанрлар төркінділігіне байланысты бір-біріне ауыса алады, алайда бұл «ауысу» шекарасын да нақтылауда жанрлардың даралығын ерекшелейтін белгілерін анықтай түсу қажет. Бұл анықтау процесін жүргізуде белгілі бір жанрдың пайда болу жолын, кезеңін, өмірге келуіне себеп болған тарихи платформаны да белгілеуге болады. Күлдіргі әңгіме жанрының тобына ертегі, дәлірек айтсақ, сатиралық ертегі, аңыз, ауызша әңгіме, анекдот жанрлары кіреді. Сонымен қатар еуропалық және араб фольклорында жеке жанр ретінде қарастырылатын новелла жанры ауызша әңгіме мен күлдіргі әңгіменің синтезінен пайда болған деген пікір туады. Яғни «новеллалық ертегілер» [6, 219–225-бб.] деген атаумен ғылыми айналымға енді-енді енгізіле бастаған бұл жанр да күлдіргі әңгімелермен сабақтасып жатқаны сөзсіз. Осы аталған шекаралас жанрлардан күлдіргі әңгімелердің айырмашылығын көрсету барысында қазақ әдебиетіндегі күлдіргі әңгіме жанрының өзіндік белгілермен бөлектенетінін тануға болады.

Халық мұраларын жинап, алғаш пікір айтушылардың бірі ірі тұлға С.С. Сейфуллин «Пәлен бидің сөзі екен деген сөздің көбін осы бидің өз жанынан шығарған сөзі деп бекіте айту қиын. Өйткені бір бидің сөзін екінші бір би жатқа алып, өзінікі қылып айта берген. Осы күні бір рудан «Пәлен би айтқан екен деген» деген сөздерді тексеріп келсең, ол биден талай жыл бұрын басқа бір би айтқан сөз болып шығады» [7, 144-б.], – деп жазады қазақ фольклорының тарихына арнап жазған «Қазақ әдебиеті» деп аталатын кітабында. Бұл пікірдің қазақ фольклорындағы күлдіргі әңгімелерге де қатысы бар тәрізді. Өйткені күлдіргі әңгімелердің кейбірі бір жерде Алдаркөсе атымен, енді бір жағдайда Қожанасыр атымен, яки болмаса басқа бір түрліше кейіпкердің атымен айтылады. Бұл әңгімелерді тыңдаған тыңдаушылардың арасында айтушыға «неге бұлай айтылды» деген сұрақ туындамайды да, қойылмайды да.

Алдаркөсе, Қожанасыр, Жиренше шешен, Тазша бала атына байланысты айтылған қазақтың күлдіргі әңгімелері мен әзіл-шыны аралас әңгімелері «Қазақ ертегілері» деп аталатын үш томдық жинаққа молынан енгізілгенін атап айтуға болады. Бұдан біз қазақтың күлдіргі әңгімелерінің еленбей жатқан дүние емес екенін, көпшілік назарындағы ғасырлар бойы айтылып, жиналып, жарияланып келе жатқан халықтың таусылмас рухани қазынасы екенін анық танимыз. Халық арасында ауызекі әңгіме түрінде таралған күлдіргі әңгімелер өте көп. Күлдіргі әңгімелердің де негізін салушы халық. Яғни халық арасынан шыққан қарапайым жандар. Сол әңгімені шығарушылардың есімдері уақыт өте келе «таным бейтаныстар» болып қала берген [8, 429-б.].

Күлдіргі әңгімелердің басты ерекшелігі – қоғамда орын алған кемшіліктерді, адамдардың жағымсыз қылықтарын, мінез-құлықтарын әшкерелеп, тапқыр да ақылды сөз тауып мойындатуында. Бұл әңгімелер халықтың мақсаты мен мүддесін, аңсары мен арманын, өнегелі шындықтың болмысын, қайғы-қасіретін, ренішін, қуанышын, мұңы мен тілегін, әділет жолындағы күнделікті тұрмыс-тіршілігін тұтастай қамтып отырады. Күлдіргі әңгімелердің идеялық мазмұнының өткірлігі – көп мағыналы сөздерді саралап, ұсталықпен өз орнында қолдана білу, тұтқиылдан тапқырлық таныту, әсем өрнекті сөз айту – күлкінің негізгі әдісі. Ұрпақтан ұрпаққа мирас болып, бүгінгі күнге дейін жетіп келген, тек өмір шындығына негізделген, өзегінде, тамырында адамға деген мейірім, шапағат идеялары жатқан күлкінің өмірі ұзақ болады.

Біздің заманымыздан бұрынғы ғасырларда пайда болған күлдіргі әңгімелер қоғам дамуына байланысты, сондай-ақ соны айтушылардың шығармашылықпен орындау нәтижесінде әңгімені тыңдаушылардың қалай қабылдауына байланысты түрлі өзгерістерге ұшырап, заман талабына орай жаңа өмірге сай айтылып келеді. Осыған орай, фольклортанушы ғалым Ш. Ыбыраевтың пікірін келтіре кетуді жөн көрдік: «...Өткеннің озығымен өрелесу кімнің де басты міндеті. Онсыз ілгерілеу жоқ... бүгінгі күні шешімін табуы тиіс қандай да бір мәселеде алдымен өткен тарих тәжірибесіне табан тіреудің терең ғылыми негіздемесі болуы керек» [9, 4-б.].

Фольклордағы жанр ұғымы мен әдебиеттегі жанр ұғымының бір-бірінен айырмашылығы бар. Фольклордағы жанр дегеніміз оқиғалардың шығармаға айналып, ел ішіне таралу, айтылу, орындалу мәнері. Демек, фольклордың жанрларын сипаттап, әдебиеттен ерекшелендіріп тұратын фольклордың поэтикасы мен әлеуметтік-тұрмыстық функциясы.

Әдебиеттердің тектері – эпос, драма, лирика деп топтастырылады. Осыны ескерсек, фольклор орындалу мәнері мен ел ішінде өмір сүру қалпына, жағдайына қарай өзінше текке және жанрға саралануы керек деп көрсеткен ғалым С. Қасқабасов фольклорды қара сөз (проза), өлең (стих) және сөйлесу (диалог) деп үш үлкен текке классификациялап бөледі [6, 21–22-б.].

Біз қарастырып отырған күлдіргі әңгімелер прозалық фольклордың жанрына жатады. Әр жанрдың қалыптасқан, тұрақталған қасиет, белгілері болады. Ешқандай жанр алтындай таза күйінде болмайтынын ескерсек, жанрдың өзіне тән тұрақты белгілері болмаса, оны жеке жанр етіп бөліп алуға да, шығарманы белгілі бір жанрға жатқызуға да болмайды.

Фольклор жанрларын анықтаудың басты шарты – фольклордың әлеуметтік, тұрмыстық функциясы және осыдан келіп пайда болатын фольклорлық туындылардың өзіне хас (тән) белгілері болып табылатын – оның ауызша туып, ауызша таралуы, көпнұсқалылық, яғни варианттарының болуы, тұрмыс-тіршілікпен байланысы, т.б. Бұл белгілер жеке-жеке тұрған жағдайда фольклорлық жанрды айқындай алмайтындықтан, бір фольклорлық жанрды сипаттау үшін бұл белгілердің бәрінің түгел болуы да міндетті емес екенін ұмытпауымыз керек. Басты фактор болып саналатын екі-үшеуінің фольклорлық туынды бойынан табылуы – фольклорлық жанрға өзіндік сипат бере алады.

Фольклорда да, әдебиетте де жанрлардың табиғатын анықтайтын басты фактор – олардың қоғамдық қызметі, өмірлік нысанасы [6, 26-б.] екенін айтқан зерттеуші-ғалым С. Қасқабасов өнердің танымдық, идеологиялық, тәрбиелік, эстетикалық функцияларын атай отырып, қазақ халық прозасының қызметін пайда болған заман кезі тұрғысында саралай келіп, екі топқа: «Бірі айқын көрінетін эстетикалық және ғибраттық функция атқаратын жанрлар (ертегінің бір түрі, мысал, хикаят-эпсананың кей түрі). Бұлар – көркемделген проза. Екіншісі – эстетикалықтан басқа қызмет атқаратын прозалық жанрлар (аңыз, әңгіме, хикая, миф). Ал бұл айтылғандар – көркемдігі қарапайым проза. Әдетте, айтушы мен тыңдаушылардың өздері де бұларды көркем шығарма деп қабылдамайды. Айтылмыш жанрлардың басты мақсаты – тыңдаушыларға тарихи, саяси, діни, т.б. практикалық мәлімет, хабар беру» [6, 31-б.], – деп бөледі. Ғалымның бұл тұжырымынан күлдіргі әңгімелердің басты функциясы – хабар, мәлімет беру екендігін байқаймыз. Десек те, хабар ұғымының, сөзінің ауқымы зор. Сондықтан да күлдіргі әңгімелердің қандай хабар беретінін таныту үшін мына бір мысалды келтіре кетуді жөн көрдік.

«Қожа біреуге қарыз беріп жатып, ішек-сілесі ката күліпті. Онысын ерсі көрген қарыз алушы:

–Мұның несі күлкі? – деп сұраса, Қожа ентігін баса алмай:

–Бұдан соң алыстан мені көргенде жасырынбақ ойнаған баланың халіне түсетіндігіңді көзіме алдыма елестетіп тұрғаным, – депті» [10, 321-б.].

Қожанасыр бұл әңгімеде талай адамдарға қарыз беріп көрген, қарыз алушылардың жандүниесін әбден біліп алған адам бейнесінде танылады. Қожанасырдың аузымен қарыз беруші мен алушының бұдан былайғы жасырынбақ ахуалы дәлме-дәл суреттеліп, өмірдегі осы келеңсіз құбылыс жайында хабардар етіп тұр. Бұл хабардың мәнін тәрбиелік тұрғыда былай сипаттауға болады: Біреуден қарыз алсаң, қарызды бермеудің амалын жасамай, айтылған, келісілген уақытында дұрыстап қайтар. Байқап қарасақ, бұл әңгіме ащы шындықты тайға таңба басқандай бейнелеп, еріксіз езу тартқызады. Қожанасырдың түсінген адамды терең ойға жетелейтін, астарлы әңгімелеріне мән берген ғалым Идрис Шах былай дейді: «Если подходить к этим историям поверхностно, то большинство из них можно использовать в качестве шуток – и только. Их бесконечно рассказывают и пересказывают в чайханах и караван-сараях, в частных домах, в радиопередачах азиатских стран. Неотъемлемой чертой такой истории является ее многомерность, поэтому понимать ее можно на любом из различных уровней. Здесь и шутки, и мораль, и нечто более высокое, что продвигает сознание потенциального мистика чуть дальше по пути реализации» [11, 81-б.]. Зерттеуші ғалымның бұл пікіріндегі тұжырым бойынша алып қарасақ, Қожанасырға қатысты айтылатын астарлы әңгімелер терең ойға жетелейді. Оларды әзіл не ғибрат айту тұрғысында ғана айтылған деп түсінбей, адамның ой-санасын да қырландыру, өмірдің қыр-сырын түсіну мақсатында туындаған шығармалар деп түсінуіміз абзал. Алайда, өмірді танудың өзіндік жолы десек те, Қожанасырдың әңгімелерінде алдыңғы кезекте тәрбие беру функциясы

шығатыны сөзсіз. Қай кезде де қоғамда орын алған кемшіліктерді әзілге айналдыра отырып сынау, бетке басу, ұялта отырып тәрбиелеудің бәр тәсілі екенін білеміз. Сондай-ақ, Алдаркөсеге қатысты әңгімелерде де ақымақтық, сараңдық әшкере болып, олардың жазасын күлдіріп отырып беру арқылы әділеттілік орнату мазмұны олардың тәрбиелік функциясын белгілейді.

Күлдіргі әңгімелерді ауыз әдебиетінің өзіндік ерекшелігі бар тәуелсіз, дербес жанры деп айтуымызға болады. Десек те, күлдіргі әңгімелерді бөлек отау қылып, жеке жанр ретінде анықтау үшін, оны фольклордың басқа прозалық жанрларынан ерекшелейтін белгілерін көрсетуіміз керек болады. Бұл жерде зерттеуші ғалым И.З. Ярневскийдің ауызша әңгіме туралы айтқан пікірлерін күлдіргі әңгімеге де жанастыруға болады. Ғалымның пікірінше, ауызша әңгіме мен аңыздың, ауызша әңгіме мен ертегінің, ауызша әңгіме мен дәстүрдің, аузыша әңгіме мен анекдоттың аражігін ажырату қиын. Оны ажырату үшін «...что представляет собой произведение в котором налицо элементы легендарной или сказочной чудесности, надо точно установить, что в нем является ведущим, определяющим; реалистический показ действительности или вымыслы» [12, 172-б.], – деп ойын түйіндейді.

Прозалық жанрлар – ертек, аңыз жанрларының қайсысын алып қарасақ та оның әрқайсысының күлдіргі әңгімелермен іштей байланысы бары байқалып, көрініп тұрады. Сол себепті ғалым Е. Тұрсынов Алдаркөсе жайындағы әңгімелерді сатиралық ертегілер қатарына жатқызса, ғалым С. Қасқабасов өз зерттеулерінде Қожанасыр, Алдаркөсе туралы әңгімелерді сатиралық ертегілер қатарына жатқыза отырып, олардың кәдімгі ертегіден ерекшеленетінін көрсете кеткен. Зерттеушінің айтуынша, сатиралық ертегіде ақымақтар мен қу Тазша, Алдаркөсе, Қожанасыр бейнелерінің болуы – ертегілік прозаның жаңа көркем сапаға көшкенінің белгісі, өйткені бұл кейіпкерлер қоғамның дамуына сәйкес өзгерген халық дүниетанымына байланысты пайда болған [2, 232-б.]. Ертегінің анықтамасын беруде оның ғибраттық және көркем-эстетикалық функцияларын басшылыққа ала отырып, «...сондықтан, – дейді С. Қасқабасов, – ертегілік прозаның ең басты мақсаты – сюжетті барынша ғажайыпты етіп, көркемдеп, әрлеп баяндау, демек, ертегі шындыққа бағыттылмайды, қайта, керісінше, әсірелеуді міндет тұтады» [2, 174-б.]. Ал, Алдаркөсе мен Қожанасыр туралы әңгімелердің оқиғалары күнделікті өмір тіршілігімен тығыз байланысты. Бұл адамдарды біз ортамызда оңай тани аламыз, олардың өмір тәжірибесіне сүйене отырып, халық даналығына куә боламыз.

«Жұрт Қожаға:

– Сенің әйелің көп қыдырады, – деп болмаса керек.

– Жок, ол бекер болар, – депті қожа, – егер, ол шіркін рас қыдырымпаз болса, өз үйіне де бір соғып кетпес пе еді?» («Қыдырымпаз әйел») [13, 109-б.].

Бұл әңгімеден ел, ауыл ішін аралап, қыдырудан қолы тимейтін, өз үйіне қарамайтын салақ әйелдерді тану қиын емес.

Яғни бұдан Алдаркөсе, Қожанасыр әңгімелері ертегі шекпенінен шыға отырып, оны жаңа мазмұнмен толтырып, жаңарған дүниетанымның көрінісі ретінде ертегіден бөлектене бастағанын көреміз. Және де бұл бөлектену процесі шындыққа, реалды өмір қойнауына ене түскенін, оның дүниесінен аулақтанғанын да байқатады. «Біз жанрларды айқындауда бірнеше шартқа сүйенуіміз керек. Айталық, шығармадағы басым түсіп жатқан (доминирующие) элементтер қандай, басты оқиға, қақтығыс қандай, ол қандай көркемдікпен, құрылыспен бейнеленген, шығармада баяндалған оқиғаға тыңдаушы жұрт пен орындаушы қалай қарайды: сене ме, сенбей ме» [6, 40-б.], – деген зерттеушілеріміз басты шарт ретінде айтылып отырған әңгімеге тыңдаушының сену-сенбеуін алады. Бұл пікірлерді басшылыққа алсақ, күлдіргі әңгімелердің жанр ретіндегі басты ерекшелігі – олардың нанымдылығы, сенімділігі, яғни тыңдаушы күлдіргі әңгіме оқиғасын өмірде бар, болған деп сенеді.

Бірақ, Алдаркөсенің шайтанды жеңуіне арналған әңгімелерді шындыққа жанасымды деп айтуға болмас. Алдардың Шық бермес Шығайбай сияқты сараң байларды алдауына

халық еш күмәнсіз сенсе, шайтан сияқты метафизикалық болмыстармен «адами» қатынас жасау мүмкіндігіне сену қиын. Осы мәселеде орыс халқының «Балдасына» қатысты айтылатын сюжеттердің қазақ халқының Алдаркөсесімен үндестік тапқанын аңғаруға болады. Бұл жағдайды В.М. Жирмунский былай түсіндіреді: ертегінің ұлттық құрылымдық негізін сақтай отырып, бір халықтан екінші халыққа өтіп, ауысып, ұлттық формаға айналу қабілеті біріншіден, оның мазмұнының қызықтығы, айтуға жеңілдігі, күлкі шақырушылығы, онда ерекше ұлттық-тарихи және географиялық шектеулердің болмауына байланысты [14, 336-б.]. Халықаралық көшпелі сюжетті сіңістіру барысында Алдаркөсе әңгімелеріне шайтан сияқты ертегілік кейіпкерді енгізу арқылы халық сүйікті қаһарманның аса тапқырлық иесі екенін көрсетуді мақсат еткен. Мысалға айтар болсақ, Алдаркөсенің шайтанға қатысты әңгімелерінің біріндегі Алдаркөсенің бір шайтанды алдап, «әләуләйлімін» айтып желкесінен түспей қоюы туралы әңгімеге жұрттың құлағы тегіс қанық. Ал, Алдардың екі жыл бойы екі шайтанмен егін егіп, диқаншылық жасап алдағаны үшін «...ыза болған шайтандар Алдармен төбелеспекші болыпты.

–Мейілдерің, үйде төбелесеміз бе? – дейді Алдар.

–Егінге ортақ кісілерміз, далада төбелесіп жатқанымыз ұят. Үйде төбелесейік, – дейді шайтандар.

–Жарайды, қысқа таяқты мен алайын, ұзын таяқты сендер алыңдар, – дейді Алдар.

Шайтандар оған қуанып, ұзын таяқты алады.

Төбелесе бастайды. Шайтандар ұрайын десе, ұзын таяқ төбеге тіреліп қалып, Алдар қысқа таяқпен екеуін өлімші етіп сабапты.

– Бұл болмайды, далаға шығып төбелесеміз, қысқа таяқты бізге бересің, – дейді шайтандар.

Ол да болсын, – дейді Алдар.

Шайтандар келісіп, таяқ ауыстырады. Далада да жанына жуытпай, Алдаркөсе екеуін ұзын таяқпен ұрып жығыпты [15, 473-б.].

Осынау әңгіменің түйінінде Алдардың шайтандарды айласын асырып алдауы арқылы шайтандарды мысал етіп ел-жұртты үркіту, қорқыту, шошындыру арқылы дінге тартушыларға деген сын жатыр. Өздері уағыздаған дін заңдылықтарын бұзып, елді алдап жүрген дін иелерінің «шайтани» қылықтарына да халық ішінен Алдар сияқты тосқауыл шығып, өздеріне өз таяқтарының дәмін татқызатыны айтылады.

«...шайтанды жан иесінің ең қуы етіп, адам ақылын оның қасында әлсіз етіп, бір қараңғы бұлдырға таза ақылды тұсап берем деген талаптың бәріне де көпшілік түсінігі қарсы. Сондықтан Алдаркөсе шайтанды өзінің өткір, тапқыр ақылы бойынша, өз мінездерін өзіне істеп, алып та, шалып та шығады» [14, 244-б.]. Жалпы адамзат баласына тән жағымсыз қылықтарды келеке, әжуа ететін Алдаркөсе мен шайтан туралы әңгімелерде әсіресе, қылаң беріп келе жатқан капитализм тұсында «алтын көріп» жолдан тайған дінбасылардың әрекеттеріне деген халық көзқарасы бейнеленген. Халықтың көріпкелдігі сол, тіпті капитализммен бізден бұрын танысқан орыс халқының «балдасы» және оның шайтан достары ертеңгі күні бізге де жетіп келерін алдын ала танып қойғандай. Сондықтан да бұл сюжет жаңаша айтылып, қазақи табиғатқа бейімделген, осының өзі бұл сюжеттің халықтың тұрмыс-тіршілігіне өте жақын екендігін білдіреді.

Бұдан басқа Алдаркөсе мен шайтан туралы айтылған күлдіргі әңгімелердегі шайтандар бейнесінен белгілі дәрежеде, ел-жұртты өз пайдасы үшін алдап, арбап жүрген ниеті бұзық аярларды тануға болады. Сондықтан да Алдаркөсенің ақыл-айласына шек келтірмеген, күмән келтірмеген халықтың оның айласының шайтанның өзінен асып түсетіндей етіп көрсетуінен оған деген сый-құрметтің белгілерін көргендей боламыз.

Ал, Алдаркөсе мен шайтандар ара қатынасында, қимыл-әрекеттерінде ертегіге тән еш сиқырлық, ғажайыптық элементтер кездеспейді, тек ақыл сайысы, қулық өнерін жарыстыруға негізделген сюжеттермен танысамыз. «Оттенок сказочности не исключает

правдивой направленности устного рассказа и сказочные элементы придают тексту занимательность и образность повествования. Сказочная форма выступает как бы фоном, на котором разворачиваются события» [12, 172-б.]. Шындығында да ертегілік бейнелер, образдар Алдаркөсенің ақыл-айласына, іс-әрекетіне гиперболизациялап, әңгіменің қызықтылығын одан ары арттыра түскен. Белгілі дәрежеде, осы шайтандардың орнында кез келген адам болуы да ықтималдығын ескерсек, онда бұл әңгімелердің күлдіргілік пафосы, реңкі сәл болса да басылыңқырап, ақымақтарды мазақтау, мысқылдау мәнінің алға шығуын тежейді. Сонымен қатар, Алдаркөсеге қатысты әңгімелердің негізгі идеясында адам парасатының биіктігі, ақылының кемеңгерлігі айқын танылып, ақылдың қайнар көзі халықта деген бір ой жатқаны айқын. Жалпы негізінде ақылды алдауға, аярлыққа қолдануды түп негізінде халық қолдамайды. Адам адамды алдаса, алданған жақ, әсіресе халық ішінде сүйкімсіз болуы қажет, сонда ғана алдаушы жаққа жақ болады. Қазақ халқы әрқашан адам бойындағы адамгершілік қасиеттерді жоғары қояды. Байқап қарасақ, Алдаркөсе жайындағы әңгімелер көбіне сараңдықты, дүмшелікті мұқату мазмұнына құрылған. Адам мінезіндегі кейбір адами «әлсіздіктерге» мүмкіндігінше кешіріммен қарап, қуларға айла қолдануға жол бермеген. Бұл әңгімелердегі шайтандар халық ұғымында адамдардың бар жаман мінез-құлықтарын өз бойларына жинаған, сіңірген жаратылыстар, олар – адам емес. Сондықтан шайтанды алдау адамды алдау емес, абстрактілі қасиеттерді алдау деген сөз. Сол себепті де бұл әңгімелердегі шайтандар бейнесін ертегілік тұрғыдан емес, жиынтық образ ретінде қарастырған жөн. Демек, Алдаркөсе атымен байланысты күлдіргі әңгімелердің мазмұнын өмір оқиғаларымен тығыз байланысты оқиғаларды қамтитын шығармалар деп білуіміз қажет. Яғни ертегі мен күлдіргі әңгімелерді бір-бірінен айырып тұратын басты белгі – шынайылыққа жанасуымы, қатынасы деп білеміз.

Фольклор жанрларын ғылыми-танымдық саралаудан бұрын практикалық мақсатта саралау – үлкен еңбектің, ізденістің нәтижесі: «Егер практикалық саралау қолдағы материалды дұрыс анықтап, білуге жәрдемін тигізсе, онда ол саралау өте орынды болғаны және өз міндетін атқарғаны. Міне, осындай саралаудың жақсы үлгісі ретінде біз М. Әуезов пен Е. Ысмайыловтың басқаруымен жинақталып жарыққа шыққан үш томдық «Қазақ ертегілерін» атар едік. Мұнда, шынтуайттап келгенде, қазақ халық прозасының негізгі дерлік жанрлары қамтылған. Әрине, олар біркелкі атаумен аталмаған және бірыңғай ғылыми түрде сараланбаған. Бірақ бай материал жақсы жүйеленген... Сөзіміз дәлелді болу үшін томдарды сипаттап шығайық:

I томның текстері былай жүйеленген: қиял-ғажайып ертегілер, хайуанаттар туралы ертегілер, тұрмыс-салт ертегілер, аңыз ертегілер, Алдар көсе туралы әңгімелер, Қожанасыр туралы әңгімелер.

II томында: қиял-ғажайып ертегілер, хайуанаттар туралы ертегілер, тұрмыс-салт ертегілер, аңыз ертегілер, Алдар көсе туралы аңыздар, Қожанасыр туралы аңыздар, күлдіргі ертегілер.

III томның жүйеленуі: қиял-ғажайып ертегілер, хайуанаттар туралы ертегілер, тұрмыс-салт ертегілер, аңыз ертегілер, өтірік ертегілер мен күлдіргі ертегілер, Жиренше шешен мен Алдар көсе туралы аңыздар, Қожанасыр туралы аңыздар.

Міне, барлық томда қазақ ертегілерінің негізгі үш жанры өзгеріссіз, тұрақты түрде белгіленген. Ал, классикалық ертегі жанрына кірмейтін шығармалар аңыз ертегі, әңгіме, аңыз, өтірік және күлдіргі ертегі деп топтастырылған. Бұл атауларда терминдік ұғым болмаса да, олар топқа енген шығармаларды сипаттап тұр» [6, 41–42-б.].

Жоғарыда Қасқабасов айтып өткендей, Алдаркөсе мен Қожанасырға қатысты шығармалар «Қазақ ертегілерінің» үш томында үш түрлі дерлік жанрлармен топтастырылған: Егер алғашқы томда Алдаркөсе және Қожанасырға қатысты шығармалар әңгіме деп берілсе, екінші және үшінші томында аңыздар деп берілген. Сонымен қатар күлдіргі деген атау екеуіне де еш жанастырылмаған. Бұған Алдардың да, Қожанасырдың да

әңгімелерінің қазақ халқы үшін күлкімен байланыстылығы табиғи, түсінікті жәйт ретінде қарастырылған сияқты.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, күлдіргі әңгімелер жайында жазылған зерттеу мақалалар, ғылыми еңбектер бар десек те, оның жанрлық ерекшелігін танудағы олқылықтың орны толған емес. Бұған себеп күлдіргі әңгімелердің жеке дара зерттелмей, түрлі жанрлардың құрамында қабаттасып зерттеліп келуі, күлдіргі әңгімелерді жинау, зерттеу жұмысының толымды арнаға түспеуі. Десек те осы олқылықтардың орнын толтырудағы ғалымдарымыздың еңбегін жоққа шығаруымызға да болмайды. Фольклорлық шығармаларды зерттеп, жанрлық түрлерді екшеп, бір-бірімен қарым-қатынасын, байланысын қарастырған ғалым С. Қасқабасовтың жазуынша, «жанрды жеке-дара бөліп, шектеу үшін, сөз жоқ, оның жалпы теориясы болуға тиіс. Әлі күнге дейін фольклортануда әдебиеттану ғылымының терминдері пайдаланылатыны белгілі. Түптеп келгенде, бұл заңды да, өйткені фольклор да, әдебиет сияқты сөз өнеріне жатады. Сонымен қатар фольклорды әдебиеттен ерекшелендіріп тұратын өзіндік қасиеттері де баршылық. Олай болса, фольклорды зерттегенде осы қасиеттері еске алыну керек, оған әдебиеттанудың терминдері мен әдеби ұғымдар үнемі механикалық түрде телінбеуге тиіс» [15, 54-б.]. Яғни Алдаркөсе мен Қожанасыр жайындағы әңгімелерді, аңыз-әңгімелерді жанрлық жағынан топтағанда ең алдымен ескеретін мәселе оларға лайықты термин таңдау. Бұл мәселе бұдан кейінгі зерттеулерімізге өзек болмақ. Қазақ фольклорындағы күлдіргі әңгімелерді дұрыс саралап, оқырманға ұсыну, келешек ұрпақтың ұлттық мұраны тереңірек түсініп, дұрыс бағалауына себеп болары сөзсіз деп ойлаймыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Әуезов М. Ертегілер. – Алматы: Минпрос типографиясы, 1957. – 80 б.
2. Касқабасов С. Казахская волшебная сказка: Автореф. дисс. ... к.филол.наук. – Алма-Ата, 1969. – 25 с.
3. Турсунов Е.Д. Казахская бытовая сатирическая сказка: Автореф. дисс. ... к.филол.наук. – Алма-Ата, 1969. – 28 с.
4. Костюхин Е.Д. Александр Македонский в литературной и фольклорной традиции: Автореф. дисс. ... к.филол.наук. – Алма-Ата, 1958. – 25 с.
5. Танауова Ж. Жанр сырын тани білсек // Ш. Уәлихановтың 175 жылдық мерейтойына орай өткен «Хан Кененің қасиетті мұраты» атты Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдарының жинағы. – Түркістан: Тұран, 2010. – 434 б.
6. Қасқабасов С. Таңдамалы. I том. Қазақтың халық прозасы (Зерттеулер). – Астана: Фолиант, 2014. – 320 б.
7. Сейфуллин С. Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Қазығұрт, 2007. Т. 7. – 416 б.
8. Бердібаев Р. Бес томдық шығармалар жинағы. Эпос – ел қазынасы. – Алматы: Қазығұрт, 2005. – 464 б.
9. Ибраев Ш. Түркологияның қазіргі заманғы даму тенденциялары // Түркология. – 2004. – №5. – Б. 3–9.
10. Ел аузынан / Құраст.: Б. Адамбаев, Т. Жарқымбекова. – Алматы: Жазушы, 1989. – 368 б.
11. Идрис Шах. Суфизм. – Москва: «Клышников, Комаров и Ко», 1994. 443 с.
12. Ярневский И.З. К определению устного рассказа как жанр // В кн.: Фольклор народов Сибири. – Улан-Удэ, 1969. – 231 с.
13. Қожанасыр хикаялары / Кіріспе сөзін жазған Т. Әбдірахманов. – Алматы: Жазушы, 1977. – 150 б.
14. Әуезов М. Әр жылдар ойлары. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1959. – 245 б.

15. Қасқабасов С. Ойөріс. – Алматы: Жібек жолы, 2009. – 303 б.

REFERENCES

1. Auezov M. Ertegiler [Fairytale]. – Алматы: Minpros tipografiyası, 1957. – 80 b. [in Kazakh]
2. Kaskabasov S. Kazahskaya volshebnyaya skazka: Avtoref. diss. ... k.filol.nauk. [Kazakh fairy tale]. – Alma-Ata, 1969. – 25 s. [in Russian]
3. Tursunov E.D. Kazahskaya bytovaya satiricheskaya skazka: Avtoref. diss. ... k.filol.nauk. [Kazakh household satirical fairy tale]. – Alma-Ata, 1969. – 28 s. [in Russian]
4. Kostyuhin E.D. Aleksandr Makedonskij v literaturnoj i fol'klornoj tradicii: Avtoref. diss. ... k.filol.nauk. [Macedonian in the literary and folklore tradition]. – Alma-Ata, 1958. – 25 s. [in Russian]
5. Tanauova Zh. Zhanr syrın tani bilsek [The secret of the genre] // Sh. Ualihanovtyn 175 zhyldyq mereitoiyna orai otken «Han Kenenin qasietti muraty» atty Halyqaralyq gylimi-teoriyalıq konferenciya materialdarynyn zhinagy. – Turkistan: Turan, 2010. – 434 b. [in Kazakh]
6. Qasqabasov S. Tandamaly. I tom. Qazaqtyn halyq prozasy (Zertteuler) [Custom. Volume I. Kazakh folk prose (Research)]. – Astana: Foliant, 2014. – 320 b. [in Kazakh]
7. Seifullin S. Kop tomdyq shygarmalar zhinagy. [Collection of multi-volume works]. – Алматы: Qazygurt, 2007. T. 7. – 416 b. [in Kazakh]
8. Berdibaev R. Bes tomdyq shygarmalar zhinagy. Epos – el qazynasy. [Collection of works in five volumes. Epic the Treasure of the country]. – Алматы: Qazygurt, 2005. – 464 b. [in Kazakh]
9. Ibraev Sh. Turkologiyanyń qazirgi zamangy damu tendenciyalary [Modern trends in the development of Turkology] // Turkologiya. – 2004. – №5. – B. 3–9. [in Kazakh]
10. El auzynan [The folklore] / Qurast.: B. Adambaev, T. Zharqymbekova. – Алматы: Zhazushy, 1989. – 368 b. [in Kazakh]
11. Idris Shah. Sufizm [Sufism]. – Moskva: “Klyshnikov, Komarov i Ko”, 1994. 443 s. [in Russian]
12. Yarnevskii I.Z. K opredeleniyu ustnogo rasskaza kak zhanr [Towards the definition of an oral Narrative as a genre] // V kn.: Fol'klor narodov Sibiri. –Ulan-Ude, 1969. – 231 s. [in Russian]
13. Qozhanasyr hikayalary [Kozhanasyr stories] / Kirispe sozin zhazgan T. Abdirahmanov. – Алматы: Zhazushy, 1977. – 150 b. [in Kazakh]
14. Auezov M. Ar zhyldar oilary [Thoughts of different years]. – Алматы: Qazaqtyn memlekettik korkem adebiet baspasy, 1959. – 245 b. [in Kazakh]
15. Qasqabasov S. Oioris [Oioris]. – Алматы: Zhibek zholy, 2009. – 303 b. [in Kazakh]

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПӘНДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

ӘОЖ 372.51.016; МҒТАР 14.35.09
<https://doi.org/10.47526/2021-4/2664-0686.06>Б.Т. КАЛИМБЕТОВ^{1✉}, Г.Р. КУЛАЧОВА²¹физика-математика ғылымдарының докторы, профессор
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: burkhan.kalimbetov@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0001-9294-2473>²Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің магистранты
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: gul583@mail.ruMAPLE КОМПЬЮТЕРЛІК МАТЕМАТИКА ЖҮЙЕСІН ҚОЛДАНА ОТЫРЫП
САНДЫҚ ТІЗБЕКТЕРДІҢ ШЕГІН ОҚЫТУДЫ ЖЕТІЛДІРУ

Аңдатпа. Мақалада болашақ математика мамандарын даярлауда тізбектердің шегін компьютерлік математика жүйесін пайдаланып, оқып-үйрену іс-әрекеттері арқылы ұйымдастыру қызметі, міндеті, әдіс-тәсілі мен ұстанымдарын белгілеу, зерттеу жолдарын жоспарлау, күтілетін нәтижені анықтау, нәтижелеріне баға беру, т.с.с. іс-әрекеттерді жетілдіру мәселелері зерттелінген. Тізбектің шегін компьютерлік математика жүйесін пайдаланып, оқып-үйрену іс-әрекеттері студенттерде шығармашылық мүмкіншіліктерін жан-жақты көрсету, білімдері мен зерттеу қабілеттерін дамыту, өз бетімен белсенді жұмыс жасау, нәтижеге жету үшін орындалуы қажет болған жұмыстарды жоспарлау, жеке немесе ұжымда жұмыс жасау мүмкіндіктерінің қалыптасуында маңызды рөл атқаратындығы көрсетілген. ҚР Білім және ғылым министрлігінің «Математика» мамандықтары бойынша мемлекеттік жалпыға міндетті білім стандарттарына сәйкес шектер теориясына қатысты тақырыптар, шектер теориясын оқытудағы тұжырымдамалық оқу бағдарламаларының мазмұны, дәріс және практикалық сабақтарда өтілетін тақырыптардың ғылыми және әдістемелік негіздері, проблемалық тапсырмалар, оқу материалдарын төрт дәрежедегі білімдерге жіктеп, оларды игеруге сәйкесінше студенттердің іс-әрекеттері төрт деңгейдегі қарекеттерді қалыптастыру, практикалық сабақтарда нәтижелерге жету мақсаттары және Maple компьютерлік математика жүйесінен пайдалана отырып, тізбектердің шегін есептеуге қатысты мысалдар келтірілген.

Кілт сөздер: сандық тізбектің шегі, математикалық талдау пәнін оқыту, оқыту нәтижелері, дидактикалық мақсат, Maple компьютерлік математика жүйесі.

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Калимбетов Б.Т., Кулачова Г.Р. Maple компьютерлік математика жүйесін қолдана отырып сандық тізбектердің шегін оқытуды жетілдіру // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2021. – №4 (122). – Б. 57–72. <https://doi.org/10.47526/2021-4/2664-0686.06>

***Cite us correctly:**

Kalimbetov B.T., Kulachova G.R. Maple komp'yuterlik matematika zhuiesin qoldana otyryp sandyq tizbekterdin shegin oqytudy zhetildiru [Improving the Learning of the Limits of Numerical Sequences through the Maple Computer Mathematics System] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2021. – №4 (122). – B. 57–72. <https://doi.org/10.47526/2021-4/2664-0686.06>

В.Т. Kalimbetov¹, G.R. Kulachova²

*¹Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: burkhan.kalimbetov@ayu.edu.kz*

*²Master Student of the Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: gul583@mail.ru*

Improving the Learning of the Limits of Numerical Sequences through the Maple Computer Mathematics System

Abstract. The article discusses organizational measures for training future specialists in mathematics using computer mathematics tools, tasks, defining approaches and positions, planning research directions, determining the expected result, evaluating results and other issues of improving activities. It is shown that the educational activity of studying the theory of limits using computer mathematics plays an important role in the formation of students' opportunities for the comprehensive manifestation of creative abilities, the development of knowledge and research abilities, active independent work, work planning, individual or collective work that must be performed to achieve a result, which must be performed to achieve a result. The corresponding themes related to the theory of limits are listed in accordance with the state general educational standards of education of the specialties "Mathematics" of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, the content of conceptual curricula for the study of the theory of limits, scientific and methodological foundations of topics conducted in lectures and practical classes, problem tasks corresponding to their mastering the formation of skills at four levels. Their assimilation, corresponding to the activities of students related to the formation of four-level competencies, the goals of achieving results in practical classes and calculating the limits of numerical sequences using the Maple computer mathematics system.

Keywords: limit of numerical sequence, teaching mathematical analysis, learning outcomes, didactic goal, Maple computer mathematics system.

Б.Т. Калимбетов¹, Г.Р. Кулачова²

*¹доктор физико-математических наук, профессор
Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: burkhan.kalimbetov@ayu.edu.kz*

*²магистрант Международного казахско-турецкого университета
имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: gul583@mail.ru*

Совершенствования обучению пределов числовых последовательностей посредством системы компьютерной математики Maple

Аннотация. В статье рассматривается организационная деятельность при подготовке будущих специалистов по математике с использованием средств компьютерной математики, задачи, определение подходов и позиций, планирование путей исследования, определение ожидаемого результата, оценка результатов и другие вопросы совершенствования деятельности. Показано, что учебная деятельность изучения теории пределов с использованием компьютерной математики играет важную роль в формировании у студентов возможностей всестороннего проявления творческих способностей, развития знаний и исследовательских способностей, активной самостоятельной работы, планирования работ, индивидуальной или коллективной работы, которые необходимо выполнить для достижения результата, которых необходимо выполнить для достижения результата. Перечислены соответствующие темы, касающиеся теории пределов в соответствии с государственными общеобразовательными стандартами образования специальностей

«Математика» Министерства образования и науки РК, содержание концептуальных учебных программ по изучению теории пределов, научные и методические основы тем, проводимые на лекционных и практических занятиях, проблемные задания, соответствующие их освоению, формирование умений на четырех уровнях их усвоения, соответствующие деятельности студентов, касающиеся формирования четырехуровневых компетенций, целей достижения результатов на практических занятиях и вычисление пределов числовых последовательностей с использованием системы компьютерной математики Maple.

Ключевые слова: предел числовой последовательности, обучение математическому анализу, результаты обучения, дидактическая цель, система компьютерной математики Maple.

Кіріспе

Болашақ математика мамандарын даярлауда заманауи компьютерлік математика жүйелерін пайдалану қазіргі таңда білім беру жүйесі мен қоғамның болашақ мамандарының алдына қойған әлеуметтік талаптарына тікелей байланысты. Егер де ертеректе әлеуметтік табысты адам болу үшін білімі мен біліктілігі жоғары болуы жеткілікті болса, қазіргі таңда өз бетінше түрлі мәселелерді қойып, оны шеше алатын дәрежедегі тұлға болуы талап етіледі. Сондай қасиеттерге ие болған бітіруші қазіргі таңда бәсекеге қабілетті, қоғамға қажетті маман бола алады.

Болашақ математика мамандарына компьютерлік математика жүйесін пайдаланып оқып-үйрету іс-әрекеттері меншікті зерттеуді жобалаудағы қызметі, міндетті әдіс-тәсілі мен ұстанымдарын белгілеу, зерттеу жолдарын жоспарлау, күтілетін нәтижені анықтау, нәтижелеріне баға беру, т.с.с. іс-әрекеттердің жиынтығынан тұрады. Тізбектің шегін компьютерлік математика жүйесін пайдаланып оқып-үйрену іс-әрекеттері студенттерде шығармашылық мүмкіншіліктерін жан-жақты көрсету, білімдері мен зерттеу қабілеттерін дамыту, өз бетімен белсенді жұмыс жасау, нәтижеге жету үшін орындалуы қажет болған жұмыстарды жоспарлау, жеке немесе ұжымда жұмыс жасау мүмкіндіктерінің қалыптасуында маңызды рөл атқарады [1–2].

Зерттеу әдістері

Болашақ математика мамандарына тізбектің шегін Maple компьютерлік математика жүйесінен пайдаланып, оқып-үйрену іс-әрекеттерінде, зерттелінді мәселені шешу бағытында орындаушы топ мүшелерінің барлығына бірдей маңызды нәтижеге қол жеткізу, жалпы мақсатты анықтау, зерттеу әдістерін таңдау, студенттер мен пән оқытушыларын біріккен шығармашылық қызметтерін атқару ретінде қарастыруға болады және болашақ мамандарға кәсіби білім беруді дамытудағы маңызды бағыттардың бірі болып есептелінеді.

ЖОО-да шектер теориясын оқыту үдерісінде болашақ математика мамандарының Maple КМЖ-дан пайдалануын жетілдіру – өте күрделі де ұзақ үдеріс. Ол оқытушы мен студент бірлесіп атқарылған жұмыста қалыптасады. Оқытушы бәрін өзі істейді: ол оқу жобалау зерттеу тапсырмаларын құрастырады; оның операциялық пәндік құрамын анықтайды; әрбір операцияның орындалу үлгісін жасайды; әрбір іс-әрекеттің орындалуын бақылайды. Содықтан да зерттеу барысында келесі әдістерден пайдаланылды:

1. *Талдау және іріктеу.* Бұл әдіс жоғары мектеп математикасында тізбектер шегіне қатысты есептерді және оларды шешуге байланысты әдістерді талдау және іріктеуде пайдалануға қолайлы. Тізбектер шегіне байланысты есептердің ішінен Maple КМЖ мен шешуге қолайлы болатындарын және тізбектер шегіне қатысты есептердің барлық түрлерін қамтитын есептерді таңдап алуға осы әдіс пайдаланылды.

2. *Жобалау.* Жоғары математикалық білім беру жүйесін дамытудың заманауи сатысында болашақ математика мамандарын даярлаудың мазмұнына, үдерісіне және

сапасына жаңа талаптар қойылуда. Жобалау әдісі математиканы оқытуды қамтамасыз ететін, оның заманауи талаптарына жауап беретін инновациялық педагогикалық құралдар мен әдістер арсеналында ерекше орын алады.

Бұл әдіске қайта оралудың басты себебін ғалымдар, білім алушылар нақты практикалық мәселені шешу үшін әрекет үстінде бірнеше рет теорияға үңілетіндігімен байланыстырады, соның нәтижесінде өз ісінің қалай орындалғанын бағалай алады, өз қолдарымен жасалған іс оларға қанағаттанарлық, өзіне сенімділік әкеледі. Ғалымдар бұл әдістің осы артықшылықтарына үлкен мән берген. Қазіргі кезде жобалау әдісін қолдану идеясы кәсіптік оқу орындарының қызметінде қайтадан басты орын алды. Оқытушының жобалау әдісіне деген қызығушылығы дәл осымен түсіндіріледі. Жобалау әдісінің мақсаты – болашақ математика мамандарының білімдерінің жетіспеген тұстарын өзбетінше және қызығушылықпен, түрлі жолдармен таба алуына; алған білімдерін танымдық және практикалық мақсаттарды шешу үшін пайдалануға үйренуіне; түрлі топтарда жұмыс істей отырып, өздерінің зерттеушілік (жинақтау, бақылау, эксперимент жүргізу, талдау, гипотеза құру) қабілетін, логикалық ойлау қабілетін дамытуына жағдай жасау.

Педагогикалық жобалау – оқытушылар мен студенттердің, педагогикалық қоғамның қарым-қатынасының жаңа түрін, білім берудің жаңа мазмұны мен жаңа технологияларын, педагогикалық әрекеттің жаңа амалдары мен түрлерін қалыптастыру үдерісі.

Бұл әдісті Maple КМЖ қолданып шығарылатын есептерді жинақтау және ұсынуға қолданылды, яғни есептер және оларды шығарудың жобасы әзірленді.

3. *Бақылау* – зерттеу не тексеру әдісі. Дайындалған жобаны болашақ математика бакалаврларына ұсынып, олардың қалай қабылдауларын бақылауда және соған сәйкес атқарылған жұмыстың тиімділігін тексеруде бақылау әдістерін пайдаланылды.

Ақпаратты талдау, шешім шығару, алынған тұжырымдарды талқылау арқылы нәтижелер рәсімделді.

Талдау мен нәтижелер

ЖОО-да шектер теориясын оқытуда болашақ математика мамандарының курс бойынша жеткілікті дәрежеде теориялық, практикалық және кәсіби білімді меңгеруді көздейді. Себебі, бұл курс Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінде 5B010900-Математика мамандығының педагогикалық бағытында «Анализ I, II, III, IV» пәндері сәйкесінше төрт семестр, ал 5B060100-Математика мамандығы үшін ғылыми бағытта «Математикалық талдау I, II» пәндері сәйкесінше екі семестр бойы оқытылады. Болашақ математика мамандарының тізбектің шегін оқып-үйрену үдерісін жетілдіру деңгейі көбінесе осы курстың оқытылу сапасына байланысты болады.

ҚР Білім және ғылым министрлігінің 11.05.2005 ж. №289 бұйрығымен бекітілген және қолданысқа енгізілген 5B010900 – «Математика» мамандығы бойынша мемлекеттік жалпыға міндетті білім стандартына сәйкес өңделген «Математикалық анализ» арналған типтік оқу бағдарламасында (жалпы 405 сағат (9 кредит) шектер теориясына сәйкес тақырыптар «Сандық тізбектер», «Бір айнымалы функциялар», «Бір айнымалы функциялардың интегралдық есептеулері», «Көп айнымалы функциялардың дифференциалдық есептеулері», «Қатарлар», «Фурье қатарлары» тарауларында келтірілген.

Ал 4.08.2008 ж. №528 бұйрығымен бекітілген және қолданысқа енгізілген 5B010900-Математика мамандығы бойынша мемлекеттік жалпыға міндетті білім стандартына сәйкес өңделген «Математикалық анализ» пәніне арналған типтік оқу бағдарламасында (Жалпы 500 сағат) шектер теориясына сәйкес тақырыптар:

Сандық тізбектер

Сан тізбегі. Тізбектің шегі және оның қасиеттері. Монотондық тізбектердің шектері. Больцана Вейрштрасс теоремасы. Тізбектердің жинақтылығының принциптері. Шексіз аз және шексіз үлкен тізбектер. Тізбектің жоғары және төменгі шектері және оның қасиеттері.

Бір айнымалы функциялар

Функциялардың композициясы, кері функция графигі. Функцияның шегі және оның қасиеттері. Функциялардың біржақты шектері. Монотонды функциялардың шектері. Шексіз аз және шексіз үлкен функциялар. Функцияларды салыстыру.

Функцияның нүктедегі үзіліссіздігі, үзілу нүктелері. Функцияның біржақты үзіліссіздігі.

Кесіндіде үзіліссіз функциялардың глобалдық (максимумдары, аралық мәндері бір қалыпты үзіліссіздік) қасиеттері. Монотонды функциялардың үзіліссіздігі. Элементарлық функциялардың үзіліссіздігі.

Тамаша шектер.

Бір айнымалы функциялардың интегралдық есептеулері

Алғашқы бейне. Анықталмаған интеграл. Анықталмаған интегралдың қасиеттері. Бөліктеп интегралдау және анықталмаған интегралда айнымалыны ауыстыру, рационалдық бөлшектерді, иррационалдықтарды, дифференциалдық биномдарды, тригонометриялық және трансценденттік интегралдау.

Риман анықталған интегралы. Жоғарғы және төменгі интегралдық Дарбу қосындылары және олардың қасиеттері. Интегралданудың қажетті және жеткілікті шарттары. Интегралданатын функциялардың кластары. Анықталған интегралдың қасиеттері.

Көп айнымалы функциялардың дифференциалдық есептеулері

Метрикалық кеңістік. Ашық және жабық жиындар. Метрикалық кеңістікте жинақтылық. Метрикалық кеңістіктерде үзіліссіз бейнелеулер.

Көп айнымалы функция. Көп айнымалы функциялардың шегі, үзіліссіздігі. Дербес туындылар және дербес дифференциалдар. Функциялардың дифференциалдануы. Функциялардың композициясын дифференциалдану. Бағыт бойынша туынды. Жоғарғы ретті дербес туындылар мен дифференциалдау. Тейлор формуласы. Көп айнымалы экстремумы. Экстремумының қажетті және жеткілікті шарттары. Айқындалмаған функция. Якобьян. Айқындалмаған түрде берілген функциялардың табылуы және дифференциалдануы.

Функционалдық тәуелділік. Шартты экстремум. Лагранж көбейткіштері әдісі.

Қатарлар

Сандық қатарлар жинақты қатарлардың қасиеттері. Қатарлардың жинақталуының Коши критеріі. Оң қатарлардың жинақтылығы. Қатарларды салыстыру. Оң қатардың жинақтылығының Коши, Даланбер, Раабе белгілері.

Таңбалары айнымалы қатарлар. Абсолютті және шартты жинақтылық. Лейбниц белгісі. Риман теоремасы. Жинақтылықтың Дирихле және Абель белгілері. Ақырсыз көбейтінді, ақырсыз көбейтінділердің жинақтылығы. Функционалдық тізбектер мен қатарлар. Бірқалыпты жинақтылық. Бірқалыпты жинақтылықтың Вейерштрасс, Дирихле, Абель белгілері. Бірқалыпты жинақты қатар мен тізбектердің қасиеттері (үзіліссіздік, шекке көшу, интегралдау, дифференциалдау).

Дәрежелік қатарлар. Жинақталу радиусы мен дөңгелегі. Абель теоремасы. Коши - Адамар формуласы. Аналитикалық функциялар. Қатарларды мүшелеп интегралдау және дифференциалдау. Функцияларды дәрежелік қатарларға жіктеу.

Фурье қатарлар

l_2 және L_2 кеңістіктері. Ортогоналды және нормаланған системалар. Ортонормаланған система бойынша Фурье қатары. Фурье қатарының дербес қосындысы. Бессель теңсіздігі, Парсеваль теңдігі. Үзіліссіз функциялардың көпмүшелікермен жуықтау, Вейерштрасс теоремасы. Тригонометриялық система бойынша Фурье қатары. Дирихле ядросы және интегралы. Орта жинақтылық және нүктелік жинақтылық. Фурье қатарын мүшелеп дифференциалдау, интегралдау.

Фурье қатарының бірқалыпты жинақтылығы және жинақталу жылдамдығы. Тригонометриялық системаның толықтығы. Фурье интегралы, Фурье формуласы.

«Анализ I» және «Математикалық талдау I» пәндерін оқытудың типтік оқу бағдарламаларында көрсетілген тізбектердің шектері теориясына тиісті оқу материалдарды математикалық талдау пәнінің оқытудың жалпы мәселелерінде қарастырылған. Арнайы тізбектердің шектері теориясын оқып-үйрену үдерісін жетілдеруге бағытталған тұжырымдық-бағдарламалық оқу материалдарының мазмұны айқын келтірілмегендігін көреміз.

Шектер теориясын оқып-үйрену үдерісінде қарастырылатын тақырыптардың тұжырымдамалық деңгейін көрсететін оқу материалдарының жалпы мазмұндық құрылымын қарастыруда мыналарға көңіл аудару қажеттілігі бар екен:

Педагогикалық 5B010900-Математика және ғылыми 5B060100-Математика мамандықтарды тізбектердің шектері теориясына заманауи ақпараттық технологиялардан пайдаланып оқытуды қолдануға болатын тақырыптар тізімін қайта құрастыру керек.

Педагогикалық, психологиялық және әдістемелік әдебиеттердің талдауы нәтижесінде тізбектердің шектері теориясын оқып-үйрену үдерісінде болашақ математика мамандарының тұжырымдамалық оқу бағдарламасының төмендегідей оқу тақырыптарынан құралатынының сапалылығын және тиімділігін көрсетті [3-4].

ШТ оқытудағы тұжырымдамалық оқу бағдарламасының мазмұны.

1. Сандық тізбек, оның берілу тәсілдері және графикпен бейнеленуі.

1) Аналитикалық тәсіл.

2) Рекурренттік тәсіл.

3) Баяндап беру тәсілі.

2. Тізбектердің қарапайым сипаттамалары.

1) Шенделген және шенделмеген тізбектер.

2) Бірсарынды тізбектер.

3) Тізбек шегін анықтау.

4) Шектің жалғыздығы.

5) Жинақталатын тізбектің шенделгендігі (жинақталатындықтың қажетті шарты).

6) Ақырсыз кіші және ақырсыз үлкен тізбектер.

7) Ақырсыз кіші тізбектер туралы леммалар.

8) Тізбектің шегі туралы теоремалар.

9) Теңсіздіктерде шекке көшу.

3. Тізбектің жинақталу белгілері.

1) Тізбек жинақталуының жеткілікті шарты.

2) Бірсарынды тізбектер жинақталуының қажетті және жеткілікті шарты.

3) Тізбек жинақталуының қажетті және жеткілікті шарты. (Коши критерийі).

4) Тізбекшелер. Больцано-Вейерштрасс теоремасы..

4. Функция шегі.

1) Функция шегінің екі анықтамасы және олардың пара-парлығы.

2) Бір жақты шектер.

3) Функцияның шексіздіктегі шегі.

4) Шегі бар функцияның шенелгендігі.

5) Функция шектері туралы теоремалар.

6) Ақырсыз кіші және ақырсыз үлкен функциялар.

7) Ақырсыз кіші және ақырсыз үлкен функцияларды салыстыру.

5. Функция шегінің бар болу белгілері.

1) Функция шегінің бар болуының қажетті және жеткілікті (Коши критерийі).

2) Функция шегі бар болуының жеткілікті шарты.

3) Бірсарынды функцияның шегі бар болуының қажетті және жеткілікті шарты.

4) Тамаша екі шек.

- 1) Бірінші тамаша шек $\lim_{x \rightarrow 0} \frac{\sin x}{x} = 1$.
- 2) Екінші тамаша шек e - саны. Натурал логорифмдер.
- 6.** Үзіліссіздік.
 - 1) Функцияның нүктедегі және аралықтағы үзіліссіздігі.
 - 2) Үзіліссіз функциялардың кейбір жергілікті (локальдік).
- 7.** Функцияның үзіліс нүктелері және олардың түрлері. Бөлік-бөлік үзіліссіз функциялар.
 - 1) Жойылатын үзіліс.
 - 2) Бірінші текті үзіліс.
 - 3) Екінші текті үзіліс.
- 8.** Нүктеде үзіліссіз функцияларға арифметикалық амалдар қолдану.
- 9.** Күрделі және кері функциялардың үзіліссіздігі.
 - 1) Күрделі функцияның үзіліссіздігі.
 - 2) Кері функцияның үзіліссіздігі.
- 10.** Элементар функциялардың үзіліссіздігі.
 - 1) Тұрақты функция.
 - 2) Натурал көрсеткішті дәрежелік функция. Көпмүше және рационал функция.
 - 3) Көрсеткіштік және логорифмдік функциялар.
 - 4) Жалпы дәрежелік функция.
 - 5) Тригонометриялық және кері тригонометриялық функциялар.
 - 6) Элементар функциялар.
- 11.** Тамаша шектердің кейбір салдары.
 - 1) Бірінші тамаша шектің салдары.
 - 2) Екінші тамаша шектің салдары.
- 12.** Кесіндіде үзіліссіз функциялардың қасиеттері.
 - 1) Салдар (үзіліссіз функцияның нөл мәнін қабылдауы туралы).
 - 2) Вейерштрассстың бірінші теоремасы (үзіліссіз функцияның шенелгендігі туралы).
 - 3) Вейерштрассстың екінші теоремасы (экстремаль мәндерге жету туралы).
 - 4) Функцияның бірқалыпты үзіліссіздігі туралы түсінік. Кантор теоремасы.
- 13.** Туынды және дифференциал ұғымдарын анықтауда шектердің қолданылуы.
 - 1) Туындыны анықтау. Анықтамалар.
 - 2) Функцияның дифференциалдануы және үзіліссіздігі. Анықтамалар.
 - 3) Функцияның дифференциалдануы және жуық есептеулерде қолданылуы.
 - 4) Туынды және дифференциалдың геометриялық мағынасы.
 - 5) Арифметикалық амалдармен байланысты дифференциалдау ережелері.
 - 6) Кері функцияның туындысы.
 - 7) Негізгі элементар функциялардың туындыларын есептеу мысалдары.
 - 8) Кейбір күрделі функциялар үшін туындылар мен дифференциалдау кестесі.
- 14.** Анықталмағандықтарды Лопиталь ережесі бойынша ашу.
 - 1) $\frac{0}{0}$ түріндегі анықталмағандықтарды ашу (есептеу). 1-теорема (Лопиталь ережесі).
 - 2) $\frac{\infty}{\infty}$ түріндегі анықталмағандықтарды ашу. 2-теорема (Лопитальдың екінші ережесі).
 - 3) Басқа түрдегі анықталмағандықтарды ашу.
- 15.** Тейлор-Маклорен формулаларының көмегімен функция шектерін есептеу (функцияның басты бөлігін бөліп шығару әдісі).
 - 1) Күрделі шектерді есептеу. Мысалдар қарастыру.

16. Функцияларды зеттеу.

1) Функция графигінің дөңестігі және иілу нүктелері. Анықтамалар.

2) Дөңестіктің жеткілікті шарты. Иілудің қажетті шарты.

3) Иілудің жеткіліктігінің бірінші, екінші, үшінші ережелері.

4) Функция графигінің асимптоталары. Функция графигінің вертикаль асимптотасы.

Функция графигінің көлбеу асимптотасы. Көлбеу асимптотаның бар болу шарты. Функция графигін салу.

17. Қисық сызық доғасының ұзындығын табу.

1) Жәй қисық туралы түсінік. 1-анықтама.

2) Қисық доғасының ұзындығы. Ұзындығы табылатын табылатын қисық туралы түсінік.

3) Қисық ұзындығы табылуының жеткілікті шарты шарты. Қисық доғасының ұзындығын есептеу.

18. Жазық фигураның ауданы.

1) Жазық дене туралы түсінік.

2) Жазық фигура ауданы туралы түсінік.

Жазық фигура ауданы табылуының (шаршылануының) шарттары.

3) Қисық сызықты трапецияның ауданы.

4) Қисық сызықты сектордың ауданы.

5) Кеңістіктегі дененің көлемі. Анықтамалар. Көлемі табылатын кейбір денелер.

6) Дененің көлемін интеграл арқылы есептеу.

7) Айналу денесінің көлемі.

19. Меншіксіз интегралдар.

1) Меншіксіз интегралдарды анықтау.

2) Меншіксіз интегралдардың қасиеттері.

3) Меншіксіз интегралдарды есептеудің Ньютон-Лейбниц формулалары.

4) Меншіксіз интегралдардың жинақталу белгілері. Салыстыру белгісі.

20. Сандық және функциялық қатарлар.

1) Сандық қатарлар. Сандық қатар және оның жинақталуы.

2) Қатар жинақталатындығының қажетті шарты. Жинақталатын қатарлар қасиеттері.

3) Сандық қатар жинақталу белгілері.

4) Қатарларды салыстыру белгісі.

5) Даламбер және Коши белгілері.

6) Кошидың интегралдық белгісі.

7) Өзгермелі таңбалы қатарлар. Лейбниц теоремасы. Коши критерийі.

8) Өзгермелі таңбалы қатарлардың абсолюттық жинақталуы. Дирихле теоремасы.

9) Риман теоремасы.

21. Функциялық тізбектер мен қатарлар.

1) Функциялық тізбектер мен қатарлардың жинақталуы.

2) Функциялық тізбектер мен қатарлардың бірқалыпты жинақталуы. Коши критерийі.

Вейерштрасс белгісі.

3) Бірқалыпты жинақталатын қатарлар қасиеттері.

22. Дәрежелік қатарлар.

1) Дәрежелік қатарлардың жинақталу радиусы. Абель теоремасы.

Тізбектердің шектері теориясын оқып-үйрену үдерісінде шығарылатын әрбір есептің студенттерді әртүрлі проблемалық ситуацияларды бағдарлай білу біліктілігін дамытуға, шектерді есептеуге қажетті бұрын меңгерілген білім мен жинақталған тәжірибені жүйелеуге, есептің шығарылуын сатылап қорыту сияқты іс-әрекеттердің түрлеріне жеткілікті түрде көңіл аударыла қоймайды.

Студенттердің тізбектердің шектері теориясын оқып-үйрену үдерісін жетілдіру, көптеген факторларға: нақты дидактикалық мақсатқа, оқу мазмұнының сипатына, оқу базасына, студенттердің дайындық деңгейіне, оқытушының педагогикалық шеберлігіне байланысты [5-7].

ЖОО студенттердің тізбектердің шектері теориясын оқып-үйрену үдерісін жетілдірудің негізгі мақсаты – жоғары оқу орнын бітірушілердің шектер теориясын оқып-үйренудегі өздерінің іс-әрекеттерін деңгейлеудегі әдістемелік мәдениетін дамыта отырып, жоғары әдістемелік деңгейге қол жеткізу.

«Анализ I» және «Математикалық талдау» пәндерін оқыту үшін дәріс сабағының рөлі үлкен. Дәрісте оқытылатын курстың мазмұны мен оны баяндау дәрежесін қай бағытта болатынын анықтау қажет. Сондықтан студенттерді математикалық біліммен қаруландыруда дәріс сабағының тиімділігі ерекше. Егер дәріс сабақтарында өтілетін тақырыптың ғылыми және әдістемелік негіздері жоғары талаптарға жауап беретін болса, онда дәріс сабақ өз мақсатына жеткен деуге болады.

Осыған орай, ЖОО-ның 5B010900-Математика, 5B060100 – «Математика» мамандықтарында оқитын студенттерге «Анализ I» және «Математикалық талдау» пәндерінің оқу бағдарламасына сәйкес, дәріс сабағының жоспарын қарастырдық.

Дәріс сабақтың тақырыбы. Сан тізбегі. Сан тізбегінің шегі. Бірсарынды тізбектің шегі. Шексіз үлкен және шексіз аз шамалар. Тізбектің шегі жөніндгі негізгі теоремалар. Сан тізбегінің жоғарғы және төменгі шекаралары.

Дәріс сабақтың мақсаты

а) білімділік: сан тізбегін түсіну, сандық тізбегінің шегі анықтамасын білу және түсіну, оның қасиеттерін білу, ақырсыз кіші және ақырсыз үлкен тізбектер ұғымын түсіну.

б) тәрбиелік: Студенттердің ақырсыз кіші және ақырсыз үлкен жайлы ойларын жетілдіру.

в) дамытушылық: болашақ математика мамандарының шектерді есептеудегі ЖЗІӨ дамыту.

Дәріс сабақты оқыту әдісі: жобалау әдісі.

Дәріс сабақты оқытудың жалпы түрі: ұжымдық, топтық, дербес.

Дәріс сабақты оқытудың құралдары: оқу-әдістемелік құралдар, оқулықтар, анықтамалық материалдар, есептер мен тапсырмалар жинағы.

Дәріс сабақтың мазмұны

Құрметті студенттер, Сіздер мынадай анықтамаларды еске түсіріп, бүгінгі дәрісімізде игеретін білімдеріңізге жобалау жасап көрсеніздер екен. Сонан соң шектерді есептеуге тиісті деңгейлік тапсырмаларды орындаудың теориялық ерекшеліктеріне назар аударылады. Тиісті анықтамалар мен теоремалар, қағидалар келтіріледі.

Анықтама 1. Егер кез келген $\varepsilon > 0$ саны үшін n_0 саны табылып теңсіздігін қанағаттандыратын әрбір n үшін $|a_n - a| < \varepsilon$ теңсіздігі орындалса, онда a санын $\{a_n\}$ тізбегінің шегі деп атайды және оны былай белгілейді: $\lim_{n \rightarrow \infty} a_n = a$.

Анықтама 2. Егер $\{a_n\}$ сан тізбегі мүшелері үшін кез келген n натурал сан мәнінде:

а) $a_n < a_{n+1}$ теңсіздігі орындалса, онда бұл тізбек өспелі деп;

б) $a_n \leq a_{n+1}$ теңсіздігі орындалса, онда бұл тізбек кемімейтін деп;

в) $a_n > a_{n+1}$ теңсіздігі орындалса, онда бұл тізбек кемімелі деп;

г) $a_n \geq a_{n+1}$ теңсіздігі орындалса, онда бұл тізбек өспейтін деп аталады.

Осы аталған төрт шарттың біреуін қанағаттандыратын тізбектерді жалпы атпен бірсарынды тізбектер деп аталады.

Егер $\{a_n\}$ сан тізбегінің әрбір мүшесі үшін $a_n \leq B$ теңсіздігі орындалатындай B саны табылса, онда бұл тізбекті жоғарыдан шенелген деп атайды. Ал $a_n \geq A$ теңсіздігі орындалатындай A саны табылса, онда бұл тізбекті төменнен шенелген деп атайды. Егер тізбек әрі төменнен, әрі жоғарыдан шенелген болса, онда бұл тізбекті шенелген деп атайды. Шенелген тізбектер үшін $A \leq a_n \leq B$ қос теңсіздігі орындалатындай A және B сандары табылады.

Теорема 1. Егер сан тізбегінің шегі бар болса, онда бұл шек жалғыз болады.

Теорема 2. Әрбір бірсарынды өспелі және жоғарыдан шенелген тізбектің шегі бар.

Әрбір бірсарынды кемімелі және төменнен шенелген тізбектің шегі бар.

Теорема 3. Әрбір шегі бар тізбектің жалпы мүшесін оның шегі мен қандай да бір шексіз аз шаманың қосындысы түрінде жазуға болады.

Анықтама 3. Егер кез келген $M > 0$ саны үшін n_0 нөмірі табылып, әрбір $n > n_0$ үшін $a_n > M$ теңсіздігі орындалса, онда $\{a_n\}$ сан тізбегінің мүшелерін оң шексіз үлкен шама деп атаймыз. Оны былай белгілейді: $\lim_{n \rightarrow +\infty} a_n = +\infty$.

Анықтама 4. Егер кез келген $M > 0$ саны үшін n_0 нөмірі табылып, әрбір $n > n_0$ үшін $a_n > -M$ теңсіздігі орындалса, онда $\{a_n\}$ сан тізбегінің мүшелерін теріс шексіз үлкен шама деп атаймыз. Оны былай белгілейді: $\lim_{n \rightarrow +\infty} a_n = -\infty$.

Мысал 1. $c_n = n^2$ оң шексіз үлкен шама: $\lim_{n \rightarrow +\infty} n^2 = +\infty$. Ал $a_n = 2 - n$ теріс шексіз үлкен шама: $\lim_{n \rightarrow +\infty} (2 - n) = -\infty$.

Егер $\{a_n\}$ сан тізбегінің шегі нөлге тең болса: $\lim_{n \rightarrow +\infty} a_n = 0$, онда a_n -ді шексіз аз шама деп атаймыз.

Мысал 2. $\left\{\frac{1}{n}\right\}$ тізбегі шексіз аз шама, өйткені $\lim_{n \rightarrow +\infty} \frac{1}{n} = 0$ болатынын жақсы білеміз.

Шексіз аз шамалар мен шексіз үлкен шамалардың арасында тығыз байланыс бар.

Тізбектің шегі жөніндегі негізгі теоремалар. Шекке көшу ережелерін қарастырамыз.

1° Тұрақты санның шегі өзіне тең: $\lim_{n \rightarrow \infty} c = c$.

2° Қосындының шегі шектердің қосындысына тең: $\lim_{n \rightarrow \infty} (a_n + b_n) = \lim_{n \rightarrow \infty} a_n + \lim_{n \rightarrow \infty} b_n$.

3° Көбейтіндінің шегі шектердің көбейтіндісіне тең: $\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{a_n}{b_n} = \frac{\lim_{n \rightarrow \infty} a_n}{\lim_{n \rightarrow \infty} b_n}$.

4° Егер бөлімі нөлге тең болмаса, онда бөліндінің шегі шектердің бөліндісіне тең: $\lim_{n \rightarrow \infty} (c \cdot a_n) = c \cdot \lim_{n \rightarrow \infty} a_n$.

Ескерту. Бұл тұжырымдардағы шектерді бар деп есептеу керек. Егер мұндағы шектердің кем дегенде біреуі жоқ болса, онда екінші, үшінші және төртінші қасиеттер орындалмайды.

Жоғарыдағы оқу материалдарын төрт дәрежедегі білімдерге жіктеп (білім-танысу, білім-нұсқа көшіру, білім-дағды, білім-шығармашылық), оларды игеруге сәйкесінше студенттердің жобалау-зерттеу іс-әрекеттері төрт деңгейдегі (еліктеуіш-икемділік, қайта жаңғырту, іздену-орындаушылық, шығармашылық) қарекеттерді қалыптастыру білімдерін қорытамыз. Яғни, тақырыптың мазмұны түсіндірілген соң, дәрістегі студенттердің іс-әрекеті

жобалау-зерттеу сипатта болады, сондықтан дәріс мазмұнына сәйкес есеп мысалдарын деңгейлеп төрт сатыға бөліп қарастырамыз.

Оқытудың техникалық құралдары: интерактивті тақта, проектор, сызба кестелер, видео-, дыбыс аппаратурасы.

Деңгейлік тапсырмалар:

1-деңгей сұрақтары: Сандық тізбектер. Тізбектің шегі жөніндегі негізгі теоремалар.

2-деңгей сұрақтары: Сандық тізбектер шегі. Бірсарынды тізбектер.

3-деңгей сұрақтары: Ақырсыз кіші және ақырсыз үлкен тізбектер. Олардың қасиеттері. Сан тізбегінің жоғарғы және төменгі шекаралары.

4-деңгей сұрақтары: Шектердің практикада қолданылуына мысалдар келтіріңіздер? Бірсарынды тізбектердің шегі жөніндегі Вейерштрасс теоремасын тұжырымдаңдар. Қандай тізбектер шексіз үлкен шама және шексіз аз шама деп аталады.

Егер, дәріс теориялық білімнің жалпы ғылыми негізін қаласа, практикалық сабақтар осы білімдерді тереңдетіп, бекітіп, кәсіби қызметте пайдалану біліктерін жетілдіруге ықпал етеді.

Дәріс сабағынан практикалық сабақтардың өзгешелігі, біріншіден, студенттердің үлкен белсенділігімен; екіншіден, оқытушы тарапынан жоғары дәрежеде басшылық жасаумен; үшіншіден, кері байланыстың қарқындылығымен және төртіншіден, педагогикалық мақсаттарға қол жетерліктерімен сипатталады [8–11].

Практикалық сабақтарда төмендегідей нәтижелерге жету мақсаттары қойылады:

- студенттердің жалпы оқу біліктіліктерін дамыту: шектерге байланысты есептер кешені бойынша оқу құралдарымен және ғылыми әдебиетпен жұмыс;

- өз әрекетін жоспарлау және оны бағалау;

- студенттердің интеллектуалдық біліктіліктерін:

- математикалық;

- тілдік;

- логикалық дамыту.

Тізбектердің шегін оқыту барысында;

- студенттердің оқу мотивациясын дамыту;

- студенттердің ойлауының оң қасиеттерін дамыту: белсенділікті, өз бетінше әрекеттенуді, түсінушілікті, тереңділікті, икемділікті, саналылықты.

Практикалық сабақтардың математикалық мазмұнының жалпы сипаттамасы:

- практикалық сабақтың тақырыбы, оның алдыңғы дәріс сабағында мазмұндалған материалмен байланысы;

- практикалық сабақтың мазмұнын түсіну, оның ішінде: шекке байланысты математикалық құбылысты талдау;

- проблемалық есепті қоюды талдау; қойылған есепті (анықтаманы, лемманы, теореманы) шешу үшін қажетті физика-математикалық пәндерден қосымша мәліметтерді талдау; проблемалық есепті шешуге мүмкін амалдарды; есепті шешуден күтілетін нәтижелерін; есепті шешу жолдарын, шектерге тиісті олардың бар болуы, жалғыздылық, тұрақтылық және шартты тұрақтылық теоремаларын дәлелдеу әдістерін; олардың құрылымдылығын; қарастырылған есептің жаңашылдығын талдау және т.с.с.

Тізбектердің шегін табу тақырыбына сәйкес, өткізілген практикалық сабақтарында проблемалық әртүрлі деңгейдегі есептерді шығару әдістемесін қолдауға болады.

Практикалық сабақтың тақырыбы. Сан тізбегі. Сан тізбегінің шегі. Бірсарынды тізбектің шегі.

Практикалық сабақтың мақсаты.

а) білімділік: Сан тізбегінің шегі.;

б) тәрбиелік: Сан тізбегінің шегін табуға тиісті тәрбиелік маңызы зор есептерді қарастыру;

с) дамытушылық: болашақ математика мамандарының кәсіптік білігін дамыту. Зерттеу нәтижелерін практикада қолдану шеберліктерін жетілдіру. Сан тізбегі. Сан тізбегінің шегі. Бірсарынды тізбектің шегі.

Практикалық маңыздылығына орай деңгейленген сандық тізбектердің шегіне байланысты проблемалық тапсырмалар.

1. $x_n = 1 + \frac{1}{2^n}$ ($n \in N$) формула бойынша берілген $\{x_n\}$ тізбектің мүшелерін табындар: $n = 1, 2, 3, 4, 5$.

2. Мына тізбектердің жалпы мүшесінің формуласын жазыңыздар:

а) $\{1, 2, 3, 4, 5, \dots\}$

б) $\left\{1, \frac{1}{2}, \frac{1}{3}, \frac{1}{4}, \frac{1}{5}, \dots\right\}$

в) $\{1, 1; 1, 01; 1, 001; 1, 0001, \dots\}$

г) $\left\{0, \frac{1}{2}, \frac{2}{3}, \frac{3}{4}, \frac{4}{5}, \dots\right\}$

3. Мына тізбектерге сөзбен сипаттау арқылы анықтама беріңіз.

а) $\{2, 3, 5, 7, 11, \dots\}$

б) 2; 2,2; 2,23; 2,236; 2,2361;

Студенттердің тапсырмаларды мынадай ізденіп орындауына назар аударылады:

$\left\{\frac{n-1}{n+1}\right\}$ тізбегі жинақты және оның шегі 1-ге тең. Сандық тізбектің шегі

анықтамасының орындалатындағын тексеріңіз.

Ол үшін $\left|\frac{n-1}{n+1} - 1\right| < \varepsilon$ теңсіздігін қарастырайық. Кейбір түрлендірулерді орындай келе n нің мәнін табамыз:

$$\left|\frac{n-1}{n+1} - 1\right| < \varepsilon \Leftrightarrow \left|\frac{2}{n+1}\right| < \varepsilon \Leftrightarrow \frac{n+1}{2} > \frac{1}{\varepsilon} \Leftrightarrow n > \frac{2}{\varepsilon} - 1.$$

Демек, натурал n_ε саны табылып (мысалы, $\frac{2}{\varepsilon} - 1$ санының бүтін бөлігіне тең), барлық

$n > n_\varepsilon = \left\lceil \frac{2}{\varepsilon} - 1 \right\rceil$ нөмірлері үшін $\left|\frac{n-1}{n+1} - 1\right| < \varepsilon$ теңсіздігі орындалады, яғни $\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{n-1}{n+1} = 1$. Енді

$\varepsilon = 0,01$; $n_\varepsilon = (2 \cdot 10^2 - 1) = 200 - 1 = 199$; $n_\varepsilon = 199$; $\varepsilon = 0,01$ және $\varepsilon = 0,001$ мәндеріне сәйкес n_ε мәндерін табайық.

а) $\varepsilon = 0,01$; $n_\varepsilon = (2 \cdot 10^2 - 1) = 200 - 1 = 199$; $n_\varepsilon = 199$;

б) $\varepsilon = 0,001$; $n_\varepsilon = (2 \cdot 10^3 - 1) = 2000 - 1 = 1999$; $n_\varepsilon = 1999$.

$n \rightarrow \infty$ жағдайда $\left|\frac{n-1}{n+1}\right|$ бөлшегі бірден кіші мәндерді қабылдай отырып өсе келе 1 санына ұмтылады, яғни $\frac{n-1}{n+1} \rightarrow 1$.

Тізбектер шегін Maple КМЖ арқылы есептеуге мысалдар қарастырайық:

Мысал 1. Тізбектің шегін есептеңіз: $\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{(2-n)^4 - (1-n)^4}{-n^3 - (2+n)^4}$.

Maple математикалық компьютер жүйесінде есептейміз:

> restart;

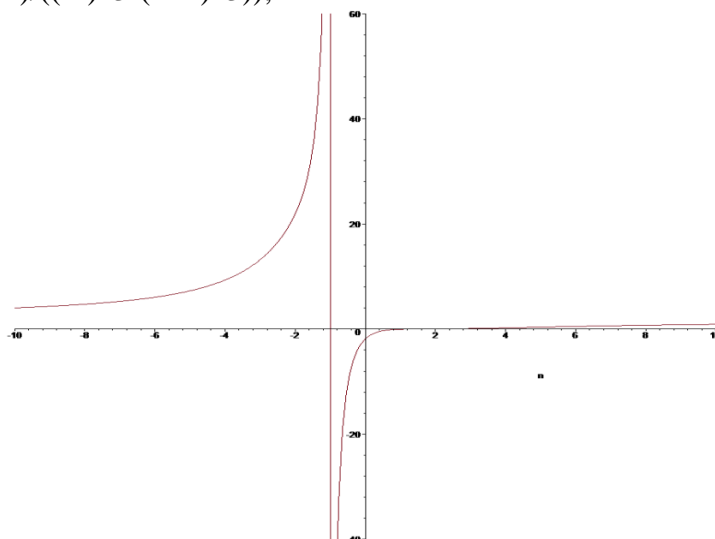
> Limit(((2-n)^4-(1-n)^4)/((-n)^3-(n+2)^3),n=infinity)=limit(((2-n)^4-(1-n)^4)/((-n)^3-(n+2)^3),n=infinity);

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{(2-n)^4 - (1-n)^4}{-n^3 - (n+2)^3} = 2$$

Тізбек шегінің графигін сызамыз:

> restart;

> plot(((2-n)^4-(1-n)^4)/((-n)^3-(n+2)^3));

Мысал 2. Тізбектің шегін есептеңіз: $\lim_{n \rightarrow \infty} \left(1 - \frac{1}{n}\right)^{\left(\frac{1}{n}\right)}$.

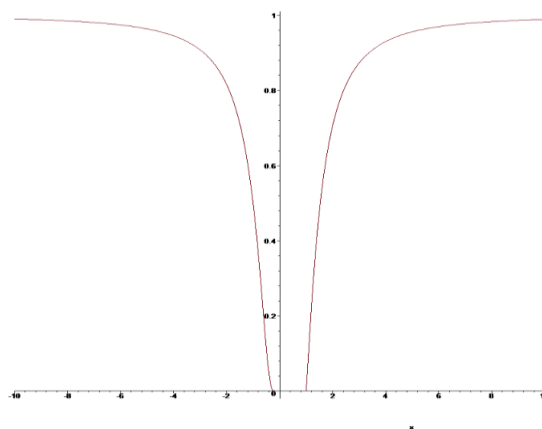
Maple математикалық компьютер жүйесінде есептейміз:

> Limit((1-1/n)^(1/n),n=infinity)=limit((1-1/n)^(1/n),n=infinity);

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \left(1 - \frac{1}{n}\right)^{\left(\frac{1}{n}\right)} = 1$$

Тізбек шегінің графигін сызамыз:

> plot((1-1/n)^(1/n));

Мысал 3. Тізбектің шегін есептеңіз: $\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{(n^3 + 2n - 1)^{\left(\frac{1}{3}\right)}}{n + 1}$.

Maple математикалық компьютер жүйесінде есептейміз:

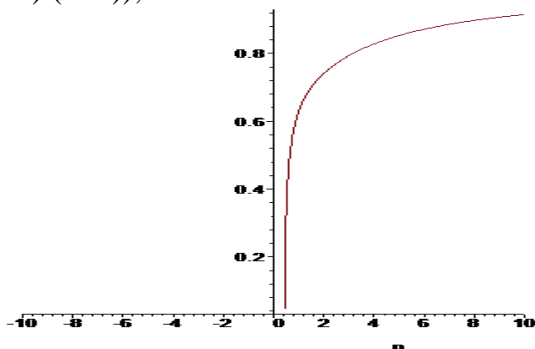
> restart;

> Limit(((n^3+2*n-1)^(1/3))/(n+1),n=infinity)=limit(((n^3+2*n-1)^(1/3))/(n+1),n=infinity);

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{(n^3 + 2n - 1)^{(1/3)}}{n + 1} = 1$$

Тізбек шегінің графигін сызамыз:

> restart;plot((n^3+2*n-1)^(1/3)/(n+1));

Мысал 4. Тізбектің шегін есептеңіз:

Maple математикалық компьютер жүйесінде есептейміз:

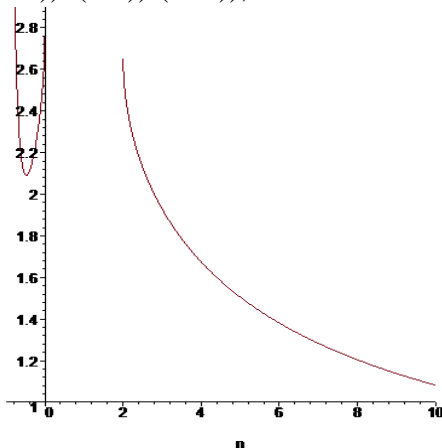
> restart;

> Limit(((n+2)^(3/2)-((1+n)*n*(-2+n))^(1/2))/(1+n),n=infinity)=limit(((n+2)^(3/2)-((1+n)*n*(-2+n))^(1/2))/(1+n),n=infinity);

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{(n+2)^{(3/2)} - \sqrt{(1+n)n(-2+n)}}{1+n} = 0$$

Тізбек шегінің графигін сызамыз:

> plot(((n+2)^(3/2)-((1+n)*n*(-2+n))^(1/2))/(1+n));

Қорытынды

Зерттеу барысында жоғары оқу орнында жоғары математика курсының білімгерлері өздігінен немесе оқытушымен бірге тізбектер шегінің теориясын Maple компьютерлік математика жүйелері негізінде оқыту әдістемесін жетілдіру жолдары қарастырылды.

Maple компьютерлік математика жүйелерін қолдану арқылы шешілетін тізбектер шегінің теориясына қатысты есептер іріктелініп алынды. Бұл мақсатты жүзеге асыру барысында есептер талданып, есептерді шығару жобалары жасалынды, оларды қолдану барысы бақыланып, тиімді жақтары қарастырылды және математика факультеті студенттеріне ұсынылды.

Қорытындылай келе, компьютерлік математика жүйелерінің соңғы үлгілерін шектерді есептеуде және көрнекілікті пайдалану мүмкіндіктері математикалық талдауды оқыту үдерісінде үздіксіз қолдануда оң әсер беретіндігі анықталды. Шектер теориясын тиімді

оқыту мақсатында практикалық сабақтардың бір бөлігін лабораториялық жұмыс түрінде компьютер сыныптарында өткізу дұрыс болар еді. Ол студенттерге математикалық есептерді КМЖ көмегімен тез әрі оңай шығаруға үйретеді.

Жасалынған әдістеме жоғары математика курсына оқытуда әдістемелік нұсқаулық ретінде, болашақ математика пәнінің мұғалімдеріне теориялық негіз ретінде қолданылуы мүмкін.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Калимбетов Б.Т., Омарова И.М. Математикалық талдауды үйренуде студенттердің жобалау-зерттеу іс-әрекеттері // Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы. – 2014. – №4 (44). – Б. 8–12.
2. Калимбетов Б.Т., Ибрагимов Р., Ташпынар М., Омарова И.М. Студенттердің шектер теориясын меңгерудегі жобалау-зерттеу іс-әрекеттерінің педагогикалық шарттары // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2019. – №3(113). – Б. 114–123.
3. Калимбетов Б.Т., Омарова И.М. Формирование проектных и исследовательских умений студентов при обучении математическому анализу // Вестник ЗКГУ им. М. Утемисова. – 2017. – №3(67). – С. 52–62.
4. Калимбетов Б.Т., Омарова И.М. Проектно-исследовательская деятельность студентов математических специальностей при изучении приложений пределов // Вестник ПГУ им. С. Торайгырова. Сер. Педагогика. – 2016. – №3. – С. 230–237.
5. Калимбетов Б.Т., Омарова И.М. Formation of project-and research skills of student in calculation of limits // Third Intern. Conf. on Analysis and Appl. Math. – Almaty, 2016. – 192 p.
6. Калимбетов Б.Т., Омарова И.М. Pedagogical conditions for project - research activity of students during the study theory of limits // Bulletin of Abay KazNPU. Ser. Pedagogy. – 2017. – №3 (55). – P. 75–81.
7. Kalimbetov B., Kalmatayeva B., Ibragimov R., Omarova I. Training and research studies of future bachelor's mathematicians during the study limits // Opcion, Año 35, No. 88 (2019): 346-363 ISSN 1012-1587 / ISSNе: 2477-9385.
8. Калимбетов Б.Т., Омарова И.М. Теория пределов и асимптотические разложения: Учебное пособие. – Шымкент: Әлем, 2017.– 107 с.
9. Калимбетов Б.Т., Омарова И.М. Проблемные ситуации на основе графиков функций при обучении математическому анализу // Вестник ПГУ им. С.Торайгырова. Сер. Педагогика. – 2018. – №3. – С. 222–230.
10. Калимбетов Б.Т., Омарова И.М. Дифференциалдық есептеулердің қолданысын үйренуде студенттердің жобалау-зерттеу құзіреттелігін дамыту // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2017. – №3. – Б. 3–13.
11. Калимбетов Б.Т., Омарова И.М. Использование СКМ Maple при обучении студентов пределам функции // Матер. Межд. конф. «Проблемы совр. непрерыв. образования: Инновации и перспективы». – Ташкент, 2018. Ч. I. – С. 325–326.

REFERENCES

1. Kalimbetov B.T., Omarova I.M. Matematikalyq taldaudy uirenude studentterdin zhubalau-zertteu is-areketteri [Design and research activities of students in the study of mathematical analysis] // Abay atyndagy QazUPU Habarshysy. – 2014. – №4 (44). – B. 8–12. [in Kazakh]
2. Kalimbetov B.T., Ibragimov R., Tashpynar M., Omarova I.M. Studentterdin shekter teoriyasyn mengerudegi zhubalau-zertteu is-areketterinin pedagogikalyq sharttary [Pedagogical conditions of design and research activities of students in mastering the theory of limits] // Yasau universitetinin habarshysy. – 2019. – №3(113). – B. 114–123. [in Kazakh]
3. Kalimbetov B.T., Omarova I.M. Formirovanie proektnyh i issledovatel'skih umenii studentov pri obuchenie matematicheskomu analizu [Formation of students' design and research skills in teaching mathematical analysis] // Vestnik ZKGU im. M. Utemisova. – 2017. – №3(67). – С. 52–62. [in Russian]
4. Kalimbetov B.T., Omarova I.M. Proektno-issledovatel'skaya deyatel'nost' studentov matematicheskikh special'nostei pri izuchenii prilozhenij predelov [Design and research activity of students of mathematical specialties in the study of applications of limits] // Vestnik PGU im. S. Torajgyrova. Ser. Pedagogika. – 2016. – №3. – S. 230–237. [in Russian]
5. Kalimbetov B.T., Omarova I.M. Formation of project-and research skills of student in calculation of limits // Third Intern. Conf. on Analysis and Appl. Math. – Almaty, 2016. – 192 p. [in English]
6. Kalimbetov B.T., Omarova I.M. Pedagogical conditions for project - research activity of students during the study theory of limits // Bulletin of Abay KazNPU. Ser. Pedagogy. – 2017. – №3 (55). – P. 75–81. [in English]
7. Kalimbetov B., Kalmatayeva B., Ibragimov R., Omarova I. Training and research studies of future bachelor's mathematicians during the study limits // Opcion, Año 35, No. 88 (2019): 346-363 ISSN 1012-1587 / ISSN: 2477-9385. [in English]
8. Kalimbetov B.T., Omarova I.M. Teoriya predelov i asimptoticheskie razlozheniya: Uchebnoe posobie. [Theory of limits and asymptotic expansions]. – Shymkent: Alem, 2017. – 107 s. [in Russian]
9. Kalimbetov B.T., Omarova I.M. Problemnye situacii na osnove grafikov funkciy pri obuchenii matematicheskomu analizu [Problem situations based on graphs of functions in teaching mathematical analysis] // Vestnik PGU im. S. Toraigyrova. Ser. Pedagogika. – 2018. – №3. – S. 222–230. [in Russian]
10. Kalimbetov B.T., Omarova I.M. Differencialdyq esepteulerdin qoldanysyn uirenude studentterdyn zhubalau-zertteu quziretteligin damytu [Development of students' design and research competence in studying the use of differential calculus] // Yasau universitetinin habarshysy. – 2017. – №3. – B. 3–13. [in Kazakh]
11. Kalimbetov B.T., Omarova I.M. Ispol'zovanie SKM Maple pri obuchenii studentov predelam funkciy [Using the Maple SCM when teaching students the limits of the function] // Mater. Mezhd. konf. «Problemy sovr. nepreryv. obrazovaniya: Innovacii i perspektivy». – Tashkent, 2018. Ch. I. – S. 325–326. [in Russian]

UDC 378; IRSTI 14.37.27

<https://doi.org/10.47526/2021-4/2664-0686.07>**K.M. BERKIMBAYEV¹, G.Zh. NIYAZOVA²✉**¹*Doctor of Pedagogical Sciences, Professor**Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: kamalbek.berkimbaev@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0002-5191-8140>*²*Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor**Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: gulzhan.niyazova@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0003-2918-0829>***STRUCTURAL-CONTENT MODEL FOR FORMING
THE DIGITAL COMPETENCE OF TEACHERS**

Annotation. The article is devoted to the actual problems of the education system. The educational potential of digital technologies, the accelerated development of distance technologies contribute to the change of teaching methods, forms of education implementation. It is obvious that digital competence is an integral part of the professional competence of teachers, since it is important that teachers master learning technologies based on modern digital technologies, which are the driving force for improving education. This study, funded by the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (Grant №AP09259047), reveals the prerequisites for the digital transformation of education, the importance of changing the structure of education and the organization of the educational process. General theoretical research methods were used: the study and analysis of literary data of a theoretical orientation; system-structural analysis; concretization of the role of approaches to the formation of digital competence of teachers and the development of a structural and content model for the formation of digital competence of teachers. Based on the analysis of the relevant literature, the author of the article identifies the advantages of the selected approaches to the formation of quantitative competence of teachers, their main characteristics. Approaches (systemic, activity-based, axiological, personality-oriented approaches) to the formation of digital competence. Used as the methodological basis of the study, not only do not contradict each other, but also complement each other, served as the basis for building the concept and structural and content model of the formation of digital competence of the teacher. A structural and content model of the formation of digital competence of teachers is proposed. The roles of the components of the structural and content model of the formation of digital competence of teachers are determined.

Keywords: digital technologies in education, digital pedagogical competence of teachers, model, pedagogical modeling, structural and content model of formation of digital competence of teachers.

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Berkimbayev K.M., Niyazova G.Zh. Structural-content Model for Forming the Digital Competence of Teachers // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2021. – №4 (122). – Б. 73–84.

<https://doi.org/10.47526/2021-4/2664-0686.07>

***Cite us correctly:**

Berkimbayev K.M., Niyazova G.Zh. Structural-content Model for Forming the Digital Competence of Teachers // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2021. – №4 (122). – Б. 73–84.

<https://doi.org/10.47526/2021-4/2664-0686.07>

К.М. Беркімбаев¹, Г.Ж. Ниязова²

¹педагогика ғылымдарының докторы, профессор
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: kamalbek.berkimbaev@ayu.edu.kz

²педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: gulzhan.niyazova@ayu.edu.kz

Мұғалімдердің цифрлық құзыреттілігін қалыптастырудың құрылымдық-мазмұндық моделі

Аңдатпа. Мақала білім беру жүйесінің өзекті мәселелеріне арналған. Цифрлық технологиялардың білім беру әлеуеті, қашықтықтан оқыту технологияларын жедел дамыту оқыту әдістерінің, білім беруді іске асыру нысандарының өзгеруіне ықпал етеді. Цифрлық құзыреттілік мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігінің ажырамас бөлігі екені анық, өйткені мұғалімдердің білім беруді жақсартудың қозғаушы күші болып табылатын заманауи цифрлық технологияларға негізделген оқыту технологияларын игеруі маңызды. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырған бұл зерттеу (Грант №АР09259047) білім беруді цифрлық трансформациялаудың алғышарттарын, білім беру құрылымын өзгертудің және оқу процесін ұйымдастырудың маңыздылығын ашады. Зерттеудің жалпы теориялық әдістері ретінде теориялық бағыттағы әдеби деректерді зерттеу және талдау; жүйелік-құрылымдық талдау; мұғалімдердің цифрлық құзыреттілігін қалыптастыру тәсілдерінің ролін нақтылау және мұғалімдердің цифрлық құзыреттілігін қалыптастырудың құрылымдық-мазмұндық моделін әзірлеу әдістері қолданылды. Тиісті әдебиеттерді талдау негізінде мақала авторы мұғалімдердің сандық құзыреттілігін, олардың негізгі сипаттамаларын қалыптастырудың таңдалған тәсілдерінің артықшылықтарын атап өтеді. Цифрлық құзыреттілікті қалыптастыруға бағытталған тәсілдер (жүйелі, әрекеттік, аксиологиялық, тұлғалық-бағдарлы тәсілдер). зерттеудің әдіснамалық негізі ретінде пайдаланылған, бір-біріне қайшы келмейді, сонымен қатар бірін-бірі толықтырады, мұғалімнің цифрлық құзыреттілігін қалыптастырудың тұжырымдамасы мен құрылымдық-мазмұндық моделін құруға негіз болды. Мұғалімдердің сандық құзыреттілігін қалыптастырудың құрылымдық-мазмұндық моделі ұсынылды. Мұғалімдердің цифрлық құзыреттілігін қалыптастырудың құрылымдық-мазмұндық моделі компоненттерінің ролі айқындалды.

Кілт сөздер: білім берудегі цифрлық технологиялар, мұғалімдердің цифрлық педагогикалық құзыреттілігі, модель, педагогикалық модельдеу, мұғалімдердің цифрлық құзыреттілігін қалыптастырудың құрылымдық-мазмұндық моделі.

К.М. Беркімбаев¹, Г.Ж. Ниязова²

¹доктор педагогических наук, профессор
Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: kamalbek.berkimbaev@ayu.edu.kz

²кандидат педагогических наук, доцент
Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: gulzhan.niyazova@ayu.edu.kz

Структурно-содержательная модель формирования цифровой компетентности учителей

Аннотация. Статья посвящена актуальным проблемам системы образования. Образовательный потенциал цифровых технологий, ускоренное развитие дистанционных

технологий способствуют изменению методов обучения, форм реализации образования. Очевидно, что цифровая компетентность является неотъемлемой частью профессиональной компетентности учителей, поскольку важно, чтобы учителя владели технологиями обучения, основанными на современных цифровых технологиях, которые являются движущей силой улучшения образования. Данное исследование, финансируемое Комитетом по науке Министерства образования и науки Республики Казахстан (Грант № AP09259047), раскрывает предпосылки цифровой трансформации образования, важность изменения структуры образования и организации учебного процесса. Использовались общетеоретические методы исследования такие как изучение и анализ литературных данных теоретической направленности; системно-структурный анализ; конкретизация роли подходов к формированию цифровой компетентности учителей и разработка структурно-содержательной модели формирования цифровой компетентности учителей. На основе анализа соответствующей литературы автор статьи выделяет преимущества выбранных подходов к формированию количественной компетентности учителей, их основные характеристики. Подходы (системный, деятельностный, аксиологический, личностно-ориентированный подходы) к формированию цифровой компетентности, использованные в качестве методологической основы исследования, не только не противоречат друг другу, но и дополняют друг друга, они послужили основой для построения концепции и структурно-содержательной модели формирования цифровой компетентности преподавателя. Предложена структурно-содержательная модель формирования цифровой компетентности учителей. Определены роли компонентов структурно-содержательной модели формирования цифровой компетентности педагогов.

Ключевые слова: цифровые технологии в образовании, цифровая педагогическая компетентность учителей, модель, педагогическое моделирование, структурно-содержательная модель формирования цифровой компетентности учителей.

Introduction

In world practice, the term “digital transformation” is used to describe profound changes in business and organizational activities, processes, competencies and models in order to fully exploit the changes and opportunities for integrating digital technologies and their strategic and priority impact on society, taking into account current and future changes [1]. As a result of the use of modern technologies in everyday life, the digital transformation of education is inevitable [2]. It is necessary to develop this transformation, the digital age and the ability to understand and adapt in order to design an education system that is still dominated by the classical concept in today's context [3].

The digital transformation of education, the transition to digital learning technologies, the creation of conditions for their creation, the introduction of the combination of new and traditional teaching methods require solving a number of psychological, pedagogical, educational and other problems. The solution to the above tasks depends on the level of digital competence of teachers. Today scientists offer their own concepts of digital competence of teachers and models of its formation. The essence and content of the concept of digital competence was determined by the content analysis of the concepts of digital competence, pedagogical digital competence [4].

In our opinion, “digital competence is the ability of the user to freely and safely use the potential of digital devices for personal / professional purposes for searching, creating, critical assessment, processing, disseminating and transmitting information”. And “digital pedagogical competence of the teacher is the teacher's ability to effectively and safely use information and communication technologies (digital information resources, network technologies, educational platforms, cloud technologies, etc.) when working with information in educational, methodological, research activities”.

The study of the formation of digital competence of teachers is based on the definition of methodological strategies for scientific research. Methodology is a sign of the scientific organization of any activity. In pedagogy, methodology acts as a field of scientific knowledge in two aspects – a system of knowledge and a system of actions. The term “approach” is used to refer to the set of ideas, principles, methods that form the basis of problem solving. Any methodological approach to learning describes the learning objectives through a set of general principles, content and organization of the educational process, assessment of learning outcomes. Today it is obvious that the modern education model is being developed and implemented on the basis of the above methodological approaches, which harmoniously interact and complement each other. A systematic approach to our research allows us to study the formation of digital competence as a system, focusing on the integrity of the formation of digital competence and its mechanisms, highlighting the types of communication components and bringing them together into a single theoretical picture. Therefore, a systematic approach to the formation of digital competence of teachers allows you to correctly solve the research problem and develop an effective strategy for their study. A systematic approach to the study of the formation of digital competence of teachers (method of system analysis) requires consideration of all phenomena and processes in the study of this problem in such categories as “relations”, “communication”, “interaction”. The study of the relationships between the elements of the system in the formation of digital competencies allows us to identify the factors that contribute to their formation, describe the elements, and determine the qualitative and quantitative characteristics.

Research methods: analysis, modeling, pedagogical modeling. The object of research of the article: the creation of a structural and content model of the formation of digital competence of teachers, the definition of its components. Subject of research: formation of digital competence of teachers.

Results and Discussions

Structural connections in the formation of digital competencies of the teacher reflect the interactions of the elements of the system as a whole, and the causal relationships of objects distinguish them from the leading object. This approach is defined as a phenomenon of digital competence (functions of systems, the relationship between them, the relationship of systems with the environment); as a process (stage of system development, stage of quality); as an action (the result of studying an object is a model of the researcher's work with the phenomenon under study).

Activity approach. The current approach to the formation of digital competence of teachers includes the use of forms and methods of pedagogical activity.

Axiological approach. The axiological approach to the formation of digital competence of teachers shows that the analysis of pedagogical research includes the desire to do good not only in the real, but also in the virtual world, kindness, conscience, justice, dignity, decency, responsibility and others.

Individual approach. A personality-oriented approach is a universal human phenomenon based on respect for the rights and virtues of the child when choosing an educational direction, curriculum, educational institution, etc. actions that ensure and support the development of self-organization processes, personal individuality in the implementation of digital educational technologies. Means a versatile education, consisting of concepts, principles and methods of pedagogical activity; connected with the desire of the teacher to develop professional individuality, uniqueness, reflect his subjective qualities.

The method of pedagogical modeling was chosen as one of the research methods in the development of a structurally meaningful model of the formation of teachers' digital competence.

The discovery of the concept of “pedagogical modeling” should begin with the definition of the term “model”. A model is an artificially created object in the form of diagrams, physical

structures, symbolic forms or formulas that simultaneously and approximately represent and multiply the structure, properties and relationships between the elements of the object (or phenomenon) [5].

Pedagogical modeling is the study of pedagogical objects by modeling conceptual, procedural, structural and conceptual characteristics and individual aspects of the educational process within the framework of a typical socio-cultural space at the general educational, professional or other levels. Conventionally, the models can be divided into three types: physical (close in character to the original); material-mathematical (their physical essence differs from the prototype, but a mathematical description of the state of the original is possible); logical-semiotic (consisting of special signs, symbols and structural schemes). There are no strict boundaries between these models.

Pedagogical models mainly belong to the second and third groups of the above types and they are focused on the transfer of the object in the study. And this requires a certain similarity between the model and the original. This means that there is a certain correspondence between their characteristics. This correspondence is reflected in the similarity of the component composition, the sequence of stages in the development of the pedagogical system, the preservation of the characteristics. On the other hand, the essence of the component composition depends on the field of application of modeling and specific pedagogical tasks. Apart from the similarities between the model and the original, there are some differences. The essence of modeling is the consideration of the object that differs from the original in relations that prevent direct cognition of the latter. This allows to bypass obstacles and make the object available for research. Pedagogical modeling reflects the characteristics of the existing pedagogical system in a specially created object – a model. For a specific object to be a model of another object, called the original, it must be a system, have some similarity with the original, differ in certain parameters, replacing it with certain relations in research and providing new knowledge [6, 7].

The purpose of the structural-content model, created in connection with the research problem, is the formation of the digital competence of teachers.

In accordance with the goal of the structural and content model of the formation of digital competence of teachers, we consider the theoretical and methodological foundations that guide the study.

Methodological approaches based on research in the creation of the structural-meaningful model of the formation of the teacher's digital competence: a systematic approach, an effective approach, an axiological approach, an individually-oriented approach [8].

Digital technologies in education require a teacher to have a high level of professional training for the implementation of continuous pedagogical, methodological, educational activities, continuous development and complete improvement of digital competencies. This is the basis of the professional activity of the modern teacher.

The formation of digital competence of teachers and the requirements for it are reflected in fundamental research, international and domestic regulations, as part of the requirements for professional qualifications of teachers. Therefore, in this context, issues related to the formation of the digital competence of teachers, the creation of its structural-content model and its implementation are relevant.

The structural and meaningful model of the formation of digital competence of teachers consists of the following interrelated parts: normative-target, theoretical and methodological, content-process, assessment-result (Figure 1).

The developed structural and content model is based on theoretical and methodological approaches to the formation of digital competence of teachers, the essence of digital competence, the content of its components; effective organization of the formation of digital competence of teachers (stages, content, methods, forms, tools); determination of its criteria, criteria, indicators, the choice of research methods to assess the level of its formation.

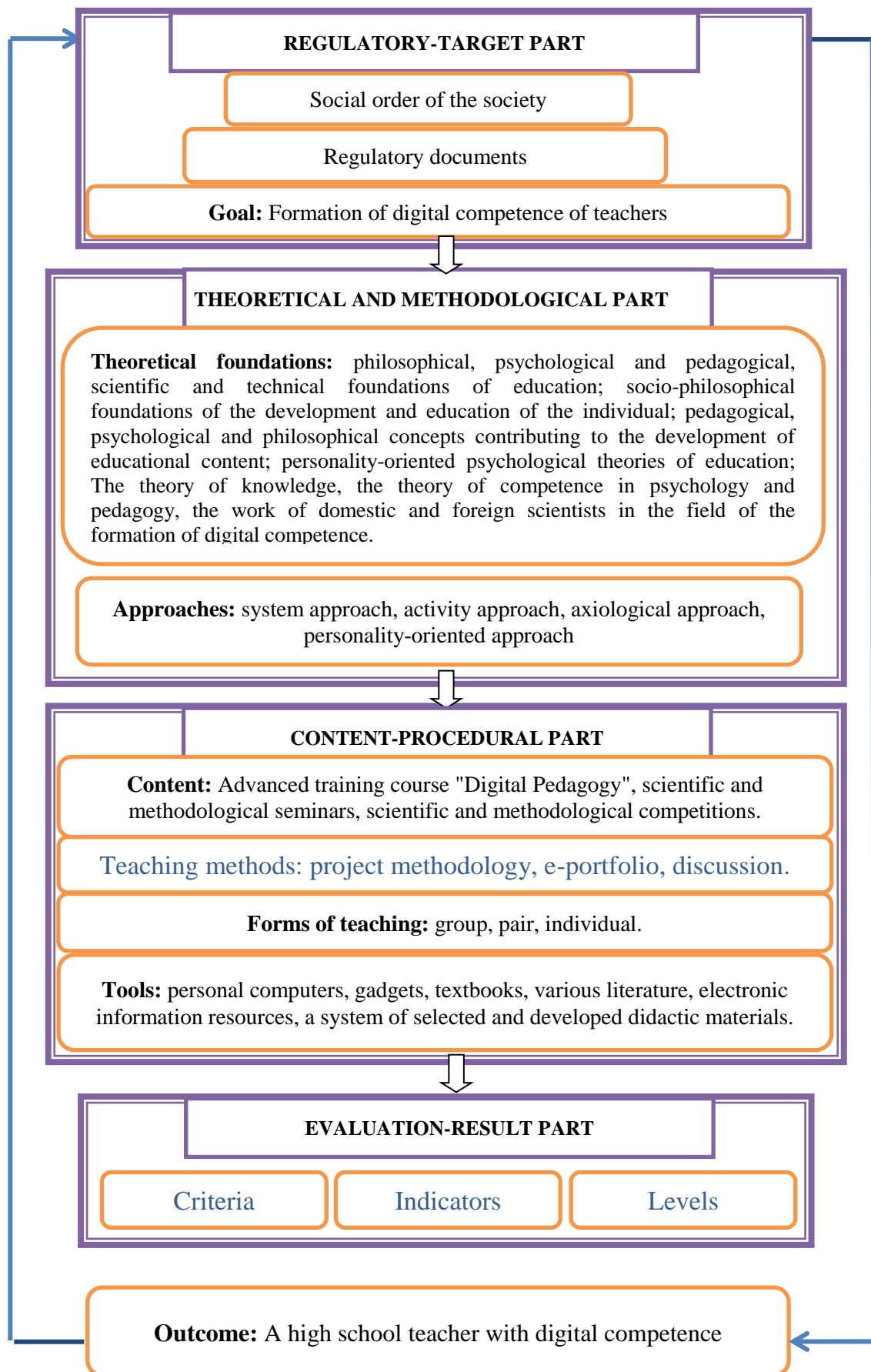

Figure 1 - Structural and meaningful model of the formation of digital competence of teachers

The descriptive content of the parts of this structural-content model is described below.

Regulatory target block.

The purpose of the structural and meaningful model of the formation of digital competencies of teachers is to form teachers' ability to effectively and safely use information and communication technologies (digital information resources, network technologies, educational platforms, cloud technologies, etc.) in working with information in educational, methodological, research activities.

To achieve these goals, the following guiding principles have been developed in the development of the structural-content model for the formation of digital competencies of teachers:

- Digital competencies of teachers;
- The interconnection of all adherents of the model for the formation of digital competence of teachers; - the implementation of rigorous science to prevent the implementation of the process of forming the digital competence of teachers;
- Coordination of collective and individual control methods in the implementation of teaching methods aimed at the formation of digital competence of teachers, etc.

Determination of the goal and objectives of the model when developing a model of digital competencies of teachers, determination of the effective situation for the effective formation of digital competencies of teachers; analysis of the level of formation of digital competencies, analysis of implementation programs, analysis of the effectiveness of the model, correction of the model.

The target component of the model includes a system of goals and objectives for the formation of digital competence of teachers. This component manages other components; serves as a determining factor in their meaningful development.

A structural and meaningful model of the formation of a teacher's digital competence: with a focus on specific goals – the formation of a teacher's digital competence; All internal components of the model are systemically connected and have a fixed meaning; they work on the formation of digital competencies of teachers, which is reflected in integrity.

The social order determined for the education system is based on the needs of the state, society and social groups. The social order for education is very important in society. This can be the most driving force behind socio-economic change, as well as the main condition for the management of educational activities. The concept of “social demand for education” is often replaced by the concept of “social demand”. The social need for education is often spontaneous; it is a manifestation of social and personal needs arising from a complex of complex factors that are theoretically incomprehensible.

In our opinion, the formation of digital competencies of teachers is based on article 15 of the Law of the Republic of Kazakhstan “On the status of teachers”. Development of life skills, competencies, independence, creative abilities of students and pupils “at their own level, indicated in the content of the professional standard Teacher” 1) training; 2) education; 3) methodical; 4) performance of research work at a high level. The purpose and relevance of the formation of digital competence of teachers is based on international and domestic regulations:

- Incheon Declaration “Education 2030”. <https://gcedclearinghouse.org/>
- The structure of ICT competence of teachers. Recommendations of UNESCO. UNESCO, 2018. <https://inpo.s-vfu.ru/wp-content/uploads/2020/02/rekomendatsii-YUNESKO.pdf>
- The Law of the Republic of Kazakhstan “On Education” of July 27, 2007 №319-III (as amended and supplemented on July 4, 2018);
- On approval of standard qualification characteristics of teaching staff positions and persons equated to them. Order of the minister of education and science of the republic Of Kazakhstan from July 13, 2009 of No. 338;
- The state standard of compulsory education of all levels of education, approved by the order of the Republic of Kazakhstan dated October 31, 2018 №604;
- The European Qualifications Framework was adopted on April 22, 2008 by the European Parliament and the Council;

- “National Qualifications Framework” approved by the joint Order of the Minister of Education and Science of the Republic of Kazakhstan dated September 28, 2013 No. 444 and the Acting Minister of Labor and Social Protection of the Population of the Republic of Kazakhstan dated September 24, 2013 No. 373-pm;

- On the approval of the state program “Digital Kazakhstan”. Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December 12, 2017 No. 827;

- “On the status of a teacher” - on the draft Law of the Republic of Kazakhstan. Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated August 31, 2019 No. 645;

- Professional standard “Teacher”. Order of the Chairman of the Board of the National Chamber of Entrepreneurs of the Republic of Kazakhstan “Atameken” dated June 8, 2017 No. 133.

Prerequisites for the model: social structure of society, requirements for the professional activities of teachers, their desire for professional growth, personal / professional needs, as defined in international and national regulations.

In accordance with the purpose of the research, the theoretical and methodological part describes the theoretical foundations of the formation of digital competence of teachers and methodological approaches to research. Theoretical foundations of the structural and meaningful model of the formation of digital competence of teachers: the theory of competence, professional and pedagogical competence, digital competence, pedagogical digital competence, fundamental scientific works of researchers on the personal / professional development of teachers.

The content-process part of the proposed structural-content model included a methodological system for the formation of teachers' digital competence.

The “evaluation-effectiveness” part helps to evaluate and measure the results of the formation of teachers' digital competence.

Motivational component. The motivational sphere of a person is a set of constant motives that have a certain hierarchy and represent the direction of the personality. Some researchers believe that motive is a mental phenomenon that prompts action. Others believe that motive is a conscious cause based on a person's choice of actions and deeds. There is another option: a motive is something that is reflected in the mind of a person, prompts him to action and directs him to satisfy a certain need. In this case, the motive is not the need itself, but the essence of the need. In this regard, the motivational component in the formation of digital competence of teachers characterizes the presence of interest and motivation of teachers in digital competence, the desire for independent learning, self-professional development. The motivational component of digital competence includes motives and needs. The attitude to the specifics of digital competence in educational activities is a combination of several motives arising in connection with the development of professional cognitive interest. Consequently, motivation depends on professional tasks related to situations of interest and activity of teachers in the digital environment.

Motivation is directly related to the content of digital educational materials, the organization of training in a collective, group form, the assessment of their results, associated with the development of digital competencies of teachers when using digital technologies in the organization of educational activities. in the digital environment. Analysis of the motivational component for solving the issues of digitalization of education, i.e. their interest in the implementation and use of digital technologies in education, the need to apply theoretical knowledge in practice, high qualifications, depends on the desire of students to master digital educational technologies.

Cognitive component. The modern cognitive society needs new educational technologies that prepare young people for life in an intellectually rich and rapidly developing high-tech environment, the number of which exceeds a person's ability to perceive and process it. The organization of teachers' knowledge in psychology, Internet psychology, pedagogy, digital pedagogy, methodology, digital competence demonstrates the application of theoretical knowledge in practice. The cognitive component of the structure of digital competence of teachers includes knowledge about the structure and characteristics of the digitalization of education in their

professional activities. In addition, the depth and power of knowledge about the use of digital technologies in education, as well as the knowledge of teachers improve their personal and professional qualities, minds and abilities in the digital environment.

Action component. “Action is a form of active, purposeful human interaction with the environment (including with other people), which meets the needs that create this interaction. Necessity is a prerequisite, a source of energy for action. However, necessity does not determine the action by itself – it determines what the action is directed to, that is, its object ... attention is paid to needs. Thus, the concept of action is inextricably linked with the concept of motivation. There is no action without motivation. It includes the practical implementation of the knowledge gained on the implementation of digital learning technologies in education, demonstrates the creative use of digital learning technologies in the educational process. Combines skills and abilities to use digital learning resources to address a variety of learning situations.

As part of the analysis, we consider the indicators and criteria for the components of digital competencies of teachers.

Determination of the quantitative characteristics of the measured phenomena. ... A criterion is a sign that evaluates certain phenomena, actions or actions, in particular, which are classified and evaluated by an appropriate indicator when they are developed. Criteria are scientifically based standards that determine the degree achieved in the development, formation, training, education of students [9, 10].

Based on a theoretical analysis of the above literature, by combining different views and models of criteria and indicators of digital competence proposed by researchers and based on the definition of digital competence, their competence, digital measurement of the teacher, the measure for digital competence indicators has been finalized. The indicator of digital competence helps to identify the individual significance of digital technologies in realizing the potential of teachers to master digital technologies in the process of professional activity, to determine their content.

We have developed indicators and criteria for the formation of digital competence of teachers in accordance with Table 1 (Table 1).

Table 1. Indicators and criteria for the formation of components of digital competence of teachers

Components	Dimensions	Indicators
1	2	3
Motivational	Striving for the development of digital competencies and professional self-improvement	1) the teacher's interest as a professional in the problems of digital transformation of education; 2) the presence of the psychological climate conducive to the use of digital technologies in education, the desire for professional development through the use of digital technologies in education.
Cognitive	Knowledge of the pedagogical capabilities of digital technologies and their use in education.	1) knowledge of the legal foundations of professional and pedagogical activity, the theoretical foundations of digitalization of the educational process, knowledge of international and domestic requirements for the formation of a safe digital educational environment; 2) systematic knowledge of pedagogical and psychological features of the creation of digital educational resources and their use in education, information and digital security in education, theoretical foundations of Internet communication.

Continuation of Table 1

1	2	3
Activity	Implementation of digital competencies of teachers in personal and professional activities	1) design and planning of the pedagogical process in the implementation of education through digital educational technologies and platforms, the ability to predict the results of their professional activities; 2) the ability to rationally use the stages of learning to ensure the pedagogical efficiency of using the main types of digital educational resources; implementation of network interpersonal communication in a digital environment, etc.

For each component of the model, methodological recommendations for the assessment have been developed and the level of formation of digital competencies has been determined.

The SAMR model developed by Ruben Puentedura and the European Digital Competence Model were used to determine the level of formation of digital competencies of teachers.

High level:

Teachers have a high professional interest in the digital transformation of education and a desire for professional development through the use of digital technologies in education. Has a thorough knowledge of the theoretical foundations of the digitalization of the educational process. There is a high level of design and planning of the pedagogical process of education in the digital environment, a high level of forecasting the results of their professional activities, the rational use of digital educational resources in the classroom to ensure pedagogical effectiveness, the implementation of online interpersonal communication in the digital environment. The teacher is constantly improving his practical skills, is always aware of the latest developments in the field of digitalization of education, systematically implements modern digital learning technologies (mixed learning models (translated class), gamification, digital storytelling, mobile learning, etc.). In this regard, teachers can make a significant difference in the interaction of participants in the learning process. Can effectively choose the most appropriate digital learning technologies according to the content of training. They are constantly improving their professional digital skills, expanding the scope of application of digital technologies for professional pedagogical purposes and using them creatively.

Intermediate level:

The teacher's own desire for professional development through the use of digital technologies in education is moderate. The legal and regulatory framework for the implementation of professional and pedagogical activities, the theoretical foundations of digitalization of the educational process, international and domestic requirements for the formation of a safe digital educational environment, pedagogical and psychological features of the creation of digital educational resources and their use. Possession of systematic knowledge of the basics of digital security, Internet psychology, Internet communication. Designing and planning the pedagogical process in the implementation of education using digital educational technologies and platforms is able to highlight the main types of digital educational resources, requirements for them, their rational use in the classroom, and ensure the pedagogical efficiency of their use. In a digital environment, the teacher has the business acumen to carry out interpersonal online communication. The teacher uses digital technologies as an optimization tool in solving educational problems. Reliable use of digital technologies to create educational content, assess and monitor knowledge, create a learning environment using the potential of network platforms. Focuses on the selection of digital technologies and materials for specific situations and seeks to identify the advantages and disadvantages of various digital strategies. There is a need for self-improvement, teachers understand the possible ways of development in this direction. Unforeseen circumstances in the digital education space often cause certain difficulties for such teachers, but subsequently they are

successfully overcome. Stable professional motivation is formed at a moderate level and does not constantly feel the need for creative growth.

Low level:

Teachers have low self-esteem for professional development due to the use of digital technologies in education, there is no professional position. Insufficient knowledge of the theoretical foundations of digitalization of the educational process, requirements for the formation of a safe digital educational environment, pedagogical and psychological features of creating digital educational resources and their use in education, information and digital security in education, Internet psychology, theoretical foundations of Internet communication. Not being able to predict the results of their professional activities in the design and planning of the pedagogical process when implementing education using digital technologies and platforms. To ensure the pedagogical efficiency of the use of digital educational resources, the rational use of the stages of the lesson, the implementation of interpersonal online communication in the digital environment is not enough. The teacher understands the high potential of digital technologies, uses digital technologies as a replacement for other teaching aids, and is limited to using simple applications in the development of educational content.

Conclusions

The structural and content model of formation of digital competence of teachers developed by us provides a practical opportunity to achieve the goal of formation of digital competence on the basis of the advanced training course “Digital Pedagogy”, as well as scientific and methodological measures to promote digitalization of education. In the course of the study, we found that the proposed model based on the integrated use of all ee functionality, as well as with the direct use of digital technologies, is successfully implemented during teacher retraining.

This work was financially supported by the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (Grant № AP09259047).

BIBLIOGRAPHY

1. i-Scoop Digital transformation: online guide to digital business transformation. 2018. [Electronic resource] URL: <https://www.i-scoop.eu/digitaltransformation>.
2. Таşқиран А. Higher education in the digital age // Journal of open education practice and research. – 2017. – №3(1). – P. 96–109.
3. Parlak B. Education in Digital Age: an analysis on opportunities and practices // Journal of Faculty of Economics and Administrative Sciences. – 2017. – 22(15). – P. 1741–1759.
4. Berkimbaev K.M., Niyazova G.Zh. The importance and models of forming the digital competence of teachers // Қарағанды университетінің хабаршысы. Педагогика сериясы. – 2021. – №3(103), шілде-тамыз-қыркүйек. – Б.124–133.
5. Уваров А.Ю. Образование в мире цифровых технологий: на пути к цифровой трансформации. – М.: Изд. дом ГУ-ВШЭ, 2018. – 168 с.
6. Smanov I., Boranbayeva A., Berkimbayev K., Arymbayeva K., Azhibekov K. Approaches to online learning: A study of the factors affecting teachers in a fully online faculty // Astra Salvensis. – 2018. – 6(1). – P. 631–639.
7. Burayeva Z., Berkimbayev K., Kerimbayeva B., Semiz K., Atikol B.U. Creativity potential management in a higher education context // International Journal of Educational Management. – 2020. – 34(9). – P. 1439–1456.

8. Рылеева А.С., Стефаник Ю.В. Модель формирования цифровой компетентности педагогов образовательной организации // МНКО. – 2021. – №2 (87). [Электронный ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/model-formirovaniya-tsifrovoy-kompetentnosti-pedagogov-obrazovatelnoy-organizatsii> (дата обращения: 29.11.2021)
9. Таубаева Ш.Т., Булатбаева А.А. Методология и методы педагогического исследования: учебное пособие. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 214 с.
10. Александрова Е.А., Асадуллин Р.М., Богуславский М.В., Бобрышов С.В., Коршунова Н.Л., Рындак В.Г. Методология педагогики: монография / под общ. ред. В.Г.Рындак. – М.: ИНФРА-М, 2018. – 296 с.

REFERENCES

1. i-Scoop Digital transformation: online guide to digital business transformation. 2018. [Electronic resource] URL: <https://www.i-scoop.eu/digitaltransformation>.
2. Taşkıran A. Higher education in the digital age // Journal of open education practice and research. – 2017. – №3(1). – P. 96–109.
3. Parlak B. Education in Digital Age: an analysis on opportunities and practices // Journal of Faculty of Economics and Administrative Sciences. – 2017. – 22(15). – P. 1741-1759.
4. Berkimbaev K.M., Niyazova G.Zh. The importance and models of forming the digital competence of teachers // Qaragandy universitetinin habarshysy. Pedagogika seriyasy. – 2021. – №3(103), shilde-tamyz-qyrkuiek. – B.124–133.
5. Uvarov A.Yu. Obrazovanie v mire cifrovih tehnologii: na puti k cifrovoi transformacii [Education in the world of digital technologies: on the way to digital transformation]. – М.: Izd. dom GU-VShE, 2018. – 168 s.
6. Smanov I., Boranbayeva A., Berkimbayev K., Arymbayeva K., Azhibekov K. Approaches to online learning: A study of the factors affecting teachers in a fully online faculty // Astra Salvensis. – 2018. – 6(1). – P. 631–639.
7. Burayeva Z., Berkimbayev K., Kerimbayeva B., Semiz K., Atikol B.U. Creativity potential management in a higher education context // International Journal of Educational Management. – 2020. – 34(9). – P. 1439–1456.
8. Ryleeva A.S., Stefanik Yu.V. Model' formirovaniya cifrovoi kompetentnosti pedagogov obrazovatel'noi organizacii [The model of formation of digital competence of teachers of an educational organization] // MNKO. – 2021. – №2 (87). [Elektronnyi resurs]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/model-formirovaniya-tsifrovoy-kompetentnosti-pedagogov-obrazovatelnoy-organizatsii> (data obrashcheniya: 29.11.2021)
9. Taubaeva Sh.T., Bulatbaeva A.A. Metodologiya i metodi pedagogicheskogo issledovaniya: uchebnoe posobie [Methodology and methods of pedagogical research]. – Almati: Qazaq universiteti, 2020. – 214 s. [in Russian]
10. Aleksandrova E.A., Asadullin R.M., Boguslavskiy M.V., Bobryshov S.V., Korshunova N.L., Ryndak V.G. Metodologiya pedagogiki: monografiya / pod obshch. red. V.G. Ryndak [Methodology of pedagogy]. – М.: INFRA-M, 2018. – 296 s. [in Russian]

UDC 81:37.016; IRSTI 16.01.45
<https://doi.org/10.47526/2021-4/2664-0686.08>CHAN SIAW LENG^{1✉}, JOYCE MORRIS KAPONG²¹PhD, Senior Lecturer*of University Putra Malaysia Bintulu Sarawak Campus
(Malaysia, Sarawak, Bintulu), e-mail: chansiawleng@upm.edu.my
<https://orcid.org/0000-0001-5542-2540>*²Senior Lecturer of University Putra Malaysia Bintulu Sarawak Campus
(Malaysia, Sarawak, Bintulu), e-mail: joyce@upm.edu.my**PERSONAL GROWTH THROUGH ENGLISH PROFICIENCY:
A CASE STUDY IN SARAWAK**

Abstract. Globally, English is known as the most spoken language. In Malaysia, learners may face challenges in learning English as a second language; however, the capability to master the language is believed to be able to develop one's personal growth. Essentially, personal growth in learning involves a continuous change in behaviour, attitudes, and values. Therefore, this case study aimed to understand the learners' personal growth through English proficiency development. A qualitative case study design using a semi-structured interview was utilised to investigate personal growth experiences in English proficiency development. Interviews were conducted as the most compelling way to understand the participants' narrative descriptions and subsequently uncover the meaning of their values, beliefs, and experiences. Data collected was analysed using Morse's four stages of analysis to extract the essence of the participants' lived experiences. Five themes emerged as personal growth experienced by the learners, namely, the courage to take risks, individual values in diversity, enriched interpersonal relationships, cognitive adjustment, and positive attitudes. The findings provided educators with some indications and a holistic view of the learners' lived experiences of personal growth through English proficiency development which is often an overlooked issue during the teaching and learning process.

Keywords: Case study, English proficiency, learner, personal growth, qualitative study.

Чан Сью Ленг¹, Джойс Моррис Капонг²¹PhD, Путра Малайзия университетінің аға оқытушысы, Бинтулу Саравак кампусы
(Малайзия, Саравак, Бинтулу қ.), e-mail: chansiawleng@upm.edu.my²Путра Малайзия университетінің аға оқытушысы, Бинтулу Саравак кампусы
(Малайзия, Саравак, Бинтулу қ.), e-mail: joyce@upm.edu.my**Ағылшын тілін меңгеру арқылы тұлғалық өсу: Саравактағы кейс-стади**

Аңдатпа. Бүкіл әлемде ағылшын тілі ең көп таралған тіл ретінде белгілі. Малайзияда студенттер ағылшын тілін екінші тіл ретінде үйренуде қиындықтарға тап болуы мүмкін;

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Chan Siaw Leng, Joyce Morris Kapong. Personal Growth through English Proficiency: a Case Study in Sarawak // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2021. – №4 (122). – Б. 85–93. <https://doi.org/10.47526/2021-4/2664-0686.08>

***Cite us correctly:**

Chan Siaw Leng, Joyce Morris Kapong. Personal Growth through English Proficiency: a Case Study in Sarawak // Iasau universitetinin habarshysy. – 2021. – №4 (122). – Б. 85–93. <https://doi.org/10.47526/2021-4/2664-0686.08>

дегенмен, тілді меңгеру қабілеті тұлғалық өсуге ықпал етеді деп саналады. Шын мәнінде, оқу процесінде тұлғалық өсу мінез-құлықтың, көзқарастар мен құндылықтардың үздіксіз өзгеруін қамтиды. Сондықтан бұл кейс-стади ағылшын тілін меңгеру деңгейін арттыру арқылы оқушылардың жеке тұлғалық өсуін түсінуге бағытталған. Жартылай құрылымды сұхбатты қолдана отырып, сапалы кейс-стади дизайны ағылшын тілін меңгерудің дамуындағы тұлғалық өсу тәжірибесін зерттеу үшін қолданылды. Сұхбат қатысушылардың баяндау сипаттамаларын түсінудің және кейіннен олардың құндылықтарының, нанымдары мен тәжірибесінің маңыздылығын ашудың ең сенімді әдісі ретінде жүргізілді. Жиналған мәліметтер қатысушылардың өмірлік тәжірибесінің мәнін тану үшін Морс анализінің төрт кезеңін қолдана отырып талданды. Білім алушылардың тұлғалық өсуінің нәтижесінде бес тақырып пайда болды, атап айтқанда: тәуекелге бару батылдығы, әр түрлі жеке құндылықтар, тұлғааралық қатынастарды байыту, танымдық бейімделу және оң көзқарас. Алынған нәтижелер оқытушыларға ағылшын тілін меңгеру деңгейін арттыру есебінен білім алушылардың жеке тұлғалық өсуінің өмірлік тәжірибесі туралы кейбір нұсқаулар мен тұтас түсінік алуға мүмкіндік берді, ал бұл білім беру үдерісінде жиі назардан тыс қалады.

Кілт сөздер: кейс-стади, ағылшын тілін меңгеру, білім алушы, тұлғалық өсу, сапалы зерттеу.

Чан Сью Ленг¹, Джойс Моррис Капонг²

¹PhD, старший преподаватель

Университета Путра Малайзия, Кампус Бинтулу Саравак

(Малайзия, Саравак, г. Бинтулу), e-mail: chansiawleng@upm.edu.my

²старший преподаватель Университета Путра Малайзия, Кампус Бинтулу Саравак
(Малайзия, Саравак, г. Бинтулу), e-mail: joyce@upm.edu.my

Личностный рост через владение английским языком: кейс-стади в Сараваке

Аннотация. Во всем мире английский известен как самый распространенный язык. В Малайзии учащиеся могут столкнуться с трудностями при изучении английского языка в качестве второго языка; однако считается, что способность овладеть языком способствует личностному росту. По сути, личностный рост в процессе обучения предполагает непрерывное изменение поведения, установок и ценностей. Поэтому данное тематическое исследование было направлено на то, чтобы понять личностный рост учащихся за счет повышения уровня владения английским языком. Качественный дизайн кейс-стади с использованием полуструктурированного интервью был использован для изучения опыта личностного роста в развитии владения английским языком. Интервью были проведены как наиболее убедительный способ понять повествовательные описания участников и впоследствии раскрыть значение их ценностей, убеждений и опыта. Собранные данные были проанализированы с использованием четырех этапов анализа Морса, чтобы извлечь суть жизненного опыта участников. Пять тем возникли в результате личностного роста учащихся, а именно: смелость идти на риск, разнообразные индивидуальные ценности, обогащенные межличностные отношения, когнитивная адаптация и позитивное отношение. Полученные результаты позволили преподавателям получить некоторые указания и целостное представление о жизненном опыте личностного роста учащихся за счет повышения уровня владения английским языком, что часто упускается из виду в процессе преподавания и обучения.

Ключевые слова: кейс-стади, владение английским языком, учащийся, личностный рост, качественное исследование.

Introduction

Given the importance of English as one of the most widely spoken languages globally, non-native English-speaking learners must master the essence of this international language to effectively communicate (Paramjit Kaur & Nooraida Mahmor, 2014). English is Malaysia's second language, and many organisations and institutions in the country use it to achieve a tremendous international reputation. English is also the language of science and technology, and it is used as a worldwide language to survive in business (Idrees, 2012). Accordingly, English is a language required in all professions.

To become active participants in global activities, English language learners must achieve acceptable competence. Language competence, in broad terms, refers to one's capacity to utilise language for a range of communication reasons. Proficient users are considered to have a good command of the language, which means they can grasp it without trouble, convey a wide variety of ideas clearly in voice and writing, and converse easily with other speakers (Cambridge University Press ELT, 2012). English proficiency is not limited to learners' vocabulary knowledge; it also focuses on applied learning, which helps learners to be engaged and communicative in a good way (Yu, 2010). Therefore, English proficiency is critical in today's information-technology era for pursuing further education, advancing careers, and achieving greater worldwide prospects (Siti Sukainah & Melor, 2014). In addition, the learners' attitude towards the language plays a crucial role in proficiency development. Hardison et al. (2012) reported that positive attitudes regarding the language-learning setting were associated with openness to experience the language. As a result, language attitude is critical for comprehending the basics and other aspects of the language to utilise it effectively.

Literature Review

Undeniably, Malaysian learners may experience difficulties studying English as a second language in Malaysia, notably in Sarawak. Learning barriers range from superficial issues such as opting to use English during English class only to more serious issues such as having very little support in the home environment and community or facing prejudice (Musa et al., 2012). Even when confronted with these difficulties, there are always paths and possibilities for personal improvement when learning English (Adnan, 2013). Therefore, mastery of the language promotes long-term personal development (Anson & Lucus, 2003). English is considered to be a business language and as well as a wheel for career development, especially in engineering sciences, for instance, engineers should learn English in order to be proficient in technical English for reporting (Kenzhaliyev et al., 2021; Zemskova et al., 2022). Essentially, personal growth in learning involves a continuous change in behaviour, attitudes, and values (Vitterso, 2014).

According to Vitters (2014), personal growth is a component of an individual's personality development that contributes to becoming a healthier person in a meaningful way. Furthermore, personal growth is defined by Ryff (1989) as an individual's sense of continuous personal growth and expansion. This growth involves being open to new experiences, having a feeling of potential self-realisation, progressing through time and allowing changes to occur. As a result, the learners' desire to learn English as part of their personal development becomes an important component in acquiring the language. Making future plans and forming worldviews are also part of personal growth. According to Adnan (2013), learners' language knowledge has a practical function, such as facilitating academic growth and future career preparedness. English language, in particular, assists learners in acquiring a broader perspective and a more optimistic approach to life. Learners realise how important it is for them to have a good attitude about English language usage to help them advance in their careers and personal lives (Yang & Lau, 2003).

People with advanced English skills benefit in various ways (Rezaei, & Davoudi, 2016). The realisation that they can confidently converse with others who speak the same language may boost their self-esteem (Siti Sukainah & Melor, 2014). When learners are provided with a supportive

learning environment to practice the language, they can express themselves without being intimidated or shamed (Anson & Lucus, 2003). Immersion in a supportive learning environment aids learners in overcoming social and psychological barriers to English learning. Receiving accurate information from the instructor, being congratulated on meeting objectives, and having space to share ideas are all components of a supportive learning environment (Nizkodubov, 2015). Furthermore, studies show that the English language has a significant positive influence on identity. Learning to speak English is a liberating experience. It is considered to be straightforward and impartial, enabling access to diverse points of view while minimising ethnocentrism. It is also thought to encourage more introspection and critical thinking about one's own culture (Lee, 2001, as cited in Fei et al., 2012). As a result of utilising English as a bridge to understand rich information, legacy, and culture, learners may attain personal growth and self-confidence in functioning as effective and constructive members of society (Paramjit & Mahmor, 2014).

We conducted a qualitative case study to understand learners' personal growth experiences better as they improved their English proficiency. The purpose of this study was to gain a thorough understanding of their language proficiency and how it can help them grow personally from their unique perspectives. Hence, the central research question was: What are the perceived personal growth experiences through English proficiency among learners in Sarawak?

Research methods

The current study employed a qualitative case study approach to provide an in-depth examination of personal growth experienced by learners due to their real-life experiences with English competence (Creswell & Poth, 2016). A qualitative method was utilised to elicit responses that allow individuals to describe and narrate their unique personal growth experiences through in-depth individual interviews. The primary data source was a semi-structured interview. It is the most effective approach to comprehend the participants' points of view and decipher the significance of their values, beliefs, and experiences (Creswell & Poth, 2016).

Data Collection

Purposive sampling (Patton, 1990) was employed to recruit two Sarawak-based participants. The researcher contacted those who consented to participate in the study to set up the interview location, date, and time. Both identified individuals were questioned at a different time and date using an online platform. The participants signed informed consent forms that included the purpose of the research, expected duration, procedures, participants' right to withdraw from the study, confidentiality restrictions, and contact information for questions regarding the study, and research participants' rights.

Two interviews were performed (one for each participant). The two participants were a 27-year-old Chinese Christian female postgraduate student from a local public university and a 22-year-old Malay Muslim male undergraduate student from a local private institution in Sarawak. The pseudonyms "Lara" (first participant) and "Lucas" (second participant) were used to identify both individuals. Both interview sessions lasted around 45 to 60 minutes. Each interview was recorded and then transcribed verbatim for data analysis.

Data Analysis

The participants' interview questions were recorded and transcribed before being analysed by the researcher. Verbatim and field notes were taken both during and after each interview (Creswell & Poth, 2016). Immediately after signing the informed permission form, each participant was assigned a pseudonym. To maintain the confidentiality and privacy of the processes, the researcher used pseudonyms on all documents (demographic data and interview transcriptions). The Morse's (1994) four phases of analysis were utilised for data analysis to extract the core of the participants' real-life experiences of personal growth. The results were not definite, as is common in qualitative case studies. Nonetheless, they were meant to contribute to the expanding body of information

(Creswell & Poth, 2016) based on the personal growth experienced by learners as a result of English competence.

Results

This research portrayed the learners' improvement as a result of their English competence. In addition, participants discussed their own growth experiences, and five themes emerged from the analysis: the courage to take risks, individual values in diversity, enrich interpersonal relationships, cognitive adjustment, and positive attitudes.

Theme 1: The Courage to Take Risks

The participants emphasised the capacity to have extraordinary bravery to try things they had yet to experience. They stated that they would avoid participating in any activity that required them to speak in English most of the time for fear of being evaluated and criticised.

'Previously, I was not a good English speaker, and I felt shameful to even talk during group discussion. I see everyone able to talk fluently. I was worry that if I start to talk, they will question back me. How would they look at me if my English sounds funny? But I think I can't stay that way forever. So I try to practice speaking and read more in English. Now I even register myself to the public speaking course.' (Lara)

'I speak Bahasa most of the time. When I first entered university, and everyone seemed so good in English, I felt left out. Sometimes I don't even know what were they talking about, and I just smiled. It's hurtful. There's one time when I need to present my assignment in English; I was so down. I don't think I can do it. But my lecturer guided me. He supported me like a brother, and he made me brave to speak. I think I can speak more now, although sometimes it is broken English.' (Lucas)

The participants indicated that learners should attempt to enhance their English proficiency by embracing their flaws and without feeling ashamed of their progress.

Theme 2: Individual Values in Diversity

Participants stated that the diversity among friends and community had made them appreciate their values and be more receptive to different cultures. Furthermore, they added that when they grasp and master the language, they can better comprehend various cultures and get more knowledge because many bits of information are in English.

'I was so excited because I can read more English books after my language has improved. I like to know about other cultures and how they lived. It makes me appreciate my own culture more. I can see that different culture when speaking their language; we all think differently.' (Lara)

The participant emphasised the significance of understanding one's values when learning English.

'I remember there's one time when I was back in my village, and my cousins teased me for showing off when I can understand the conversation in English movie. But I was trying to share with them what's the actors were talking about because it was funny. Well, I still me. I don't think I will abandon my own culture just because I can better understand English.' (Lucas)

Theme 3: Enrich Interpersonal Relationships

Participants described interpersonal relationship problems and how improving their English proficiency had benefited their interpersonal connections.

'During the international students' interaction, I had fun interacting with students from different countries. Not everyone able to fluently speak English, but we all connected with this language. We try to understand each other in simple English.' (Lara)

'I am so happy when I can speak, although not so good yet. When my lecturer understood me, and I understood him, it made me feel good. Now I can talk with him without the need to quickly run away from him.' (Lucas)

The participants stated that being able to speak in English boosted their self-image. They were delighted to communicate views with others and to have achieved the true meaning of communication through English.

Theme 4: Cognitive Adjustment

The participants also highlighted how their thoughts shifted to a more positive one as they progressed through their English journey. In addition, they discussed how they adjusted their thoughts and improved their ability to communicate verbally.

'The way I think change when I can use English in writing and speaking. I was from a national school. I seldom use English to talk because I only used either Chinese or Bahasa Malaysia. So, I think also in either Chinese or Bahasa. But now, I can adjust my thoughts to English when I need to talk in English. So it will not sound like a direct translation from Chinese.' (Lara)

'I stop thinking English is hard. I told myself that it is fun. Every time I spoke broken English, I will laugh at it. But I don't feel bad about it. I think that makes me feel more confident to continue to speak and write. I adjust my thought a bit.' (Lucas)

Theme 5: Positive Attitudes

The participants emphasised that their views shifted from negative to positive once they improved their English skills. They described being more tolerant of the English language and less critical of it.

'I used to dislike English because I was terrible at grammar. I keep on thinking about why this language is so complicated. Now, I believe that English is important because it opens doors to many opportunities. Now that I am doing my postgrad study, reading many articles somehow improves my English, and I can write my thesis. Because if you don't want to be left behind, you have to master English.' (Lara).

'Hopefully, after I graduate, I can get a job or position in multinational companies to earn more money to support my parents. To join a big company, we have to be fluent in English, oral and written. That's why I learned this language very seriously after I entered university to master it, and it is easy for me to find a good job in the future.' (Lucas)

Discussion

The findings give educators some indicators and a comprehensive picture of learners' lived personal growth experiences via English competence, which is usually ignored during the teaching and learning process. Given the importance of English as a worldwide language, knowing learners' personal development will aid them in inspiring them to master this language. Five themes emerged from the current study: the courage to take risks, individual values in diversity, enrich interpersonal relationships, cognitive adjustment, and positive attitudes.

The purpose of this study was to examine the personal growth experienced by learners throughout their path of acquiring English competence, specifically in Sarawak. It is undeniable that learners encountered difficulties acquiring the English language at the beginning of the learning process (Paramjit & Mahmor, 2014; Che Mat & Md. Yunus, 2014). However, if learners can adapt and change during the learning process, it will increase the learners' personal growth. Learners in this study stated that social perspectives, self-determination, and interpersonal interactions influenced their learning adaption. They faced multifaceted obstacles while learning the language, which resulted in their transformation and personal progress.

To grasp the essence of this worldwide language, non-native English-speaking students will face obstacles such as a lack of language competence and unsupportive social experiences, which will instil a sense of powerlessness and fear (Idrees, 2012; Yu, 2010). Participants described how they opted to self-study due to their poor English skills and saw social support (i.e. peers, instructors, family) as an important component in their learning adaption. As a result, it has given students the confidence to take chances and attempt new things and build positive attitudes.

Learners who utilise their surroundings, both at home and school, gain confidence and ease in conversing in English (Kim et al., 2010).

The learners' willingness to admit their linguistic deficiencies will motivate them to enhance their English ability (Anson & Lucas, 2003; Idrees, 2012; Che Mat & Md. Yunus, 2014). The participants in this study reported how their recognition of linguistic vulnerabilities prompted them to focus on personal experiences about their beliefs in diversity and how they were unaffected by the negative encounters. On the contrary, the recognition has enhanced their awareness of their community's customs and beliefs and its diverse ideals.

Previous research found that learners gained confidence in their ability to converse with others who speak the same language, improve their self-esteem, and decrease their sense of isolation (Anson & Lucas, 2003; Che Mat & Md. Yunus, 2014; Yu, 2010). Participants also discussed how English proficiency has helped them gain self-esteem and confidence. As a result, they found their interpersonal interactions with others who spoke the same language to be more enriching. Alrabai (2017) studied the link between learners' self-esteem and English language success. The findings show a significant relationship between students' self-esteem and their English language ability: the stronger the learners' self-esteem, the better their achievement score; conversely, the lower their self-esteem, the lower their achievement.

In addition, participants indicated their growing capacities (Rezaei & Davoudi, 2016) to be conscious of how they interpret English, which would influence their behaviour. Initially, they felt that the English language was difficult to learn and that they would never grasp it. Nevertheless, as they adjusted their beliefs about the English language, participants realised that via self-determination in developing their language competence, all of the stress became a growth process in terms of cognitive adjustment and positive attitudes.

Personal growth is a dynamic process that occurs throughout an individual's learning journey (Vitters, 2014). Participants in the current study reported numerous obstacles they experienced in acquiring the English language at the start of the learning process. However, they gradually improved their English language skills throughout the process. They later acquired cognitive and behavioural abilities to compensate for their shortcomings in language learning. This transformation brought a sense of personal growth in learners. For example, the initial feeling of missing language abilities, fear, shame, and low self-confidence represented personal growth (i.e. the courage to take risks, individual values in diversity, enrich interpersonal relationships, cognitive adjustment, and positive attitudes).

The current study has several implications. The findings, for example, help language instructors identify probable causes for learners' inability to grasp the language. English instructors can shift their attention away from exam grades and students' ability to pass exams and toward psychological factors (i.e. personal growth) that may prevent students from mastering the language. The current study may recognise these issues and urge local schools and higher education institutions to create and assure better supporting environments for disadvantaged English learners on their English language learning journey. Implementing a supportive classroom environment where students may positively encourage and learn from one another is critical for assisting students' self-determination and drive to grasp the language.

Limitations

There are limitations to the current study. The researcher interviewed just two students in this study to investigate their lived experiences of personal improvement via English competence. Therefore, it is feasible for the researcher to include additional participants to evaluate whether the findings can replicate variances in real-life experiences, obstacles, and techniques employed by various learners, which can cause changes in the results. Furthermore, learners in rural and urban areas may experience different levels of personal growth and obstacles. As a result, demographic factors such as gender, age, and educational background can further categorise the study.

Conclusion

To conclude, being one of the most remarkable languages globally, English is a language required in all vocations. The language attitude of learners is critical for mastering the language parts and communicating effectively. Speaking and writing in English can help one's personal growth in the long run. Furthermore, being able to converse with other individuals who speak the same language as the student can boost self-confidence and self-esteem. Thus, further study on this topic is required to ensure that English instructors can broaden their understanding of students' progress in increasing their language competence because each student's learning path is unique. It is beneficial to get broad insights on the personal growth experienced by learners that are applicable to improving English proficiency. This study might serve as a springboard for further research on the subject. The current study's findings revealed that learners experienced various obstacles that hindered their English learning process. Nonetheless, if learners can manage the identified obstacles, they will experience substantial personal growth throughout the process.

Acknowledgements

We want to thank all the participants for their willingness to participate in the study.

REFERENCES

1. Adnan, A. H. M. (2013). Language use and identity construction in a “micro-community” of Malay undergraduates. In R. Machart, Et. Al (Ed.), *Intersecting Identities and Interculturality: Discourse and Practice* (pp. 91–110). Cambridge Scholars Publishing.
2. Alrabai, F. (2017). Self-esteem of Saudi learners and its relationship to their achievement in English as a foreign language. *English Linguistics Research*, 6(4), 1-12.
3. Anson, Y. & Lucus, L. (2003). Student attitudes to the learning of English at secondary and tertiary levels. *System*, 31 (1), 107-123. [https://doi.org/10.1016/S0346-251X\(02\)00076-3](https://doi.org/10.1016/S0346-251X(02)00076-3).
4. Cambridge University Press ELT. (2012, August 21). *Jack C. Richards on communicative competence - part 2 of 2* [Video]. YouTube. <https://youtu.be/RpGvWYPL7cU>
5. Che Mat, S. S. & Md. Yunus, M. (2014). Attitudes and motivation towards learning English among FELDA school students. *Australian Journal of Basic and Applied Sciences*, 8 (5), 1-8.
6. Creswell, J.W. & Poth, C.N. (2016). *Qualitative inquiry & research design: Choosing among five approaches* (2nd ed.). USA: Sage Publications.
7. Fei, W.F., Siong, L.K., Kim, L.S., & Yaacob, A. (2012). English use as an identity marker among Malaysian undergraduates. *3L: Language, Linguistics, Literature®*, 18(1).
8. Hardison, C.M., Miller, L.W., Li, J.J., Schroeder, A.N., Burkhauser, S., Robson, S., & Lai, D. (2012). Background on adult language learning. In *Second-Language Skills for All? Analysing a Proposed Language Requirement for U.S. Air Force Officers* (pp. 5–16). RAND Corporation.
9. Idrees, M. (2012). *Students' English Language Proficiency and their Attitudes towards English Language Learning at Elementary Level*. Lahore: University of Education.
10. Kenzhaliyev B.K., Imangalieva L.M., Manapova A.I., Azlan M.N. (2021). Kaolinite clays as a source of raw materials for the aluminum industry of the Republic of Kazakhstan. *Kompleksnoe Ispol'zovanie Mineral'nogo Syr'a = Complex Use of Mineral Resources*. Volume 4, Issue 319, pp. 5-12. <https://doi.org/10.31643/2021/6445.34>
11. Kim, L.S., Siong, L.K., Fei, W.F., & Ya'acob, A. (2010). The English language and its impact on identities of multilingual Malaysian undergraduates. *GEMA Online® Journal of Language Studies*, 10 (1).
12. Morse, J.M. (1994). Designing funded qualitative research. In N.K. Denzin & Y.S. Lincoln (Eds.), *Handbook of qualitative research* (p. 220–235). Sage Publications, Inc.
13. Musa, N.C., Lie, K.Y., & Azman, H. (2012). Exploring English language learning and teaching in Malaysia. *GEMA Online® Journal of Language Studies*, 12 (1).

14. Nizkodubov, G., Zyubanov, V., & Johnson, A.W. (2015). The socio-psychological difficulties of learning the english language in the context of lifelong education. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 206, 210-214.
15. Paramjit, K. & Mahmor, N. (2014). Examining the role of the English literature component in the Malaysian English curriculum. *Procedia-Social and Behavioral Sciences* 134 (2014), 119–124.
16. Patton, M.Q. (1990). *Qualitative evaluation and research methods* (2nd ed.). Sage Publications, Inc.
17. Rezaei, M., & Davoudi, M. (2016). The influence of electronic dictionaries on vocabulary knowledge extension. *Journal of Education and Learning*, 5(3), 139.
18. Ryff, C. D. (1989). Happiness is everything, or is it? Explorations on the meaning of psychological well-being. *Journal of Personality and Social Psychology*, 57(6), 1069–1081. DOI:10.1037/0022-3514.57.6.1069
19. Vittersø, J. (2014) Personal growth. In: Michalos A.C. (Eds.) *Encyclopedia of Quality of Life and Well-Being Research*. Springer, Dordrecht. https://doi.org/10.1007/978-94-007-0753-5_2144
20. Yu, Y. (2010). *Attitudes of Learners towards English: A Case Study of Chinese College Students*. (pp. 130-147). The Ohio State University.
21. Zemskova LA, Shlyk DH, Barinov NN. Hybrid Sorbents for Removal of Arsenic. *Kompleksnoe Ispol'zovanie Mineral'nogo Syr'a = Complex Use of Mineral Resources*. 2021;319(4):32-41. <https://doi.org/10.31643/2022/6445.04>

УДК 372.881; ГРНТИ 14.35.09
<https://doi.org/10.47526/2021-4/2664-0686.09>

Р.Б. ТАУКЕБАЕВА

*кандидат филологических наук, доцент
Центрально-Азиатский инновационный университет
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: dekan52@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-2999-4822>*

О ФЕНОМЕНЕ МОТИВАЦИИ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация. Мотивация один из важных факторов, влияющих на успех в изучении английского языка. В данной статье выявляются виды и типы мотивации к изучению английского языка. В процессе исследования были определены: уровень интереса студентов к изучению английского языка, ведущие мотивы (инструментальные и интегративные) обучающихся и сложности, возникающие при изучении английского языка. Анализ проблем мотивации показывает, что инструментальная направленность изучения английского языка преобладает над интегративной, что позволяет говорить о том, что инструментальная мотивация является важным мотивирующим фактором, воздействующим на учебный процесс по изучению английского языка. В данной статье на основе исследований ученых различного направления были определены доминирующие мотивы инструментальной направленности: профессиональные, академические, узко-личностные, коммуникативные. Аудирование и чтение определяются как самые сложные речевые умения в восприятии студентов. Также данная статья рассматривает способы и пути, позволяющие повысить мотивацию студентов к изучению английского языка. Среди основных способов повышения мотивации были выделены содержательный компонент обучения и организация учебной деятельности, которые были показаны на практическом материале автора статьи.

Ключевые слова: мотивация, изучение английского языка, инструментальная мотивация, интегративная мотивация, коммуникативная компетентность, способы повышения мотивации, содержание учебного материала, организация учебной деятельности.

R.B. Taukebayeva

*Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
Central Asian Innovation University
(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: dekan52@mail.ru*

Some Ideas of the Phenomenon of Motivation in the Process of Studying English Language

Abstract. Motivation has long been recognized as one of the driving forces in the process of mastering a foreign language which greatly influences the learning outcomes. This article deals with the defining of types and levels of student's motivation towards learning the English language. Motivation is the main means which gives the possibility to increase the level of student's

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Таукебаева Р.Б. О феномене мотивации в процессе обучения английскому языку // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2021. – №4 (122). – Б. 94–106. <https://doi.org/10.47526/2021-4/2664-0686.09>

***Cite us correctly:**

Taukebaeva R.B. O fenomene motivacii v processe obucheniya angliiskomu yazyku [Some Ideas of the Phenomenon of Motivation in the Process of Studying English Language] // Iasaui universitetinin habarshysy. – 2021. – №4 (122). – B. 94–106. <https://doi.org/10.47526/2021-4/2664-0686.09>

attentiveness in the learning process. And here the important role and task for teacher is to convince students in the significance of learning process tasks. Exactly for students who gain the importance of learning process tasks, it will be the result of motivation. In the process of researching the level of student's interest towards studying the English language, dominant motives (integrative, instrumental) in student's activity and the challenges the students face were defined here. The analyses of motivation's problems show that instrumental focus of learning English language predominates on integrative one, and that gives us the possibility to dwell on the fact that the instrumental motivation is a very important motivating factor, which influences on the process of learning English language. In this article on the basis of many scientists' researches there were considered dominating motives of instrumental motivation: professional, academic, motive of prestige and communicative motives. Listening and reading are the most challenging skills for students. Also this article deals with the methods and ways which increase the students' motivation of mastering English. Among the main methods of increasing the motivation were allocated as the content of teaching materials and ways of learning activity, which were demonstrated on the author's practical materials.

Keywords: motivation, English language learning, instrumental motivation, integrative motivation, communicative competence, methods of motivation, increasing motivation, teaching material's content, learning activity's ways.

Р.Б. Таукебаева

*филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Орталық Азия инновациялық университеті
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: dekan52@mail.ru*

Ағылшын тілін оқыту үдерісіндегі мотивация феномені

Андатпа. Мотивация ұзақ уақыт бойы шет тілін меңгеру процесінде қозғаушы күштердің бірі ретінде танылды, бұл оқу нәтижелеріне айтарлықтай әсер етеді. Бұл мақала студенттердің ағылшын тілін үйренуге деген ынтасының түрлері мен деңгейлерін анықтауға арналған. Мотивация оқу процесінде оқушының зейінін арттыруға мүмкіндік беретін негізгі құрал. Мұнда мұғалім рөлінің маңызы мен міндетін және оқу процесінің міндеттерінің маңыздылығына студенттерді сендіру болып табылады. Оқу процесінің міндеттерінің маңыздылығын түсінетін студенттер үшін бұл мотивацияның нәтижесі болады. Студенттердің ағылшын тілін үйренуге деген қызығушылық деңгейін зерттеу барысында студенттердің іс-әрекетінде басым мотивтер (интегративті, аспаптық) анықталды. Мотивация мәселелерін талдау ағылшын тілін үйренудің аспаптық бағыты интегративтіден басым болатындығын көрсетеді және бұл аспаптық мотивация ағылшын тілін үйрену процесіне әсер ететін өте маңызды ынталандырушы фактор екендігіне тоқталуға мүмкіндік береді. Бұл мақалада көптеген ғалымдардың зерттеулеріне сүйене отырып, аспаптық мотивацияның басым себептері қарастырылды: кәсіби, академиялық, бедел мотивтері және коммуникативті мотивтер. Тыңдау және оқу – студенттер үшін ең қиын дағдылар. Сондай-ақ, бұл мақалада студенттердің ағылшын тілін меңгеруге деген ынтасын арттыру әдістері мен тәсілдері қарастырылады. Мотивацияны арттырудың негізгі әдістерінің арасында оқу материалдарының мазмұны да, оқу іс-әрекетінің әдістері де анықталды, олар авторлық практикалық материалдарда көрсетілді.

Кілт сөздер: мотивация, ағылшын тілін үйрену, аспаптық мотивация, интегративті мотивация, коммуникативті құзыреттілік, мотивацияны арттыру әдістері, оқу материалының мазмұны, оқу іс-әрекетін ұйымдастыру.

Введение. Современное мировое сообщество стремительно меняется благодаря развитию научно-технического прогресса, в процессе которого исчезают понятия времени и пространства, стираются отдаленные границы, ибо есть возможность быстрого общения с другим концом планеты и невероятно скоростная способность добраться до любой точки мира. Эпоха глобализации основательно меняет политику, экономику, образование, культуру и другие сферы жизни социума. Современный мир и социум нуждаются в творческих личностях, которые могут в силу своей высокой образованности и культуры, владеть огромной информацией о существующих мировых явлениях. Фундаментальные знания иностранного языка (в частности, английского) позволяют владеть информацией мирового масштаба, устанавливать социо-культурные и духовные связи. Двадцать первый век – это век глобализации, век процесса всемирной интеграции и унификации всех сфер жизнедеятельности человека.

Общеизвестно, что свободное владение иностранным языком, в большей степени, повышает конкурентоспособность будущего специалиста, так как иноязычная коммуникативная компетентность является превалирующим преимуществом профессиональной компетентности. В связи с этим, перед высшей школой поставлена задача – осуществление качественной языковой подготовки обучающихся. Но в достижении успешного решения этой задачи часто препятствует тот факт, что большое количество обучающихся в вузе на различных специальностях имеют низкий уровень мотивации к изучению английскому языку [1].

Методы исследования

В соответствии с методологическими позициями в данной статье были использованы следующие методы исследования: теоретические – анализ психолого-педагогической и научно-методической литературы, метод конкретизации и метод обобщения. Также в статье были использованы эмпирические методы – метод собственно-педагогической деятельности, метод педагогического наблюдения и метод изучения передового педагогического опыта.

Анализ и результаты

Пониманию к раскрытию природы феномена мотивации, разнородности ее определений и ее важной роли в процессе обучения иностранному языку было посвящено множество психолого-педагогических и научно-методических изысканий ученых мировой науки (А.Н. Леонтьев, А.К. Маркова, Л.И. Божович, А. Маслоу, Э. Фромм, И.А. Зимняя, Г.В. Рогова, Р. Гарднер, Дж. Крукс, У. Ламберт и др.). Российский ученый-психолог И. Зимняя констатирует, что мотивация к изучению иностранного языка есть «...совокупность самых различных побудителей, определяющих, стимулирующих, пробуждающих к совершению действия...» [2]. Г. Рогова, анализируя мотивацию, утверждает, что она есть «...главная движущая сила процесса овладения иностранным языком, обеспечивающая его результативность...» [3]. Рассматривая мотивацию в русле образовательной модели, Р. Гарднер, профессор университета Онтарио (Канада), выделяет трехкомпонентный состав мотивации в процессе изучения иностранного языка: 1) усилие (effort) достичь цели, то есть, это время, потраченное на изучение языка и настойчивость обучающегося; 2) желание (desire) достичь цели – это степень желания овладеть языком; 3) положительное отношение (positive affect) к поставленной цели (эмоциональная позиция к изучению языка) [4].

Известно, что в методической науке изучения иностранного языка определены различные виды мотивации, такие как внешняя и внутренняя. Внешняя мотивация коррелирует с желанием и потребностью обучающегося «во внешнем благополучии»: это – мотив «оценки», когда обучающийся изучает иностранный язык для получения хорошей оценки или чтобы иметь хорошую успеваемость; это – мотив «благополучия», когда

обучающийся изучает иностранный язык из-за давления родителей, которые могут создать какие-либо ему неприятности, если у него неудовлетворительная оценка; это – мотив «самоутверждения», когда обучающийся изучает иностранный язык для завоевания престижа и авторитета в своей среде общения.

Внутренняя мотивация, по своей сути, является конкретно осознанным действием обучающегося (ценность и значение знаний и умений), которое выражается в его отношении к учебному материалу и, в целом, к учебному процессу. Исходя из вышесказанного, следует отметить, что было выявлено два вида мотивационного ориентирования к изучению иностранного языка (по Р. Гарднеру):

1) инструментальная мотивация, которая является причинно – связующим звеном в практическом изучении иностранного языка;

2) интегративная мотивация, при которой обучающийся проявляет живой интерес к языку и культуре изучаемого языка, а также проявляет желание общения непосредственно с носителями языка (native speakers) [5].

Безусловно, что при формировании этих двух видов мотивационной деятельности необходимо принимать во внимание комплекс внешних и внутренних мотивов, которые влияют на условия, формирующие активный и эффективный процесс изучения иностранного языка обучающимися.

В процессе исследования феномена мотивации обучающегося к изучению иностранного языка и ее специфики «...необходимо диагностировать следующие параметры:

1) интерес студентов к иностранным языкам в целом и отношение к изучению английского языка в частности;

2) ведущие мотивы (инструментальные и интегративные) учащихся;

3) наличие сложностей, возникающих при изучении иностранного языка...» [6, 125-с.].

Диагностика феномена мотивации к изучению иностранного языка, основанная на исследованиях ученых-методистов О. Минеевой и М. Ляшенко (эксперимент-анкетирование), по-нашему мнению, является всецело компетентной; она достаточно всесторонне определяет типы и уровни мотивации, а также выявляет сложности, возникающие при изучении английского языка. По результатам исследования было установлено, что у большинства обучающихся изначально присутствует интерес к изучению английского языка; обучающиеся хотели бы выучить английский язык как можно полноценнее и качественнее и продолжить его изучение после окончания вуза. Результаты исследования уровня интегративной мотивации показывают, что большой процент обучающихся хочет изучать английский язык на высоком уровне, так как он является средством общения с носителями языка. Также определенную часть обучающихся заинтересовали традиции и культура англоязычных стран (в основном, Англии). Следует отметить, что по результатам исследования вышеназванных ученых, большинство студентов имеют высокий уровень инструментальной мотивации к изучению английского языка. В ракурсе исследования лидируют следующие мотивы:

1) профессиональные мотивы, которые исходят из определенных социальных выгод, таких как будущая престижная работа, карьерный рост обучающихся;

2) академические мотивы, связанные с изучением английского языка, которые основываются на положительном утверждении о том, что английский язык является важной частью университетской программы и что, возможно, его дальнейшее изучение будет связано с продолжением учебы по специальности;

3) узко-личностные мотивы являются мотивом престижа, мотивом самоутверждения и мотивом достижения языковой цели;

4) коммуникативные методы, которые заключаются в использовании английского языка как средства коммуникации для будущей работы или для поездки за границу.

В процессе диагностирования феномена мотивации было также отмечено наличие отрицательных мотивов изучения английского языка, которые выражаются в том, что обучающиеся вынуждены изучать английский язык, так как без экзамена по этому предмету, они не смогут получить диплом и что они должны учить английский язык, потому что не хотят получать плохие оценки по этому предмету. Наряду с отрицательными мотивами были определены некоторые сложности в процессе изучения английского языка:

- 1) трудности с аудированием, как самая сложная проблема;
- 2) трудности с пониманием прочитанного учебного материала (работа с текстом – спонтанное чтение), хотя обучающиеся проявляют большую заинтересованность к данным видам деятельности. Надо отметить, что и в нашей педагогической практике аудирование и чтение признаны самыми сложными речевыми умениями.

Использование результатов исследования мотивации обучающихся к изучению английского языка (О. Минеева, М. Ляшенко) является актуальным и необходимым учебно-методическим подспорьем в нашем учебном процессе, ибо опираясь на вышеизложенный экспериментально-теоретический материал, мы рассматриваем феномен мотивации и пути ее повышения на теоретическом и практическом уровнях и организуем систему обучения английского языка, учитывая все типы мотивов и виды мотивации.

Безусловно, что проблемы, связанные с поиском эффективных способов и путей повышения мотивации к изучению английского языка являются актуальными, хотя они по сей день не имеют окончательных определений и существенных решений по данной проблеме. В связи с этим, в контексте рассмотрения феномена мотивации и способов ее повышения, необходимо конкретизировать сущность (природу) и структуру понятия «мотивация». Исследованию проблем природы структуры мотивации и путей ее повышения было посвящено множество научных работ ученых различных сфер деятельности (Л.И. Божович, А.Н. Леонтьев, И. Маслоу, Д.Ж. Аткинсон, В.Г. Асеев, И.А. Зимняя, Г.В. Рогова и др.) В современной психологии мотивация рассматривается как сложный «запускной механизм» жизнедеятельности человека, будь то труд, поведение, познание и общение [7].

Современные психологи дают следующее определение мотивации в русле ее повышения в учебном процессе – «...и как один конкретный мотив, и как единую систему мотивов, и как особую сферу, включающую себя потребности, мотивы, цели, интересы в их сложном переплетении и взаимодействии...» [8]. Более четкое определение мотивации в контексте ее повышения дает Рогова Г., объясняя, что «...расценивая мотивацию как важнейшую пружину процесса овладения иностранным языком, обеспечивающую его результативность, нужно иметь в виду следующее: мотивация – сторона субъективного мира учащегося, она определяется его собственными побуждениями и пристрастиями, осознаваемыми им потребностями. Отсюда все трудности вызова мотивации со стороны. Учитель может лишь опосредованно повлиять на нее, создавая предпосылки и формируя основания, на базе которых у учащихся возникает личная заинтересованность в работе...» [9].

В ходе исследования способов и путей повышения мотивации были учтены все ее типы и согласно характеристике их природы, были конкретно определены два типа мотивации: внешняя и внутренняя (как было отмечено ранее).

Внешняя мотивация, основой которой служит активность человека, его поведенческий настрой и личностные ориентиры, включает в себя следующие разновидности: «широкая социальная мотивация» и «узколичная мотивация». Широкая социальная мотивация, касающаяся изучения английского языка, заключается в желании обучающегося интенсивно и качественно овладеть английским языком и ценностями английской культуры для дальнейшего взаимодействия с носителями языка и его мечтой о личностном, карьерном росте в будущем. Узколичная мотивация в овладении английским языком представляет

собой проявление самоутверждения обучающегося, его личностного развития в достижении языковых и речевых успехов.

Внутренняя мотивация, в контексте рассмотрения способов ее повышения, включает в себя: коммуникативную, инструментальную и лингвопознавательную мотивации (О. Минеева). Коммуникативная мотивация, надо отметить, является важной составляющей внутренней мотивации, ибо овладение коммуникативной компетенцией – есть основная потребность обучающегося. Лингвопознавательная мотивация выражается в сознательном отношении обучающегося к английскому языку как к предмету, к его языковым свойствам и лингвистической структуре. Инструментальная мотивация присутствует изначально в учебном процессе, особенно в первичной стадии изучения английского языка:

- 1) желание и готовность обучающегося к выполнению различного рода упражнений, заданий;
- 2) целенаправленное стремление к освоению новых видов работы;
- 3) совершенствование ранее освоенных приемов овладения английским языком;
- 4) активная готовность выполнения самостоятельной работы различного тематического содержания.

Следует отметить, что к основным факторам повышения мотивации к изучению английского языка относятся «содержательный компонент обучения» и «способы организации учебного процесса». По мнению ряда российских ученых-методистов, было установлено, что одним из сильнейших факторов повышения мотивации студентов к изучению английского языка является их будущая специальность (профессия), так как хорошее знание иноязыка будет содействовать результативному чтению спецлитературы и общению с иностранными специалистами в деле развития профессиональных связей.

Содержательный компонент обучения, будучи одним из главенствующих факторов повышения мотивации осуществляется на основе следующих принципов:

- 1) «коммуникативный» принцип;
- 2) «профессиональный» принцип;
- 3) принцип «междисциплинарной согласованности»;
- 4) принцип «аутентичности и открытости»; [6, 126-с.].

Надо отметить, что в нашей педагогической практике обучения английскому языку все вышеперечисленные принципы повышения мотивации обучающихся используются, дают хорошие результаты и целенаправленно совершенствуются. Принципы содержательного компонента обучения функционируют и вызывают повышение мотивации к предмету на основе учебного материала УМК New English File. Elementary [10].

1. Коммуникативная направленность повышения мотивации к изучению английского языка заключается в овладении языковым материалом для развития коммуникативной компетенции обучающихся – Unit 3B. Работа с текстом «How stressed are these people?» Текст состоит из двух частей: первый текст – для чтения, второй текст – для прослушивания (аудиотекст). В процессе чтения первого текста студентам предоставляется возможность ответить на проблемный вопрос: How stressed is Louisa? Why? Студенты с интересом отвечают на этот вопрос, используя лексику текста и запоминают необходимую информацию. В тексте имеются выделенные слова: then, always, canteen, pick up, babysitter, a story и др. Далее, студенты получают задание – Guess the meaning of the highlighted words; при этом они работают в парах, развивая коммуникативные навыки. Работа со вторым текстом заключается в прослушивании аудиозаписи (2 раза). После прослушивания текста, для полного его понимания, студенты описывают картинки, данные в учебнике, с действиями персонажа (Simon). При описании картинок студенты используют слова и выражения из аудиотекста а также лексику, изученную ранее, развивая при этом речевые навыки в русле данного задания. Затем студенты занимаются вопросо-ответной работой (10 вопросов), работая в парах:

1. What time does Simon get up?
2. Why doesn't he have breakfast?
3. Why doesn't he have dinner with his family?
4. What does he do after dinner? и др.

После вопросо-ответной работы студенты получают задание, которые требует знания активной лексики текста и является основным моментом в развитии их коммуникативных способностей, так как материал текстов вызывает у них живой интерес, желание высказаться и поделиться своим мнением.

1. What is Professor Parker's advice?
2. Who do you think is more stressed, Louisa or Simon?

Естественно, что у студентов в речи бывают ошибки, но стремление рассуждать о событиях в тексте, высказать свое мнение свидетельствуют о повышении мотивации к изучению английского языка и развитию коммуникативных навыков.

2. Профессиональная направленность повышения мотивации к изучению английского языка включает в себя все аспекты, связанные с будущей профессией и, в связи с этим, учебный материал должен быть «лично значимым» (лично-ориентированным) для студентов – Unit 5D. Текст – «Murder in a Country House» – «Убийство в загородном доме» (текст для студентов юридической специальности). Данный текст вызывает неподдельный интерес у студентов юридической специальности, так как связан с раскрытием преступления. После прочтения 1 текста (остальные 3 текста – аудиозапись) студентам предлагается выполнение различных заданий:

Задание 1 – Read the story. Mark the sentences T (true) or F (False). Correct the false sentences:

1. Somebody kills Jeremy at 8.00
2. Jeremy went to bed before Amanda
3. Somebody opened and closed Jeremy's door
4. Amanda didn't love Jeremy и др.

Это упражнение дается для лучшего понимания содержания текста

Задание 2 – Listen to the inspector questions to all the members of the family and write information in the chart:

1. What did they do after dinner?
2. What time did they go to bed?
3. Did they hear anything?

Задание 3 – Answer the question and speak on the problem:

Who do you think was the murderer?

Amanda, Barbara, Gordon or Claudia? Why?

Следует отметить, что задания 2 и 3 языковой материал раздела «Communication Police Interview» (стр. 109, 112) являются достаточно хорошим речевым материалом для развития не только профессиональной мотивации к изучению английского языка.

3. Относительно принципа междисциплинарной согласованности надо отметить, что факты и события, усвоенные на предметах профессионального цикла предстают перед студентами в новой языковой форме. Этот принцип носит теоретический характер и используется фактически на всех занятиях. Следует отметить, что принцип междисциплинарной согласованности (интеграции) заложен в понятие «компетенция», которая трактуется как интегральная характеристика студента. Компетентность как развитие профессионализма в практической сфере применения – это динамичная совокупность знаний, умений, навыков, способностей и личностных качеств, которые студент обязан продемонстрировать после завершения всей образовательной программы с применением принципов междисциплинарного взаимодействия [11].

Unit 6D – The London Eye – текст с новой лексикой для будущих архитекторов. По всей вероятности, студенты хорошо осведомлены о том, что «Око Лондона» открылось в Лондоне, в 1999 году, в честь нового тысячелетия. По содержанию текста и полученным заданиям, наблюдается, что студенты знакомятся с новой лексикой, которая им была ранее знакома на русском языке и на занятиях профессионального характера. Студенты работают с заданием из учебника:

Quickly read the guidebook extract about London Eye and answer the questions:

1. How high is the London Eye?
2. How many capsules are there?
3. How fast does it move?
4. Which underground station is near the London Eye? и др.

Далее, студенты получают задание работать в парах над значением слов и выражений из текста: before you go - in advance, every day – daily, to wait in line – queue и др. Для более полного знакомства с новой лексикой студенты работают с разделом учебника Vocabulary Bank «Town and City» – (стр.152). Данная работа выполняется в парах, студенты задают и отвечают на следующие вопросы «Tourist Information» –Your Town (своего рода интервью):

1. Do you live in a village, town or city?
2. Do many tourists visit your city?
3. When do they come?
4. Are there any important tourist areas near where you live? и др.

Значительным дополнением к изучению новой лексики служит задание из New English File, Work Book – «Getting around London», а также выполнение ряда упражнений из этого пособия. Как итог работы над этой темой, студенты готовят презентацию своего города или представляют «London Eye» в фотографиях, где они выступают в роли гида.

5. Принцип аутентичности и открытости предполагает использование в процессе обучения информации, взятой из оригинальных источников, а также ресурсов сети Интернет, средств массовой информации и телекоммуникации. В нашей педагогической практике на каждом занятии студенты готовят новости различного тематического содержания и прогноз погоды (как, например: What can you see out of the window?) Прогноз погоды и сообщение новостей – это своего рода мини-проекты, которые действуют с начала учебного года и до завершения занятий в учебном году. Следует отметить, что материалы сообщений, информацию студенты получают из интернета, СМИ или телевидения. В течение каждого семестра студенты сдают и защищают свои СРС (рефераты, эссе и презентации), подготовленные на основе информации, оригинальных источников из интернета, научно-познавательной литературы и средств массовой информации – «Our Country», «A typical British/Kazakh Family», «To Meet a Partner on the Internet», «The Job of my Dream» и др.

Безусловно, что учебный материал, предлагаемый студентам, позволяет им расширить профессиональные знания и развивать, совершенствовать коммуникативные навыки иноязычной деятельности, что способствует повышению мотивации к изучению английского языка

Unit 6B. «A night in a haunted hotel» – Text «Would you like to spend a night in this room?».

Надо отметить, что это достаточно обширная тема для использования интернета и научно-познавательной литературы. Студентам, после объяснения грамматического материала и ознакомительной работы с новой (незнакомой) лексикой, задается главный вопрос, имеющий глубокий смысл в разрешении многих других проблем, связанных с данной темой.

Вопрос: Do you believe in ghosts? Данный вопрос побуждает студентов к глубоким размышлениям о существовании потустороннего мира, привидений и призраков, ушедших людей. Студенты начинают поиски материалов в Интернете, СМИ и литературе о тайнах

мира, доказывающих существование или отрицание подобных явлений. Unit 6B состоит из двух текстов, один для чтения, другой для прослушивания (аудиотекст). После прочтения текста студенты работают в парах, отвечая на вопросы:

1. Who is Stephen Bleach?
2. Where is Gosforth Hall Hotel?
3. What is special about Room 11?
4. How did he feel before he went to the hotel? и др.

Затем студентам дается проблемное задание: Would you like to spend a night in Room 11 of Gosforth Hall Hotel? Why (not)? Они готовят ответы в устной и письменной форме, задают друг другу вопросы, выражают свое сомнение или подтверждают существование привидений примерами, увиденными, услышанными и прочитанными из разных источников поиска: Интернет, оккультные книги, передачи по телевидению и др. Следующее задание развивает коммуникативные навыки студентов, основанные на сведениях из текста и сведениях, приобретенных в различных источниках –

1. Speak about Stephen's experience at the Hotel.
2. Do you think Stephen saw the ghost?

Данный урок интересен необычными текстовыми материалами, сведениями оккультного характера, а также развитием когнитивной памяти обучающегося, которое подкрепляется и обогащается через знакомство с дополнительным материалом – Communication, (стр. 109–111). Картинки и фото, данные в учебнике также развивают память студентов, укрепляют процесс запоминания местоположения вещей, строений и людей, описанных в контексте текста.

– From memory, correct the information in these sentences:

1. There was a cemetery behind the hotel.
2. There were three other guests in the hotel.
3. Room 11 was on the first floor.
4. When he went to sleep, the TV and the lights were turned off. и др.

Логическим завершением занятия является заполнение студентами таблицы с правильными и неправильными ответами главного персонажа событий (Stephen) Все вышеприведенные образцы занятий построены на принципах содержательного компонента обучения, являющегося одним из важных факторов повышения мотивации к изучению английского языка и способствуют дальнейшему ее возрастанию и совершенствованию.

Весьма главенствующим этапом на пути повышения мотивации обучающихся является «организация учебной деятельности», которая включает в себя содержание учебного материала и процесс обучения английскому языку. В русле рассматриваемой проблемы повышения мотивации, процесс обучения английскому языку должен соответствовать следующим параметрам: личностно-ориентированный подход к студенту, учет его профессиональных интересов, обеспечение активной работы каждого студента и создание коммуникативной направленности каждого учебного занятия.

Ряд ученых-методистов придерживаются мнения о том, что учебный процесс необходимо строить на принципах личностно-ориентированного подхода, который устанавливает субъект – субъектные отношения, представляющие собой диалоговые отношения: студент-преподаватель, студент-коллектив. Каждый студент – есть индивидуальность, он имеет свои личностные принципы и убеждения. Обучение должно строиться на основе доверительных отношений, то есть студент должен быть участником образовательного процесса, он должен конкретно знать задачи каждого занятия, ибо понимание им цели занятия (какой вид речевой деятельности следует использовать и развивать на данном занятии, по какой тематике следует освоить лексико-грамматический материал и др.) дает ему ясную «речевую перспективу», что служит основой возникновения мотивации и успешного ее осуществления. Согласно этому, каждое занятие должно быть

построено с учетом создания коммуникативной направленности, и чтобы оно (занятие) решало определенные речевые задачи.

Общеизвестно, что использование коллективных форм работы на занятиях по английскому языку способствует повышению мотивации студентов, так как работая в коллективе каждый студент старается выполнить часть общего задания на достаточно хорошем уровне, желает внести свою лепту в организацию данного задания и занятия, в целом. Ценность коллективной работы заключается в том, что в процессе групповой работы в нее включаются даже немотивированные студенты, воодушевленные интересной тематикой, дружелюбными отношениями между собой и возможностью проявить свои понятия и знания, что и создает «положительную мотивацию». Использование различных форм коллективной работы дает возможность дифференцировать учебный процесс, тем самым вызывая интерес студентов к изучению языка, что свидетельствует о зарождении мотивации, развитии речевых (коммуникативных) навыков и стремлении общения на ином языке.

«Активные методы обучения» (О. Минеева) – это методы, способствующие совершенствованию языковой подготовки и личностно-профессионального развития студентов в процессе овладения учебным материалом. Эти методы также обеспечивают активизацию учебного процесса, делают его результативным в приобретении знаний и навыков в изучении английского языка, что формирует и развивает мотивацию обучения. Самыми действенными и часто используемыми активными методами обучения являются: кейс-метод, проектный метод, ролевые игры (игровой метод), устные и письменные презентации и др. Самым продуктивным способом (методом), составляющим основу общения на английском языке, является «создание креативной среды» на учебном занятии [12], ибо иноязычное общение не возникает спонтанно; для этого надо создать «мотив» для общения, предоставив студентам необычные, интересные задания, конфликтные ситуации:

Do you want to be a pop star?;

Love your neighbour?; Sometimes it can be difficult!

The mystery of Okinawa и др.

В повышении мотивации студентов и совершенствовании учебного процесса не менее важную роль играют средства обучения, которые обеспечивают высокую степень интерактивности обучения; это – средства ИКТ, интернет технологии, мультимедийные технологии и электронные образовательные ресурсы. Они создают всевозможные условия для организации аудиторной и внеаудиторной работы обучающихся, позволяют учитывать индивидуальность обучающегося, формируют благоприятный психологический климат в учебной среде (аудитории). Следует отметить, что своевременное внедрение новых информационных технологий и электронных образовательных ресурсов в учебный процесс безусловно повышает мотивацию к изучению английского языка и улучшает процесс формирования умений и навыков студентов в языковой и речевой деятельности. Вышеперечисленные аспекты организации учебного процесса оказывают существенную помощь и поддержку студентам и преподавателям в деле повышения мотивации и ее дальнейшего становления.

Феномен мотивации и ее повышение к изучению английского языка очень сложные психолого-педагогические явления, требующие основательные и эффективные действия в процессе обучения; способы и пути, направленные на повышение мотивации обучения и улучшения учебного процесса, всегда актуальны и применимы в нашей педагогической практике.

В контексте исследуемой проблемы повышения мотивации обучающихся к изучению английского языка весьма важна роль преподавателя. От того, насколько успешной будет мотивация ваших студентов, будет зависеть эффективность их обучения. Какие еще подходы должен применять преподаватель, чтобы оживить однообразные занятия? Существует

несколько неординарных подходов для усовершенствования учебных занятий, обучающегося и преподавателя:

1. «Самооценка и самомотивация» этот подход непосредственно касается личности преподавателя, который должен знать, насколько он сам мотивирован на успех своих студентов [13].

Собственный уровень мотивации преподавателя непосредственно влияет на отношение студентов к его занятиям. Если преподаватель не мотивирован на успех своих студентов, не заинтересован в их высоких показателях в учебном процессе, то и студенты не будут нацелены на качественное получение и усвоение знаний. Для повышения собственной мотивации преподавателю следует проявлять свое личностное отношение к студентам, изменить методику преподавания английского языка, использовать различные подходы в организации учебного занятия. Важными способами рождения мотивации и ее повышения являются обеспечение благоприятной, доброжелательной атмосферы на занятиях и создание креативной среды общения на английском языке, что позволит сделать обучение эффективным и успешным, а преподавателю повысить собственную мотивацию.

2. «Преподаватель и оценка значения английского языка»

Данная работа преподавателя является творческой, так как он должен открыть уникальный и чудесный мир содержательных, творческих занятий, которые дадут обучающимся возможность понять, насколько важно качественно изучать английский язык. Существуют разные подходы для определения значимости языка в современном обществе: песня, реклама, короткие фильмы или отрывки из любовных историй на английском языке. Такие виды работы следует проводить систематически и тогда студенты станут понимать, что фундаментальное знание английского языка принесет им успех и престиж. Это, своего рода, интеллектуальная помощь преподавателя обучающимся в разрешении проблемы, что английский язык необходим не только как обязательный предмет, а он является атрибутом образованности и современности. Следует отметить, что этот способ мотивирует студентов на успех и эффективность, повышая его языковой потенциал.

3. Преподаватель и оценка знаний обучающихся.

В свете решения проблем повышения мотивации обучающихся данный подход как никакой другой оказывает положительный эффект. Основная цель этого приема – обеспечение индивидуального подхода к каждому обучающемуся, которое выражается в справедливой оценке его знаний, его успехов в различных языковых ситуациях, в беседах с ними, где затрагиваются личные вопросы, касающиеся процесса обучения (как им удобнее учить язык, какие трудности они испытывают); в поддержке обучающихся, если по какой-либо причине, они были неподготовлены или плохо отвечали, то есть не ругать их, не создавать неблагоприятную атмосферу, а наоборот поддержать их, вселить в них уверенность в себя, что у них все получится. Такого рода отношения «преподаватель – студент» положительно влияют на зарождение мотивации к изучению языка через человеческий фактор.

4. Преподаватель и мотивация обучающегося

Несомненно, мотивация обучающихся является одной из основных целей преподавателей английского языка. Для повышения мотивации преподаватель должен использовать ролевые игры, устраивать всевозможные конкурсы, проводить презентации иноязычной лексики, объясняя значение и происхождение тех или иных слов (заимствования, неологизмы, и др.), создавать креативную среду общения, где обучающиеся исполняют различные функции в жизненных ситуациях (родители и дети, спасение людей, свидания молодых людей, посещение кино и театра). Для эффективного обучения и усвоения знаний, преподаватель имеет все возможности устраивать обучающимся виртуальные экскурсии в музеи, по известным городам мира, по достопримечательностям, как например, «The London Eye»; слушать музыку, смотреть короткие видеофильмы и т.д.

Для преподавателя важен результат его методических изысканий, а для обучающихся интерес к изучению английского языка через креативные и увлекательные занятия. Таким образом, используя элементы необычных ситуаций, изменяя структуру и содержание своих занятий, преподаватель может предотвратить привыкание обучающихся к своим занятиям (если они были скучными и неинтересными), и поддержать энтузиазм и активность обучающихся при получении языковых знаний, умений и навыков.

Заключение

Исходя из вышеизложенного, следует отметить, что процесс мотивирования студентов в обучении английскому языку непрерывен, требует комплексного подхода и усиленной работы преподавателя. Использование различных креативных приемов на занятиях значительно повышают творческую активность обучающихся, облегчают усвоение иноязычного материала, что, безусловно способствует повышению мотивации к изучению английского языка.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Терновская О.В. Мотивация студентов неязыковых вузов к изучению иностранного языка // Альманах современной науки и образования. – 2009. – №10. – С. 123–125.
2. Зимняя И.А. Психология обучения иностранным языкам в школе: учебн. для вузов. – М.: Просвещение, 1991. – 222 с.
3. Рогова Г.В., Рабинович Ф.М., Сахарова Т.Е. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. – М.: Просвещение, 1991. – 287 с.
4. Gardner R., Lambert W. Attitudes and motivation in Second Language Learning. – Mass.: Newbury House Publishers, 1972. – 313 p.
5. Gardner R., Lalonde R., Moorcroft R., Evers F. (1987) Second Language attrition: The role of motivation and use // Journal of Language and Social Psychology. – 1987. – Vol.6. – Issue I. – Pp. 29–47.
6. Минеева О.А., Ляшенко М.С. Исследование мотивации студентов неязыковых специальностей к изучению иностранного языка // Балтийский гуманитарный журнал. – 2018. – Т. 7. – №4(25). – С. 270–273.
7. Минеева О.А., Оладышкина А.А., Клопова Ю.В. Способы повышения мотивации студентов к изучению английского языка // Азимут научных исследований: педагогика и психология. – 2018. – №1(22). – С. 125–128.
8. Зимняя И.А. Педагогическая психология: учебник по педагогической психологии. – М.: Логос, 2004. – 384 с.
9. Рогова Г.В. Методика обучения иностранным языкам в средней школе: теоретико-практическое методическое пособие. – М.: Просвещение, 1991. – 287 с.
10. Clive Oxeden, Christina Latham Koenig, Paul Seligson. Elementary. Student's Book. – Oxford university Press, 1997. – P. 160.
11. Шестакова Л.А. Теоретические основы междисциплинарной интеграции в образовательном процессе вузов // Вестник Моск. унив. им. С.Ю. Витте. Серия 3. – 2013. – №1(2). – С. 47–51.
12. Таукебаева Р.Б. Особенности создания иноязычной креативной среды в вузе // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2019. – №2 (112). – Б. 109–122.
13. Тамочкина Г.Г. Способы повышения мотивации на уроках иностранного языка // Молодой ученый. – 2017. – №49(183). – С. 411–412.

REFERENCES

1. Ternovskaya O.V. Motivaciya studentov neyazykovykh vuzov k izucheniyu inostrannogo yazyka // Al'manah sovremennoi nauki i obrazovaniya. – 2009. – №10. – S. 123–125. [in Russian]
2. Zimnyaya I.A. Psihologiya obucheniya inostrannym yazykam v shkole: uchebn. dlya vuzov. – M.: Prosveshchenie, 1991. – 222 s. [in Russian]
3. Rogova G.V., Rabinovich F.M., Saharova T.E. Metodika obucheniya inostrannym yazykam v srednei shkole. – M.: Prosveshchenie, 1991. – 287 s. [in Russian]
4. Gardner R., Lamber W. Attitudes and motivation in Second Language Learning. – Mass.: Newbury House Publishers, 1972. – 313 p.
5. Gardner R., Lalonde R., Moorcroft R., Evers F. (1987) Second Language attrition: The role of motivation and use // Journal of Language and Social Psychology. – 1987. – Vol.6. – Issue I. – Pp. 29–47.
6. Mineeva O.A., Lyashenko M.S. Issledovanie motivacii studentov neyazykovykh special'nostei k izucheniyu inostrannogo yazyka // Baltiiskii gumanitarnyi zhurnal. – 2018. – T. 7. – №4(25). – S. 270–273. [in Russian]
7. Mineeva O.A., Oladyshkina A.A., Klopova Yu.V. Sposoby povysheniya motivacii studentov k izucheniyu angliiskogo yazyka // Azimut nauchnyh issledovaniy: pedagogika i psihologiya. – 2018. – №1(22). – S. 125–128. [in Russian]
8. Zimnyaya I.A. Pedagogicheskaya psihologiya: uchebnik po pedagogicheskoi psihologii. – M.: Logos, 2004. – 384 s. [in Russian]
9. Rogova G.V. Metodika obucheniya inostrannym yazykam v srednei shkole: teoretiko-prakticheskoe metodicheskoe posobie. – M.: Prosveshchenie, 1991. – 287 s. [in Russian]
10. Clive Oxeden, Christina Latham Koenig, Paul Seligson. Elementary. Student's Book. – Oxford university Press, 1997. – P. 160.
11. Shestakova L.A. Teoreticheskie osnovy mezhdisciplinarnoi integracii v obrazovatel'nom processe vuzov // Vestnik Mosk. univ. im. S.Yu. Vitte. Seriya 3. – 2013. – №1(2). – S. 47–51. [in Russian]
12. Taukebaeva R.B. Osobennosti sozdaniya inoyazychnoi kreativnoi sredy v vuze // Yasai universitetinin habarshysy. – 2019. – №2 (112). – B. 109–122. [in Russian]
13. Tamochkina G.G. Sposoby povysheniya motivacii na urokah inostrannogo yazyka // Molodoi uchenyi. – 2017. – №49(183). – S. 411–412. [in Russian]

UDC 81:37.016; IRSTI 16.01.45

<https://doi.org/10.47526/2021-4/2664-0686.10>**Z.M. DUISEMBEKOVA**

*PhD, Senior Lecturer of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: zerde.duisembekova@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0003-1790-6442>*

EXPLORING ELT STUDENT TEACHERS' BELIEFS ABOUT ICC: INSIGHTS FROM TEACHER EDUCATION PROGRAMS IN TURKEY

Abstract. Teacher beliefs about how cultural variables should be taught in English courses are of great importance specifically in countries where English is not spoken beyond educational contexts. To find out whether English teachers are prepared effectively in teacher education programs, this study aims at evaluating the beliefs of student teachers about intercultural communicative competence (ICC) in Turkey. To this end, Beliefs about ICC Inventory was developed as the main data collection tool. The quantitative data obtained from the inventory were analyzed using descriptive and inferential statistics. A total of 430 ELT student teachers across Turkish state universities participated in this study. The quantitative analyses revealed that most of the participants perceived themselves as the most competent in “*ICC attitudes*” and “*ICC awareness*” dimensions. Results also indicated that male student teachers held stronger beliefs about ICC skills and awareness than female participants; however, such differences were not observed in the other dimensions of ICC.

Keywords: Intercultural Communicative Competence, Teachers' Beliefs, Students' Beliefs, Pre-service Teacher Education, English Language.

З.М. Дуйсембекова

*PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: zerde.duisembekova@ayu.edu.kz*

Ағылшын тілі мамандығы студенттерінің мәдениетаралық коммуникативті құзыреттілік туралы сенімдерін зерттеу: Түркиядағы болашақ мұғалімдерді даярлау бағдарламалары туралы тұжырымдар

Аңдатпа. Ағылшын тілі курстарында мәдени ауыспалыларды қалай оқыту керектігі туралы ағылшын тілі студенттерінің сенімі, әсіресе білім беру контексінен тыс ағылшын тілінде сөйлемейтін елдерде үлкен маңызға ие. Бұл зерттеу ағылшын тілі мамандығы студенттерінің оқу бағдарламалары арқылы тиімді даярлығын анықтау үшін Түркиядағы мәдениетаралық коммуникативті құзыреттілікке (МКҚ) қатысты студенттердің сенімдерін бағалауға бағытталған. Осы мақсатта мәліметтерді жинаудың негізгі құралы ретінде «МКҚ туралы сенімдер сауалнамасы» жасалды. Тізімнен алынған сандық мәліметтер сипаттамалы

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Duisembekova Z.M. Exploring ELT Student Teachers' Beliefs About ICC: Insights from Teacher Education Programs in Turkey // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2021. – №4 (122). – Б. 107–119. <https://doi.org/10.47526/2021-4/2664-0686.10>

*Cite us correctly:

Duisembekova Z.M. Exploring ELT Student Teachers' Beliefs About ICC: Insights from Teacher Education Programs in Turkey // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2021. – №4 (122). – В. 107–119. <https://doi.org/10.47526/2021-4/2664-0686.10>

және қорытынды статистиканы қолдана отырып талданды. Зерттеуге Түркия мемлекеттік университеттерінде оқитын 430 студент қатысты. Сандық талдаулар бойынша қатысушылардың көпшілігі өздерін «МКК қатынасы» және «МКК хабардарлығы» өлшемдері бойынша құзыретті деп санайтыны анықталды. Нәтижелер сонымен қатар қатысушы ұл балалардың қыз балаларға қарағанда МКК дағдылары мен хабардарлығы туралы жоғары сенімдерге ие екендігін көрсетті; алайда, мұндай айырмашылықтар МКК басқа өлшемдерінде байқалмады.

Кілт сөздер: мәдениетаралық коммуникативті құзыреттілік, мұғалімдер сенімі, студенттер сенімі, болашақ ағылшын тілі мұғалімдерін даярлау, ағылшын тілі.

З.М. Дуйсембекова

PhD, старший преподаватель

*Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: zerde.duisembekova@ayu.edu.kz*

Изучение убеждений студентов специальности «английский язык» в отношении межкультурной коммуникативной компетенции: выводы о программах подготовки учителей в Турции

Аннотация. Убеждения учителей о том, как следует преподавать культурные переменные на курсах английского языка, имеют большое значение особенно в странах, где на английском не говорят за пределами образовательного контекста. Это исследование направлено на оценку убеждений студентов – будущих учителей в отношении межкультурной коммуникативной компетенции (МКК) в Турции с целью выяснения эффективности подготовки студентов английского языка к программам подготовки учителей. В этой связи была разработана анкета «Инвентаризация в отношении убеждений МКК» в качестве основного инструмента сбора данных. Количественные данные, полученные в результате инвентаризации, были проанализированы с использованием описательной и логической статистики. В этом исследовании приняли участие 430 студентов английского языка из турецких государственных университетов. Количественный анализ показал, что большинство участников считали себя наиболее компетентными в аспектах «отношения МКК» и «осведомленность МКК». Результаты также показали, что учителя-мужчины были сильнее убеждены в навыках и осведомленности МКК, чем участницы-женщины; однако такие различия не наблюдались в других измерениях МКК.

Ключевые слова: межкультурная коммуникативная компетентность, убеждения учителей, убеждения студентов, подготовка будущих учителей английского языка, английский язык.

Introduction

With globalization and the emergence of English as a lingua franca, the role of intercultural competence has been considered in the field of foreign language education [1, 2, 3, 4, 5, 6]. For language learners and teachers to become an intercultural speaker, language educators should include ICC components in the curriculum. However, before teaching ICC in foreign language education, it is essential to unveil language teachers' or students' beliefs about this concept in a different context [7].

There is ample support in the literature for the view that teachers' beliefs impact knowledge acquisition, selection of course content, task definition and interpretation [8, 9, 10, 11, 12]. Moreover, Horwitz (1988) notes that studying students' language beliefs are important because they influence the students' expectations for and commitment to their learning [13]. Similarly, Zheng

(2009) maintains that teachers' belief is an important factor in understanding their "thought process, instructional practices, and change and learning to teach" and Sercu (2006) argues that understanding teachers' beliefs is vitally important, particularly when they are expected to adopt the innovation in foreign language teaching [14, p.73; 15].

It is a mere fact that ELT student teachers have a variety of beliefs, attitudes, perceptions which have been generated over time [16, 17, 18, 19, 20, 21]. It is also well known that the beliefs and commitments held by student teachers significantly influence beginning teachers' classroom practices [22]. Lortie (1995) found that prior beliefs and perceptions were powerful influences on teaching practices [23]. Lortie's idea was subsequently confirmed in research by Pajares (1992) and Richardson (1996) [10, 24]. From his review on beliefs in education, Pajares (1992) concluded, "that beliefs teachers hold influence their perceptions and judgments, which, in turn, affect their behavior in the classroom" [10, p.307]. He further added "Understanding the belief structure of teachers and teacher candidates is essential to improving their professional preparation and teaching practices" [10, p.307]. Studying teachers' beliefs is precious because prior beliefs and perspectives play such a vital role in teachers' behavior that many believe significant reform cannot be accomplished until these perceptions are better understood [17]. Although a considerable amount of research has been directed to the study of perceptions and attitudes about ICC [25, 26, 27], only two studies were found [28, 29] that focused on the assessment of ELT student teachers in teacher education. The major findings of the Lazar's studies were based on the use of qualitative methodology and a combined sampling of two pre-service teachers. The elements of student-teacher beliefs found in both studies have not been utilized or examined in terms of assessing the large number of pre-service teacher beliefs about ICC. Consequently, many researchers in the field have stated that more research study is needed for intercultural speakers who can use English interculturally. Thus, this study grows out of a concern to unveil the student teachers' beliefs about ICC. With this kind of information, teacher educators can more effectively structure teacher education programs to meet the needs of student teachers [30].

Numerous studies on ICC that mushroomed in the field of teacher education have tried to explain the importance of intercultural competence [3, 31, 30, 32]. However, because of the difficulty of finding a valid and reliable and practical instrument to measure ICC, many scholars tend to investigate largely in-service teachers' beliefs about ICC. The problem addressed in the current study is that teacher educators lack knowledge of ELT student teachers' beliefs about ICC and insights from initial teacher education. The previous research studies showed that no study has yet examined the ICC beliefs of Turkish ELT student teachers. Those who study at ELT programs may hold very different beliefs compared to undergraduate students who study at different majors. Furthermore, a comprehensive, valid, and reliable instrument to measure the student teachers' beliefs is unavailable. A well-developed student-teacher belief instrument could provide information about the extent to which student teachers' beliefs differ at each stage of the teacher education program. Thus, a study on ELT student teachers' beliefs about ICC may contribute to our knowledge in the area of second language teacher education. Therefore, this study investigated the ELT student teachers' beliefs about ICC, and the *Beliefs about Intercultural Communicative Competence Inventory* (BICCI) is utilized as a valid and a reliable tool for quantitative analyses. The findings of this study may provide visions for the research on ICC beliefs in the direction of better understanding and accommodating the student teachers in teacher education programs.

Intercultural Communicative Competence in Teacher Education

Byram (1997) defined *intercultural competence* as "ability to interact in their language with the people from another country and culture", whereas *intercultural communicative competence* as "ability to interact with people from another country and culture in a foreign language" [3, p. 70–71]. The importance of developing language learners' ICC has been addressed in the Council of Europe's (2001) *Common European Framework of Reference for Languages: Learning, teaching, assessment* [33]. The structure of this framework was based on Byram's (1997) ICC model. In

foreign language education, several studies have been conducted by the researches to unveil second and foreign language teachers' beliefs and perceptions about intercultural competence teaching [34, 35, 15, 36].

The National Qualifications Framework for Higher Education in Turkey (2011) follows very similar lines in the sense that teacher candidates should have competences, such as “recognizing national and international cultures” and being able to “live in different cultures and adapt to social life”. According to Bayyurt (2013), the education system and language policy in Turkey has changed in line with the global trends in foreign language teaching [37]. Therefore, foreign language education should equip learners with the “awareness of difference”, “linguistic and cultural behavior” which will help them to communicate effectively with people of other cultures [1, p.62].

In order to be intercultural communicative competent, the language learners should have the “ability to establish an interpersonal relationship by understanding our counterparts through the effective exchange of verbal and nonverbal behaviors” [38, p.218]. Therefore, teacher candidates should develop intercultural competences, such as openness towards other cultures, acquiring information about social groups, having the ability to interpret a document or event from another culture, ability to acquire new knowledge of a culture [3]. Furthermore, Byram (2001) suggested that a model of the native speaker should be replaced by an intercultural speaker [39]. In other words, he meant that foreign language speakers should have cultural knowledge, attitudes, and skills to communicate effectively in the intercultural context. In a related matter, Kramsch (1998) supported the idea of focusing on intercultural speaker and pointed out that “instead of a pedagogy oriented toward the native speaker, then, we may want to devise a pedagogy oriented toward the intercultural speaker” [40, p.27]. Likewise, Aguilar (2008) maintained that foreign language learners should become “mediators” to be able to manage communication between people of different cultural identities and languages [41, p.36].

Significant Studies: Other Voices

Research on teachers' beliefs has blossomed since the 2000s, focusing on the perception of ICC [3, 31, 42]. In a study investigating teachers' perception of ICC, Sercu (2005) found that the foreign language teachers supported intercultural objectives and were willing to integrate ICC into foreign language education [31]. However, the obtained data showed that EFL teachers devote more time to language components, not to culture teaching.

In agreement with the aforementioned study, Atay (2009) found that the development of ICC in foreign language learning is important [43]. The results indicated that participants of the study were aware of lacking their intercultural knowledge. Moreover, Önalın (2005) carried out a mixed-method study by using a questionnaire and semi-structured interviews [44]. The study aimed to identify EFL university teachers' beliefs about the role of the target culture in foreign language learning. The findings of the data showed that teachers had positive attitudes regarding incorporating cultural knowledge in their lessons. In 2013, Kılıç conducted a study to find out 368 English lecturers' beliefs towards intercultural competence. The data were collected through the questionnaire and scale [45].

The findings of the study revealed that the participants were aware of the importance of teaching intercultural competence; however, it was not the priority among English teaching objectives. This shows that English lectures pay attention to more linguistic and general skills. The reason is that lecturers felt not competent about how to integrate ICC into their courses. The researcher of the study suggested adopting measurement methods to assess intercultural competence.

In their research, Young and Sachdev (2011) followed 21 experienced teachers to investigate their beliefs and practices regarding ICC. The results of quantitative and qualitative data indicated that majority of teachers believed that integrating ICC would be successful; however, it seemed unable to put it to practice. This may be because there is “a lack of learner interest, a lack of

curricular support, a lack of suitable textbook material, a lack of ICC learning” [7, p.95]. Czura (2016), in a study of 162 undergraduate student teachers, found that teacher education objectives need an urgent revision to develop theoretical and practical aspects of ICC [28]. The results also suggested that teacher education programs should provide intercultural teacher training courses with a detailed needs analysis [28] because such courses have a positive impact on student teachers’ intercultural awareness [46]. In a 2015 study, Lazar explored two pre-service English teachers’ beliefs about integrating ICC in language teaching. They also examined factors which influence teachers’ beliefs. The participants followed the ICC course, which was an optional lesson. The results showed that integrating ICC courses in language teaching raises pre-service teachers’ intercultural awareness. The findings of the questionnaire and interview revealed that “development of intercultural communicative competence has to be incorporated in teacher education courses as early as the first year of studies” [29, p.125].

There is a vast amount of literature on teacher education, which revealed that teachers should be a center of the successful implementation of ICC in language teaching [34]. In a similar vein, Bennett, Bennett, and Allen (2003) stressed a significant point that language teachers and educators should have “a particular responsibility to understand the new intercultural challenges facing [them] and to teach the new skills that are now demanded” [47, p.239]. The abovementioned studies focus mainly on English language teachers’ beliefs about culture and intercultural competence.

With this general background in mind, it can be said that intercultural beliefs allow teachers to encourage the students’ acquisition of intercultural competence [15]. In conclusion, various intercultural competence scales have been used to investigate language teachers’ beliefs. Although early research that administered general culture scales often resulted in inconclusive results, scales specific to language teachers’ context have yielded more consistent findings from the foreign language in-service teachers, not from pre-service teachers. Besides, information about student teachers’ beliefs could be used by teacher educators to build teacher education programs, which will equip students with contextualized knowledge and intercultural skills.

Research Methods

The purpose of the study

According to the aforementioned background previous knowledge, the present study intended to investigate Turkish ELT student teachers’ beliefs regarding the ICC. To carry out this intent, the quantitative research method was used. To this end, this study aimed to shed light on two research questions:

1. What are student teachers’ beliefs about ICC?
2. Is there a statistical difference between in student teachers’ beliefs about ICC in terms of gender?

Participants

The participants of the present study were 430 ELT student teachers (96 male and 338 female) whose ages ranged from 19 to 36 ($M = 22.5$). A convenience sampling method [48] was used to access easily to participants selecting among the 3rd and the 4th graders [49]. The data were collected from English language teaching programs at different state universities in Turkey (Table 1).

Table 1 – Demographic Information of ELT Student Teachers

Variables	Groups	Frequency	Percentage
		(<i>f</i>)	(%)
Gender	Male	92	21.4
	Female	338	78.6
	Total	430	100.0

Data Collection

In this study, quantitative data were gathered through the 5-point Likert inventory with four main factors and 34 items. The inventory items were prepared in English by the researchers. Then, the inventory was piloted in a large sample to conduct exploratory analysis to construct validity. Due to the researcher being out of the city, the data collection for student teachers from different cities was conducted in cooperation with the supervising instructors during the month of March and April in 2019. The student teachers were given an inventory that consists of two sections.

Instrument

The data collection instrument of the study was an inventory (BICCI) developed by the researchers based on the framework of Byram's ICC model (1997). BICCI was designed for measuring student teachers' beliefs regarding ICC and included dimensions of intercultural communicative competence [50]. The inventory comprised of 34 items, including attitude, knowledge, awareness and skills factors. The responses were rated on a five-point Likert scale and evaluation was conducted on the formula $“(5-1)/5=0.80”$ and the intervals were those; (1 – 1.80 = totally disagree), (1.81 – 2.61= disagree), (2.62 – 3.42 = somewhat agree), (3.43 – 4.23 = agree), and (4.24 – 5.00 = totally agree). The inventory was prepared in English because student teachers studied at ELT departments and had a high proficiency level of English. After getting the experts' opinions, the pilot study was conducted with 366 ELT student teachers from a different group. By doing so, KMO and Barlett's test showed that the value of Kaiser Meyer Olkin Measure of Sampling adequacy was 0.912 and Approximate Chi-Square value of Barlett' Test of Sphericity was .000.

BICCI has a four-factor structure explaining 50% of the total variance. A pilot study was applied to 399 student teachers before implementing an original study. This group of participants was ELT student teachers in Ankara, Turkey. According to the results of Exploratory Factor Analysis, the BICCI indicated a very high level of reliability and validity. In order to check reliability, the factor analysis was run. Cronbach's Alpha for internal reliability was .95.9 and had high value [48]. The inventory was specially developed for the ELT context, so it would be helpful for further research studies in teacher education.

Data analysis

This study relied on the quantitative method for analysis since the researchers attempted to gain an understanding of ELT student teachers' beliefs about ICC; quantitative approach fit this research design. The data were analyzed through SPSS 20. Kolmogorov-Smirnov test was applied to check the normality. The results of this test showed that the data sets were not distributed normally. Thus, non-parametric test such as Mann-U Whitney was conducted. Descriptive statistics such as frequencies, means, and standard deviations were computed for responses to the student teachers' background inventory and individual BICCI items.

Results

Student Teachers' Beliefs about ICC

The BICCI items 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9 and 11 concern the general knowledge of student teachers about ICC. The descriptive statistic of ELT student teachers' ICC beliefs is listed in Table 2.

Table 2. Descriptive Statistic Results of Student Teachers: ICC Attitudes

Items	N	M	SD
1	2	3	4
1. I value cultural diversity.	430	4.3698	.80819
2. I am open-minded to foreigners who speak English.	430	4.5000	.73459
3. I am curious about the culture of people from other countries.	430	4.2674	.97072

Continuation of Table 2

1	2	3	4
4. I am willing to learn from people who have different cultural orientations.	430	4.3698	.79656
5. I tolerate other cultures.	430	4.2256	.86787
6. I am willing to empathize with people who have different cultural backgrounds.	430	4.2093	.86792
7. I understand foreigners' worldviews.	430	3.8977	.85212
8. I understand the value of cultural diversity.	430	4.2581	.81126
9. I am empathetic with foreign people's attitudes.	430	4.0628	.80977
11. I am flexible towards other cultures.	430	4.1605	.81924

Concerning the *ICC Attitudes*, the majority of the student teachers believed that they were open-minded to foreigners who speak English ($M=4.50$, $SD=.734$). Accordingly, they indicated that they valued cultural diversity ($M=4.37$, $SD=.808$). As to item 4, “I am willing to learn from people who have different cultural orientations”, the responses were positive. Additionally, the findings indicated that student teachers tolerated other cultures and understood the value of cultural diversity. Beliefs of the ICC attitudes, therefore, appears to affect student teachers' development of intercultural competence.

Table 3. Descriptive Statistic Results of Student Teachers: ICC Knowledge

Items	N	M	SD
15. I know about the history of other countries.	430	2.9744	.89380
16. I know about the political situation of other countries.	430	2.8837	.92137
17. I have culture-specific knowledge of other countries.	430	3.2023	.86285
18. I know about the literature of other countries.	430	2.9791	.89652
20. I have knowledge about the art of other countries.	430	3.0814	.96820
35. I can analyze the cultural information.	430	3.6581	.84283
36. I can interpret the cultural information.	430	3.6744	.83683
37. I can relate the cultural information.	430	3.7000	.85321

As can be seen in Table 3, in the section of *ICC knowledge*, there are 8 items. It is seen that the student teachers were generally somewhat agreed or disagreed about most of the items of ICC knowledge. In other words, it can be stated that the student teachers believed that they do not have enough knowledge about ICC. The student teachers disagreed on item 15 ($M= 2.97$; $SD=.89380$) “I know about the history of the other countries” and the item 16 ($M=2.88$; $SD=.92137$) “I know about the political situation of the other countries”. On the other hand, item 17 ($M=3.2023$; $SD=.86285$) that “I have a cultures-specific knowledge of the other countries” was the statement that the student teachers were uncertain about. The same results found in item 18. Nevertheless, participants agreed that they can analyze and interpret the cultural information (item 35 and item 36). Lastly, about the statement (item 37) “I can relate the cultural information”, the student teachers agreed on ($M=3.7000$; $SD=.85321$).

Table 4. Descriptive Statistic Results of Student Teachers: ICC Awareness

Items	n	M	SD
21. I am aware of the cultural differences.	430	4.2023	.80122
22. I understand my own culture.	430	4.4395	.85543
23. I am aware of my own culture.	430	4.5093	.73453
24. I am aware of other cultures.	430	4.0512	.84301
25. I understand my own cultural identity.	430	4.3605	.81239

The results about this dimension of ICC awareness were that the participants were aware of their own culture (M=4.50, SD=.73) (item 23); aware of other cultures (M=4.01, SD=.84) (item 24); understand their own culture (M=4.43, SD=.85) (item 22); understand their own cultural identity (M=4.36, SD=.81) (item 25); aware of the cultural differences (M=4.21, SD=.80) (item 21). These findings indicate that student teachers strongly believe that they are aware of cultural differences. They held the belief that being aware of own and other culture is important for them, as shown in the Table 4.

Table 5. Descriptive Statistic Results of Student Teachers: ICC Skills

Items	N	M	SD
26. I am able to communicate effectively with people from other cultures.	430	3.7256	.84954
27. I can communicate in socially appropriate ways.	430	3.8326	.78140
28. I can communicate in culturally appropriate ways.	430	3.6721	.81187
29. I am able to get information about other cultures.	430	4.0093	.78441
30. I am able to communicate well verbally with people from other cultures.	430	3.6597	.82075
31. I am able to communicate well non-verbally with people from other cultures.	430	3.4558	.94198
32. I can identify some misunderstandings happening in interactions between Turkish and English speaking people.	430	3.7953	.81075
33. I am able to contrast the communicative behaviors of Turkish and English speaking people in social settings (e.g., family, school, office, etc.).	430	3.7093	.78248
34. I seek opportunities to explore the culture of target language communities out of my program (The Internet, forum, etc.).	430	3.7884	.87405
35. I can analyze the cultural information.	430	3.6581	.84283
36. I can interpret the cultural information.	430	3.6744	.83683
37. I can relate the cultural information.	430	3.7000	.85321
38. I am able to act as a mediator in intercultural exchanges.	430	3.3233	.84189
39. I can discover other cultures.	430	3.9209	.82404
40. I am able to adapt to the multi-cultural environment.	430	3.7465	.97207
41. I seek out opportunities to cooperate with individuals from other cultures.	430	3.7186	.94481

When we analyze the statements associated with *ICC skills* (Table 5), we find out that the student teachers believed that they have enough ability to communicate with foreigners. For example, item 29 “I am able to get information about the other cultures” displayed that student teachers agreed (M=4.0093; SD=.78441) with this statement. Likewise, for the 39th item, student teachers believed that they could discover other cultures. Similarly, one of the statements that the student teachers agreed with was that they could identify some misunderstandings happening in interactions between Turkish and English speaking people (item 32). The result of the 27th item (M=3.8326; M=.78140) “I can communicate in socially appropriate ways” indicated that they believed that they are able to communicate in an appropriate way. Although the mean score for the 38th item “I am able to act as a mediator in intercultural exchanges”, which is categorized under the ICC skills section, pointed out to an indecision on the statement, the mean of agreement (M=3.3233; SD=.84189) demonstrated that many student teachers were unsure about being a mediator in intercultural exchanges.

Table 6. Descriptive Statistics of Student Teachers' Beliefs about ICC in Terms of Factors

Factors	N	Min	Max	Mean	SD
Attitudes	430	1.09	5.00	4.2613	.59176
Knowledge	430	1.00	5.00	3.2638	.61736
Awareness	430	1.29	5.00	4.0449	.55163
Skills	430	1.31	5.00	3.7113	.58264

According to Table 6, the attitude of student teachers is somewhat agree level (4.2613). They have somewhat positive knowledge of the ICC (3.3638). The awareness concerning ICC is the highest score among all factors. The student teachers mostly agreed that they are aware of ICC (4.0449). They showed somewhat beliefs in skills (3.7113). If assessed in terms of the survey in general, the results showed that the student teachers believed that they had ICC knowledge, ICC skills, ICC awareness and ICC attitudes.

Student Teachers' Beliefs about ICC in Terms of Gender

Responses of the male and female student teachers on the BICCI were compared. This enabled the researchers to answer the second research question: “How do these beliefs compare male and female students?” In comparing the BICCI responses of male and female student teachers, some differences were indicated. Overall, most of the male student teachers tended to agree or strongly agree with the skills and knowledge. Regarding the attitudes and awareness factors, although male and female student teachers hold strong beliefs, females believed that they had positive beliefs about ICC.

Table 7. Comparative Statistics of Student Teachers' Beliefs about ICC in Terms of Gender

Factors	Gender	n	Mean Rank	Sum of Ranks	U	P
Attitudes	Male	92	211.84	194989.5	15211.500	.750
	Female	338	216.50	73175.50		
Knowledge	Male	92	235.72	21686.00	13688.000	.078
	Female	338	210.00	70979.00		
Awareness	Male	92	212.60	19559.50	15281.500	.800
	Female	338	216.29	73105.50		
Skill	Male	92	248.04	22819.50	12554.500	.005
	Female	338	206.64	69845.50		
Total	Male	92	213.02	19597.50	15319.500	.829
	Female	338	216.18	73067.50		

Table 7 presents the Mann Whitney U Test results which showed significant differences between males (MR=148.04; SR=22819.50) and females (MR=206.64; SR=69845.50) participants in skills and total with females (MR=216.18; SR=73067.50) scoring higher than males (MR=195197.50). The results showed that except for the third factor, ICC skills, there is no significant difference in all four factors and in the total in terms of genders. It means that the males believe that they are able to communicate with people from other countries. That is, gender does not play a significant role in students' beliefs towards ICC.

Discussion

Turkish ELT student teachers' beliefs about ICC were identified through the findings of the BICCI developed by the researchers. Four underlying factors were found in the BICCI for ELT student teachers in Turkey: (1) attitudes, (2) knowledge, (3) awareness, (4) skills. In terms of the individual items of the BICCI, most items belonged to the mean ranges between 4.0 and 4.5, indicating that Turkish ELT student teachers in this study “agreed” with the items of inventory. The

median rating for student teachers' *ICC attitudes* was 4 (agree) for 10 items, except 1 item. The previous studies revealed similar findings [44]. The findings of the second factor (*ICC knowledge*) revealed that Turkish students were not sure about their intercultural knowledge because the median rating for all items in this factor was 3 (somewhat agree). This shows that student teachers were lack of intercultural knowledge, because language teachers dedicated more time to language teaching than culture [37]. The study conducted by Larzen (2005) indicated that teachers do not feel confident about how to teach culture in a modern efficient way [50]. However, Önalın's (2005) study, which conducted with Turkish EFL university teachers, revealed that those teachers incorporated cultural information in language teaching [44]. By analyzing items 15, 16, 18, it can be said that student teachers did not familiar with other countries' history, literature, and political situations. Celce-Murcia (2007) suggested that cultural knowledge such as history, traditions, and literature of the target culture is gained better by observation and experience [51]. Moreover, Sercu (2006) stressed the dominant role of the textbook in developing ICC and called textbook designers to prepare teaching materials, which promote cultural knowledge [15]. As shown from the results, the median ratings of 5 items for *ICC awareness* were 4 (agree). Interestingly, all participants agreed with these items in this part. The data indicated that student teachers were aware of ICC and understand their own and other cultures. The previous studies have found similar results [53]. The findings of the last factor (*ICC skills*) unearthed that the median rating was 4 (agree) for all items in this factor. The data indicated that all student teachers believed that they were intercultural competent. Unfortunately, there is a lack of study, which indicated student teachers' beliefs about ICC skills. Accordingly, it is difficult to compare findings with previous studies. Nevertheless, Sarıçoban and Öz (2014) explored student teachers' ICC level, which had found that the participants' ICC skills were low. The authors explained that it is because of a "lack of ability to communicate across cultures, lack of openness to different cultures, and ambiguity tolerance" [53, p.528]. The result of the aforementioned study is congruent with the findings of Polat and Barka (2014) [54]. Investigating intercultural levels of preservice teachers from Turkey and Switzerland, these authors found that the participants from Switzerland had higher intercultural competence than those from Turkey. This is because the Turkish education system pay less attention to the importance of intercultural education [55].

Interestingly, some of the beliefs inventoried by the BICCI in males and females were similar, despite the different gender. This means that female ELT student teachers did not perform differently on the data obtained from inventory in comparison with the male student teachers. These findings are in line with Mirzaei and Forouzandeh's study (2013) [56]. In summary, concerning Turkish student teachers' beliefs of ICC, this study supports the findings of many studies, which indicate that Turkish students tend to have positive beliefs regarding to ICC [57]. However, no study has confirmed the ICC beliefs with ELT student teachers in Turkey. Thus, after a review of previous studies, the results highlight the need for further research to investigate ELT student teachers' beliefs on ICC in the different contexts.

Conclusion

Consequently, in a setting where the exposure to the target language learned is limited, teaching ICC plays a significant role in second language learning. Therefore, the current study aimed to investigate the ELT student teachers' beliefs about ICC in a Turkish context, which is one of the countries of expanding circles. The results of the study were mostly based on quantitative data. Since this investigation is a quantitative study which assessed through a statistical procedure, the future studies could be conducted qualitatively using subject groups from a different context. The results from a quantitative study could complement those obtained from a qualitative one. It could be beneficial also to conduct a study that helps student teachers to develop ICC knowledge.

Author Note:

This study is part of the author's PhD dissertation completed in 2020.

REFERENCES

1. Alptekin, C. (2002). Towards intercultural communicative competence in ELT, *ELT Journal* 56 (1), pp. 57–64. <https://doi.org/10.1093/elt/56.1.57>
2. Brown, H.D. (1994). *Principles of Language Learning and Teaching*: Englewood Cliffs, N.J: Prentice Hall Regents. P. 347.
3. Byram, M. (1997). *Teaching and assessing intercultural competence*. Clevedon, UK: Multilingual Matters. P. 124.
4. Corbett, J. (2003). *An intercultural approach to English language teaching*. Clevedon: Multilingual Matters Ltd. P.240.
5. Kramsch, C. J. (1998). *Language and Culture*. Oxford: Oxford University Press. P. 134.
6. Phillips, J. K. (2003). National standards for foreign language learning. In D. L.Lange & R. M. Paige (Eds.), *Culture as the core: Perspectives on culture in second language learning* (pp. 161–171). Greenwich, CT: Information Age.
7. Young, T. J., & Sachdev, I. (2011). Intercultural communicative competence: Exploring English language teachers' beliefs and practices. *Language awareness*, 20(2), pp. 81–98. <https://doi.org/10.1080/09658416.2010.540328>
8. Borg, S. (2003). Teacher cognition in language teaching: A review of research on what language teacher think, know, believe, and do. *Language Teaching*, 36(2), pp. 81–109.
9. Kagan, D. (1992). Implications of research on teacher belief. *Educational Psychologist*, 27(1), pp.65-90. https://doi.org/10.1207/s15326985ep2701_6
10. Pajares, M. F. (1992). Teachers' beliefs and educational research: Cleaning up a messy construct. *Review of Educational Research*, 63(3), pp. 307–332.
11. Richards, J. C & Gallo, P. B. & Renandya, W. A. (2001). Exploring teachers' beliefs and the process of change. *PAC*, 1(1), pp.41-64. URL: <http://professorjackrichards.com/work.htm>
12. Sercu, L. (2004). Assessing intercultural competence: A framework for systematic test development in foreign language education and beyond. *Intercultural Education*, 15(1) pp.73–89. <https://doi.org/10.1080/1467598042000190004>
13. Horwitz, E. K. (1988). The beliefs about language learning of beginning university foreign language students. *The modern language journal*, 72(3), pp. 283–294.
14. Zheng, H. (2009). A review of research on EFL pre-service teachers' beliefs and practices. *Journal of Cambridge Studies*, 4(1,) pp.73- 81. <https://doi.org/10.17863/CAM.1579>
15. Sercu, L. (2006). The foreign language and intercultural competence teacher: the acquisition of a new professional identity. *Intercultural Education*, 17(1), pp. 55–72. <https://doi.org/10.1080/14675980500502321>
16. Altan, M. Z. (2012). Pre-service EFL teachers' beliefs about foreign language learning. *European Journal of Teacher Education*, 35(4), pp. 481–493. <https://doi.org/10.1080/02619768.2011.643399>
17. Borg, S. (2006). The distinctive characteristics of foreign language teachers. *Language teaching research*, 10(1), pp. 3–31.
18. Duisembekova, Z., & Özmen, K. S. (2020). Analyzing Language Learning Beliefs of English Student Teachers: A Cross-Cultural Study Across Turkic Republics. *Bilig*, (94), pp.51-73. <https://doi.org/10.12995/bilig.9403>
19. Özmen, K. S. (2012). Exploring student teachers' beliefs about language learning and teaching: A longitudinal study. *Current Issues in Education*, 15(1), pp. 1–16.
20. Peacock, M. (2001). Pre-service ESL teachers' beliefs about second language learning: A longitudinal study. *System*, 29(2), pp.177-195. [https://doi.org/10.1016/S0346-251X\(01\)00010-0](https://doi.org/10.1016/S0346-251X(01)00010-0)
21. Richardson, V. (2003). Preservice teachers' beliefs. *Teacher beliefs and classroom performance: The impact of teacher education*, 6, pp.1–22.
22. Feiman-Nemser, S., & Remillard, J. (1996). Perspectives on learning to teach. In F. Murray (Ed.), *The teacher educator's handbook: Building a knowledge base for the preparation of teachers*. P. 43.

23. Lortie, D.C. (1975). *School Teacher: A Sociological Study*. Chicago: University of Chicago Press. P. 284.
24. Richardson, V. (2003). Preservice teachers' beliefs. *Teacher beliefs and classroom performance: The impact of teacher education*, 6, pp. 1–22.
25. Duff, P.A., & Uchida, Y. (1997). The negotiation of teachers' sociocultural identities and practices in postsecondary EFL classrooms. *TESOL Quarterly*, 31, pp. 451–486. <https://doi.org/10.2307/3587834>
26. Byram, M. & Risager, K. (1999). *Language teachers, politics and cultures*. Clevedon: Multilingual Matters Ltd. P. 231.
27. Gu, X. (2016). Assessment of intercultural communicative competence in FL education: A survey on EFL teachers' perception and practice in China. *Language and Intercultural Communication*, 16(2), pp. 254–273.
28. Czura, A. (2016). Major field of study and student teachers' views on intercultural communicative competence, *Language and Intercultural Communication*, 16(1), pp. 83–98, <https://doi.org/10.1080/14708477.2015.1113753>
29. Lázár, I. (2015). EFL learners' intercultural competence development in an international web collaboration project. *The Language Learning Journal*, 43(2), pp. 208–221. <https://doi.org/10.1080/09571736.2013.869941>
30. López-Rocha, S. (2016). Intercultural communicative competence: creating awareness and promoting skills in the language classroom. *Innovative language teaching and learning at university: enhancing participation and collaboration*, pp. 105–111.
31. Sercu, L., Bandura, E., Castro, P., Davcheva, L., Laskaridou, C., Lundgren, U., Mendez García, M., & Ryan, P. (2005). Foreign language teachers and intercultural competence: An international investigation. *Languages for Intercultural Communication and Education*. 10. Clevedon: Multilingual Matters. P. 231.
32. Saud, S., & Abduh, A. (2018). Intercultural Understanding in Foreign Language Learning in an Indonesian Higher Education. *The Journal of English as an International Language*, 13(2.2), pp. 203–210.
33. Council of Europe. Council for Cultural Co-operation. Education Committee. Modern Languages Division. (2001). *Common European Framework of Reference for Languages: learning, teaching, assessment*. Cambridge University Press. P.12.
34. Castro, P., Sercu, L., & Méndez García, M. D. C. (2004). Integrating language-and-culture teaching: an investigation of Spanish teachers' perceptions of the objectives of foreign language education. *Intercultural education*, 15(1), pp. 91–104. <https://doi.org/10.1080/1467598042000190013>
35. Larzen (2005). *In pursuit of an intercultural dimension in EFL-teaching: Exploring cognitions among Finland-Swedish comprehensive schoolteachers*. Abo: Abo Akademi University Press. P. 170.
36. Sercu, L., Bandura, E., Castro, P., Davcheva, L., Laskaridou, C., Lundgren, U., Mendez García, M., & Ryan, P. (2005). Foreign language teachers and intercultural competence: An international investigation. *Languages for Intercultural Communication and Education*. 10. Clevedon: Multilingual Matters. P. 231.
37. Bayyurt, Y. (2013). Current perspectives on sociolinguistics and English language education. *The Journal of Language Learning and Teaching*, 3(1), pp. 69–78.
38. Chen, G.M. & Starosta, W. J. (2008). Intercultural communication competence: A synthesis. In: M. Asante & Y. Miike & J. Yin (Eds.). *The global intercultural communication reader* (pp. 215–231). New York: Routledge.
39. Kramsch, C. (1993). *Culture and Context in Language Teaching*. Oxford: Oxford University Press. P. 295.

40. Aguilar, M.J. (2008). Dealing with intercultural communicative competence in the foreign language classroom. In: M. P. Jorda & E. A. Solar (Eds.). *Intercultural languages and language learning* (pp. 59–77). Castello: Springer.
41. Razi, S., & Tekin, M. (2017). Role of culture and intercultural competence in university language teacher training programmes. *Asian EFL Journal*, 19(2), pp. 29–55.
42. Atay, D. (2005). Reflections on the cultural dimension of language teaching. *Language and Intercultural Communication*, 5(3, 4), pp. 222–237. <https://doi.org/10.1080/14708470508668897>
43. Önalın, O. (2005). EFL teachers' perception of the culture in EFL: A survey study at four universities in Ankara/Turkey. *Journal of Language and Linguistic Studies*, 1(2), pp. 215–235.
44. Kiliç, S. (2013). English Lecturers' Beliefs regarding Intercultural Competence. *Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi Dergisi*, 10(2), p.47.
45. Bektas-Cetinkaya, Y. (2014). Extension of Teacher Knowledge: Developing the Intercultural Competence of Pre-Service Foreign-Language Teachers in Turkey. *Novitas-ROYAL (Research on Youth and Language)*, 8(2), pp.153–168.
46. Bennett, J. M., Bennett, M. J., & Allen, W. (2003). Developing intercultural competence in the language classroom. *Culture as the core: Perspectives on culture in second language learning*, pp. 237–270.
47. Dörnyei, Z. (2007). *Research methods in applied linguistics: Quantitative, qualitative and mixed methodologies*. Spain: Oxford University. P.336.
48. Creswell, J. W. (2008). *Educational research: Planning, conducting and evaluating quantitative and qualitative research (3rd ed.)*. Upper Saddle, NJ: Prentice Hall. P. 673.
49. Duisembekova, Z. (2021). Beliefs about Intercultural Communicative Competence: The Development and Validation of a New Instrument. *International Journal of Instruction*, 14(2), pp. 103–116.
50. Larzen (2005). *In pursuit of an intercultural dimension in EFL-teaching: Exploring cognitions among Finland-Swedish comprehensive schoolteachers*. Abo: Abo Akademi University Press. P. 170.
51. Celce-Murcia, M. (2007). Rethinking the role of communicative competence in language teaching. In E. A. Soler, & M. P. Jorda (Eds.), *Intercultural language use and language learning* (pp. 41–58). Dordrecht: Springer.
52. Karabınar, S., & Guler, C. Y. (2013). A review of intercultural competence from language teachers' perspective. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 70, pp.1316-1328. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2013.01.193>
53. Sarıcoban, A., & Oz, H. (2014). Research into pre-service English teachers' intercultural communicative competence (ICC) in Turkish context. *The Anthropologist*, 18(2), pp.523-531. <https://doi.org/10.1080/09720073.2014.11891570>
54. Polat, S., & Ogay Barka, T. (2014). Preservice Teachers' Intercultural Competence: A Comparative Study of Teachers in Switzerland and Turkey. *Eurasian Journal of Educational Research*, 54, pp. 19–38.
55. Arslan, H. (2009). Educational policy vs. culturally sensitive programs in Turkish educational system. *International Journal of Progressive Education*, 5 (2), pp. 44–57.
56. Mirzaei, A., & Forouzandeh, F. (2013). Relationship between intercultural communicative competence and L2-learning motivation of Iranian EFL learners. *Journal of Intercultural Communication Research*, 42(3), pp. 300–318.
57. Güven, S. (2015). *EFL learners' attitudes towards learning intercultural communicative competence* (Unpublished master's thesis). İhsan Doğramacı Bilkent University, Ankara, Turkey. P. 130.

Г.Ж. ТУРМЕТОВА¹, А.Е. АБДИКАЛИКОВА²✉

¹техника ғылымдарының кандидаты,

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доцент м.а.
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: gulmira.turmetova@ayu.edu.kz

²Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің магистранты
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: aisulu.abdikalikova@mail.ru

ОҚЫТУ ПРОЦЕСІНДЕ TULIPA ТҰҚЫМДАС ӨСІМДІКТЕРДІ МИКРОКЛОНДЫ КӨБЕЙТУ ӘДІСІН ҚОЛДАНУ

Аңдатпа. Мақалада білім беру үдерісінде, сондай-ақ, білім алушылардың ғылыми-зерттеу жұмысы барысында іскерлігін арттыру мақсаты, ұйымдастырушылық-педагогикалық шарты, бағдарламалық-әдістемелік қамтамасыз етілуі қарастырылады.

Қазіргі уақытта көптеген өсімдіктерді көбейту жұмыстарының тиімділігін арттыру үшін заманауи биотехнологиялық әдістер қолданылады. Зерттеуде «Tulipa» тұқымдас «Геснер» сұрыпына жататын ұрықтарды зертханалық жағдайда микроклонды көбейту әдісімен көбейту жұмыстары жасалып, жоғары оқу орнында оқу-әдістеме үдерісінің жүзеге асырылуы қолға алынды.

Мақала жазу барысында шетелдік ғалымдардың аталмыш тақырып аясында жазған еңбектері пайдаланылды. Зертханалық сабақтарда тұқымның морфогенетикалық әлеуеті зерттелді. Білім алушылардың білім деңгейін анықтау үшін эмпирикалық әдіс ретінде сауалнама қолданылды. Таңдалынып алынған тұқымды залалсыздандыру барысында бірнеше стерилизатордың көмегімен өңдеп, тұқымның өсуіне оң әсер етуші стерилизатор таңдалынып алынды. Жаңа өсімдінің қарқынды дамуы үшін қоректік ортаға фитогормондар енгізілді, олардың микропиязшық қабықшаларға бөлінуге әсері мен дамуы, микроөркеннің тамыр түзілу қабілеті зерттелді.

Зерттеу нәтижесінде «Tulipa» тұқымдас «Геснер» сұрыпының көбею технологиясының тиімді жолдары оқу үдерісіне зертханалық сабақ ретінде ұсынылады. Бәсекеге қабілетті білім, білік, дағдысы қалыптасқан, биология саласының мамандарын даярлауда және оқытушыларға зертханалық тәжірибе ретінде ғылыми бағдар бере алады.

Кілт сөздер: Tulipa тұқымдас, Мурасига-Скуга қоректік ортасы, микроклонды көбейту, эксплант, in vitro, вируссыз материал, фитогормон, органогенез.

G.Zh. Turmetova¹, A.E. Abdikalikova²

¹Candidate of Technical Sciences, Acting Associate Professor of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkistan), e-mail: gulmira.turmetova@ayu.edu.kz

²Master Student of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: aisulu.abdikalikova@mail.ru

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Турметова Г.Ж., Абдикаликова А.Е. Оқыту процесінде Tulipa тұқымдас өсімдіктерді микроклонды көбейту әдісін қолдану // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2021. – №4 (122). – Б. 120–128.
<https://doi.org/10.47526/2021-4/2664-0686.11>

*Cite us correctly:

Turmetova G.Zh., Abdikalikova A.E. Oqytu procesinde Tulipa tuqymdas osimdikterdi mikroklondy kobeitu adisin qoldanu [Using the Method of Microclonal Reproduction of the Genus Tulipa in the Learning Process] // Yasau universitetinin habarshysy. – 2021. – №4 (1212). – B. 120–128. <https://doi.org/10.47526/2021-4/2664-0686.11>

Using the Method of Microclonal Reproduction of the Genus *Tulipa* in the Learning Process

Abstract. The article considers the work to improve the skills of students in the educational process, as well as in the course of research work, organizational and pedagogical conditions, software and methodological support.

Today, many plants use modern biotechnological methods to increase the efficiency of reproduction. In the study, the seeds of the genus “Hessner” belonging to the genus “*Tulipa*” were developed in the laboratory, by the method of microclonal propagation, and the implementation of the educational process of the university.

In writing the article, we used the works of foreign scientists on the topic. In the study, the morphogenetic potential of the seed was studied. Questionnaires were used as an empirical method to determine the level of knowledge of students. During the disinfection of the selected seeds were processed with the help of several sterilizers, and a sterilizer with a positive effect on seed growth was selected. For the intensive development of a new shoot, phytohormones were introduced into the nutrient medium, the development and influence on the division into microlubular shells, the root-forming ability of microlubules were studied.

The results of the study are presented as a laboratory lesson in the learning process of effective methods of reproduction technology of the genus “Hessner” of the genus “*Tulipa*”. Competitive knowledge, skills and abilities can provide scientific guidance in the training of specialists in the field of biology and laboratory practice for teachers.

Keywords: *Tulipa* relative, Murasiga-Skuga nutrient medium, microclonal reproduction, explant, in vitro, virus-free material, phytohormone, organogenesis.

Г.Ж. Турметова¹, А.Е. Абдикаликова²

¹кандидат технических наук, и.о. доцента

Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави

(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: gulmira.turmetova@ayu.edu.kz

²магистрант Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави

(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: aisulu.abdikalikova@mail.ru

Применение метода микроклонального размножения рода *Tulipa* в процессе обучения

Аннотация. В статье рассматриваются организационно-педагогические условия, программно-методическое обеспечение, работа по повышению квалификации обучающихся в образовательном процессе, а также в ходе научно-исследовательской работы.

В настоящее время для повышения эффективности работы по размножению многих растений используются современные биотехнологические методы. В исследовании была проведена работа в лабораторных условиях, методом микроклонального размножения семян сорта «Геснер», принадлежащего роду «*Tulipa*», осуществлен учебно-методический процесс вуза. При написании статьи мы использовали работы зарубежных ученых в рамках темы.

В исследовательской работе изучен морфогенетический потенциал семян. Для определения уровня знаний обучающихся в качестве эмпирического метода был использован опросник. В ходе обеззараживания отобранных семян с помощью нескольких стерилизаторов был выбран стерилизатор, положительно влияющий на рост семян. Для интенсивного развития нового побега в питательную среду вводились фитогормоны, изучались развитие и влияние на деление на микролуковичные оболочки, корнеобразующая способность микролуковиц.

Результаты исследования представлены как лабораторные занятия по изучению эффективных путей технологии размножения семян «Геснера» рода «*Tulipa*».

Сформированные конкурентоспособные знания, умения, навыки, могут дать научную ориентацию в подготовке специалистов в области биологии и постановке лабораторного опыта преподавателям.

Ключевые слова: род *Tulipa*, питательная среда Мурасига-Скуга, микроклональное размножение, эксплант, *in vitro*, невирусный материал, фитогормон, органогенез.

Кіріспе

Ғаламдық мәселені шешу, оның ішіндегі өсімдіктердің биоалуантүрлілігін сақтаудың заманауи сатысында жаңаша стратегиялық дамусыз жүру мүмкін емес. Осыған байланысты, соңғы жылдары перспективалық зерттеу бағыты – биотехнология қолға алынды. Бұл жаңа пәнаралық ғылым, қолданыстағы дәстүрлі табиғатты қорғау әдістерін толықтырады, заманауи биотехнологиялық құралдармен өсімдіктерді генетикалық тұрақты басқаруға мүмкіндік береді [1].

Микроклонды көбейту әдісі сау материалды алу, оларды өсіру қазіргі таңда сәндік мақсаттағы өсімдіктерді көбейтуде белсенді қолданылып келеді. Бұл әдіс жыл мезгіліне қарамастан, қажетті мөлшерде сау өсімдік материалдарын алуға мүмкіндік береді [2]. *In vitro* жағдайында қалпына келтірілген өсімдіктер, құнарлы және морфологиялық тұрғыдан қалыпты, сау ұрпақ бергіш қабілетке ие. Микроклонды көбейту протопластты регенерациялау үшін оңтайлы, жасуша дақылдары мен ұлпалар жүйесін көбейту үшін тиімді және репродуктивті жолы [3].

Осындай әдіспен көбейту үшін «*Tulipa*» тұқымдасы алынды. Бұл тұқымдастың түрлері негізінен Батыс Португалиядан бастау алып, батыстан-шығысқа қарай, Солтүстік Африканың бөлігімен қоса, Еуразияның бүкіл континентінен оңтүстік-шығыс аймақтағы Жапония аралдарына дейінгі аралықты қамтиды [4]. *Tulipa* тұқымдасының жиі шоғырланған аумағы – Орталық Азия елдері, ондағы Ауғанстан, Иран және Қазақстан [5, 6, 7]. Қызғалдақ жазы ыстық, құрғақ және қысы суық, жауын-шашын көктем мен күз мезгілдерінде аз түсетін аудандарда өседі. Барлық қызғалдақтар эпемеройдтар. *Tulipa* тұқымдасы (қызғалдақ) – гүл өсірушілердің алғашқы тізімінде тұрған мәдени өсімдік. Бұл олардың жоғары сәндік қасиеттерімен және биологиялық ерекшеліктерінің кешеніне байланысты, бағбандар үшін қолайлы болып табылады, себебі гүл жабық және ашық далалы жерлерде өсе береді [8].

Гүлді өсімдіктерді клонды микрокөбейтуде бірқатар артықшылықтарға ие. *In vitro* әдісімен көбейту арқылы біз аязға, ыстыққа төзімді, күшейтілген базальді өсімділері бар гүл бүршіктер, вируссыз эксплант ала аламыз. *Tulipa* тұқымдасын өсіру арнайы жасанды қоректік орта дайындап, өсіріледі. Клондық көбейтудің басты артықшылығы *in vitro* жағдайында қызғалдақ өсімдіктерін көбейту, генетикалық біртекті вируссыз материалды алуға қол жеткізу үшін *Tulipa* тұқымдасының пиязшықтары мен тұқымдарын алдын ала аурудан сақтау үшін, стерилизатормен залалсыздандырып алады. Клонды микрокөбейту бірнеше сатылардан тұрады.

1. Донор өсімдікті табу, экспланттарды оқшаулау және өсіп келе жатқан пияшықтың, тұқымның стерильді түрін алу;
2. *In vitro* жағдайында қол жеткізген эксплантты арттыру;
3. Көбейтілген эксплантты тамырландыру;
4. Пробиркада өсірілген өсімдіктерді топырақ жағдайына трансплантациялау және жасанды климаттық жағдайларға бейімдеу [9].

Табиғаттағы биоалуантүрлілік пен флораны зерттеу, сонымен қатар оны сақтап қалу, биология ғылымының қазіргі таңдағы басты міндеті. Қазақстан флорасына тиесілі, эндемикті, *Tulipa* тұқымдасына жататын түрлер жылдан-жылға азайып, жойылу қаупі үстінде. Оның генетикалық қорын сақтап қалу маңызды. Осы тұрғыда, өсімдіктердің

генофондын, олардың биологиялық табиғи генін сақтап қалуда, биотехнологияда түрлі әдістер дамып жатыр.

Зертханалық сабақ барысында микроклонды көбейту әдісі арқылы *Tulipa* тұқымдасымен жұмыс жасау білім алушыларды ғылымға деген қызығушылықтары мен көзқарастарының өзгеруіне үлкен әсерін тигізбек. Осы жағдайды ескере отырып, елімізде гүл шаруашылығын дамытып, микроклонды көбейту әдісі арқылы, *Tulipa* тұқымдасының вируссыз түрлерін алудың теориялық және практикалық негіздерін жасау жоспарланып отыр.

Зерттеу жұмысы барысында төмендегі міндеттерді басты назарға алдық:

- In-vitro әдісі арқылы қолайлы орта құрамы мен қажетті жағдайларды анықтау;
- *Tulipa* тұқымдасының тұқымымен эксплантарды залалсыздандыру кезінде әртүрлі дезинфектанттардың тиімділігін бағалау;
- Зерттеу нәтижелерін оқу үдерісіне ұсыну.

Зерттеу әдістері

Зерттеу әдістемесі морфологиялық зерттеу және биотехнологиялық әдістерге негізделді, соның ішінде микроклонды көбейту әдісі қолданылды. In vitro морфогенез процестерінің жасушадан бастап, әр түрлі сатыларында зерттелуі, өсімдіктерді клондық микрокөбейту технологиясы арқылы көбейтілді. In vitro әдісін қолдана отырып, жыныссыз жолмен бастапқы өсімдікті алу жолы. Клондық микрокөбейту әдісі биотехнологиялық дәстүрлі әдістермен салыстырғанда, көптеген айырмашылықтарға ие. Көбейту кезінде бір меристемадан мыңдаған бағалы өсімдікті алу; жұмыстың жыл мезгіліне қарамастан жүзеге асырыла берілуі; өсімдіктерді көбейту барысында уақыттың үнемделуі; дәстүрлі әдісте көбейтілуі қиын өсімдік түрлерін алу; өсіру процестерін автоматтандыру, пробиркалық өсімдіктерді төмен температура жағдайында ұзақ уақыт сақтау мүмкіндігі бар [10]. Өсімдіктің әр түрлі мүшелері мен тіндерінің морфогенетикалық әлеуеттерін зерттеу, көбеюдің оңтайлы сызбасын, әдісін және жағдайларын анықтауға мүмкіндік береді.

Асептикалық жағдайдағы жұмыста, қоректік орталар мен отырғызылатын материалдарды залалсыздандыру сәйкесінше жүргізілді [11].

Тұқымдарды этанол, сутегі асқын тотығы ерітінділерінде және кезегімен диацид пен күміс нитратының ерітінділерінде залалсыздандырылды. Оқшауланған эмбриондар гормонсыз Мурасига және Скуг ортасына отырғызылды, концентрацияда тиамин, пиридоксин, никотин және аскорбин қышқылдарымен 1,0 мг/л толықтырылған. In vitro жағдайда өсімдіктерді өсіруде қарқындылығы 10^3 лк жарықтандырып, 16 сағаттық фотопериодта, ауа температурасы 10–26°C және 70% салыстырмалы ылғалдылықта тұрады. Тұқымдарды екі ай бойы MS ортасында өсірілді, содан кейін қоректік ортаға өсу реттегіштерді қосу арқылы жұмыс жүргізілді.

Талдау мен нәтижелер

Тәжірибе жұмысы оқу-тәжірибелік алаңын қалаптастыру үшін білім алушылардың оқыту әдістемесін зерттеу нәтижелері негізінде Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті «Биология» кафедрасында орналасқан «Биотехнология» зертханасында іске асырылды. Тәжірибе жұмысына «Биология» мамандығының «ЖБИ-711» тобының 20 білім алушы қатысты. Зерттеу нәтижелері тәжірибеге дейін және кейін деп жіктелді.

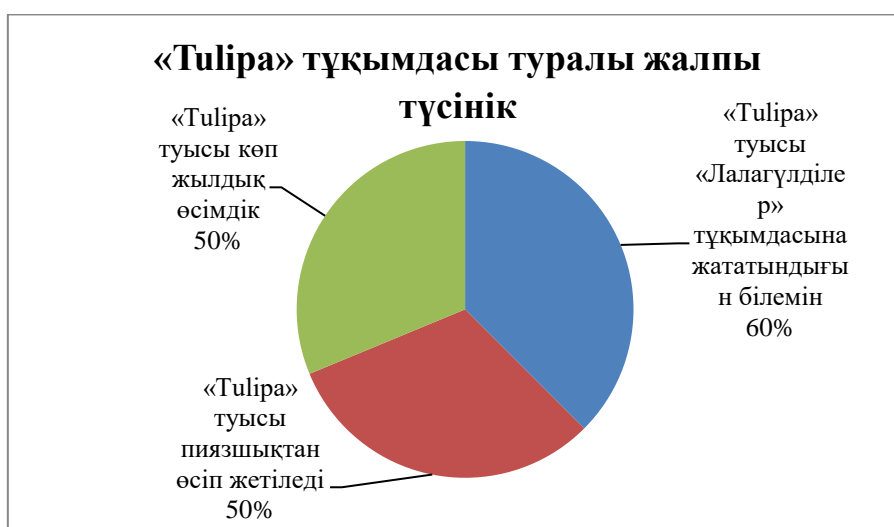
Зерттеу жұмысына дейінгі бөлімде біз білім алушылардан «*Tulipa*» тұқымдасы туралы білім деңгейлерін анықтауға бағытталған 4 бөлімнен, 12 сұрақтан құралған сауалнама алдық. Сауалнама арнайы платформа арқылы жасалынды. Білім алушыларға қолайлы болуы үшін онлайн сілтеме арқылы алынды.

Сауалнамада төмендегі бөлімдер бойынша сұрақтар болды:

- Тұлғалық мәліметтер;
- «Tulira» тұқымдасы туралы жалпы түсінік;
- «Tulira» тұқымдасын өсіру;
- «Tulira» тұқымдасын көбейту.

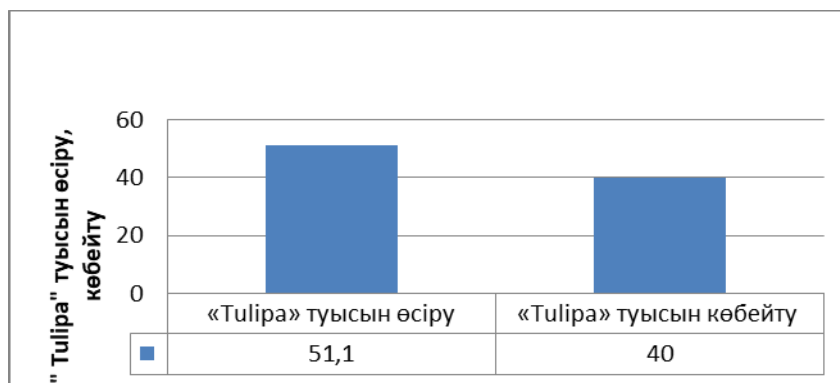
Сауалнамаға жалпы жиыны 20 білім алушы (респондент) қатысты. Оның ішінде 95%-ы жоғары оқу орнының 4-курс білім алушылары, қалған 5%-ы жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру бағдарламаларының білім алушылары болды.

Сауалнаманың «Tulira» тұқымдасы туралы жалпы түсінік» бөлімі бойынша 3 сұрақ 5 түрлі (толық келісемін, келісемін, жауап беруге қиналамын, келіспеймін, толық келіспеймін) нұсқамен ұсынылды. Сауалнаманың нәтижесі бойынша респонденттердің жауабы жоғары көрсеткішті берді (1-сурет). Жауаптар «толық келісемін» нұсқасы негізінде алынды. Яғни, бұл дегеніміз білім алушылардың арасында «Tulira» тұқымдасы туралы түсініктің қалыптасқандығын көрсетеді.

1-сурет – «Tulira» тұқымдасы туралы жалпы түсінік

Сауалнаманың «Tulira» тұқымдасын өсіру, «Tulira» тұқымдасын көбейту білімдері бойынша респонденттердің төмен көрсеткіш анықталған жауаптарын таңдап алдық. Жауаптар негізінде «жауап беруге қиналамын» нұсқасын негізге алдық (2-сурет). Себебі, осы жауаптар негізінде білім алушыларға «Tulira» тұқымдасын зертханалық жағдайда өсіру туралы білім деңгейлерін көтеру үшін зертханалық сабақ жүргізу жоспарлануда.

2-сурет – «Tulira» тұқымдасын өсіру және көбейту бөлімі бойынша білім алушылардың нәтижесі

Сауалнаманың нәтижесінде жоспарланған «Tulipa» тұқымдасына жататын түрді көбейтуде «Биотехнология» зертханасында зертханалық сабақ өткіздік. Білім алушылармен бірге, «Tulipa» тұқымдасының «Геснер» сұрыпының тұқымымен зерттеу жүргіздік. Зертханалық сабақ таңдалынып алынған тұқымдарды залалсыздандыру жұмысымен басталды. Тұқымдар сутегі асқын тотығы, күміс нитраты, диацид, этанол ерітінділерінде залалсыздандырылды. Қолданылған залалсыздандырғыштар, тұқымдардың өміршеңдігіне және көшеттердің кейінгі дамуына әр түрлі әсер етті. Қызғалдақ дәндерін 3% – сутекті асқын тотығы ерітіндісі және 70%-ды этанолмен залалсыздандырғанда, 0,1% диацид ерітіндісі және 0,2% күміс нитратының ерітіндісімен салыстырғанда, оларды залалсыздандыру деңгейі тұқымның өміршеңдігін төмендетті. Тіршілік ету қабілетінің максималды саны (69,8%) және ауру жұқтыру көрсеткішінің минималды саны (2,0%) залалсыздандыратын ерітінділердің қолдану арқылы, яғни тұқымдарды 70% этанолда, 1 мин және 0,1% диацид ерітіндісінде сақтау арқылы қол жеткізілді. Тұқымды диацидте 8 минут ішінде залалсыздандыру керек (1-кесте).

1-кесте – Стерилизаторлардың тұқым тіршілігіне әсері және in vitro көшеттерін дамыту

Стерилизатор, Экспозиция	Өміршеңдігі %	Инфекцияға шалдығу көрсеткіші, %	Бүршіктің орташа ұзындығы, мм	
			30 күннен кейін	60 күннен кейін
70% этанол, 1 мин + 0,1% диацид, 8 мин	69,8	2,0	37,1 ± 0,7	51,4 ± 1,6
70% этанол, 1 мин + 3% H ₂ O, 15 мин	21,3	58,2	29,6 ± 0,5	35,7 ± 0,8
70% этанол, 1 мин + 0,1% диацид, 6 мин	57,6	21,8	20,3± 1,2	47,3 ± 0,9
70% этанол, 1 мин + 0,2% AgNO ₃ . 10 мин	38,0	46,3	18,5 ± 0,6	31,6± 0,7

Тұқымнан өскен өскіндер сутегінің асқын тотығында және этанолмен залалсыздандырылған тұқым өскіні бастапқыда тұқымдарды ерітіндімен залалсыздандыру тәжірибесіне қарағанда қарқынды дамығандығын байқадық. Алайда, 2 ай өткен соң, тұқымды диацидпен залалсыздандырылғаннан кейін, 8 мин экспозициясы сутекті асқын тотығы ерітіндісіне қарағанда ұзақ уақытты алды. Күміс нитратын залалсыздандыратын ерітінді ретінде қолдану, тұқым өміршеңдігін (38,0%) төмендетті, бұл өркеннің баяу дамуына әкелді.

Қызғалдақ тұқымдарына ұйқының терең, күрделі морфофизиологиялық типі тән. Бұл тыныштықтың себебі, эмбрионның дамымауы және өнудің тежелуі күшті физиологиялық механизміне байланысты. Ұрықтардағы эмбрионның дамуы мен өну процесінде физиологиялық тежеу механизмін бір уақытта тоқтатады. Тұқымды қайта дамыту үшін суық стратификацияны қажет етеді. Бұл жағдайды ескере отырып, тұқымдарды +10°C қараңғы, төмен температурада өсірдік. Тұқымның өнуі үшін құрамында минералды тұздар мен дәрумендер бар гормонсыз агар ортасында тұқым өскінін 16 сағаттық фотопериодта одан әрі дамыту үшін 2,0 мг/л БАП қосылған концентрациясында қоректік орта қолдандық.

3 ай өсіргеннен кейін, өскен тұқымнан негізгі дән жарнағы мен микропиязшық қабыршақтарына бөлінді, олар модификацияланған MS ортада 2,5 ай бойы қайта отырғызылады. Микропиязшық қабықшаларының фитогармондарға әсерін, қарқындылығын

бақылау үшін БАП, кинетин, НСҚ және ИСҚ физиологиялық белсенді заттардың әртүрлі комбинациясы мен концентрациясы бар төрт орта нұсқасы сыналды (2-кесте).

2-кесте – Микропиязшық қабықшаларының in vitro-да фитогормон концентрациясының органогенезіне тәуелділігі

Өсу реттегіштер, мг/л	Эксплант бүршіктерінің орта саны, дана	Бүршіктің орташа ұзындығы, мм
БАП 0.2 + НСҚ 0.5	5.7± 0.8	32.4± 0.5
БАП 0.5 + НСҚ	8.1± 0.3	49.6 ±0.8
Кинетин 0.5	4.2± 0.7	20.9± 0.9
Кинетин 0.5 + ИСҚ 2.0	6.9± 0.6	23.7 ±0.7

Білім алушылармен бірге тұқымның жас өскіні 2 аптадан кейін пайда болатынын анықтадық. Бұл процесс бір немесе екі, екі жарым айдан кейін пайда болуы мүмкін. Осы аралықта диаметрі 1,5–2 мм болатын микропиязшықтар дамиды. Органогенез индукциясы біріктірілген кезде ең белсенді, 0,5 мг/л концентрациядағы БАП, НСҚ – 1,0 мг/л және 0,5 мг/л – кинетин, ИСҚ – 2,0 мг/л төрт нұсқасы құрайды. Органогенездің жоғары жиілігі БАП және НСҚ қоректік ортада тіркесімен байқалды, бұл концентрацияда өскен бүршігінің бір сегментінен 3-тен 8-ге дейін жаңа өскін дамығандығын байқадық. Қызғалдақ өсімділерінің таралуымен бір мезгілде БАП ортасында 0,5 мг/л, НСҚ 1,0 мг/л микропиязшық қабыршақтарында өсуі пайда болады. Микропиязшықты қалыптастыру үшін, микро өскіндердің қарқынды жүруі үшін кезеңмен қоректік ортада өсіреміз. ИСҚ 0,5 мг/л концентрациясын, қараңғыда және одан кейінгі уақытта 10–12 апта ішінде +4°C температурада төмендетілген 16 сағаттық фотопериодтық ортада, 8–10 апта аралығында өсіріп, бақылау жүргіздік. Органогенез және каллусогенез сатысы арқылы оқшауланған эмбриондардың мәдениетін қолдана отырып, қызғалдақтың микро өркенін алу жолдарын анықтадық.

Зертханалық сабақ білім алушылардан төмендегідей нәтиже шығарды:

- Білім алушылардың ғылымға деген қызығушылығын оятып, белсенділігін арттырды;
- Зертханалық тапсырмалар арқылы білім алушылар жаңа материалды жақсы меңгереді;
- Өсімдіктерді микроклонды көбейту әдісін меңгеріп, жұмыс жүргізу білім алушылардың таным деңгейін арттырып, оларды ғылым мен шығармашылыққа баулиды.

Қорытынды

Бұл зерттеу жұмысында Tulipa тұқымдасына жататын «Геснер» сұрыпының тұқымын зертханалық жағдайда өсіру және көбейту жолдарын қарастырылды. Қазіргі экологиялық ахуалға байланысты өсімдіктерді қолайлы және қауіпсіз жағдайда өсіру маңызды болып табылады. Осыған байланысты, білім алушылармен жұмыла отырып зертханалық жағдайда Tulipa тұқымдасына жататын «Геснер» сұрыпының тұқымын, микроклонды көбейту әдісі арқылы зертханалық сабақ жүргіздік. Бұл әдіспен жұмыс жасамастан бұрын білім алушылардың арасында сауалнама алынды.

Зертханалық сабақты жүргізу нәтижесі білім алушылардың шығармашылық белсенділігі мен танымдық ойлау қабілетін қалыптастырды. Оқытушы білім алушылармен пікір алмасу, өз ұсынымын дәлелдеу, жұмысты бірлесе жүргізу, сабақты қаншалықты дәрежеде меңгергендігін және бұл процесте бағыт-бағдар беріп, білім алушылар оңтайлы әдіспен бағалады. Білім алушылардың ғылымға деген көзқарастары қалыптасты.

Қорытындылай келе, Tulipa тұқымдасына жататын «Геснер» сұрыпының тұқымын морфологиялық, физиологиялық әл-ауқатын зерттеп, in vitro жағдайында өсіруді жоғары оқу

орнының, «Биология» мамандығы бойынша, «Өсімдік ұлпа культурасы» пәнінің оқу бағдарламасы негізінде оқытуды ұсындық.

Жүргізілген зерттеу жұмыстар нәтижесі және жасалған әдістеме биология саласының мамандарына, оқытушыларға зертханалық тәжірибе қоюда, биотехнология бағыты бойынша көмекші құрал ретінде қолданыла алады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Tkachenko O.V., Evseeva N.V., Bolikova N.V., Lobachev Y.V., Shchyogolev S.Y., Improved potato microclonal reproduction with the plant growth promoting rhizobacteria *Azospirillum* // *Agronomy for Sustainable Development*. – 2015. – Vol. 35. – №3. – P.1167–1174.
2. Jeong Y., Lee H.Y., Kim S.W., Noh Y.S., Seo P.J. Optimization of protoplast regeneration in the model plant *Arabidopsis thaliana* // *Plant Methods*. – 2021. – Vol. 17. – №1. – P. 21.
3. Benson E.E. *Plant Conservation Biotechnology*. E.E. – London, Philadelphia, PA: Taylor & Francis, 2002. – 309 p.
4. Баранова М.В. Луковичные растения семейства Лилейных (география, биоморфологический анализ, выращивание). – СПб.: Наука, 1999. – 229 с.
5. Бочанцева З.П. Тюльпаны: морфология, цитология и биология. – Ташкент: Изд.-во АН УзССР, 1962. – 408 с.
6. Мищенко П.И. Дикие виды *Tulipa* (тюльпан) и *Scilla* Кавказа, Крыма и Средней Азии как материал для культуры // *Труды бюро по прикладной ботанике*. – 1912. – С. 1–23.
7. Силина З.М. Род *Tulipa* // *Декоративные травянистые растения для открытого грунта СССР*. – 1977. – № 2. – С. 221–317.
8. Здруйковская-Рихтер А.И. Культура изолированных зародышей, семяпочек и семян различных плодовых растений и аспекты ее применения в прикладных целях // *Сельскохозяйственная биология. АН СССР*. – 1985. – №3. – С. 56–67.
9. Оразбаева Г.К., Хасанов В.Т., Исаков А.Р., Швидченко В.К. Клональное размножение растений черной смородины (*ribes nigrum* L.) *In vitro* // *Вестник науки КазАТУ им. С.Сейфуллина*. – 2012. – №1 (72). – С. 115–124.
10. Шевелуха В.С., Калашникова Е.А., Дегтярев С.В. *Сельскохозяйственная биотехнология*. – Москва: Высшая школа, 2003. – №2. – 496 с.
11. Ахметова А.Ш., Байбурина Р.К., Миронова Л.Н. Влияние регуляторов роста на регенерационную способность тканей органов Тюльпана в культуре // *Агрохимия*. – 2010. – №7. – С. 33–40.

REFERENCES

1. Tkachenko O.V., Evseeva N.V., Bolikova N.V., Lobachev Y.V., Shchyogolev S.Y. Improved potato microclonal reproduction with the plant growth promoting rhizobacteria *Azospirillum* // *Agronomy for Sustainable Development*. – 2015. – Vol.35. – №3. – P. 1167–1174.
2. Jeong Y., Lee H.Y., Kim S.W., Noh Y.S., Seo P.J. Optimization of protoplast regeneration in the model plant *Arabidopsis thaliana* // *Plant Methods*. – 2021. – Vol.17. – №1. – P. 21.
3. Benson E.E. *Plant Conservation Biotechnology*. E.E. – London, Philadelphia, PA: Taylor & Francis, 2002. – 309 p.
4. Baranova M.V. *Lukovichnye rasteniya semeistva Lileinyx (geografiya, biomorfologicheskii analiz, vyrashhivanie)* [Bulbous plants of the Lily family (geography, biomorphological analysis, cultivation)]. – SPb.: Nauka, 1999. – 229 s. [in Russian]
5. Bochanceva Z.P. *Tyul'pany: morfologiya, citologiya i biologiya* [Tulips: morphology, cytology and biology]. – Tashkent: Izd-vo AN UzSSR, 1962. – 408 s. [in Russian]

6. Mishhenko P. I. Dikie vidy Tulipa (tyul'pan) i Scilla Kavkaza, Kryma i Srednej Azii kak material dlya kul'tury [Wild species of tulips (tulips) and skills of the Caucasus, Crimea and Central Asia as a material for culture] // Trudy byuro po prikladnoj botanike. – 1912. – P. 1–23. [in Russian]
7. Silina Z.M. Rod Tulipa // Dekorativnye travyanistye rasteniya dlya otkrytogo grunta SSSR. [Decorative herbaceous plants for the open ground of the USSR]. – 1977. – №2. – P. 221–317. [in Russian]
8. Zdruikovskaya-Rihter A.I. Kul'tura izolirovannyx zarodyshei, semyapochek i semyan razlichnyh plodovyh rastenii i aspekty ee primeneniya v prikladnyh celyah [Culture of isolated embryos, ovules and seeds of various fruit plants and aspects of its application for applied purposes]. // Sel'skohozyajstvennaya biologiya. AN SSSR. – 1985. – №3. – P. 56–67. [in Russian]
9. Orazbaeva G.K., Hasanov V.T., Iskakov A.R., Shvidchenko V.K.. Klonal'noe razmnozhenie rastenii chernoj smorodiny (ribes nigrum I.) In vitro [Clonal reproduction of black currant plants (ribes nigrum I.) In vitro] // Vestnik nauki KazATU im. S.Seifullina. – 2012. –№1 (72) – P.115-124. [in Russian]
10. Sheveluha V.S., Kalashnikova E.A., Degtyarev S.V. Sel'skohozyaistvennaya biotehnologiya [Agricultural biotechnology]. – Moskva: Vysshaya shkola, 2003. – №2. – 496 p. [in Russian]
11. Ahmetova A.Sh., Baiburina R.K., Mironova L.N. Vliyanie regulyatorov rosta na regeneracionnyuyu sposobnost' tkanei organov Tyul'pana v kul'ture [The effect of growth regulators on the regenerative ability of tissues of Tulip organs in culture] // Agrohimiya. – 2010. – №7. – P. 33–40. [in Russian]

ТАРИХ, САЯСАТТАНУ

ӘОЖ 930; МҒТАР 03.20;03.81;21.15
<https://doi.org/10.47526/2021-4/2664-0686.12>

Д. МҰСТАПАЕВА

*тарих ғылымдарының кандидаты, доцент**Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: dildash.mustapaeva@ayu.edu.kz*ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ КЕСЕНЕСІНІҢ XII ҒАСЫРДАҒЫ ҚҰРЫЛЫМЫНЫҢ
ЗЕРТТЕЛУІ

Аңдатпа. Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің құрылымы, салыну кезеңдері туралы деректер уақыт пен зерттеу жұмыстарының нәтижесінде қалыптасып, ғылыми айналымға енді. XIV ғ. Әмір Темірдің бұйрығымен салынды деген пікірге негізделіп айтылып келген тұжырымдар XX ғ. тарихи-археологиялық жұмыстар, жөндеу жұмыстары кезінде табылған материалдар негізінде кесененің XII ғасырда Қабірхана, мешіт бөлмесінен тұрған құрылыс болғанын айғақтайды. 1923 жылғы жөндеу жұмыстары, 1928 жылғы археологиялық зерттеу жұмыстары, 1938–1939 жылдардағы жөндеу жұмыстары, 1950-ші жылдардағы сәулеттік, археологиялық зерттеу жұмыстары, 1997 жылдағы археологиялық зерттеу жұмыстары Ахмет Ясауи кесенесінің қалыптасу, салыну кезеңдері туралы хронологиясының белгілі бір жүйесінің қалыптасуына негіз болды. Ғалымдардың жылдар бойы зерделеген, талдаған зерттеулер нәтижелері, кесененің шатырынан табылған көне құрылыс материалдары кесене құрылымының қалыптасуының бірнеше кезеңін көрсетіп берді. Қожа Ахмет Ясауи кесенесі орналасқан аумақ бірнеше ғасырлар некрополь болғаны, ол жердегі жерлеу орындары, жерлену әдістері мен заттарына қарай талданғаны, кесененің, оның аумағының даму кезеңдері туралы ғылыми зерттеулер қарастырылды.

Көне құрылыс кезеңінің материалдары, ғылыми зерттеулер нәтижелері Әзірет Сұлтан кесенесінің салынуы тек XIV ғасырдың екінші жартысымен мерзімделмейтінін дәлелдеген. Осы тұрғыдан алғанда бұл жер Әмір Темір ғимаратты салуға дейін, ғасырлар бойы зиярат орны болған, рәсімдер орындалған киелі жер болғаны тұжырымдалады.

1997 жылғы ғылыми зерттеулердегі табылған материалдар көне құрылыстардың болғанын айғақтаған. XII ғасырда сол кезеңге тән ғимарат болған, екі ғасырдан соң Әмір Темір бар ғимарат үстінен оған үйлестіре отырып, түрлі қызмет атқаратын бөлмелер жүйесін салдырған.

Мақалада кесененің қалыптасу кезеңіне байланысты ғылыми зерттеулер нәтижесі, көне құрылыс кезеңінен қалған кесене орны туралы зерттеулер жайында мағлұматтар берілді.

Кілт сөздер: Қожа Ахмет Ясауи, кесене, қабірхана, мешіт бөлмесі, терракота, зерттеулер, сәулет.

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Мұстапаева Д. Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің XII ғасырдағы құрылымының зерттелуі // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2021. – №4 (122). – Б. 129–138. <https://doi.org/10.47526/2021-4/2664-0686.12>

***Cite us correctly:**

Mustapaeva D. Qozha Ahmet Iasaui kesenesinin XII gasyrdagy qurylymynyn zerttelui [Study of the Structure of the Mausoleum of Khoja Akhmet Yassawi of the XII century] // *Iasaui universitetinin habarshysy*. – 2021. – №4 (122). – B. 129–138. <https://doi.org/10.47526/2021-4/2664-0686.12>

D. Mustapayeva

*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: dildash.mustapayeva@ayu.edu.kz*

Study of the Structure of the Mausoleum of Khoja Akhmet Yassawi of the XII century

Abstract. As a result of research works, information about the structure and stages of construction of the mausoleum of Khoja Akhmet Yassawi was collected and introduced into the scientific discourse. It is commonly known that the mausoleum was built by order of Emir Timur in the XIV century, however on the basis of materials found during the historical, archaeological, as well as repair work, it was established that in the XII century there already was a facility consisting of the premises of the Tomb and mosques. Repair works in 1923, archaeological research in 1928, repair work in 1938–1939, as well as architectural and archaeological research in the 1950s and archaeological research in 1997 formed the basis for establishing of certain chronology of the structure and stages of construction of the mausoleum of Akhmet Yassawi. The results of many years of study and analysis by scientists of ancient building materials found on the roof of the mausoleum indicate several stages in the construction of the mausoleum. The article examines scientific research about the necropolis, which was located on the territory of the mausoleum for several centuries, the places and order of burials, as well as the stages of development of the mausoleum and the area around it.

Upon the scientific study of the materials of the ancient structure, it was proved that the construction of the Azret Sultan mausoleum dates back not only to the second half of the XIV century. From this point of view, it is concluded that this place, even before the construction of the building by Emir Timur, for centuries was a holy place for pilgrimage and rituals.

It has been established that the materials found during scientific research in 1997 refer to an ancient structure. In the XII century, there was a building of that era, over which, two centuries later, by order of Emir Timur, a system of premises for various purposes was built in compliance with the existing structure.

The article provides data and conclusions of scientific research of the stage of the formation of the mausoleum, as well as the area of the mausoleum at the site of the ancient structure.

Keywords: Khoja Akhmet Yassawi, mausoleum, tomb, the premises of the mosque, terracotta, research, architecture.

Д. Мустапаева

*кандидат исторических наук, доцент
Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: dildash.mustapayeva@ayu.edu.kz*

Исследование строения мавзолея Ходжи Ахмеда Ясави XII века

Аннотация. В результате исследовательских работ были собраны и внесены в научный оборот сведения о возведении, этапах строительства мавзолея Ходжи Ахмеда Ясави. Как известно, мавзолей был построен по приказу Эмира Тимура в XIV веке, однако уже в XX веке на основе материалов, найденных во время историко-археологических, а также ремонтных работ было установлено, что в XII веке он представлял собой сооружение, состоящее из помещения Усыпальницы и мечети. Ремонтные работы в 1923 году, археологические исследования 1928 года, ремонтные работы 1938–1939 гг., а также архитектурные и археологические исследования в 1950-е годы, археологические исследования в 1997 году стали основой для выстраивания определенной системы

хронологии сооружения и этапов строительства мавзолея Ахмеда Ясави. Результаты многолетнего изучения и анализа учеными древних строительных материалов, найденных на кровле мавзолея указывают на несколько этапов возведения мавзолея. В статье рассматриваются научные исследования о некрополе, который несколько веков находился на территории мавзолея, места и порядок захоронений, а также этапы развития мавзолея и территории вокруг него.

В результате научного изучения материалов древнего строения было доказано, что строительство мавзолея Азрет Султан датируется не только второй половиной XIV века. С этой точки зрения, делается вывод о том, что данное место еще до строительства здания Эмиром Тимуром на протяжении веков было святым местом для паломничества и совершения ритуалов.

Установлено, что материалы, найденные во время научных исследований 1997 года относятся к древнему строению. В XII веке существовало здание той эпохи, над которым спустя два столетия по приказу Эмира Тимура сообразно существующему строению была построена система помещений различного назначения.

В статье приводятся данные и выводы научных исследований этапа формирования мавзолея, а также территории мавзолея на месте древнего строения.

Ключевые слова: Ходжа Ахмед Ясави, мавзолей, усыпальница, помещение мечети, терракота, исследования, архитектура.

Кіріспе

Қожа Ахмет Ясауи кесенесі, құрылысы туралы мәліметтер кесененің көп құрылымды, әр түрлі қызметке негізделген бөлмелерден тұратынын баяндайды. Кесене құрылымы туралы соңғы екі ғасыр көлемінде бірқатар деректерде айтылады.

Қожа Ахмет Ясауи кесенесі көп қызметке негізделген әр түрлі бөлмелерді бірге топтастырып салынған құрылыс ретінде белгілі. Соның ішінде қабірхана, Қожа Ахмет Ясауи жерленген бөлме (1-сурет) және мешіт бөлмесі XII ғасырмен мерзімделген [1, 273-б.].

Сәулет кешеніндегі негізгі бөлме Ахмет Ясауи қабірханасы болып табылады. Бөлме күмбезбен жабылған. Бұл бөлменің солтүстік-батыс тұсында мешіт бөлмесі орналасқан. Мешіт бөлмесі де күмбезді, жарық түсетін саңлаулармен жабдықталған. Он алты терезелі ғимарат болып табылады. Қас бетті, күмбезді және терракоталық материалдарын ғимараттарды салуда қолдану Орта Азияда кең тараған.

Қабірхана бөлмесінде жасыл нефрит тастан жасалған құлыптас қойылған. Осы құлыптас бетін жапқан – *қабіржапқыш (қабірпұш) қазіргі кезге дейін сақталған*. Қабіржапқыштың жоғалмай сақталуында қоғам қайраткері, ғалым Ө. Жәнібековтың еңбегі зор. Кейінгі жылдары қабіржапқышты ғалымдар зерттеп, заттың ислам өнерінің туындысы, жергілікті елдің мәдениетінің көзі екенін тұжырымдады. Түйе жүнінен иіріліп тоқылған матадан жасалған, бетін алтын, күміс жіптермен зерлеп кестелеген, таза жібек мата мен өте жұқа етіп илеген тері бөлшектерінен жапсырмалар тігіліп, өрнектелген қол өнер туындысы.

Жапқыш бетіндегі кестеленіп түсірілген ою-өрнектер кесенедегі өрнектермен сәйкес келеді. Мұндай сәйкестіктің орын алуы кездейсоқтық болмаса керек. Атап айтқанда, Қабірхана күмбезінің жиегі, Қазандық күмбезінің төрт қырлы қабырғасында орналасқан терезенің картушындағы, солтүстік беттің ойығының майоликалық белдемшесіндегі, мешіт бөлмесі михрабының өрнектелуіндегі ирек тәрізді өсімдік өрнегі, қабіржапқыштың жиегіне толығымен айналдыра жібек матамен жапсырма әдісімен кестеленіп тігілген өрнектермен бірдей. Қабіржапқышқа түсірілген араб тілінде жазуы бар.

Мешіт бөлмесі төрт бұрышты (6,4x9,4 м), жарық түсетін он алты терезесі бар, күмбезді құрылыс. Мешіт бөлмесінің ішкі құрылымындағы михраб, мінбердің, сырты күмбезді болуы – ислам дінінің мешіт эстетикасының талабына сай келеді.

Мешіттің михрабы (Мекеге бағышталған мешіт ойығы) құбылаға қараған көгілдір реңде оюланған. Мозаикалар, өсімдік сипатындағы өрнектер түсіріліп, майоликалық тақтайшалармен әрленген. Мұнда Құран сүрелерінен көркемделе түсірілген жазулар сан алуан реңді өсімдік өрнектермен сабақтасып жатыр. Михрабтан сулс қолтаңбасымен, ақ боялармен түсірілген әріптердің, жалатылған алтынның сілемдерін көруге болады.

Сәулет өнерінде ең көп тараған ғимараттарды өрнектеу түрі гипсті өрнектеп сызып әрлеу және күйдірілген кірпішті қаптау болды. XII–XIII ғғ. бояулы керамикалар және сызбалы терракоталар қалыптасты. XIV ғ. бастап бояулы өрнекті мозаика және майолика тарай бастады. Өрнектер мазмұны бойынша өсімдік, геометрияланған, эпиграфикалық-жазу түрінде болып бөлінді. Бағана, тіреулер өрнекті әшекейлермен безендірілді.

Сталактитті күмбездер дамыды. Сталактит – таза өрнектелген гипстің бір түрінен құйылған, күмбездің ішкі бөлшегіне, бұрыштардың қиылысқан бөлігіне, қабырғаларға бекітілген, төбеден сүңгі түрінде салбырап тұратын сипатты бейнелеген әк тұнбасы - сталактиттер тек желкендерді емес сонымен бірге ойықтар, күмбездерді, жартылай күмбездерді әшекейлейтін кең қолданылатын әшекейге айналды.

Ислам өнерінде өрнектерді білімді, рухани дамығын адам түсіне алды. Өрнектің ішкі құрылысы мен мәні Жаратушының жаратылысының терең мағынасын қамтыған. Кеңістік пен уақыттағы шексіздікті бейнелей отырып, мұсылман Жаратушы жаратқан жұмақ бағын ойша шарлады. Өрнектер арқылы Жаратушы жаратқан әлемді сезіну.

Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің мешіт бөлмесіндегі, басқа да бөлмелердегі, жалпы ғимараттағы жазулар, әшекей өрнектер, кірпіштік мозайка, майолика, ойылып, кашиннен жинақталып, өрнектелген жиналмалы мозаика сипатында түсірілген.

Орта Азиядағы сәулеттік ұстындардың шимай өрнектерімен әрленуі бұл бөліктің келесі мағынаға негізделгенін көрсетеді. Атап айтқанда, бұл өмірдің айналымы, табиғаттың айналымы, белгілі бір жүйемен, кезеңмен өтуі, өзгеруі, қозғалысы ретінде түсінген.

Қазақстан территориясында, жалпы Орта Азияда XII ғ. мешіттерді әрлеуде керемет геометрияланған, өсімдік тектес, ганчаға сызып түсірілген жазу сипаттарындағы өрнектер қолданылған.

Ахмет Ясауи кесенесінің бастапқы негізінде екі бөлме тұр. 1922 жылы Туркомстарис Кеңесінің бекітуімен мавзолейді қорғау комиссиясын құру ұсынылды. 1923 жылы кесене төбесінде, шатырында жүргізілген жөндеу жұмыстары кезінде XII ғ. мерзімделген шыңылтырсыз, сызба өрнектермен өрнектелген керамиканың бес сынық бөлігі табылды.

Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарында кесенеде 1922 ж. өлшеу мен фототүсірілім ғана емес, сонымен бірге тарихи-археологиялық зерттеулер жүргізіледі. Ахмет Ясауи кесенесінің іргетасы зерттеліп, зерттеу нәтижесінде көне XII–XIII ғғ. кесененің төбесі ретке келтіріліп, қабырғаларының төменгі жағы жөнделіп, су ағар жүйелері құрылды [2, 31-б.].

Зерттеу әдістері

XII ғ. Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің құрылымы мен ерекшеліктері туралы ғылыми зерттеулер, сәулеттік және археологиялық зерттеу жұмыстарының нәтижелері талданып, салыстырыла қарастырылды. XII–XIV ғғ. кесене құрылымының даму ерекшеліктері және оны зерттеген зерттеулердің нәтижелері салыстыру әдісі, анализ және синтездеу әдістері негізінде талданды. Кесененің қабірхана бөлмесінің солтүстік бет тұсындағы қарахандар дәуірі кезеңінде салынған құрылыстан сақталған қабырға бөлігінің материалдары сол дәуірдегі сәулеттік құрылыс материалдарымен салыстырмалы әдіс қолданыла отырып, сараланды. Көне құрылыс негізін көрсету мақсатында ғылымда қолданылатын тарихи стратиграфия әдісінің қолданылуы тұжырымдалды.

Талдау мен нәтижелер

1928 ж. жөндеу жұмыстары архитектор Н.М. Бачинскийдің жетекшілігімен құдықхана, кітапхана, кіші мешіт бөлмесі және Үлкен Ақ сарайда, Қабірхана бөлмесінде, ішнара төбесінде, күмбез маңында жүргізілген.

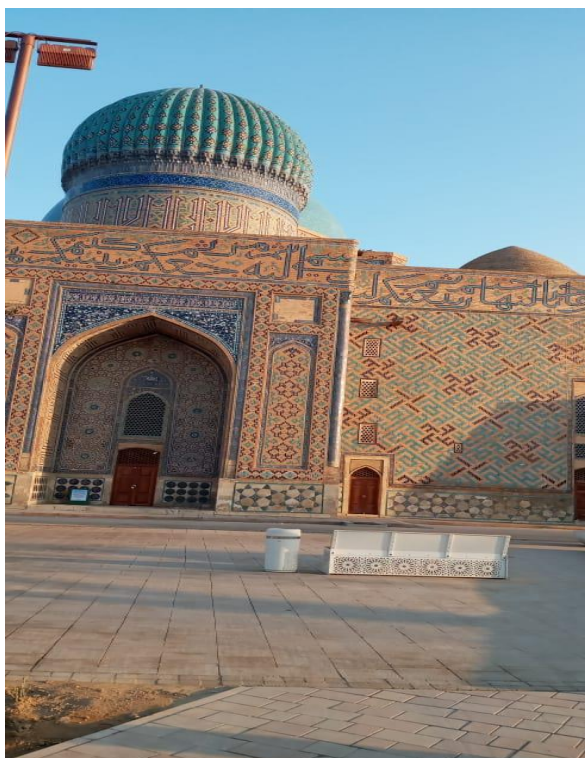
XII ғ. келе жатқан екі бөлме қабірхана, кіші мешіт бөлмесіне де назар аударылды.

1928 жылы кесененің төбесін жөндеу кезінде бірнеше шыңылтырсыз XII ғ. сай келетін кірпіш тақталар табылған. Кесенені жөндеу кезінде табылған дәлелдер бұрын ғимарат орнында мола, көне құрылыстар болғанын айғақтайды. Кешен екі құрылыс кезеңінен өткен, Әмір Темір кезеңінде қазандық жанындағы ғимараттар біріктіріліп, күмбезбен жабылады. Бұрынғы кезеңде қазандық аумағы ашық аула түрінде болған [3, 22-б.].

Жөндеу кезінде табылған құрылыс материалдары – терракота сынықтары 1938–1939 жж. жөндеу кезінде де кездестірілген.

Т.Н. Карумидзе 1952 жылғы жүргізілген жөндеу және қайта қалпына келтіру жұмыстарына жетекшілік етеді. XX ғ. 50-жылдары жүргізілген жөндеу жұмыстары кезінде, іргетас жүргізу кезінде XIV ғ. іргетасымен қатар ертерек кезең XII ғ. құрылыс материалдары табылған, бұл ескерткіштің пайда болу, салыну кезеңі туралы жаңа материалдарды берген еді [4, 146-б.].

XIV ғ. жаңа ғимарат салынған жоқ, кесене салынғанға дейін ішкі ауласы бар құрылыс болған деген тұжырымдар айтылды. Сол кезде кесененің солтүстік батыс тұсында орналасқан мешіт қабырғалары көне құрылыс екені туралы тұжырым жасалды. Ғалымдар кесене орнында Қарахан кезеңінің мавзолейі, оның алдында кең аула ортасында құдық болғанын тұжырымдайды.

1-сурет – Қабірхана бөлмесінің күмбезі. Солтүстік бет.

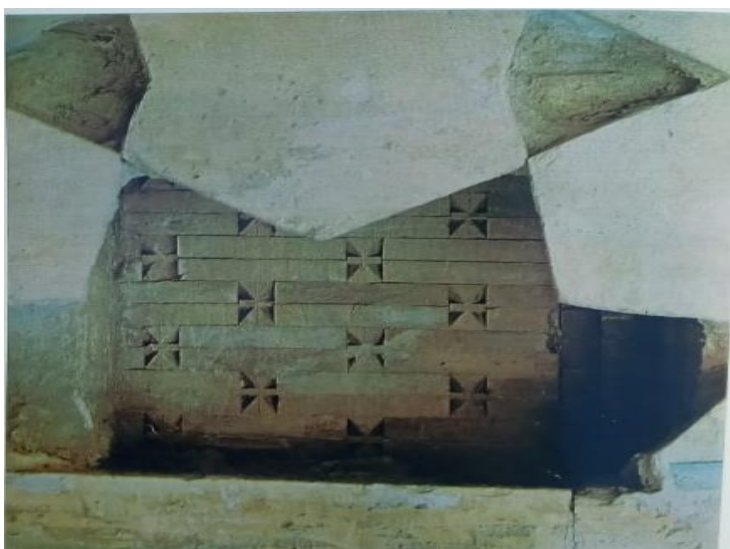
2-сурет – Қабірхана бөлмесі. Ішкі бөлігі.

М.Е. Массон, Б.Н. Засыпкин, Н. Карумидзе, Л.Ю. Маньковская Ахмет Ясауи кесенесінің орнында ерте кезде мола және құрылыстар болғанын айтады. Б.Н. Засыпкин, Т.Ш. Карумидзе зерттеулерінде Ахмет Ясауи кесенесінің XIV ғ. дейін болғанын айғақтайды.

Әмір Темір кезеңінде қас бет және ауланың үстінен күмбез орнатылғаны баяндалады [4, 146-148-бб.].

1950-ші жылғы зерттеулер нәтижесі, Л.Ю. Маньковская зерттеуі XIV ғ. екінші жартысында Әмір Темір бұйрығымен салынған құрылыс бұрын XII ғ. болған ішкі ауласы бар құрылыстар жиынтығына ұластырылып салынған. XIV ғ. бұрын аула болған тұсы Қазандық күмбезімен жабылған деген тұжырымға алып келді [4, 146-б.].

XX ғ. 50-жылдарындағы Л.Ю. Маньковскаяның зерттеуінде сәулеттік жоспардың екі түріне, олардың синтездену негізінде жасалған, яғни XIV соңында XII ғ. екі бөлмелі ғимарат пен XIV ғ. соңында басқа көп бөлмелерді біріктіру негізінде, синтездену процесінде мавзолей кешен қалыптасқанын зерделеген. 1957 жылы XII ғ. тән қаптама қыш қабырғасы кесененің солтүстік қас бетінің батыс тұсындағы 1 шаршы метр аумағынан табылады (3-сурет) [3, 34-б.].

**3-сурет – XII ғ. құрылыс қабырғасы
XIV ғ. Әмір Темір кезеңіндегі құрылыс қабырғасының астынан табылған қабырға бөлігі**

Ахмет Ясауи кесенесінің бұл қабірхана бөлмесінің көне қабырғасы реставрациялау жұмыстарынан соң «тарихи стратиграфия» деп аталған реставрация әдістерінің бірі қолданылып, құрылыстың көне бөлігінің зияратқа келушілердің көруіне мүмкіндік жасалған (4-сурет). Тарихи стратиграфия әдісі қолданыла отырып, Әзірет Сұлтан кесенесінің қабірхана бөлмесінің солтүстік бет тұсындағы арнайы жасалып, көрсетіліп қойылған ойықты атауға болады.

XII ғ. Қожа Ахмет Ясауидің басына тұрғызылған ең алғашқы кесененің қабырғасын келушілерге осылай көру мүмкіндігі жасалған. Көне кесене сыртынан XIV ғ. салынған кесене қабырғалары қапталып қаланып кеткен [5, 30-б.].

Л.Ю. Маньковская мұндай қаптама тақта кірпіштердің XII ғ. ғимараттарды салуда территориялық және тарихи ерекшеліктеріне байланысты әр түрлі нұсқалары болғанын айтады. Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің Қабірхана бөлмесінің сақталып қалған көне қабырғасы сол кезеңнің алдыңғы қатарлы сәулет жетістіктері мен ұсталардың ерекше шеберлігін дәлелдеген құрылыс материалы болды. Ортағасырлық өлшем, кірпіштерді тегістеп, жылтыратып, ойыш әрлеу, қиюын келтіріп қалау өте жоғарғы деңгейде көрініс тапқан [3, 35-б.]. Көне мазар, ханака, медресе және басқа да киелі жерлерде болатын құрылыстармен сол кезеңде ғимарат қоршалуы мүмкін. Кейін мазар қайта құрылып, оған

жаңа бөлмелер салынған. Кесенеден табылған керамикалық құрылыс материалдары кесенені XII ғ. салуда қолданылған материалдар деуге болады [6, 63-б.].

1997 ж. Түркістан археологиялық экспедициясының ғалымдарының зерттеулері, атап айтқанда Қазандық бөлмесіндегі археологиялық қазба жұмыстары бұл мәселені деректермен дәлелдеді. Е.А. Смағұлов, М. Тұяқбаев зерттеулері осыған негіз береді. Ғалымдар зерттеуі Қожа Ахмет Ясауи кесенесі орналасқан аумақ бірнеше ғасырлар некрополь болғаны, ол жердегі жерлеу орындары, жерлену әдістері мен заттарына қарай талданып, некрополь дамуы төрт кезеңге бөлінген [7, 3-б.].

Төрт кезеңнің екінші және үшінші кезеңдері ерте исламдық кезең – IX–XII ғғ. екінші кезеңі, мавзолейдің бірінші кезеңі XII–XIV ғғ. деп бөлінген [8, 18-б.].

XIV ғасырда Әмір Темір кесенені салдырғанда XII ғ. қабірлердің орнының жоғалмауына көңіл бөлген (4-сурет). Ғалымдар зерттеуіне сүйенгенде XII ғ. қабірлер үшін арнайы қуыстар қалдырып кетіп отырған және шырақтар жағылған, яғни шырақханалар болған [7, 9-б.].

4-сурет – Қазіргі кезеңдегі Қабірхана бөлмесінің XII ғ. көне қабырғасының көрінісі

Орта ғасырларда киелі орындарда, мазарларда, жерлеу орындарында міндетті түрде шырақ, шырақхана болған. Мазар жанында құдық болып, ағаштар өсірілген [9, 207-б.].

1997 жылы кесененің Қазандық бөлмесінде жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарында ғалымдар осы жерде, бөлме құрылысы жоқ кезде жерленгендер Ясауи ілімі таралған аймақтардың мәйіт жерлеуде қолданған жерлеу құрылыстарын қолданып жерленгенін айтады [7, 10-б.].

Кесененің батыс тұсында орналасқан асхана бөлмесі де, онда дүйсенбі, жұма күні таратылған халім асы да XII ғ. Ахмет Ясауи кесенесінде орындалған діни рәсімнің жалғасы болған болар деген тұжырым айтуға болады.

Ғалымдар XII ғ. кесене орнында қарахандар кезеңінің құрылысына сай салынған құрылыс құрылымы, аула және құдық болғанын айтады. Орта Азияда ерте заманнан күмбезді мазарлар құрылымы кең тараған.

XI–XII ғғ. Қарахан дәуірінің діни ғимараттары, XIV ғ. Әмір Темір кезеңі, XV–XVIII ғғ. кезеңдердегі діни ғимараттар ислам діни ұстанымдарына сай салынған. Діни құрылыстар өз қызметтеріне қарай ерекшеленеді.

Сәулеттік ғимараттарды салуда жергілікті жердегі материалдар қолданылды (5-сурет). Саз балшық, пахса, шикі кірпіш, т.б. XI–XII ғғ. олардың құрылымы үш бөлікке бөлінгені белгілі. Кейінгі кезеңдерде күйдірілген кірпіштер кең қолданылған. Қаптама көркем тақталар қолдану Қожа Ахмет Ясауи кесенесінде өзінің ерекше көрінісін тапқан. Орта ғасырлық Отырар, Түркістан аумағынның қалалар құрылысындағы діни ғимараттар онда ерекше қала мәдениетінің дамуын көрсетеді [10, 148-б.].

Кесенелер қас бетгі, күмбезді, мұнаралы болып салынып, жерлеу орындарында сағаналар, төртқұлақтар орнатылды [11, 654-б.].

XI–XII ғғ. сәулет құрылыстарында сызбалы, тегістелген кірпіш – архитектуралық терракоталар кең қолданылды. Негізгі материал балшық, саз және ганч болған.

Терракота – күйдірілген саз балшық деуге болады. Осы саз балшықты күйдіру негізінде жасалған керамикалық боялмаған, шыңылтырланбаған, түрлі-түсті саз балшықтан жасалған құрылыс материалдарын қолданған. Орта ғасырларда кесіп өрнек түсірілген терракота Орта Азияда сәулет өнерінде кең қолданылды.

5-сурет – Қабірхана және кіші мешіт бөлмесі

1990-шы жылдары кесенеге жүргізілген реставрациялау жұмыстары бірнеше жылдарға созылған болатын, ол Қазақстан мен Түркия мамандарының бірлескен реставрация жұмыстары еді.

Сол кезеңде 1994 ж. археолог С. Мырзабаевтың кесененің шатырынан көне құрылыс заттары ретінде алып келген сызбалы бояусыз керамикалық тақтаны тапқаны бар еді. Бұл тақта XII ғ. құрылыс материалы ретінде кесененің шатырында болғаны анық.

1923 жылы, 1952-жылдар, 1994-жылдарда кесененің шатырынан, кесенеден табылған бояусыз құрылыс материалдары Қожа Ахмет Ясауи өмір сүріп, дүниеден озған XII ғ. дамыған құрылыс материалдарымен сәйкес келеді.

Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің екі бөлмесі XII ғ. мерзімделеді. Ғылыми зерттеулер, археологиялық зерттеу жұмыстары көрсеткендей қабірхана және кіші мешіт бөлмелері қарахан дәуірі ескерткіштерін салуда қолданылған материалдармен жасалынған.

Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің қабірхана бөлмесінің қабырғаларына төрт ойық бар. Барлық ойықтар, кірер есік тұсындағыдан өзгелері мозайкалық қаптамамен қапталған [12]. Алты ұшты жасыл тақашалар алтынмен әрленген. Ойықтар және күмбездің астындағы барлық кеңістік сталактиттермен әшекейленген.

Қорытынды

XIV ғ. Әмір Темірдің Уақұфтық қолқатында Ахмет Ясауи кесенесіне арнап жер, су, арықтар, халім әзірлеуге азық-түлік бөлу XII ғ. қалыптасқан дәстүрдің сабақтастығы деуге болады.

Әмір Темір Қолхатында XII ғ. болған жер су, арық аттары аталады. Кесененің оңтүстік батыс тұсында орналасқан асхана XII ғ. халім әзірлеуге қолданылған болар. Қожа Ахмет Ясауи кесенесі аумағынан археологиялық қазба кезінде қазандық бөлмесінен табылған заттар, бала ойнайтын асық, құмыралар елдің ежелден келе жатқан заттай мәдениет туындылары және қазіргі кезге дейін ел ішінде кең қолданып, құндылыққа айналған заттары деуге болады.

Кесене жанындағы мазар маңына шырақхана қойылуы, шырақ жағу да ежелгі дәстүрдің жалғастығын көрсетеді. Шырақхананың болуы, шырақ жағу Ахмет Ясауи кесенесінде XIX–XX ғғ. соңына дейін жалғасты. Ахмет Ясауи қабірхана маңына жерленген Баба Самит Жолбарыс хан қабірінің жанында шырақхана болған [2, 56-б.].

Қарахандар дәуірінде қол өнердің әр түрі дамыған еді. Ерекше балшық-саздан құрылыс материалдарын күйдірілген кірпіш, қаптама терракоталар, су құбырларын жасау өркендеді.

XI–XII ғғ. сызбалы және жылтыратылған кірпіш түрлері кең қолданылды. Сол кезеңде күйдірілген, түсті саз балшықтан жасалған сәулеттік терракота кең қолданылды. Мазар, кешендер құрылымы ислам дінінің ереже ұстанымдарына сай дамыды.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Свод памятников истории и культуры Казахстана. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1994. – 368 с.
2. Массон М.Е. Мавзолей Ходжа Ахмеда Ясеви. – Ташкент: Типолит №2 Узполитграфтреста, 1930. – 94 с.; Массон М.Е. Мавзолей Ходжа Ахмеда Ясеви. – Шымкент: Жібек Жолы, 2000. – 64 б.
3. Маньковская Л.Ю. Некоторые архитектурно-археологические наблюдения по реставрации комплекса Ходжи Ахмеда Ясеви в г. Туркестане // Загадки древнего Туркестана. Сборник научных статей. – Алматы: Санат, 1998. – 176 с.
4. Елгин А. Археологические и архитектурные исследования мавзолея Ходжи Ахмеда Ясави: вторая половина XIX в. – середина 1950-х годов (очерки и материалы). – Алматы: Ә.Марғұлан ат. Археологиялық институты ҚК, 2013. – 225 с.
5. Тұяқбаев Қ. Реставрация – жаңғырту өнері. – Алматы: Арыс, 2008. – 68 б.
6. Маньковская Л.Ю. Типологические основы зодчества Средней Азии (IX – начало XX в.). – Ташкент: Фан, 1980. – 161 с.
7. Тұяқбаев М. Түркістанда жерленген тарихи тұлғалар. – Алматы: Атамұра, 2000. – 96 б.
8. Смагулов Е.А., Туяқбаев М.К. Новое в ранней истории некрополя г. Туркестана // ИМНАН РК: Серия общественных наук. – 1998. – №1. – С. 18–25.
9. Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – М.: Наука, 1969. – 331 с.
10. Қожа М. Ортағасырлық Отырар тарихы. – Нұр-Сұлтан: Өрнек, 2017. – 424 б.
11. Ажигали С.Е. Архитектура кочевников – феномен истории и культуры Евразии. (Памятники Арало-Каспийского региона). – Алматы: НИЦ «Ғылым», 2002. – 654 с.

12. Туякбаева Б.Т. Эпиграфический декор архитектурного комплекса Ахмеда Ясави. – Алма-Ата: Онер, 1989. – 176 с.

REFERENCES

1. Svod pamyatnikov istorii i kul'tury Kazakhstana [A set of historical and cultural monuments of Kazakhstan]. – Almaty: Qazaq enciklopediyasy, 1994. – 368 s. [in Russian]
2. Masson M.E. Mavzoley Khodzha Akhmeda Yasevi [Mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi]. – Tashkent: Tipolit N2 Uzpolitgraftresta, 1930. – 94 s.; Masson M.E. Mavzoley Khodzha Akhmeda Yasevi. – Shymkent: Zhibek Zholy, 2000. – 64 b. [in Russian]
3. Man'kovskaya L.Yu. Nekotoryye arkhitekturno-arkheologicheskiye nablyudeniya po restavracii kompleksa Khodzhi Akhmeda Yasevi v g. Turkestane [Some architectural and archaeological observations on the restoration of the Khoja Ahmed Yasawi complex in Turkestan] // Zagadki drevnego Turkestana. Sbornik nauchnykh stat'yey. – Almaty: Sanat, 1998. – 176 s. [in Russian]
4. Yelgin A. Arkheologicheskiye i arkhitekturnyye issledovaniya mavzoleya Khodzhi Akhmeda Yasavi: vtoraya polovina XIX v. – seredina 1950-h godov (oчерki i materialy) [Archaeological and architectural studies of the mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi: the second half of the XIX century – the middle of the 1950-s (essays and materials)]. – Almaty: A.Margulan at. Arheologiyalyq instituty QK, 2013. – 225 s. [in Russian]
5. Tuyakbayev Q. Restavraciya – zhangyrtu oneri [Restoration is the art of modernization]. – Almaty: Arys, 2008. – 68 b. [in Kazakh]
6. Man'kovskaya L.Yu. Tipologicheskiye osnovy zodchestva Sredney Azii (IX – nachalo XX v.) [Typological foundations of Central Asian architecture (IX – early XX century)]. – Tashkent: Fan, 1980. – 161 s. [in Russian]
7. Tuyakbayev M. Turkistanda zherlengen tarihi tulgalar [Historical figures buried in Turkestan]. – Almaty: Atamura, 2000. – 96 b. [in Kazakh]
8. Smagulov Ye.A., Tuyakbayev M.K. Novoye v ranney istorii nekropolya g. Turkestana [New in the early history of the necropolis of Turkestan] // IMNAN RK: Seriya obshchestvennyh nauk. – 1998. – №1. – S.18–25. [in Russian]
9. Snesev G.P. Relikty domusul'manskih verovaniy i obryadov u uzbekov Horezma [Relics of pre-Muslim beliefs and rituals among the Uzbeks of Khorezm]. – M.: Nauka, 1969. – 331 s. [in Russian]
10. Kozha M. Ortagasyrlyq Otyrar tarihy [Medieval history of Otrar]. – Nur-Sultan: Ornek, 2017. – 424 b. [in Kazakh]
11. Azhigali S.Y. Arkhitektura kochevnikov – fenomen istorii i kul'tury Evrazii. (Pamyatniki Aralo-Kaspiyskogo regiona) [Nomadic architecture is a phenomenon of the history and culture of Eurasia. (Monuments of the Aral-Caspian region)]. – Almaty: NITS «Gylym», 2002. – 654 s. [in Russian]
12. Tuyakbayeva B.T. Epigraficheskiy dekor arkhitekturnogo kompleksa Ahmeda Yasavi [Epigraphic decoration of the architectural complex of Ahmed Yasawi]. – Alma-Ata: Oner, 1989. – 176 s. [in Russian]

UDK 94(3); IRSTI 03.09.23
<https://doi.org/10.47526/2021-4/2664-0686.13>**İLHAMİ DURMUŞ***Prof. Dr.**Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
(Türkiye, Ankara), e-posta: ilhamidurmus@gmail.com***YAZILI KAYNAKLAR IŞIĞINDA İSKİTLERİN KÖKENİ ÜZERİNE GÖRÜŞLER**

Özet. Grek kaynakları başta olmak üzere Çin, Pers ve Asur kaynaklarında verilen bilgilerle arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkartılan buluntular İskitlerin tarih ve kültürlerinin aydınlatılmasında önemli bir yer tutmuş ve tutmaya da devam etmektedir. Ancak, Mançurya'dan Macaristan'a Kafkaslar'dan Mısır önlerine kadar tarihte kayda değer gelişmelerde yerlerini alan, "Tarih yapan, ama tarih yazmayan" İskitlerin kimlikleri, yani soy-etnik kökleri de araştırılmaya çalışılmış, onların kökenleri hakkında görüşler ileri sürülmüş ve bilim adamları arasında bir görüş birliğine varılamamıştır. İskitlerin kökenine dair antik kaynaklarda ve arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılan buluntularda yeterli bilgiler bulunmamaktadır. İskit araştırmalarının başlamasıyla birlikte İskitlerin kökeni meselesi de gündeme gelmiş ve çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. E.H. Minns, "Etnografya ile ilgili hiçbir mesele belki de İskitlerin soyu problemi kadar tartışılmadı" demek suretiyle meselenin önemini belirtmektedir. Zihinleri meşgul eden bu mesele üzerinde 18. yüzyıldan günümüze kadar çalışmalar yapılarak, çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bazı otoriteler İskitlerin İranî, bazıları Slav ve bazıları da Ural-Altay ırkına mensup olduklarını belirtmiştir. Buna göre, İranî, Slav ve Ural-Altaylı görüşleri olmak üzere üç farklı bakış açısı ortaya çıkmaktadır. Makalede yazılı kaynaklar ışığında İskitlerin kökeni ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: İskitler, Bozkır, Göçebe Kültürü, Sakalar, Demir Çağı.

Илхами Дурмуш*доктор, профессор**Анкара Хажы Байрам Вели Университети
(Туркия, Анкара қ.), e-mail: ilhamidurmus@gmail.com***Жазба деректер негізінде Скиф тегінің зерттелуі**

Аңдатпа. Грек, Қытай, Парсы және Ассирия деректерімен қатар археологиялық қазба жұмыстарынан алынған олжалар скифтердің тарихы мен мәдениетін зерттеп, зерделеу үшін маңызды болып табылады. Манчжуриядан Венгрияға, Кавказға одан әрі Египетке дейінгі жерлердегі тарихи оқиғаларға қатысып, «тарих жасаған, бірақ жазбаған» скифтердің тегі туралы көптеген ғалымдар зерттеу жұмыстарын жүргізгенмен, өзара ортақ бір пікірге келе алмаған. Скифтердің тегі туралы жазбаша және археологиялық деректер жеткіліксіз болып табылады. Скиф зерттеулері бастала салысымен-ақ скифтердің тарих сахнасына шығуы жөнінде мәселе көтеріліп, әр түрлі пікірлер айтылған. Е.Х. Миннс «этнографияға қатысты бірде-бір мәселе скифтердің тегі сияқты талқыланбады» деп мәселенің қаншалықты түйінді

***Bize doğru alıntı yapınız:**

Durmuş İlhami. Yazılı Kaynaklar Işığında İskitlerin kökeni üzerine görüşler // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2020. – №1 (115). – Б. 139–155. <https://doi.org/10.47526/2021-4/2664-0686.13>

***Cite us correctly:**

Durmuş İlhami. Yazılı Kaynaklar Işığında İskitlerin kökeni üzerine görüşler [Investigation of the Origin of the Scythians According to Written Sources] // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2020. – №1 (115). – Б. 139–155. <https://doi.org/10.47526/2021-4/2664-0686.13>

екендігін атап өткен. Шиеленіскен осы мәселе бойынша XVIII ғасырдан бастап осы күнге дейін зерттеулер жүргізіліп, әр түрлі пікірлер айтылған. Кейбір зерттеушілер скифтердің тегін ирандарға, кейбіреулері славяндарға жатқызса, кейбіреулері Орал-Алтай халықтарына жатады деп мәлімдеген. Келтірілген мағлұматтарға қарағанда, скифтердің тегі туралы үш түрлі пікір бар екендігі аңғарылады. Мақалада скифтердің тегі жазбаша дереккөздер арқылы қарастырылған.

Кілт сөздер: скиф, дала, көшпелі мәдениет, сақтар, темір дәуірі.

Ilhami Durmush

Professor, Doctor

Ankara Hacı Bayram Veli University

(Turkey, Ankara), e-mail: ilhamidurmush@gmail.com

Investigation of the Origin of the Scythians According to Written Sources

Abstract. Greek sources, mainly Chinese, Persian and Assyrian sources revealed by the findings of archaeological excavations in the information given in the elucidation of the history and culture of the Scythians has taken an important place and to keep it continue. Despite the research conducted by many scientists on the origin of the Scythians, who, taking part in historical events from Manchuria to Hungary, from the Caucasus to Egypt, “made history, but did not write it”, there was no consensus among scientists. There is not enough information about the origin of the Scythians in ancient sources and finds unearthed as a result of archaeological excavations. With the beginning of Scythian studies, the issue of the origin of the Scythians was also raised and various opinions were put forward. E.H. Minns states the importance of the issue by saying that “no issue related to ethnography has perhaps been discussed as much as the problem of the ancestry of the Scythians”. On this issue, which keeps minds busy various opinions have been put forward by carrying out studies from the XVIII century to the present day. Some authorities have stated that the Scythians belonged to the Iranian, some to the Slavic, and some to the Ural-Altai race. Accordingly, three different points of view arise – the Iranian, Slavic and Ural-Altai views. The article discusses the origin of the Scythians in the light of written sources.

Keywords: scythian, steppe, nomadic culture, Saki, Iron Age.

Ильхами Дурмуш

доктор, профессор

Университет Анкара Хаджи Байрам Вели

(Турция, г. Анкара), e-mail: ilhamidurmush@gmail.com

Исследование происхождения скифов по письменным источникам

Аннотация. Наряду с греческими, китайскими, персидскими и ассирийскими данными, находки из археологических раскопок имеют важное значение для изучения истории и культуры скифов. Несмотря на проведенные многими учеными исследования происхождения скифов, которые, принимая участие в исторических событиях от Маньчжурии до Венгрии, от Кавказа до Египта, «творили историю, но не писали ее», не было достигнуто консенсуса среди ученых. Письменные и археологические данные о происхождении скифов являются не достаточными. С того момента как начались исследования скифов, были подняты вопросы об их происхождении и были высказаны различные мнения. Е.Х. Миннс отмечает важность этого вопроса, говоря, что: «Ни один вопрос, связанный с этнографией, возможно, не обсуждался так же, как проблема происхождения скифов». По этому вопросу, который занимает умы, в ходе исследований, проведенных с XVIII века по наши дни, были выдвинуты различные мнения. Некоторые ученые утверждали, что скифы принадлежали к иранам,

некоторые – к славянам, а некоторые – к урало-алтайским народам. Соответственно, возникают три различные точки зрения о происхождении скифов. В данной статье происхождение скифов рассматривается в свете письменных источников.

Ключевые слова: скифы, степь, кочевая культура, саки, железный век.

Giriş

İskitler Atlı Kavimler Medeniyeti'nin önemli bir halkasını oluşturmaktadır. Onlar Bozkır kavimleri arasında gerek siyasi tarihleri, gerekse kültürleri bakımından önemli bir yer tutmaktadır. İskitler bin yılı aşkın bir zaman tarih sahnesinde kalabilmeyi başaran ender kavimlerden biridir. Onlar Çin seddinden Tuna nehrine kadar çok geniş sahaya yayılmış olup, bırakmış oldukları kültürel miras bakımından “Kurgan Kültürleri”nin temsilcileri arasında önemli bir yere sahiptirler [1, 9-s.].

İskitler geniş sahaya yayılmanın doğal bir sonucu olarak çeşitli kavimlerin kaynaklarında yer almaktadırlar. Grek kaynaklarında Skythai, Asur kaynaklarında Aşguzai, Pers kaynaklarında Saka ve Çin kaynaklarında Sai tabiri bu hareketli konar-göçerler için kullanılmıştır [1, 9-s.]. Pers kaynaklarında bu konar-göçerlerin Saka tigrakhauda, Saka tiay para daray ve Saka haumavarga olmak üzere üç grubundan söz edilmektedir [2, 158-s.]. Persler ülkelerinin kuzeydoğu, kuzey ve kuzeybatı tarafındaki gelişmeleri yakından bildiklerinden hareketli bozkır kavimlerini de yakından tanıyorlardı. Konar-göçerlerin adlarıyla ilgili verdikleri bilgiler meselenin hallini kolaylaştırmaktadır. Buradan Saka tiay para daray, yani denizin ötesine geçmiş olan Sakalar, Karadeniz İskitleri ile aynı kavime işaret etmektedir [1, 29-s.]. Zaten Persler bütün İskitleri Sakai, yani Saka olarak tanıyorlardı [3, 64-s.]. Bu bilgi İskit- Saka aynılığı açısından önem taşımaktadır. Böylece Karadeniz İskitlerini Sakaların Pers ülkesinin kuzeyinden batıya geçen batı grubu olarak düşünebiliriz. Bundan böyle kullanacağımız İskit kelimesi geniş bozkırlara yayılmış konar- göçerler içindir.

Grek kaynakları başta olmak üzere Çin, Pers ve Asur kaynaklarında verilen bilgilerle arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkartılan buluntular İskitlerin tarih ve kültürlerinin aydınlatılmasında önemli bir yer tutmuş ve tutmaya da devam etmektedir. Ancak, Mançurya'dan Macaristan'a Kafkaslar'dan Mısır önlerine kadar tarihte kayda değer gelişmelerde yerlerini alan, “Tarih yapan, ama tarih yazmayan” İskitlerin kimlikleri, yani soy-etnik kökleri de araştırılmaya çalışılmış, onların kökenleri hakkında görüşler ileri sürülmüş ve bilim adamları arasında bir görüş birliğine varılamamıştır.

İskitlerin kökenine dair antik kaynaklarda ve arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılan buluntularda yeterli bilgiler bulunmamaktadır. İskit araştırmalarının başlamasıyla birlikte İskitlerin kökeni meselesi de gündeme gelmiş ve çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. E.H. Minns, “Etnografya ile ilgili hiçbir mesele belki de İskitlerin soyu problemi kadar tartışılmadı” [4, 35-s.] demek suretiyle meselenin önemini belirtmektedir. Zihinleri meşgul eden bu mesele üzerinde 18. yüzyıldan günümüze kadar çalışmalar yapılarak, çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bazı otoriteler İskitlerin İranî, bazıları Slav ve bazıları da Ural-Altay ırkına mensup olduklarını belirtmiştir. Buna göre, İranî, Slav ve Ural-Altaylı görüşleri olmak üzere üç farklı bakış açısı ortaya çıkmaktadır.

Araştırma Yöntemi

Makale yazımı sırasında Türkçe ve Yabancı kaynaklardan yararlanılmıştır. Bu kaynaklar Türkiye ve yurt dışındaki kütüphanelerden temin edilmiştir. Makalenin konusu İskitlerle ilgili olduğundan Herodotos, Strabo gibi Antik Çağ yazarların kitapları da dikkate alınmıştır. Söz konusu kaynaklarda geçen bilgiler tasnif edilerek sistematik bir şekilde aktarılmıştır. İskitlerin kökeniyle ilgili ifade edilmiş olan birçok görüş karşılaştırılmış ve netice itibarıyla İskitlerin Ural-Altaylı olduğu kanısına varılmıştır.

Sonuçlar ve tartışmalar

İranîlik Görüşü

İskitlerin kökeni meselesi ortaya atılınca, ileri sürülen görüşlerden birisi İskitlerin İranî bir kavim olduğudur. 19. yüzyılda Zeus, Müllenhoff, Tomaschek, Fressel ve Wilser'in çalışmaları dikkati çekmektedir. Bu nazariyenin savunucuları İskit ve İran dinini karşılaştırarak, bu iki din arasında bağlantı kurmaya çalışmıştır. Yine, İskitleri İranî bir kavim olarak kabul eden bilim adamları, onlardan kaldığını ileri sürdükleri kelimelere dayanarak iddialarını ispat etmektedir [1, 60-s.].

20. yüzyılın başlarından itibaren de İskitlerin İranî bir kavim olduğunu ileri süren bilim adamları ortaya çıkmıştır. Bunların başında İraniyatçı Albert Herrmann gelmektedir. Bu bilim adamı Pamir Sakaları olarak adlandırdığı grubun doğu İran kökenli olduğunu dillerinin gösterdiğini ileri sürmektedir [5, 1798-s.]. Kretschmer de İskitlerin bakiyelerinde asıl İran kütesinin bulunduğunu ve İskitlerle İranlılar arasında kültürel yakınlık bulunduğunu belirtmektedir [6, 925-s.]. Junge ise, Sakalarla Perslerin yakın akraba kavim olduklarını [7, 6-s.] ve dolayısıyla Hint Avrupalılarını [7, 9-s.] kabul etmektedir. Von der Osten de adı çok defa zikredilen İskitlerin çoğunluğunun Hint Avrupalı soydan oluştuğunu belirtiyor. Avrasya bozkır kuşağı içinde büyük hareketlerle daima başka ırka mensup grupların da bir göç dalgası oluşturduklarının ortaya çıktığını vurgulayarak, bu durumda böylece Türk topluluklarının da karışmasının söz konusu olabileceğini ileri sürüyor [8, 71-s.], Potratz [9, 17-s.] ve Rostovtzeff [10, 60-s.] İskitlerin İranî bir kavim olduğu görüşünü ileri sürüyorlar. Grousset de "Özel adlar biliminin de gösterdiği gibi İskitler İran ırkına mensupturlar" diyerek, onların Hint Avrupalı bir kavim olduklarını kabul ediyor [11, 24-s.].

Bu görüşler İskitlerin dili ve dini ele alınarak ileri sürülmektedir. İskitlere ait olduğunu belirttikleri bazı isimleri dikkate alarak ve İskit diniyle İranlıların dinini karşılaştırarak, İskitlerin İran soyundan olduğunu ileri sürmektedirler. Oysa elde ettikleri az sayıda malzemeyle ve İskit diniyle İranlıların dinini karşılaştırmakla Çin seddinden Tuna nehrine kadar yayılmış olan İskitlerin kökenini belirlemek ve onların Hint Avrupalı bir kavim olduğunu ileri sürmek ilmi gerçeklere uymamaktadır [1, 61-s.].

Slavlık Görüşü

Bu görüşe göre İskitlerin Slav ırkına mensup oldukları kabul edilmektedir. Bu fikir Slav memleketlerinde revaçtadır. Bu görüşü savunanlar Ruslardır. Ruslar daima İskitlerden Slavlıkları ispat olunmuş gibi bahsetmektedir. Halbu ki Herodotos ve Hippokrates'in eserlerinde Slavlık tezini destekler bir tek delil bulmak imkânı bile yoktur.

Slavlık tezini ileri sürenlerden birisi İ.E. Zabelin'dir. Zabelin Herodotos'un eserinden ziyade Kul Oba'da bulunmuş İskit vazolarındaki resimlerden hareketle İskitlerin Slavlığını ispat etmeye çalışmıştır. Bu resimlerdeki elbiseler ile Rusların elbiseleri arasında bağlantı kurmaya gayret etmiştir. Mannert ve Cuno gibi bazı bilim adamları da ikna edici deliller getirememeksizin, İskitleri Slavların ataları olarak görmüşlerdir [6, 923-s.]. Grigoriev, İlovaiski gibi bazı Rus bilim adamları da onların Slav kökenli olmaları gerektiğini ileri sürmüştür [12, 22-s.].

Bu görüşü destekleyecek hiç bir yazılı kaynak bulunmadığından ve son derece de keyfi olarak değerlendirilen arkeolojik buluntulardan da sağlıklı bir sonuç alınamayacağından, ilmi temeli en tutarsız olan görüş İskitlerin Slavlığıdır. Zaten bu nazariye Rus bilim adamları dışında hiç bir bilim adamı tarafından rağbet görmemiştir [1, 62-s.].

Ural-Altaylı Görüşü

İskitlerin hangi ırka mensup olduğu meselesi ortaya çıkaldan bu yana, en kuvvetli görüş İskitlerin asılları itibariyle Ural-Altaylı oldukları görüşüdür. Bu görüş de yaklaşık olarak 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren ileri sürülmeye başlamıştır. Bu tezin en meşhur taraftarı olarak, B.G. Niebuhr bilinmektedir.

Niebuhr, Herodotos'un eserini gayet tarafsız bir yöntemle inceledikten sonra, İskitlerin Tatar veya Moğol kavimlerinden oldukları fikrini ileri sürmüştür. Dayandığı esas, İskitlerle Tatarların örf ve adetlerindeki benzerliklerdir. Bu fikri meşhur Yunan tarihi araştırmacılarından Grote de aynen

kabul etmiştir [13, 240-s.]. Niebuhr ve Grote'den sonra İskitlerin Moğolluğu tezini Neumann takviye etmiştir. Kiepert ise, Orta Asya'dan Güney Rusya'ya gelen İskitlerin gelenek ve göreneklerinin atlı kavimlerin konar- göçer hayat tarzına uyduğunu belirterek, bunların Moğol ya da Türk-Tatar ırkından olduklarını ileri sürmüştür [14, 343-s.]. Nagy de İskitlerin Ural- Altaylı bir kavim olduğunu belirtmiştir.

Niebuhr'un ileri sürmüş olduğu görüş gitgide daha da çok taraftar bularak, mesele çok yönlü olarak incelenmiştir. Bu araştırmacılar arasında yer alan pek çok meşhur tarihçi, filolog ve arkeolog yaptığı çalışmalarda görüşlerini değişik şekillerde açıklamışlardır. Bunlar arasında meşhur çivi yazısı uzmanı Mordtmann, Saka tigrakhauda ve Saka haumavarga'nın Türklüğünü çivi yazılı metinlere dayanarak ispatlamaya çalışmıştır [15, 277-s.]. Filolojik malzemeleri Türkçe kelimelerle karşılaştıran Kuun da, "Artık belgelerin bolluğu İskitlerin kollektif adının farklı Türk soylarını içerdiğini açıkça gösteriyor" [16, LVII] demekle İskitlerin Türklüğünü kabul etmektedir.

İskitlerin Ural-Altaylı bir kavim olduğu görüşü doğrultusunda 20. yüzyılda da birçok çalışma yapılmıştır. Bunların başında Minns gelmektedir. Minns yazılı kaynakları ve çok sayıda arkeolojik malzemeyi değerlendirerek, onların Hint Avrupai bir kavim olmadıklarını [4, 44-s.], dolayısıyla Ural- Altay ırkına mensup olduklarını kabul etmiştir [17, 187-s.]. Franke de İskitlerin Türklüğü fikrindedir [18, 60-61-s.]. Treidler ise, İskitlerin Oxus ve Jaxartes civarında yaşayanlarını Türk topluluğu olarak görüyor. İskitlerin gelenek ve görenekleri ile fiziki görünümüleriyle Kırgızlar arasında güçlü bağlar kuruyor [19, 303-304, 307-ss.]. Meyer ise, konar- göçerleri genelde İranî olarak görmesine rağmen; Oxus (Ögüz) ve Jaxartes (İnci) nehirleri dolaylarında ve buraların biraz daha kuzeyinde oturan Sakaların vaktiyle bir Türk soyundan olabilecekleri fikrini beyan etmektedir [20, 905-s.]. Huntignford da İskitlerin Asya kökenli, Tatar veya Moğol ırkına mensup olduklarını kabul etmektedir [21, 785-s.]. Ruben ise, İskitlerin dili İran dili olsa bile, onların Herodotos tarafından tasvir edilen adetlerinin İran adetleri olmadığını belirttikten sonra, Herodotos'un onların Dede Korkut'taki gibi Tepe-göz'e benzeyen varlıklara itikatlarını tasvir ettiğini, gözleri kör olan köle hakkındaki hikâyelerin Köroğlu destanlarına geçtiğini vurgulayarak [22, 698-s.], İskitlerin Türk olduklarına inanıyor. Von der Osten ise, İskitleri İranî saymasına rağmen, "Avrasya bozkır kuşağı içinde büyük hareketlerle daima başka ırka mensup grupların da bir göç dalgası oluşturdukları ortaya çıkıyor. Bu durumda Türk toplulukları da söz konusu olmalıydı" [8, 71-s.] diyerek, İskitlerin içerisinde Türk topluluklarının varlığını da kabul ediyor.

İskitlerin Ural-Altaylı olduğunu kabul eden ve bu konuda görüşlerini belirten Türk bilim adamları da vardır. Bunlardan biri, Molla Mehmed El'abeşi'dir. Bu bilim adamı, "Türk uruğlarından ve Dünya'nın büyük eski kavimleri zümresinden biri İskit Türkleri'dir" diyerek, İskitlerin bir Türk kavmi olduğunu kabul ediyor. Arsal ise, antik kaynakları ilmi yöntemle inceleyerek, İskitlerin (Sakalar) Türk olduklarını beyan ediyor [23, 8-s.]. Günaltay da Sakaların Türklüğünü kabul ediyor [24, 349-s.]. İskitlerin Türklüğünü kabul eden Türk bilim adamları arasında Zeki Velidi Togan da bulunmaktadır. Togan, "Zamanımızda İskitlerin menşei ve kültürleri meselesi ile uğraşan E. Minns, H. Treidler ve B. Laufer gibi, ben de bu kavmin hakim tabakasının Türk olduğu kanaatindeyim" dedikten sonra, bunların hayat tarzı, kıyafet ve simaları, adet ve ahlakları hakkında Hippokrates tarafından verilen bilgilerin Hunlar ve Gök Türkler hakkında yazılanlarla aynı olduğunu kabul ediyor [25, 34-s.]. Kırzioğlu da İskitlerin bir Türk kavmi olduğunu aynen kabul ediyor [26, 69-s.]. İskitlerin Türk asıllı olduğunu kabul eden bilim adamlarından birisi de Guboğlu'dur. Bu bilim adamı, İskitlerin Orta Asya ya da Turan'dan Doğu Avrupa'ya göç ederek, tarihte "Scytsi" ya da "İskit" adıyla tanınan "Proto-Türkler" olduğunu belirtiyor [27, 753-s.]. Tarhan ise, İskit araştırmalarının, Kimmerlerinkine nazaran çok daha ileri bir safhada bulunduğunu, aradaki bir takım problemlere ve karşıt hipotezlere rağmen, kökenlerinin Orta Asya'ya bağlandığını ve bunların Türk asıllı olduklarının katıyetle kabul edildiğini belirtmektedir. Arkeolojik materyal ve kaynakların bu tezin ana dayanak noktasını teşkil ettiğini ve diğer görüşleri objektif bir şekilde bertaraf ettiğini de ileri sürmektedir [28, 358-s.]. Ögel de, Orta Asya'daki atlı kavimler için, bazen geniş olarak, Saka yerine İskit deyimini kullanıldığını ve Saka kavim adının yalnızca İndo Cermen Kavimlerini

belirten bir deyim olmadığını, bunların içinde Türklerin ve hatta Moğolların dahi olduğunu kabul etmektedir [29, 186-s.]. Seyidof ise, Sakaların esasını Türk dilli toplulukların oluşturduğunu belirtmekte ve “Türk boyunun, bilhassa Yakutların, Kazakların ve Azerilerin Soy kökünde ve etnik oluşumunda rol oynayan Sakalar, yalnız ve yalnız Türk dilli olmuşlardır” demektedir [30, 39-s.]. Öztuna da Sakaların geniş ölçüde Arî unsurlarla karışmış Türkler olduğunu, Hanedanın ve hakim unsurun Türklüğünü kabul etmektedir [31, 127-s.]. Koca ise, İskitlerin idareci kesiminin ve bazı boylarının Türk olduğu kanaatinde olduğunu belirtmektedir [32, 31-s.]. Durmuş ise, İskitler hakkında bilgi veren yazılı kaynaklar ve doğrudan onların maddi kültür unsurlarını değerlendirmek suretiyle Türklüklerini belirtmektedir. Bu bağlamda adları, dilleri, inançları, gelenekleri ile sanat anlayışlarından hareketle onların Türklüğü lehine sağlam delillere işaret etmektedir [33, 620–627-ss.; 34, 17–29-s.; 35, 95–116-ss.; 36, 185–198-ss.].

İskitlerin Türklüğü

İskitlerin kökenine dair görüşlere baktığımızda, İskitlerin Slav kökenli olduğunu ileri sürenler, onların Slavlığını ortaya koyabilecek sağlam deliller ortaya koyamamaktadır, İskitlerin İranî bir kavim olduğunu ileri sürenler, onların dillerine ait olduğunu belirttikleri bazı kelimelerden hareket ederek, Perslerle İskitlerin dinini karşılaştırarak, İranî bir kavim olduğu kanaatine varmaktadır. Dilleri ve dinlerinin dışında İskitlerin İranî bir kavim olduğuna dair başka delil getirilememektedir. İskitlerin Ural- Altay kökenli bir kavim olduğu kanaatinde olan bilim adamları da yazılı ve arkeolojik kaynakları dikkate alarak, görüşlerini belirtmektedir.

İskitlerin Ural- Altay ırkına mensup bir kavim olduğu ve hatta Türk olduğu tezi de gitgide bilim alanında daha çok taraftar bulmaktadır. Zamanla Orta Asya, Kafkaslar ve Anadolu'nun doğu kesiminde yapılacak arkeolojik kazıların bu kanaati daha da güçlendirmesi ve meselenin hallini kolaylaştırması ihtimal dahilindedir. Şimdilik elde mevcut kaynakların verdiği imkân ölçüsünde İskitlerin ilk yurtlarının, soy efsanelerinin, adlarının, dillerinin, dinlerinin, sanatlarının, gelenek ve göreneklerinin Türklükle ne derece ilgili olduğunu belirtmeye çalışacağız.

İlk Yurtları: İskitlerin anayurdu üzerine ilk tarihi bilgiyi Herodotos vermektedir. Herodotos, "Konar-göçer İskitler, Asya'daydılar; Massagetlerle yaptıkları bir savaştan yenik çıktılar, Araxes ırmağını geçtiler, Kimmerlerin yanına göç ettiler" [3, 119-s.] demektedir. Herodotos, Araxes'i Aral gölünün doğu tarafına akan Jaxartes olarak ifade ediyor ve sonraki yazarların Hazar denizine batıdan aktığını söyledikleri Araxes'i kastetmiyor. Ptolemy yukarıda adı geçen halkı Saka olarak bildiriyor ve doğuya, Jaxartes'in doğduğu bölgeye yerleştiriyor. Bundan dolayı İskitlerin M.Ö. 8. yüzyılda Orta Asya'da bulduklarını ve daha uzakta Bering Boğazı'na kadar konar-göçer toplulukların yayıldığını anlayabiliyoruz [21, 785-s.]. Pers kaynaklarında geçen ve üç Saka grubundan biri olan Saka tiay para daray [2, 158-s.] ise denizin ötesine geçen Sakaları, yani İskitleri gösteriyor. Buradan Pers ülkesinin kuzeyinde doğudan batıya doğru bir göç hareketinin olduğunu anlayabiliyoruz Bu da bir zamanlar İskitlerin bozkırların doğusunda yaşadıklarını, ilk yurtlarının bozkırların doğusunda aranması gerektiğini gösteriyor. Strabon da Sakalarla beraber İskit olarak adlandırılan Asyalı konar-göçer topluluklardan bahsediyor [37, XI, 5.11]. Şüphesiz Herodotos'un verdiği bilgi Strabon'unkinden çok daha fazla değer taşıyor, çünkü Herodotos, Strabon'dan yaklaşık dört asırdan daha fazla bir zaman önce yaşadığından verdiği bilgi çok eskiye aittir.

Yazılı kaynaklardaki bilgileri arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkartılan buluntular da desteklemektedir. İskitlere ait arkeolojik buluntuların daha eski tarihli olanları bozkırların doğusunda ortaya çıkartılmıştır. Özellikle Tuva'da Arzhan kurganı buluntuları İskitlere ait olanları, çeşit bakımından zenginlikleri dikkate alındığında adı geçen kavmin ortaya çıktığı coğrafyaya ışık tutmak ve bu hususta yazılı kaynakları doğrulamak açısından büyük değer taşımaktadır. Çünkü erken İskit kültürüne İskit- Sibiryա kültürü etki etmekte ve bu kültür bozkırlarda M.Ö. 8. yüzyıldan itibaren yayılmaya başlamakta ve bozkırın geniş alanlarında tüm özelliğiyle eksiksiz olarak gelişme göstermektedir [38, 56-s.].

Modern araştırmacıardan bazıları da İskitlerin Asya kökenli olduğu tezini kabul ediyor. Bunlardan Minns İskitlerin Asya kökenli bir kavim olduğunu şu şekilde ifade ediyor: “Elbette,

konar-göçer İskitlerin Asya kökenli olmaları İranlılarla alakalı değildir, fakat onların Ari olmayan köklerini hatıra getirir” [4, 44-s.]. Ancak Minns bu görüşü ortaya attığında henüz bozkırların doğusunda birçok kurgan, özellikle Tuva’da Arzhan kurganı açılmamıştı. Daha bilgiler yeterli değilken böyle bir görüş isabetli bir şekilde mevcut kaynaklardan hareketle ileri sürülmüştü. Arzhan kurganının açılması ve buluntularının değerlendirilmesi İskitlerin ilk yurtlarının Asya içleri olduğunu hatırlatmaktan öte, artık kesinlikle düşündürüyor [33, 621-s.]. Artık İskitlerin Asya kökenli bir kavim olduğu yolundaki görüşler beyan edilmeye daha sonraki zamanlarda da sürmüş ve bilim alanında kabul edilmiştir. Batıda bulunmuş olan görünürdeki yeni bir takım Sibirya’lı unsurların mevcudiyeti de İskitlerin batı Sibirya’lı bir kavim olduğunu ileri süren bilim adamlarının görüşlerini desteklemektedir [12, 623-s.].

Türk ırkının anavatanı Asya’nın orta kısmıdır. Burası doğuda Kadırgan dağlarından, batıda Ural dağları ile Hazar denizi’ne kadar, kuzeyde Sibirya’dan, güneyde Çin, Tibet ve İran ülkelerine kadar uzanan geniş sahadır. Bu sahanın bugün coğrafyacılarca kabul edilen adı Orta Asya’dır. Türkler bu sahalardan bütün Dünya’ya yayılmıştır [23, 3-s.].

Herodotos’un İskitlerin Asya’lı bir kavim olduğunu bildirmesi ve arkeolojik buluntularla batıda Sibirya’lı unsurların ortaya çıkması ve Orta Asya olarak tanımlanan coğrafyanın da en eski devirlerden bu yana Türklerin anayurdu olarak bilinmesi, geldikleri coğrafya itibariyle konar-göçer İskitlerin Türk kökenli bir kavim olabileceğini düşünmemizi mümkün kılıyor. İskitlerin geldiği coğrafyada Ural-Altay ırkına mensup kavimlerin dışında başka ırktan kavimlerin bulunmaması da onların Türk soyundan olabileceğini gösteriyor.

Soy Efsaneleri: İskit edebiyatı ile ilgili bilgiler kendi kaynaklarından değil, Grek kaynaklarından takip edilebilmektedir. Onlara dair kayda değer bilgiler Herodotos tarafından verilmektedir. Özellikle İskit soyuna dair bilgileri Herodotos yazıya geçirmiştir. Burada Herodotos, hem İskitlerin hem de Karadeniz’in kuzeyine yerleşmiş olan Greklerin anlatımına başvurarak İskit soyu hakkında bilgi vermektedir. Şüphesiz İskitlere dair verilen bu bilgilerin değerli olduğu düşünülmektedir.

Herodotos, İskit soyuna dair ilk anlatımını İskitlerin kendi anlatımına dayandırmaktadır. İskitler, kendilerini ırkların en genci sayarlar ve kökenlerini şöyle verirler: Bu ülke boştu, burada ilk olarak Targitaos adında bir adam doğdu. Bu Targitaos’un babası Zeus, anası da Borysthenes ırmağının kızıymış, öyle derler. Targitaos’un kökeni buymuş demek; bunun üç çocuğu olmuş, Lipoxais, Arpoxais ve en küçükleri Koloxais. Bunların zamanında İskitya’ya gökyüzünden altından yapıma zanaat araçları düşüyor, bir sapan, bir boyunduruk, bir balta ve bir kupa. Bunları ilk olarak en büyükleri görüyor ve yaklaşıyor almak için; altın kızıl kor oluyor. O geri çekiliyor, ortanca ilerliyor, gene aynı şey oluyor. Maden öyle ateş saçıyor ki, uzaklaşmak zorunda kalıyor. Sıra üçüncüye, yani en küçüklerine geliyor, o zaman altın soğuyor, o da bunları alıp evine götürüyor. Mucizeyi gören büyükler, iktidarı en küçüklerine bırakıyorlar [3, IV, 5].

Lipoxais’ten, Aukhatea denilen İskitler doğmuştur. Ortancadan, Arpoxais’ten inenler Katiari’ler ve Traspieslerdir; ve en küçüklerinden de hükümdarları çıkmıştır ki, adları Paralataılardır. Tümü de Skoloti diye anılırlar ki, hükümdarların lakabıdır. Bunlara İskitler adını Grekler takmıştır [3, IV, 6].

Kendi dediklerine bakılırsa, İskitler, böyle meydana çıkmışlardır, ilk hükümdarları Targitaos’tan Darius’un ülkelerine karşı açtığı sefere gelinceye kadar ırkları diyorlar, hepsi bin yıldan öteye gitmez, tastamam bu kadardır. Gökten düşen bu kutsal altını hükümdarlar büyük bir dikkatle saklarlar ve büyük kurbanlar keserek hoşnutluğunu kazanmaya çalışırlar. Kutsal altını korumakla görevli olan kimse, bu bayram süresinde açık havada uyursa o yılı çıkaramaz, İskitler öyle derler; ve bu bekçi bir gün içinde at sırtında ne kadar toprağı çepeçevre dolanabilirse o toprak kendisine ödün olarak verilir. Yurtları çok büyüktür. O kadar ki, Kolaxais üç hükümdarlığa ayrılmış, her birini bir oğluna vermiştir; bu hükümdarlıklardan biri öbürlerinden daha büyüktür, altın burada saklanır. Kuzeye doğru Boreas rüzgarı bölgesinde ve insanların yaşadıkları toprakların

ötesinde, ne daha ileriye gidilebilir, ne de bir şey görülebilir, çünkü kuş başı iriliğinde tüylerle doludur; bu tüyler yeri göğü kaplar, ufku perdeler [3, IV, 7].

Oğuz Han Destanı'nda yukarıda belirtilenleri destekleyen veriler karşılaştırma yapmaya imkan vermiştir. Destandaki bilgilere göre, Oğuz Han günlerden bir gün bir yerde Tanrı'ya yalvarıyordu. Karanlık basınca gökten bir gök ışık indi. Oğuz Han oraya yürüdüğünde o ışığın içinde oturan çok güzel bir kız gördü. Kıza gönül vererek evlendi. Üç erkek çocukları oldu. Birincisine Gün, ikincisine Ay ve üçüncüsüne de Yıldız adını koydular [39, 13, 15].

Bu anlatımda İskit türeyiş efsanesindeki bilgiler Oğuz Destanı'ndaki verilen bilgilerle de karşılaştırılmıştır. Bu bağlamda Targitaios = Oğuz Han, onun oğulları Lipoxais = Gün Han, Arpozais, Kolaxais = Yıldız Han'la aynileştirilmiştir. Bu bağlamda Targitaios olarak belirtilen şahsın Oğuz Han olduğu, dolayısıyla bizzat İskitler tarafından yapılan anlatımların Oğuz Destanı'yla bağlantılı olduğu açık bir biçimde vurgulanmıştır [40, 608-s.].

İskit soyu hakkında Karadeniz'in kuzeyine yerleşmiş Greklerin anlattıkları da kayda değerdir. Herakles diye anlatırlar, Geryon'un öküzlerini önüne katmış giderken, İskitlerin oturdukları yerlere gelmiş, o zamanlar buralarda kimse yokmuş; Geryon, Karadeniz'in çok uzağında oturuyordu; Herakles direklerinin ötesinde, Okeanos Gadeires'i yakınında bulunan ve Greklerin Erytheia adayı alıp yerleşmişti. Okeanos'a gelince, bu da doğu bölgelerinden çıkarmış ve bütün toprakları çepeçevre dolanmış, böyle söylerler, ama bir kanıt göstermezler. Evet, işte Herakles buralardan kalkmış, bugün İskitya denilen ülkeye gelmiş; soğuk, buz gibi bir havaya yakalanmış, aslan postunu çekmiş üzerine ve uyumuş; arabasına koşulu iki kısrağın otlamaktaymışlar, bu arada bir mucize olarak kaybolmuşlar [3, IV, 8].

Herakles uyanmış, kısrakları aramış, bütün ülkeyi geçmiş, sonunda "Ağaçlık" denilen yere gelmiş. Bir mağaranın içinde bir yaratık bulmuş, yarısı kız, yarısı yılan; kalçalarından başlayarak yukarısı kadın, alt yanı yılan. Bu gördüğü karşısında uğramış olduğu şaşkınlıktan kurtulunca, acaba kendi başlarına dolaşan kısrakları gördü mü diye sormuş; o, kısrakların kendi elinde olduğu ve geri alabilmek için kendisiyle yatması gerektiği cevabını vermiş. Herakles bu ücret karşılığı onunla birleşmiş. Kısrakları geri vermeyi ertelemiş, çünkü Herakles ile daha uzun zaman kalmak istemiş, öbürü ise bir an evvel kısrakları alıp gitmek istemiş. Sonunda kısrakları vermiş ve şöyle söylemiş: "Buraya gelen kısrakları senin için sakladım; sen de karşılığını ödedin, işte senden üç çocuğum oldu. Büyüyecekler, o zaman onları ne yapacağım? Bunu sen söyleyeceksin. Burada mı yerleştireyim, -çünkü bu topraklar benimdir- , yoksa senin yanına mı göndereyim" diye sormuş [3, IV, 9].

İskit soyunun türeyişi ile ilgili Grek anlatımıyla da Oğuz Destanı arasında bağ kurulmuştur. Herakles, Oğuz Han olarak verilmektedir. Burada onun çocukları da Agathrysos= Gök Han, Gelonos, Dağ Han ve Skythes = Deniz Han'la aynileştirilmiştir. Bu bağlamda her iki soy efsanesi de Oğuz Destanı'yla özdeşleştirilmiştir [40, 608-s.].

Oğuz Han Destanı'nda Oğuz'un ikinci bir evliliği gerçekleşir. Bu olay şu şekilde anlatılır. Oğuz Han ava gider. Önünde bir göl ortasında bir ağaç görür. Ağacın kovuğunda çok güzel bir kız oturur. Oğuz Han onu görünce çok etkilenir ve onunla evlenir. Evliliklerinden üç erkek çocukları olur. Birincisine Gök, ikincisine Dağ, üçüncüsüne Deniz adını koyarlar [39, 15-s.].

Herakles ise şu cevabı vermiş: "Çocuklarının büyüyüp adam olduklarını gördüğün zaman, eğer şu diyeceğimi yaparsan, yanlış bir şey yapmış olmazsın: İçlerinden hangisi şu yayı benim gibi kurar ve şu kılıcı benim gibi kuşanırsa onu bu ülkeye yerleştir; bu dediklerimi yapamayanları kov bu topraklardan gitsinler. Eğer bu dediğimi yaparsan mutlu olursun, benim sözümünden de çıkmamış olursun" [3, IV, 9]. Herakles yaylarından birini (çünkü o zamana kadar iki yayı vardı) kurdu, omuzdan atma kılıç kayışının nasıl kuşanıldığını gösterdi, sonra yayı ve kılıç kayışını kadına verdi; kılıç kayışının tokasında altın bir kupa vardı. Bunları verdikten sonra gitti. Çocukları doğdular. Büyüyünce anaları adlarını koydu; birincisinin adı Agathrsos, sonrakinin Gelonos, en küçüğünün Skythes. Sonra Herakles'in sözüne bağlı kalarak onun emretmiş olduğu şeyi yaptı. Çocuklarından ikisi Agathrysos ve Gelonos istenilen şeyi yapamadılar, kendilerini dünyaya getirmiş olan anaları

onları kovdu, çıkıp gittiler; en küçükleri Skythes, istenilene yaptı ve yerinde kaldı. Sonradan gelen bütün İskit hükümdarları bu Herakles oğlu Skythes'ten türemişlerdir. İskitlerin bugün de kılıç kayışlarında asılı duran kupalar Herakles'in kupasının anısını sürdürürler [3, IV, 10].

Yukarıda anlatılan hikaye ile Oğuz Han Destanında anlatılanlarla benzerlik kurmak mümkün olabilmektedir. Oğuz Han Destanında böyle bir hikaye anlatılmaktadır. Oğuz Han'ın yanında ak sakallı, kır saçlı, çok tecrübeli bir ihtiyar vardı. O, anlayışlı ve asil bir adamdı. Adı Uluğ Türk idi. Günlerden bir gün uykuda bir altın yay ve üç gümüş ok gördü. Uykudan uyanınca gördüğünü Oğuz Han'a anlattı. Oğuz Han sabah olunca oğullarını çağırttı. Oğullarından Gün, Ay ve Yıldız doğuya, Gök, Dağ ve Denizi batıya gönderdi. Gün, Ay ve Yıldız yolda altın yayı buldular, babalarına getirdiler. Oğuz Han yayı üçe böldü ve oğullarına verdi. Küçük oğulları Gök, Dağ ve Deniz üç gümüş oku buldular ve babalarına getirdiler. Oğuz Han bu okları küçük oğullarına üleştirdi. Oğuz Han kurultayı topladı. Sağ yanına Bozokları, sol yanına Üçokları topladı, Oğullarına yurdunu üleştirdi [39, 31, 33].

Adları: İskit/Saka adını açıklamak üzere şimdiye kadar bazı görüşler ileri sürülmüştür. Togan, İskitlerin kabile isimleri olan Targutae, Skolot ve Parulat kelimelerinin de Türk, Çigil ve Barula adlarının 'T'li cemi şeklinin, yani Türküt, Sikilüt ve Barulat demek olmasının pek mümkün olduğunu belirtiyor ve İskit kelimesinin Cengiz'in ilk dayandığı kabilelerden Sakait kabilesinin adı gibi, Saka adının 'T'li cem şekli olmasını hatıra getirdiğini ileri sürüyor [25, 35]. Kuun ise, Part topluluklarının kollektif adında, Arsak (Romalılar arasında Arsaç-es), Massagetlerin etnik adında Mas-sag ve Sakaların Grekler arasındaki "Sakai" adının kuşkuyla yer bırakmaksızın oriental Türk sözü "sağ", "akıllı", "yetenekli", "ileri görüşlü" anlamına gelen sözlerle aynı olduğunu belirtiyor [16, LVII]. Saka/Sak adının Türk diline ait bir kelime olduğunu kabul eden Günaltay ise, Çağatay lûgatında Sak kelimesinin yan manasına geldiğini belirterek, Sakaların oturdukları yerlerin ana Türk iline nispetle yan taraf olduğu düşünülürse, onlara bu adın verilmiş olması münasebetinin anlaşılacağını bildiriyor [24, 349-s.]. Aynı bilim adamı, vaktiyle bu adı taşıyan Türklerden Sibiryaya içlerine ve kuzeydoğuya doğru göç etmek mecburiyetinde kalmış olan ve günümüzde Ruslar tarafından verilen Yakut adıyla anılan boyların kendilerini hala Saka adıyla anmalarının da eski Sakaların Türklüklerini gösterdiğini belirtiyor [24, 350-s.]. Seyidof ise, Sag/Sak'ın birden çok anlamı olan Türk menşeli bir kelime olduğunu ileri sürüyor ve Günaltay'ın da belirttiği üzere, Sak(a)/Sa'ların Yakutlarla soyca ya aynı, ya da yakın akraba olduklarını kabul ediyor [30, 31-32-s.]. Birçok Türk lehçesinde Sa/Sak kelimesinin yaygın manalarından birinin "yay" olduğunu, bazı Türk lehçelerinde "kuvvet", "güç" manalarının bulunduğunu belirtiyor [30, 32-s.]. Türkçede başta "y" ve "s" ile başlayan kelimelerin birbirinin yerine kullanıldığını, Yakut adının birinci hecesi "ya"nın, fonetik bakımından Sak(a), Sa(yay) ile farklı olsa da mana bakımından Sak/sa (yay) ile aynılığını savunan Seyidof, ya ve Sa(k)/Sa'nın her ikisinin de "yay" demek olduğunu kabul ediyor [30, 34-s.].

Sakaların kendilerine hangi adı verdikleri henüz kendi yazılı kaynaklarıyla belirlenmiş olmamasına ve onlara bu adı komşularının vermesine rağmen, kendilerini buna yakın bir adla anmaları mümkün görünmektedir. Bilim adamlarının Türklükle ve Türkçe ile bağlantılı görmeye çalıştıkları Sak kelimesinin, Seyidof'un da belirttiği üzere, Türkçede bazı kelimelerde başta "s" ve "y" değişim hadisesini, Türklerde yay ye okun en eski devirlerden bu yana önemini, Bozoklar, Üçoklar, 53 Yaylar, 40 Yaylar [30, 36-s.] gibi daha sonraki Türk boylarının da yayı ve oku kendilerine ad olarak aldıklarını düşündüğümüzde Sak kelimesinin Türkçe ile alakalı bir kelime olabileceği akla yatkın geliyor. Ayrıca, Sakaların çok iyi yay ve ok kullanmaları, bu hususiyetlerinin hem yazılı kaynaklar ve hem de arkeolojik malzemeyle tespit edilmesi, onların adının yay ve okun birleşmesinden oluştuğu düşüncesini kuvvetlendiriyor.

Dilleri: Dilin milletlerin kökünün tayininde şüphesiz çok büyük önemi vardır. Bir milletin dilini tespit edebilecek yeterli malzemenin olmaması, o milletin hangi ırka mensup olduğunun belirlenmesini zorlaştırmakta ve böyle bir durumda bu meselenin çözümünde din, gelenek ve görenekler ve sanat eserleri gibi ikinci dereceden kaynakların kullanılması mecburiyeti gündeme gelmektedir. Şüphesiz ki, bunların meselenin çözümünde dil kadar neticeye götürücü olması

mümkün değildir.

İskitler de dilleri hakkında fazla materyal bulunmayan kavimlerden biridir. Bundan dolayı İskitlerin İranî bir kavim olduğunu iddia edenlerden başka, Türk olduğu görüşünü savunan dil bilimciler de bulunmaktadır. İskitlerin diliyle ilgili bilgileri çivi yazılı metinlerde ve Grek yazarlarının eserlerinde belirttikleri kelimelerden öğrenebiliyoruz.

Bölgenin coğrafi adları Eskiçağ yazarları arasında Türk dilinin yardımıyla Karadeniz'den Hazar denizi'ne kadar büyük bir sahada yayılmıştır. Hatta eski yazarların gösterdikleri delillere göre onlara Türk dilinde bazı adlar verilmiştir. Bunlara, Temerinda, Karım Paluk, Graucasus [16, LVII] örnek olarak verilebilir. Temerinda birleşik kelimesinin ilk kelimesi olan Temer, Türkçe Tengiz ve Macarca Tenger olarak bilinmektedir (Nemeth 1940:806). İskitler Graucasus dağına Graucasim demiştir. Türk dilinde “kar”, “kar”ı ve “okar”, “yüksek”i nitelemek için kullanılmaktadır. Formaldaki “augan”, Uygurca “okan”, Çağatayca “ogan” yani “Büyük Tanrı” ya işaret etmektedir. İskitlerin Karım Paluk adı da balık gölüne işaret etmektedir [16, LVII-LIX].

İskitlerin sadece coğrafya adlarıyla değil, aynı zamanda İskitçe dini kelimelerle Türkçe arasında da bağlantı kurulabilmektedir. Herodotos, İskitlerin Hestia'ya “Tabiti”, Zeus'a “Papaeos”, Gea'ya “Apia”, Göksel Aphrodite'ye “Artimpasa”, Poseidon'a “Thamimasadas” dediklerini bildirmektedir (Herodotos, IV, 59). Thamimasadas, Denizin Babası ve Artimpaşa, Erdembaşı bütün cesaretlerin başı anlamına gelmektedir. Tabiti ise, tapınmakla alakalı olup, tapımı, tapınmayı gösteriyor. Gökle ilgili olan Papaeos, Baba, Dede, Ata, Babir, Bayat Tanrı manasına geliyor [16, LIX].

Sakaların diliyle ilgili olarak Sus ve civarından bulunan çivi yazılı metinler onların dilinin Türkçe olduğunu göstermektedir. Oldukça dağınık olan yazılardan Sakaların Türklüğü anlaşılmaktadır. Bu çivi yazılı metinlerde Türkçe kelimelere, anira, onamak; arta, oturmak; daldu, doldurak; gik, gök; irçigi, artmak, artık; kutta, katmak; çağri, oğul; val, yol; vita vana, öte yana; vurun, urun [15, 9, 15, 20, 24, 29, 36, 49, 66, 70] örnek olarak verilebilir. Mordtmann bu metinlerden hareketle Sakaların Türk olduğunu ve bu yazıtların Türk-Tatar dil köküyle bağlantılı olduğunu kabul etmekte ve bu dile Sakça adını vermektedir [15, 77-s.]. Bu metinlerde, özellikle fiillerin hemen hemen tamamı Türkçe'dir. Bunu bir tesadüf olarak düşünmek mümkün değildir. Tuna “Birbiriyle hiç ilgisi olmayan Dünya dillerinde, tesadüfi kelime uygunlukları bir mucize kabilindedir ve örnekleri bir elin beş parmağını geçmez” [41, 38-s.] derken, bunun sebebini de adı geçen eserinde açıklamaktadır. Oysa Sus'ta bulunan ve Sus diliyle ilgili görünen kelimelerin büyük çoğunluğu Türkçedir.

Kazakistan'da Alma Ata'nın yakınında Esik kurganından üzeri yazılı küçük bir kap bulunmuştur. Sakalara ait olan ve 26 harften oluşan bu yazı Süleymanov tarafından, “Han'ın oğlu yirmi üç yaşında yok oldu. (Halkın?) adı da yok oldu” [42, 3-s.] şeklinde de günümüz Türkçesine aktarılmıştır.

Antik yazarların verdiği dini, coğrafi ve şahıs adları, Sus ve çevresinde bulunan tuğla parçalan ve nihayet Esik kurganından bulunan küçük kap üzerindeki yazı İskit/Sakaların Türklüğünü göstermek bakımından büyük önem taşımaktadır. Şüphesiz, Çin'in kuzey batısından da Tuna nehri-ne kadar çok geniş bir sahaya yayılmış topluluklar içerisinde başka dilleri konuşan topluluklar bulunuyordu. Fakat mevcut belgelerin gösterdiğine göre, İskit/Sakalar Türk dilli ve Türkçe konuşuyor olmalıydı. Mordtmann'ın da belirttiği gibi [15, 50-s.], çivi yazılı belgelere göre Sakaların dili, “Türk-Tatar” ve “Fin-Ugor” dillerinin henüz ayrılmadığı dönemdedi.

Dinleri: İskitlerin dini hakkında Grek kaynaklarında verilen bilgiler oldukça sınırlıdır. Bu hususta Herodotos bilgi vermektedir. Herodotos İskitlerin en çok Hestia olmak üzere Zeus'a ve Zeus'un karısı olan Toprak'a itibar ettiklerini, Apollon, Göksel Aphrodite, Herakles ve Ares'in ise, ikinci sırada yer aldığını belirtmektedir. Yine Herodotos, İskit dilinde Hestia'ya “Tabiti”, Zeus'a “Papaios”, Toprak'a “Api”, Apollon'a “Oitosyros”, Göksel Aphrodite'ye “Artimpasa”, Poseidon'a “Thamimasadas” denildiğini bildirmektedir [3, IV, 59].

Herodotos'un verdiği bilgilerde İskitlerin Türklüğüne dair açık işaretler vardır. Başlıca,

Papaeus (Gök), Apia (Yer) ve Tabiti (Aile-Ocak) olmak üzere üç kutsal bulunmaktadır. Eski Türklerle ait bütün eski kaynaklar Gökyüzü (Gök Tengri) ile Yer (YerSub)'nın varlığından bahsediyor. Örneğin, Orhun Yazıtlarında, “Yukarıda Türk Tanrısı ve mukaddes Yer-Sub'u şöyle demiştir” [23, 10-s.]: “Türk milleti yok olmasın, millet olsun” [43, 78-s.]. Bunlardan başka, Türklerde bir de Umay adında ev hayatına ve çocuklara bakan bir koruyucu bulunmaktaydı. İskitlerin Tabiti adını verdikleri koruyucu fonksiyonu itibarıyla eski Türklerdeki Umay'a tekabül etmektedir [23, 10-s.]. Yer ismi olarak gösterilen Apia kelimesi de Türkçe bir kelimeyi düşündürüyor. Hemen hemen bütün Türk lehçelerinde Ebi, Ebe kelimesinin doğuran kadın manasına geldiği bilinmektedir. Bu kelime zamanında mahsul veren, mahsul doğuranın adı olup, daha sonra Ebe'lere, doğuran, doğurmaya yardım eden Kadınlara geçmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Kazan lehçesinde Ebi kabile, büyük ana ve umumiyetle muhterem kadın manalarına gelmektedir [23, 10-s.]. Eski Türklerde muhterem kadınları koruyucu adlarıyla yad etme adetinin olduğunu da Orhun yazıtlarından anlıyoruz. Bilge Kağan anasını Umay gibi görüyor [43, 25-s.].

İskit ve eski Türk dini inancı arasında paralellik kurabilmek mümkün olabiliyor. İnancın merkezinde Tek Tanrı'nın olduğu anlaşılıyor. Özellikle böyle bir inancın varlığını bozkırların doğusunda yaşayan İskit topluluklarında görebilmek mümkün oluyor. Tarihi İskitlerin doğusunda yaşayan ve Saka tigrakhauda, yani ok şeklinde sivri başlık giymiş Sakalarla Massagetlerin aynılığı biliniyor [44, 88-s.]. Massagetlerin dini inancıyla ilgili olarak Herodotos, “Taptıkları tek tanrı güneştir ve ona at kurban ederler. Bunun anlamı tanrıların en hızlısı olan Güneş'e en hızlı hayvanı takdim etmektir” demektedir [3, I, 216]. Buradan onların Politeist (çok tanrılı) bir inancının olmadığını düşünüyoruz. Eski Türklerde Tek Tanrı adına hayvanlar, özellikle at sunulmakta ya da kurban edilmekteydi [45, 16-s.]. Göğün büyük cisimleri Güneş ve Ayın, sonunda gök gürültüsü ile şimşek gibi hadiselerin Tek Tanrıyla belirli bir bağlantısı vardı [46, 457-s.]. Massagetlerde tek tanrı olarak belirtilen Güneş de Türlerdeki Tek Tanrı inancıyla bağlantılıydı.

İskitlerde tanrı ya da tanrıçalar antropomorflaştırılmamışlar (insan şeklinde tasavvur ve tasvir edilmeme) ve kült (tapımla ilgili) heykelleri yapılmamıştır. Dolayısıyla İskitler tapınaklar da inşa etmemiştir. “Asli Türk itikadında antropomorfizm yoktu. Bundan dolayı da onları muhafazaya mahsus yapılar olan tapınaklar inşa edilmiyordu” [47, 297-s.].

İskitlerde atalar saygıyla yad ediliyordu. Onların hayatında atalarının mezarlarının önemli bir yeri vardı. Bir ölçüde onları yurtlarına bağlayan en önemli unsurlardandı. Bunu Darius'un İskitler üzerine yapmış olduğu sefer sırasında çok iyi anlıyoruz. Darius İskit hükümdarına elçi göndererek kendisine karşı koyabilecek gücü varsa, karşısına çıkarak savaşmasını ister. İskit hükümdarı ise, hiç kimseden korkmadığını, hiçbir kentleri ve dikili ağaçlarının olmamasından dolayı savaşa girmediğini belirtir. Ancak, Persler atalarının mezarlarını bulup onlara zarar verirlerse, o zaman savaşacaklarını bildirir [3, IV, 124–127-s.]. Burada İskitlerde ataları saygıyla yad etmenin varlığı anlaşılır. Eski Türklerde de atalara ait hatıralar kutlu sayılmaktaydı. Ataların ruhlarına kurbanlar kesilmekte ve onların mezarları korunmaktaydı [47, 291-s.].

İskitlerde ruha inanış düşüncesi de köklü bir geleneğe bağlı bulunmaktaydı. Bütün hayatları boyunca, tabiatla mücadele ve kaynaşma içerisinde bulunan bu insanlar, zaman zaman birtakım korkunç veya garip tabiat hadiseleriyle karşılaşmışlar ve açıklayamadıkları bu halleri ruhlara atfetmişlerdir. Bunlar iyi ve kötü ruhlardır. Bazıları ise işlerini bozar [5, 1797-s.]. Tabiat kuvvetlerine inanma eski Türklerde de vardı. Eski Türkler tabiatla bir takım gizli kuvvetlerin varlığına inanıyorlardı. Dağ, tepe, kaya, vadi, ırmak, su kaynağı, mağara, ağaç, orman, volkanik göl, deniz, demir, kılıç vb. Bunlar aynı zamanda birer ruh idiler. Ayrıca güneş, ay, yıldız, yıldırım, gök gürültüsü, şimşek gibi ruhlara tasavvur edilmişti. Ruhlar iyilik seven, fenalık getiren olmak üzere iki gruba ayrılıyordu [47, 289-s.].

İskitlere göre mukaddes addettikleri ve tapındıkları her cisim bir ruh taşımaktadır. Bundan da anlaşılacağı üzere, bilhassa Greklerle temastan önce İskitlerin inancında Şamanizme ait unsurlar bulunmaktadır. Şamanizm, umumiyetle Sibiryada yaşayan kavimlerin inanışlarını ifade eden bir tabir olup, Kuzey Asya halkları arasında, “Büyücü-Sihirbaz” anlamına gelen “Şaman” kelimesinden

türemiştir [48, 320-s.]. İskit inancında Şamanizm ile beraber görünen unsurlar aynen, Türk- Moğol kültür tarihinde de bulunmaktadır. W. Schmidt, Şamanizmi Gök ile Yer ve bunlara bağlı ruhlara dayanan bir din olarak kabul etmektedir [49, 148–149-s.]. Yerleşmiş kanaat ise, mevcut bir dinde var olan ve dini bir bütün olarak algılamaya uygun şartların Şamanizmde oluşmadığı ve bundan dolayı bir inanç olarak kabul edilmesi gereğidir. Çünkü her din bir inanç olduğu halde, her inancın bir din olmadığı bilinmektedir.

İskitlerin inandıkları ruhlar ve Tanrı anlayışının eski Türk dininde bulunan motiflerle olan benzerliğini tesadüfle açıklamak mümkün değildir; aksine bu benzerlikler ve bağlar İskitlerin Türklüğü'ne işaret olarak sayılabilir.

Gelenek ve Göreneklere: İskitlerin gelenek ve göreneklerine dair bilgileri Herodotos ve Hippokrates'ten öğrenmekteyiz. Herodotos ve Hippokrates İskitlerin hayat tarzı ve bazı adetleri hakkında önemli bilgiler vermektedir. Herodotos İskitlerin gelenek ve göreneklerine bağlı ve yabancı geleneklere kesinlikle kapalı bir toplum olduğunu belirtmektedir [3, IV, 76]. Hippokrates ise, İskitlerin konar-göçer bir kavim olduğunu, onların soğuğa karşı korunaklı keçeyle kaplı, dört ya da altı tekerli, öküzler tarafından çekilen arabalarda yaşadıklarını hayvanlarına otu bol otlaklar bulmak için dolaştıklarını belirttikten sonra; onların pişmiş et yediklerini ve kısırak sütü içtiklerini bildirmektedir [50, 18-s.].

Hippokrates tarafından verilen bilgiler Hunlar ve Gök Türkler hakkında yazılanların aynıdır. Bunlar Türk “derme ev”lerinde, yani keçeden yapılmış kubbeli çadırlarda yaşamışlar. Söz konusu “derme ev” leri Türkler'den alarak benimseyen bazı İranî kavimlerin bu evlerin bazı aksamına dair kullandıkları kelimelerin çoğunun Farsça değil de Türkçe olması, adı geçen evlerin asıl sahibinin Türkler olduğunu açıkça göstermektedir. Öte taraftan Araplar'ın da bu evlere “Qubba Turkiya”, yani “Türk Çadırı” dedikleri bilinmektedir [25, 34-s.]. Ayrıca İskitlere tabi olan Alan, As göçebelerinin çadır ve alaçuk yapmasını bilmedikleri, üstü ağaç kabukları ile örtülmüş arabalarda yaşadıkları ve İskitlerin diğer Türk kavimleri gibi kırmızı içtikleri ve sütü kurutarak “kurut” yaptıkları bilinen hakikatlerdendir [25, 34-s.]. İskitler ve Hunlar ata binmek ve kırmızı içmek gibi adetleri bakımından birbirlerine benzemektedir [51, 3-s.].

Herodotos'un anlattığına göre, İskitler başta at olmak üzere bütün hayvanları kesmektedir. Yine o, onların domuz kurban etmeleri bir tarafa, onu topraklarında beslemelerinin bile söz konusu olmadığını ifade etmektedir [3, IV, 61–63]. Türkler hemen her devirde kesim hayvanı olarak atı diğer hayvanlara tercih etmişlerdir. Günümüzde at kurban etme adetinin gayri müslim Altay Türkleri arasında devam ettiği bilinmektedir. İskitlerin genelde domuz beslememeleri ve onları asla kurban olarak kesmemeleri oldukça ilgi çekicidir. Buradan Türklerin bu hayvana karşı duydukları nefretin sadece İslamî kanaatle ilgili olmadığı sonucunu çıkarabiliriz [23, 11-s.]. Bu cümleden olarak, İskitlerin at kurban etmeleri ve domuz kesmemeleri itiyadı, onların Türklükleri hususunda bir işaret olarak kabul edilebilir.

İskitler arasında oldukça fazla olan falcılar kehanetlerinin icrasında söğüt çubukları kullanmışlardır [3, IV, 67]. Bu kehanet gösterme tarzı da günümüzde bile çok sayıda gayri müslim Türk'ün dini merasimlerde çubuk kullandıkları düşünülecek olursa [4, 87-s.], İskitlerin Türklüklerinin bir delili olarak düşünülebilir.

Herodotos, İskitlerin nasıl and içtikleri hakkında da bilgi vermektedir. O, and içenlerin toprak bir kabın içerisine şarap doldurup, kanlarını bunun içerisine karıştırdıktan sonra içtiklerini ve orada bulunan ileri gelen kişilere de ikramda bulunulduğunu [3, IV, 79] belirtmektedir. İskitlerdeki bu merasim de eski Türklerde görülen and içme merasiminin aynıdır. Bu merasim Asya Hunlarında da aynı şekilde yapılmaktadır. Hun hükümdarlarından Huhanye M.Ö. 1. yüzyılım ortalarında Çin elçileriyle anlaşma yaptığı zaman şaraba kan karıştırarak içmiştir [52, 78-s.]. Bunun Ural-Altay kavmi olarak Macarlar ve Kumanlar arasında da yaygın olduğu bilinmektedir [4, 87-s.]. İskitlerdeki dostlaşma merasimlerinde görülen kan karıştırma usulü Tarih boyunca bütün Türk boylarınca devam ettirilmiştir; hatta Osmanlı Edebiyatında kan yalaşık dost olma motifine rastlanmaktadır [53, 326-s.].

Herodotos hükümdarları öldüğü zaman, İskitler tarafından o bölgede eni boyu bir dörtgen, büyük bir mezar kazıldığını ve ölünün mumyalandığını belirttikten sonra, hayatta olanların kulak memelerini kestiklerini, başlarını çepeçevre kazıdıklarını, kollarını çizdiklerini, alınlarını ve burunlarını yırttıklarını bildirmektedir [3, IV, 71]. Orhun yazıtlarından da böyle bir merasimin yapıldığını öğrenmekteyiz. Bilge Kağan Yazıtının güney cephesinde; Bilge Kağan babasının it yılının onuncu ayının yirmi altıncı gününde öldüğünü, domuz yılının yirmi yedinci gününde yas töreni yaptırıldığını, bu esnada Çinlilerin itriyat, altın ve gümüş, diğer topluluklara mensup kişilerin de iyi at ve kara samur kürkleri getirdiklerini belirttikten sonra; tören sırasında bütün halkın saçlarını tıraş ettiğini ve kulaklarını yaraladığını bildirmektedir [43, 45–46-s.]. Buradan İskitlerdeki ölü gömme adetinin aynen Gök Türklerde de tatbik edildiğini anlıyoruz.

İskitlerde ölümlerin mumyalandığını arkeolojik malzemelerle de ispatlayabiliyoruz. Pazırık'tan bulunan cesetler mumyalanmıştır. Bu mumyalanmış cesetlerin üzerinde dövmelere de rastlanmıştır. Genelde cesetlerde, vücudun ön ve arka kısımlarında baştan aşağıya kadar dövmeler bulunmaktadır [54, 328-s.].

Klasik eserlerde “mumya”, “mumyağ” ve “mumyag” olarak geçen mumya, tıpta ve tahnitte cesetleri korumak için kullanılan bir maddedir. Bu madde Oğuz Türkleri tarafından mukaddes addedilmiştir. Eski Türkler, yok olmayı, toprak olmayı bir türlü kabul edememişler, bütün fertlerini değilse bile, ulularını ve hükümdarlarını mumyalamak suretiyle, maddi varlıklarını ebedileştirmek istemişlerdir. Orhun yazıtlarından öğrendiğimize göre, Köl-Tigin mumyalanmıştır. Değiştirdikleri muhtelif dinlerin ruh anlayışına göre, bu sanatlarını bazen tadile lüzum görmüşler, fakat büsbütün bırakmamışlardır. İslamiyetten sonra da, bu dinde böyle bir düşünce olmadığı halde, mumya yapmakta devam etmişlerdir. Buna en güzel misal, Türkiye Selçuklularının yaptıkları mumyalardır. II. Kılıç Arslan, I. Keyhüsrev, II. Süleyman Şah, III. Kılıç Arslan ve daha birçokları mumyalanmıştır [55, 1196–1199-s.]. Bu durum, İskitlerde başlayıp, onlardan Gök Türklerle geçen ve onlardan da Türkiye Selçuklularına kadar ulaşan köklü bir ananeyi göstermektedir.

Herodotos, İskitlerin ölü gömme işleri tamamlandıktan sonra, mezarın üzerine toprak attıklarını ve en yüksek tümseği yapmak için birbirleriyle yarıştıklarını bildirmektedir [3, IV, 71]. Bu adet eski Türklerde bulunmaktadır ve Orta Asya'nın kuzey bölgeleri bu şekilde yapılmış kurganlarla doludur. Orhun yazıtlarında mezarlar üzerine düşmanların heykelleri konulduğu belirtilmektedir [43, 22-s.]. XII. ve XIII. yüzyıllarda Karadeniz'in kuzeyindeki sahada yaşayan Kıpçak Türklerinde mezar üstüne tepecik yapma adeti olduğu malumdur. 13. yüzyılda Altın-Ordu hanlarından Batuhan devrinde Türk ülkelerine seyahat eden Guillaume de Rubrouck Kıpçakların ölümlerinin mezarı üstüne büyük tepeler yaptıklarını ve tepe üzerine ölünün heykelini dikerek, eline bir kap verdiklerini belirtmektedir [23, 13-s.].

İskitlerin kendi gelenek ve göreneklerine çok bağlı oldukları bilinmektedir (Herodotos, IV: 76). Aynı şekilde Gök Türklerin de gelenek ve göreneklerine çok bağlı oldukları Orhun yazıtlarından anlaşılmaktadır. Türk Kağanı Bilge Kağan milletine Çin kültürünün cazibesine kapılmamalarını tavsiye ediyor. Çin ülkesine yerleşenlere, Çince unvanları kabul edenlere, yaptıklarının yanlış olduğunu anlatıyor [43, 18, 21-s.].

Sanatları: İskit sanatının izlerini çok geniş bir coğrafyada bulmak mümkündür. Konar-göçer İskitler, yaşamış oldukları hayat şartları icabı, daimî mesken yerine, çadırı ikametgâh olarak kullanmış ve kendilerini, her türlü tabî unsurlardan koruyan bu nesneyi mukaddes addetmişlerdir. Kurgan adı verilen tepecikler de esasında, İskit çadırının, öbür Dünya için hazırlanmış bir benzerinden başka bir şey değildir. Bu mukaddes istirahatgâh form olarak asırlarca devam etmiş ve bilhassa Hun Türk kültüründe önemini muhafaza etmiştir [48, 331-s.]. Enteresan bir nokta da, Selçuklu kümbetlerinin mimari olarak aynı geleneği devam ettirmesidir. Bunlar ekseriyetle iki katlıdır. Alt tarafı defin bölmesi olan kümbetlerin üst bölümü tamamen çadıra benzetilmiştir. Bu da bize, Selçuklu Türklerinin Müslüman oldukları halde hala eski bozkır hayatının geleneklerine bağlı olduklarını göstermektedir.

Çin'in kuzeybatısından Tuna nehrine kadar çok geniş bir sahadan meydana çıkarılan kurgan

buluntuları da İskit ve Hunlardaki sanat anlayışının benzerliğini göstermeleri bakımından büyük önem taşımaktadır. Bu sanata “Hayvan Üslûbu” adı verilmektedir. İskit ve Hun Bozkır sanatkârları, çoğunlukla ormanlardaki sarmaşıklar gibi, ölümüne birbirleriyle mücadeleye girmiş hayvanları tasvir etmektedir. Uzunların bükülmesi, yırtıcı hayvanların, akbabaların veya ayıların pençelerinde kıvranan geyikler ve atlar dramatik sanatın hoşlandığı konuları oluşturmaktadır [11, 32-s.]. En çok kaplar, vazolar, levhalar ve süs eşyaları üzerindeki savaş sahneleri ve hayvan mücadelelerinde ileri teknik dikkati çekmektedir. Bu sanatın en belirgin özelliğini mücadele halinde olan hareketli figürler oluşturmaktadır. Orta Asya Türk sanatının özünü oluşturan Hayvan Üslûbu da İskitlerde çok kullanılmış ve onlar tarafından geliştirilmiştir [32, 35–36-ss.]. Gerek seçilen konular ve gerekse bunların işlenişleri bakımından, İskit ve Hun sanatı birbirine çok yakınlık göstermektedir. Hatta bir merkezde imal edilip, değişik yerlerde ele geçen sanat ürünleri gibidirler. Bu derece yakınlık İskit ve Hunların aynı hayat tarzları ve aynı anlayışın sanatlarına da aksetmiş olduğunu göstermektedir. Bu durum, Hun sanatının İskit sanatının bir devamı olduğunu düşünmemizi mümkün kılar.

Sonraki Soydaşları: İskitler uzun süre tarih sahnesinde kalan ender toplumlardandır. Hem uzun süre hâkimiyetlerini sürdüren, hem de geniş bir coğrafyada varlıklarını hissettiren İskitlerin bakıyelerinin olması ve yeni devletlerin teşekkülünde yer almaları gayet tabidir.

İskitlerden Tanrı dağları, Maverâünnehir ve Doğu Türkistan'da yaşayanları Saka, Yedisu'da yaşayanları Şu ismini almış görülmektedir. Sakaların Vusunlarla Gök Türklerin ataları olabileceği düşünülmektedir [56, 86-s.]. Bu düşünceyi ilgili bölümlerde bahsedildiği üzere gelenek ve görenekleri, dini inanışları ve sanat anlayışlarındaki yakınlık açık bir şekilde göstermektedir. Saka tigrakhauda'ya ait olan ve Esik kurganından çıkarılmış olan yazının Gök Türk yazısının proto tipi olduğu kabul görmektedir [42, 1–3-s.]. Türkçe yazıldığı anlaşılan ve transkripsiyonu yapılan bu yazı Sakalardan Gök Türklere geçmiştir. Bu durum açık olarak çok yönlü bir bağlantının olduğunu ve Gök Türkçenin oluşumunda Saka tigrakhauda'nın fonksiyonunu ortaya koymaktadır.

Günümüz Türk topluluklarından Kent Türklerinin, Kaşgarlıların, Tarançlıların, kuzeyde bulunan Yakut Türklerinin atalarının Sakalar olabileceği kabul edilmektedir [56, 86-s.]. Özellikle Kuzey Sibiry'a'da yaşayan ve kendilerini Saka olarak adlandıran Yakut Türklerinin atalarının da milattan bir kaç asır önce dışarıdan gelen bir saldırı sonucunda güneyden kaçarak, Yenisey ırmağı ve Baykal gölü yakınlarına sığınmaya mecbur olduğu hakkında rivayetler vardır [56, 92–93-s.]. Mançucada Sakalara Yakuv denilmekte ve onların Sakaların bir uzantısı olduğu da belirtilmektedir [57, 63-s.]. Filolojik olarak da Yakutla Sak(a), Sa adlarının birinci hecelerinin aynı manaya gelen sözler olduğu belirtilmektedir. Buna göre, “ya” ve “sak/sa” her ikisi de yay demektir. Yakutlar kendilerine Saklar gibi, “yay/ya/sa” yı ad olarak almıştır [30, 36-s.]. Bu ad konulurken, “sa/ya/yay/” ın, “kuvvet”, “güç” ve “müstakillik” manaları dikkate alınmıştır [30, 86]. Gerek Mançucada Sakaların Yakuv olarak geçmesi ve gerekse Türk dilinde “s” ve “y” değişikliği Yakutların Sakaların bir uzantısı olduğunu göstermektedir. Yay ve okun Türk topluluklarında önemi sa-k/ya/ça/yay, Kasok (Kas+ok), Bozok (Boz + ok), Üçok (Üç+ok), Onok (On+ok), Yakut (Ya+kut) adlarından anlaşılakta [30, 86] ve Yakutlarla Sakaların arasında bir bağlantı kurmamızı mümkün kılmaktadır. Yakutlar'dan bir kısmı, özellikle Lena vadilerinde yaşayanlar, kendilerini Uranhay Sakaları, yani Orman Sakaları olarak adlandırmaktadır [58, 44-s.]. Kendilerini Saka olarak adlandırmaları da Yakutların Sakaların bir uzantısı olduğunu göstermek bakımından bir delil sayılmalıdır. Tarih sahnesinde varlıklarını on asrı aşkın bir süre devam ettiren Sakaların, Yakutların, Kazakların ve hatta Kafkaslarda yaşayan bazı Türk boylarının oluşumunda önemli rol oynadıkları söylenebilir [58, 36-s.].

Sonuç

Yaklaşık olarak M.Ö. 8. yüzyılda tarih sahnesine çıkan ve bu tarihten M.S. 2. yüzyıla kadar hâkimiyetlerini devam ettiren İskitler, doğuda Çin şeddinden batıda Tuna nehrine kadar uzanan geniş bir sahada varlıklarını yaklaşık olarak 1000 yıl gibi oldukça uzun bir zaman diliminde korumuşlardır. Onlar bu coğrafyada Atlı Kavimler Medeniyetini oluşturan kavimlerin ana grubunu

meydana getirmiştir. Oldukça geniş coğrafyaya yayılmış olan İskitler değişik kavimler tarafından tanınarak onların kaynaklarına geçmişlerdir. Bundan dolayı İskitlerin adı Grek kaynaklarında Skythai, Pers kaynaklarında Saka ve Çin kaynaklarında Sai (Sak) olarak geçmiştir.

Antik kaynaklar ve arkeolojik buluntular sayesinde İskitlerin kökenleri de araştırılmaya başlamıştır. Eskiden bu yana en kuvvetli görüş olarak İskitlerin Türklüğü fikri gitgide daha fazla taraftar bulmuş ve bilim adamları çeşitli yönleriyle meseleyi değerlendirmiştir. İskitlerin ilk yurtları, soy efsaneleri, dilleri, inançları, gelenekleri ve sanat anlayışları Türklüklerini ortaya koymuştur. Bu veriler aynı zamanda hem kendilerinden sonraki Türk kökenliler hem de günümüz Türk topluluklarıyla aynılık ve benzerlikler kurmaya imkan vermiştir.

İskitlerin kökenleri üzerine yapılan araştırma ve tartışmalar geçmişte yapılmış, günümüzde yapılmakta ve gelecekte de yapılacaktır. Ancak güçlü veri olmadan yapılan çalışma ve tartışmalar bir anlam ifade etmeyecektir. Her yeni arkeolojik buluntu, bunun yanında yazılı kaynak verileri ve bunların karşılaştırmalı araştırması İskitlerin Türklüğünü açık bir şekilde ortaya koymuş olup, bundan sonra da koymaya devam edecektir. Çünkü bu derecede güçlü veri İskitlerin, diğer bir söyleyişle Sakaların Türklüğü dışında başka bir görüşü desteklememektedir.

REFERENCES

1. Durmuş, İlhami, İskitler [Scythians]. Akçağ Yayınları, Ankara, 2012. [in Turkish]
2. Herrmann, Albert, “Die Saken und der Skythenzug des Dareios” [The Saks and the Scythian train of Darius], Beihefts zur Archiv für Orientforschung I., 1933, 157–170. [in German]
3. Herodotos, Herodotos Tarihi [The History of Herodotus], (Çev. Müntekim Ökmen), Remzi Kitabevi, İstanbul, 1973. [in Turkish]
4. Minns, Ellis H., Scythians and Greeks, University Press, Cambridge, 1913.
5. Herrmann, Albert, “Sakai”, Paulys Real Encyclopaedie der Classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart, II A1, 1921, 1770–1806. [in German]
6. Kretschmer, Karl, “Scythae”, Paulys Real Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart, II A 1, 1921, 923-942. [in German]
7. Junge, Julius, Saka-Studien, Der Fern Nordosten in Weltbild der Antike [Saka Studies, the Far Northeast in the worldview of antiquity], Dieterichsch Verlagsbuchhandlung, Leipzig, 1939. [in German]
8. Von Der Osten, Hans Hennig, Die Welt der Perser [The World of the Persians], Gustav Kilmert Verlag, Stuttgart, 1956. [in German]
9. Potratz, Johannes, Die Skythen in Südrussland, Ein unterganges Volk in Südosteuropa [The Scythians in the South of Russia, the Lost people in Southeastern Europe], Raggi Verlag, Basel, 1963. [in German]
10. Rostovtzeff, Mikhail, İ., Iranians and Greeks in South Russia, Russel and Ruslell, New York, 1969.
11. Grousset, Rene, Bozkır İmparatorluğu [Empire of the Steppe]. (Çev. Reşat Uzmen), Ötüken Neşriyat A.Ş., İstanbul, 1980. [in Turkish]
12. Memiş, Ekrem, İskitler'in Tarihi [History of the Scythians]. Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya, 1987. [in Turkish]
13. Grote, George, History of Greece, III, Harper, New York, 1857.
14. Kiepert, Heinrich, Lehrbuch der alten Geographie [Textbook of Ancient Geography], II, Dietrich, Berlin, 1878. [in German]
15. Mordtmann, Andreas David, “Über die Keilinschriften zweiter Gattung“ [On cuneiform inscriptions of the second kind], Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft, XXIV, 1870, 1-85. [in German]
16. Kuun, Geza, Codex Cumanicus'un Önsözü [Foreword to the Codex Cumanicus], Budapest Oriental Reprints, Budapest, 1981. [in Turkish]

17. Minns, Ellis H. “The Scythians and Northern Nomads”, *The Cambridge Ancient History*, IX, 1970, 187-205.
18. Franke, Otto, *Beiträge aus Chinesischen Quellen zur Kenntnis der Türk-völker und Skythen Zentralasiens?* [Do you contribute from Chinese sources to the knowledge of the Turkic peoples and Scythians of Central Asia?] 1904. [in German]
19. Treidler, Hans, “Die Skythen und ihre Nachbarvölker” [The Scythians and their neighboring peoples], *Archiv für Anthropologie*, 13, 1915, 280-307. [in German]
20. Meyer, Eduard, *Geschichte des Altertums* [History of antiquity], 1, 2., Cotto, Berlin, 1926. [in German]
21. Huntingford, G.W.B., “Who were the Scythians?” *Anthropos*, XXX, 1935, 785-795.
22. Ruben, Walter, “Biyografi Tarihi için Türk, İranve Hint Materyalleri: Kyros- Keyhüsrrwv- Krisna- Afrasyab- Alper Tunga” [Turkish, Iranian and Indian Materials for the History of Biography: Kyros- Keyhusrrwv- Krisna- Afrasyab- Alper Tunga], *D.T.C.F. Yıllık Çalışmaları Dergisi*, I, 1940-1941. [in Turkish]
23. Arsal, Sadri Maksudi, *Orta Asya, Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri* [Central Asia, The Main Lines of Turkish History], Ankara, 1930. [in Turkish]
24. Günaltay, M. Şemsettin, “Türk Tarih Tezi Hakkındaki İntihaların Mahiyeti ve Tezin Kat’î Zaferi” [The Nature of the Plagiarism about the Turkish History Thesis and the Victory of the Thesis], *Belleten*, II, 1938, 337-365. [in Turkish]
25. Togan, A. Zeki Velidi, *Umumî Türk Tarihine Giriş* [Introduction to Public Turkish History], I., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1981. [in Turkish]
26. Kırzioğlu, M. Fahrettin, *Kars Tarihi* [History of Kars], Işıl Matbaası, İstanbul, 1953. [in Turkish]
27. Guboğlu, Mihail, “Romen Ulusunun Eski Türk Kavimleri ile İlişkileri Hakkında” [About the Relations of the Romanian Nation with the Ancient Turkic Tribes], VIII. Türk Tarih Kongresi, II, 1981, 751-781. [in Turkish]
28. Tarhan, M. Taner, “Eskiçağ'da Kimmerler Problemi” [The Problem of Cimmerians in Antiquity], VIII. *Türk Tarih Kongresi*, I, Ankara: 1979, 355-369. [in Turkish]
29. Ögel, Bahaeddin, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi-I* [History of the Great Hun Empire-I], Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981. [in Turkish]
30. Seyidof, Mireli, *Azerbaycan Halkının Soy Kökünü Düşünürken* [When Considering the Genealogical Root of the Azerbaijani People], Yazıcı Neşriyatı, Bakü, 1989. [in Azerbaijani]
31. Öztuna, Yılmaz, *Devletler ve Hanedanlar, İlk Çağ ve Asya-Afrika Devletleri* [States and Dynasties, the First Age and Asian-African States], Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990. [in Turkish]
32. Koca, Salim, *Türk Kültürünün Temelleri* [Basics of Turkish Culture], Damla Neşriyat, İstanbul, 1990. [in Turkish]
33. Durmuş, İlhami, “İskitlerin Kimliği”, *Türkler* [“The Identity of the Scythians”, the Turks], I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, 620-627. [in Turkish]
34. Durmuş, İlhami, *İskitler (Sakalar)* [Scythians (Sakalar)], Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2008. [in Turkish]
35. Durmuş, İlhami; “Eskiçağ Anadolu’sunda Türk İzlerine Dair Tespit ve öneriler” [Determination and suggestions about Turkish Traces in Ancient Anatolia], *Oannes Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2, 2019, 95-116. [in Turkish]
36. Durmuş, İlhami, “Kazakistan’da Sakalar” [Sakalar in Kazakhstan], *Asya Araştırmaları Dergisi*, 3/2, Güz 2019, 185-198. [in Turkish]
37. Strabon, *The Geography of Strabo*, (Çev. Horace Leonard Jones), Harvard University Press, Cambridge, 1969.
38. Gryaznov, Mihail Petroviç, Arzhan, *Tsarskii Kurgan Ranneskifskogo Vremeni* [The Royal burial mound of the Early Scythian time], Nauka, Leningrad, 1980. [in Russian]

39. Bang, W.-R. R. Arat, Oğuz Kağan Destanı [The Oguz Khagan Saga], Burhaneddin Matbaası, İstanbul, 1936. [in Turkish]
40. Tarhan, M. Taner, “Ön Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmerler ve İskitler” [The First Turks in the Pre-Asian World were the Cimmericians and the Scythians], *Türkler*, Cilt I, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 597-610. [in Turkish]
41. Tuna, Osman Nedim, Sümer ve Türk Dillerinin Tarihî İlgisi ile Türk Dilinin Yaşı Meselesi [The Question of the Historical Relevance of the Sumerian and Turkic Languages and the Age of the Turkic Language], Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1990. [in Turkish]
42. Süleymanov, Olcas, “Ceti Sudın Köne Cazbaları” [Ancient inscriptions of semirechye], *Kazak Edebiyatı*, 25 Eylül 1970, 1-3. [in Kazakh]
43. Ergin, Muharrem, Orhun Abideleri [Orhun Monuments], Boğaziçi Basım ve Yayınevi, İstanbul, 1991. [in Turkish]
44. Durmuş, İlhami, “Massagetler” [Are massaget], *Bilig*, 3, 1996, 86-91. [in Turkish]
45. Durmuş, İlhami, “Bozkır Kültürünün Oluşumu ve Gelişiminde At” [In the Formation and Development of Steppe Culture, the Horse], *G.Ü. F.E.F. Sosyal Bilimler Dergisi*, 2, 1997, 13-19. [in Turkish]
46. Koppers, Wilhelm, “Etnolojiye Dayanan Cihan Tarihinin Işığı Altında İlk Türklük ve İlk İndo Germanlik” [The First Turkishness and the First Indo-Germanism in the Light of the History of the World Based on Ethnology], *Belleten*, V, 17- 18, 1941, 439-480. [in Turkish]
47. Kafesoğlu, İbrahim, Türk Milli Kültürü [Turkish National Culture], Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1989. [in Turkish]
48. Buluç, Sadettin, “Şaman” [Shaman], *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1979, 310-335. [in Turkish]
49. Tarhan, Tansuğ, “İskitler'in Dini İnanç ve Adetleri” [Religious Beliefs and Customs of the Scythians], *Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 23, 1969, 145-170. [in Turkish]
50. Jones, W.H.S., Hippocrates, The Loeb Classical Library, London.
51. Parker, Ellis H., A Thousand Years of the Tartars, Kegan Paul Alfred, New York, 1924.
52. Биçурин, Никита Яковиевич, Sabronie Svedeniy o narodah obitavşih v Sredney Azii v drevnie Vremena [Collection of information about the peoples who lived in Central Asia in ancient times], *İzdvo Akademii Nauk SSSR*, Moskova, 1950. [in Russian]
53. İnan, Abdulkadir, “Eski Türkler'de ve Folklorunda Ant” [The Oath In Ancient Turks and Folklore], *Makaleler ve İncelemeler*, I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987, 317-330. [in Turkish]
54. Rudenko, Sergei İ., Kultura Naseleniya Gornogo Altaya v Skifskoe Vremya [Culture of the population of the Altai Mountains in the Scythian period], *İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR*, Moskva, 1953. [in Russian]
55. Konyalı, İbrahim Hakkı, “Mumya ve Türkler'de Mumyacılık” [Mummies and Mummification in the Turks], *Tarih Konuşuyor*, III, 15, 1969, 1196-1199. [in Turkish]
56. Togan, A. Zeki Velidi, Türk İli (Türkistan) ve Yakın Tarihi [The Turkic Province (Turkestan) and Its Recent History], I., Arkadaş, İbrahim Horoz ve Güven Basımevleri, İstanbul, 1942. [in Turkish]
57. Kudayberdiuli, Şakerim, Türk - Kırgız - Kazak Hem Hanlar Şeceresi [Genealogy of Both Turkic - Kyrgyz - Kazakh Khans], Sana Neşriyatı, Alma- Atı, 1991. [in Kazakh]
58. Hayit, Baymirza, Sovyetler Birliğindeki Türklüğün ve İslamın Bazı Meseleleri [Some Issues of Turkishness and Islam in the Soviet Union], Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1987. [in Turkish]
59. Seyidof, Mireli, “Altın Muharibin Soy Etnik Talihi Hakkında” [About the Genealogical Ethnic Fortune of the Golden Muharib], *Kardaş Edebiyatlar*, V, 1983, 30-39. [in Turkish]

О. НҮСҚАБАЕВ

*социология ғылымдарының докторы, профессор
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: orazbek.nuskabayev@ayu.edu.kz*

ЕУРАЗИЯЛЫҚ КЕҢІСТІКТЕГІ ТҮРКТЕКТІ ЭТНИКАЛЫҚ ТҮЗІЛІМДЕР

Аңдатпа. Мақалада қазақтардың және түрктестес 200-ден астам еуразиялық этностардың шығу тегінің қайнар бастауында тұрған түпкі ата-бабалық жұрттардың болмыстық тарихы сараланады. Ғылыми айналымға жаңадан кіріктірілген соны антропологиялық, археологиялық, этносоциологиялық, этнолингвистикалық және ДНК-генеалогиялық айғақтық мәліметтер аясында түп тектегі ата-бабалық жұрттардың тұрғылықты өңірлеріндегі табиғи-климаттық жағдайларға сәйкес қалыпталған өмірлену, шаруашылықтану және мәдениеттену үлгілері салыстырыла отырылып талданады.

Түп негіздегі арғы түрктесті халықтардың Сібірде аяқтанып, қанаттанғандығын растамалайтын артефактілік айғақтар жеткілікті. Мұның растамасына Сібірден табылып, аршылған және түрктесті халықтардікі екендігі дәлелденген монументті ескерткіштерді, материалдық және рухани дүниелерді он-ондап мысалдауға болады.

Алтай обаларынан табылған мәйіттерді зерттеу барысында, атап айтқанда, Пазырық мәдениетінен қазып алынған мүрделердің бет-әлпеттерінде еуропеоидты және монголоидты расалардың аралас белгілері байқалған, яғни еуропалық және моңғол рассалық адамдардың аралас өмір сүргендігінің белгілері анықталды. Ал Құлажорға мәдениеті Пазырық мәдениеті үлгілерінің жаңа сатыдағы жалғасы деп бағаланған. Обалардан адам сүйектерімен бірге хайуанат стилінде өрнектелген зергерлік бұйымдар көп табылған. Солардың ішінде бұғының, бүркіттің, таутекенің, бөрінің және үй малдардың бейнелері өте тартымды бейнеленген. Осыған қарағанда Таулы Алтай өңірі халқы мәдениеті, шаруашылығы, діни сенімі берік мемлекеттік құрылымда болғаны айқындалды.

Мақалада Еуразиялық кеңістіктің барлық өңірлеріне жайыла қоныстанған Хунгураттардың Таулы Алтайда мекендегендері де өзгелері сияқты небір мәдениет ошақтарын орнықтырғаны нақтыланады. Бұған осы өңірлердегі ескілікті елді мекендерден және қорымдардан қазып алынған мәдени ескерткіштер, мүсіндер, балбалдар, бейнелеу өнері суреттері, ою-өрнекті бұйымдар, өндіріс өнімдері қалдықтары, жерлеу рәсімдері, дүниетанымдық бейнелер куә болады.

Кілт сөздер: Гапло топтар, Хуньюй, Куэй, Гүйфан, Шығай, Шығай (тартар) мемлекеті, Сібір татарлары, жер-су, елді мекен аталымдары, археологиялық қазбалық дәлелдемелер.

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Нұсқабаев О. Еуразиялық кеңістіктегі түрктесті этникалық түзілімдер // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2021. – №4 (122). – Б. 156–170. <https://doi.org/10.47526/2021-4/2664-0686.14>

***Cite us correctly:**

Nuskabaev O. Euraziialyq kenistiktegi turktekti etnikalyq tuzilimler [Turkic Ethnic Formations in the Eurasian Space] // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2021. – №4 (122). – B. 156–170. <https://doi.org/10.47526/2021-4/2664-0686.14>

O. Nuskabayev

*Doctor of Sociological Sciences, Professor
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: orazbek.nuskabayev@ayu.edu.kz*

Turkic Ethnic Formations in the Eurasian Space

Abstract. The article analyzes the way of life and living conditions of the ancestors who stood at the origins of the origin of the Kazakhs and other more than 200 indigenous ethnic groups of Eurasia. Based on the data of new anthropological, archaeological, ethnosociological, ethnolinguistic and DNA-genealogical studies integrated into scientific circulation, life support, management and cultural studies models formed in accordance with the natural and climatic conditions in the regions of residence of the ancestors of indigenous origin are compared and analyzed.

There are enough artifacts indicating that the ancient Turkic peoples originate in Siberia. To confirm this, we can cite dozens of examples of monumental monuments, the material and spiritual world, found in Siberia, uncovered and proven by the Turkic peoples.

During the study of corpses found in Altai graves, in particular, on the faces of corpses excavated in the Pazyryk culture, mixed signs of the Caucasoid and Mongoloid races were found, which are signs of a mixed life of European and Mongolian races. The shark marine culture was evaluated as a continuation of a new stage of the samples of the Pazyryk culture. In the mounds, along with human bones, many ornaments decorated with a pattern in the animal style were found. Among them, images of deer, eagles, argali, wolves and livestock are very attractively depicted. In this regard, it is determined that the population of the Gorno-Altai Territory was in a strong state structure with a strong culture, economy, and religious beliefs.

The article clarifies that the Hunkurats, who settled in all regions of the Eurasian space, like others inhabited the Altai Mountains and founded cultural centers. This is evidenced by cultural monuments, sculptures, balbals, images of fine art, ornamental products, remnants of production products, funeral rites, ideological images excavated in settlements and burial grounds of these regions.

Keywords: Haplogroups, Hongyu, Kuei, Guifang, Sagay, The state of Sagay (The state of Tartar), Siberian Tatars, Names of localities, Archaeological fossil evidence.

О. Нускабаев

*доктор социологических наук, профессор
Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: orazbek.nuskabayev@ayu.edu.kz*

Тюркские этнические образования на евразийском пространстве

Аннотация. В статье анализируется быт и условия жизни предков, стоявших у истоков происхождения казахов и других более чем 200 коренных этносов Евразии. На основе данных новых антропологических, археологических, этносоциологических, этнолингвистических и ДНК-генеалогических исследований, интегрированных в научный оборот, сопоставляются и анализируются модели жизнеобеспечения, хозяйствования и культурологии, сформированные в соответствии с природно-климатическими условиями в регионах проживания предков коренного происхождения.

Существует достаточно артефактов, указывающих на то, что древние тюркские народы происходят из Сибири. В подтверждение этому можно привести десятки примеров

монументальных памятников, материального и духовного мира, найденных в Сибири, открытых и доказанных тюркскими народами.

При изучении трупов, найденных в алтайских могилах, в частности, на лицах трупов, раскопанных в Пазырыкской культуре, были обнаружены смешанные признаки европеоидной и монголоидной рас, которые являются признаками смешанной жизни европейских и монгольских рас. А Кулажорская культура была оценена как продолжение нового этапа образцов Пазырыкской культуры. В курганах, наряду с человеческими костями, было найдено множество украшений, украшенных узором в зверином стиле. Среди них очень привлекательно изображены изображения оленей, орлов, архаров, волков и домашнего скота. В связи с этим определено, что население Горно-Алтайского края находилось в прочном государственном устройстве с сильной культурой, хозяйством, религиозными убеждениями.

В статье уточняется, что хункураты, расселившиеся по всем регионам Евразийского пространства, как и другие населяли Горный Алтай и основали культурные центры. Об этом свидетельствуют памятники культуры, скульптуры, балбалы, изображения изобразительного искусства, орнаментальные изделия, остатки продукции производства, погребальные обряды, мировоззренческие образы, раскопанные в поселениях и могильниках этих регионов.

Ключевые слова: Гапло группы, Хуньюй, Куэй, Гуйфан, Сагай, Государство Сагай (Государство тартар), Сибирские татары, названия населенных пунктов, доказательство археологических данных.

Кіріспе

Түпкі түрктөкті рулық қауымдар бұдан 23 мыңдай жыл бұрын-ақ, Орталық Азияда оқтын-оқтын орын алып отыратын әрқилы табиғи-климаттық (не ызғарлы-аязды, не құрғақшылықты) жағдайларға байланысты әр тарапқа ауа көшіп, жиі қоныс аударып отырған. Оның дәлеліне соңғы ДНК-генеалогиялық мәліметтерді мысалдауға болады. Мысалы, американдық ғалым А. Клесовтің дәлелдемесі бойынша, бүгінгі еуропалық халықтардың басым көпшілігін бұдан 22 мыңдай жыл бұрын Орталық Азиядан Еуропаға қоныс аударған әрі ешбір қоспасыз таза орталықазиялық рулық қауым делінетін R1b гаплотобынан бұтақтанған жұрттар құрайды [1]. Ал, америкалық үндістердің 90 пайызынан астамын Орталық Азиядан Беринг бұғазы арқылы Америкаға асқан Q гаплотобынан ұрпақтанғандар құрайтындығы бұрыннан белгілі жәйт.

Жоғарыда мысалданған мәліметтерге қарап орталықазиялық түпкі түрктөкті жұрттар түгелімен әлемнің түкпір-түкпіріне ауа көшіп, қоныс аударып кеткен екен дегендей ой тумасы анық.

Түпкі түрктөкті жұрттардың ешқайда да ауа көшпей, ата мекендерінде өмірленіп қалғандары бұрынғысынша тіршіліктеніп жатты.

Зерттеу әдістері

Мақалада қазақтар мен түрктөктес екі жүзден астам еуразиялық этностардың шығу тегі, болмыстық тарихы сараланды. Ғылыми айналымға жаңадан енген антропологиялық, археологиялық, этносоциологиялық, этнолингвистикалық және ДНК-генеалогиялық айғақтар арқылы түрктөктес этностардың тұрғылықты өңірлеріндегі табиғи-климаттық жағдайларға сәйкес қалыптасқан өмір сүру қалпы, шаруашылығы және мәдениет үлгілері салыстырыла талданды.

Талдау мен нәтижелер

Орталық Азияның шығысында мекендеген түпкі түрктөкті жұрттар, Қытайдың ұлы тарихшысы Ван Го-вэйдің жазбаларында айғақталғандай, Жұңғоны (Орталық мемлекет)

теріскейі мен батысынан қоршай мекендеген. Олар өсіп-өніп көбейе келіп мыңдаған руларға, жүздеген тайпаларға, ондаған ұлыстық халықтарға бөлініп кеткен.

Осыған қарай олар не өздерінің рубасы, не тайпа көсемі, не ұлысты жұрт, не өздері жерсініп отырған аймақ аталымдарымен атамаланып кетіп отырған. Солардың бірі хуньюйлер (хунгур) болған.

Бұл халық алғашында Хуанхэнің (Сарыөзен) екі бетін ала Сары теңізге дейін мекендеген. Өсіп-өніп көбейе келіп теріскейінде – тайганың түстігі, батысында Ертіс өзені алаптары, оңтүстігінде – Тибет пен Шығыс Түркістан аралығына жайыла қоныстанған.

Хуньюйлердің өте ерте дәуірлерде-ақ өз мемлекеті болған. Ж.с.д. 7–6 мыңжылдықтарда Азияның оңтүстігінен ауып келіп, Янцзының (Қызылөзен) түстігіне келіп қоныстанған тайлар (қытайлардың түп тегіндегі жұрт) хуньюйлермен араласа-құраласа өмірленген. Осыдан болар көнеқытайлық дереккөздерде хуньюйлер туралы мағлұматтар өте мол. Айталық жоғарыда аты аталған Ван Го-вэйдің жазбаларында хуньюйлер туралы мынадай мәліметтер берілген.

«Хуньюй» ханзуларды теріскей және батыс жағынан қоршай жерсінген түздік халықтың қытайша аталымы. Ал, олар өздерін «Хунгур» деп атайды. Бұл ұғым-түсінік екі сөзден құралған. Алғашқы бөлігіндегі «хун»-ы ілкі түрік тілінде «адам», «халық» дегенді білдірген, «гур»-ы табынушы деп түсінілген. Аталым толық мағынасында «Күнді жаратушымыз, тәңіріміз» деп танып, оған табынушы халық деген мағынада ұғынылған. Ханзулар кейде хуньюйлерді «Куэй», яғни «күнге табынушы халық» деп те ұлықтаған. Ал, хуньюйлердің жойқын шапқыншылықтарын бастарынан өткеріп, қырғынданған замандарда оларды қарғап-сілеп «гүйфаң» деп кемсітіп атамалаған. Ұғым-түсініктегі «гүй»-і «жын-шайтан», ал «фаң»-ы «мемлекет» дегенді білдірген. Яғни хуньюйлер дегеніміз жын-шайтандар мемлекетінің халқы делініп мазақталған. Тіптен беріректе қытайлар хуньюйлерді «хяньюнь» (адал берілген ит), саужоу (шөп ботқа), сюньну (киқар құлдар), ди (солтүстік жабайылары), жүң (батыс жабайылары), ди-жүң (олардың бәрі жабайылар) деп те атамалаған. Тек, ж.с.д. VII ғ. қытайлар хуньюйлерді қайтадан өзіндік халықтық аталымымен, тек бұрынғы «хуньюй» аталымының соңғы жағындағы «юй»-ді ілкі түрк тілінде көптікті білдіретін «ну» жалғауымен алмастырып алып «Хунну» (адамдар, мемлекетті халық) деп атамалай бастаған [2].

Ал, қазіргі қытай ғалымдарының зерттеулері бойынша, бүгінгі Қытайдың солтүстігінде Шаньси, Хубэй және Шэньси провинциялары халқының басым көпшілігін (шамалап айтқанда 150 млн.-дайын) хуньюйлердің ханзуларға сіңісіп кеткен ұрпақтары құрылымдайды [3].

Бұл деректі терістеудің өзі ұят.

Өйткені Хүн империясы құрдымға кеткеннен кейін оның біршама жұрты өз еріктерімен Хан империясына боданданған болатын.

Хұндардың қытайларға боданданудан қашқақтаған бөлігі алып дала төсінде ж.с. I–XII ғғ. аралығында ондаған ірі мемлекеттер құрды. Солардың ішінен тарих парағына ілігіп, жазбаланып қалғандары Сяньби мемлекеті (I–IV ғғ.), Еуропалық (Батыс) Ғұн империясы (IV–VII ғғ.), Жужан қағанаты (IV–VI ғғ.), Түрк қағанаты (VI–VIII ғғ.), Ұйғыр хандығы (VII–IX ғғ.), Қидан империясы (X–XII ғғ.).

Соңғы аталған, яғни Қидан мемлекетімен қатар әрі соның батыс шекарасынан Каспий теңізі мен Еділ өзеніне дейінгі аралықта орналасқан Шығай (Сығай) мемлекеті туралы ешқандай мағлұмат деректелмейді. Ал, шындығында бұл мемлекет туралы қытайлық және батыстық тарихи әдебиеттерде өте тартымды жазбалық деректер молынан ұшырасады. Айталық, батыс тарихшыларының қазіргі Ресей территориясында «Тартар» атты мемлекет болған, халқы тату-тәтті бірлікте, өзара сыйластықта әрі молшылықта өмірленген деп жазбалап жүргендері осы Шығай (Сығай) мемлекеті.

Таң династиясы билігі тарихнамасында былай деп жазылған. Теріскей Азияда түздік жұрттардың алып екі мемлекеті бар. Оның бірі, яғни Теріскей Азияның шығысында орналасқаны Қытан, немесе Қидан, немесе Чидан (Ляо мемлекеті) мемлекеті деп аталады. Ал батысындағысы Шығай (Сығай) мемлекеті. Екі мемлекетте де түрк және моңғол тілдері қатар қолданыста. Ханзулар Шығайларды (Сығайларды) татан (татар) деп атамалайды. Шығайлар ауыз бірлігі мығым әрі жауынгерлік қабілеттері өте жоғары халық. Ханзулар олардан қатты сескенеді. Ұлы халық санап құрмет бұтады [4].

Беріректе табылған бітік тастарда таңбаланған руналық жазбаларда Шығайлар (Сығайлар) «отыз оқ татар» деп ұлықталған. Демек, шығайлар 30 этностық бірліктен құрылымдалған мемлекет халқы болған.

Сібірді жаулап алысымен жергілікті этностардың бірігіп, өздеріне қарсы көтерілуінен сексенген Ресей патшалығы ченеуіктері оларды бір-біріне айдап салып ұрыстырып-керістіріп отыру саясатын ұстанды.

Осыған қарамастан сібірлік этностар бір-бірімен ұрысып-керіспей өзара сыйластықта өмірленді. Себебі олар өздерінің түпкі шығу тектерінің бір – түрктен екендіктерін жақсы білген. Әрі оны ұмыттырмай ұрпақтан-ұрпаққа аманаттап, шежірелеп беріп отырған.

Мұның растамасына алысқа ат шаптырмай, орыстардың өз тарихшыларының еңбектерінен-ақ ондаған мысалды дәлелдемеге келтіруге болады.

«Сібір хандығын түрк-моңғол текті ру-тайпалар – қоңырат, керей, дүрмен, найман, жалайыр, салжигут, қошы, ұйғыр, аялы, башқұрт, жағалбайлы, табын, маңғыт, сығай, т.б. құрылымдайтындығы Ремизов, Есипов және тағы басқа орыс жылнамаларында құжатталып қалған» [5].

«Сібір татарларының арасында осы уақытқа дейін өздерін ноғаймыз немесе маңғытпыз дейтіндер өте көп» [6, 25–30-бб.].

«Сібір татарларының қайсыбіреулері өз ата тектерін орта ғасырлық ноғайлардан таратса, ал өздерін маңғытпыз деп есептейтіндер шығу тектерін сонау есте жоқ ескі замандадан бері қарай термелейді» [7, 78–80-бб.].

Осыдан-ақ Сібірдің сонау есте жоқ ескі замандардан бері қарай, қазіргі ресми тарих, Сібір татарлары деп атайтын түп тектері түркілік этностардың атамекені екендігі білінеді.

Сібірлік түрктенді этностардың «Сібір татарлары» деп атала бастауы өңірді орыстардың жаулап алып, отарына айналдырғаннан бері қарай тұрақтанған аталым.

Ал, «сібір» жалғауынсыз, тек «татар» этнонимінің қолданысқа енгізілген мезгілі 5–9 ғасырлар аралығы. Ежелгі қытайлар осы уақыттар аралығында өздерінің теріскейін, оңтүстігі мен батысын мекендеген көшпелі халықтардың түбі бір деп есептеп, олардың барлығын бір атаумен «татандар» деп атаған. Қытай тілінде «Р» әрпінің айтылмайтындығы өзінен-өзі белгілі. Былайғы халық бұл атауды «татарлар» деп қабылдаған.

Міне, сонан бері түбі бір өзара туыстас түркі тектес сібірлік халықтарды «бұлар, татарлар» деп атау әлем халықтары тілінде берік орнықты. Оларды тек ежелгі замандардан бері қарайғы өмір сүріп келе жатқан тұрғылықты жерлеріне орай «Абақан татарлары», «Барабалық татарлар», «Омбылық татарлар», «Тобыл татарлары», «Тюмень татарлары» деген сияқты атаулармен атайды.

Ал, олардың түбі бір түркі тектес ұлттармен (мысалы, татарлармен және тағы басқалармен) теңестіріліп, жеке ұлт ретінде аталуы 1994 жылы ресми түрде Ресей халықтары реестріне енгізіліп, заңдастырылды. Оған негіз қалаған Тюмень облысы татарлары ассоциациясы 1991 жылы жинақтап, тиісті тіркеу органдарына тапсырған куәліктік құжаттар болды. Онда Сібір татарларының түп төркіні жергілікті байырғы халықтар екендігі куәландырылған-ды. Осы негізде сібір татарлары жеке этностық құрылым ретінде танылды. Сөйтіп, сонау есте жоқ ескі замандардан бері қарай Сібірді мекендеп келе жатқан түркі тектес байырғы этнос ретінде Ресей халықтары тізіміне енгізілді [8, 7-б.].

Сібір татарларының қазақтармен түбі бір туыс халық екендігі де дәлелденген ақиқатты шындық. Оған мысал ретінде орыс ғалымдардың еңбектерінде мазмұндалған этногенетикалық, этнографиялық және топонимикалық мәліметтерді дәлелдеме етуге болады. «Ертіс өзенінің төменгі ағысын мекендейтін сібірлік халықтар өздерін қазақтарды құрылымдайтын қыпшақ, қоңырат, естек, жалайыр, шапырашты, т.с.с. өзге ру-тайпа жұрттарымен шығу тегіміз бір халықпыз» - дейді [9, 133–159-бб.].

Ал, сібір татарларының тұрмысы мен шаруашылық жүргізуінің, этномәдениетінің, салт-дәстүрінің, киім тігу, өрнек тоқу, қыз ұзату, келін түсіру және басқалай жөн-жоралғыларының қазақтардыңкімен бірдейлігі Ф.Т. Валеев пен Н.А. Томиловтың бірлесіп жазған қызықты зерттеуінде, сондай-ақ Ю.Г. Мухаметшиннің, Р.К. Уразманованың, Е.Ю. Смирнованың, С.В. Суслованың, Н.А. Халиковтың еңбектерінде мазмұндалған [10; 11; 12; 13; 14; 15]. Сонымен қатар орыс зерттеушілері сібір татарларының тарихын, этнографиясын және тілін екшелегенде көбіне көп археологиялық, фольклорлық және топонимикалық мәліметтерді дәлелдеме ретінде пайдаланады. Айталық, ғалым-лингвист, тюрколог В.В. Радлов орыс шығыстанушыларының тарихында бірінші болып сібір татарларының жанды тілін жазып алып, 1872 жылы Санкт-Петербургте жеке кітап етіп жариялады [16]. Ол сібір татарлары тілін зерттеулермен қатар, олардың шығу тегін, ділін анықтау мақсатында арнайы этнографиялық зерттеу экспедицияларын ұйымдастырды. Зерттеу нәтижелері сібірлік жергілікті ру-тайпалардың түбі бір түркілік жұрттар екендігін анықтап берді [17].

Оған, - дейді зерттеуші Х.Ч. Алишина, - 120 жылдан астам уақыт өткеннен кейін В.В. Радлов экспедициясының ізімен жүріп өтіп, біз анықтаған адам, ру, тайпа аттарының, жер, су, тау, үстірт, асу, жайылым, көл, тұрақ, т.с.с. атаулардың әлі күнге дейін бірдей екендігі дәлел бола алады [18]. Мысалы:

БАЙҒАРА – Байғара кенті. В.В. Радлов байғараны маңғыт бірлестігінің Сығай тайпасының аса ірі Байғара руының атауы деп белгілеген.

АБА – Абаул кенті. Аба бұл Сығай тайпасының руы. Сығайлар Абақан татарлары құрамына кіреді.

АҚ – орыс тілінде «белый». В.В. Радловтың түсіндіруінше «ақ» сөзі көптеген этнонимдерге ортақ. Көптеген сөйлемдерге жалғаулық ретінде «ақ» сөзімен қатар «сары» - желтый, светлый, белый, «қара» – черный, «қызыл» – красный сөздері қосылып жазылады. Мысалы, ру аты «ақ чистар» /йышлар/- абақан татарларының бір руы. Ақ-коль (кул) – сығай тайпасы руы.

АҚ-ТАМАТ (Ақболат) – телеуттер. Ақ кьолы (Ақ қойлы) – қарақалпақтардың бір руы. В.В.Радлов талдаған «ақ-коль» этнонимі Тюмень облысының бірқатар жер атауларында кездеседі. Айталық, Жоғары және төменгі Акияры, Белая кенті, Яр Ак-каш, Яр Ак-балчык, ауыл Аккас, деревня Ак-су, деревня Белая Дуброва, т.т.

АСАН – оз.Асанкуль. Вг., покос асан, Вг., холм Асан-тубэ, В.В. Радловтың түсіндіруіне қарағанда, асан – халық (народность) атауы. Олар Алтай тауларын мекендейді. Зерттеуші Б.О. Долгихтің дәлелдеуінше асан тайпасы Алтай тауларында ариндермен (арғындармен) және чулым татарларымен көрші қоныстанған [19].

АВАТ – Г.А. Гейбуллаев жазып алған түрік тектес тайпалардың бірі. Тюмень облысында осы атаумен үндес бірнеше деревня аталған. Уват деп аталады. Сонымен қатар «Уват» атты өзен, «Уват» атты көл бар. А-У әріптері қазіргі түркі тілес халықтарды жиі ауысып айтыла береді. Тіптен, жергілікті ноғайлар тілінде А-Ы-У болып та ауысады. Бұл атауды жергілікті ноғайлар «Ыват» деп атайды [20].

БАЛТА – түрік тектесі халықтардың бір тайпасы атауы. Тюменьде Балта атты өзен ағады. Оның жағасында Балта атты ауыл орналасқан. Қазір өзенді Балдой, деревняны Мачурино деп атайды.

БИКЭТИН (бесентин) – тайпа атауы. Р.Г. Кузеевтің анықтауына қарағанда угролардың ұрпақтары. Түркіленген Батыс Сібірдің жергілікті тұрғылықты халқы. Олар башқұрттардың, қазақтардың құрамында бар. Тюмень облысында Бегитино деревнясы бар.

ИШТӘК (естек) – деревня Истяцкая. Иштәк тайпа атауы. Д.Г. Тумашеваның түсіндіруінше бұл ұғым «остяк» түсінігінің бұрмаланған атауы. «Иштәк» башқұрттардың айлын тайпасының атауы. Естектер деп Сібір татарларының бір шамасын атаған [21].

ИНТЭР – Индер деревнясы. Ру аты. Бұл ру қарақытайлардың // кидандардың тайпалық одағының бір тармағына жатады. Ру атымен Индер (Инзер) өзені аталған.

КЪАЛА – Қала, кент. Қала – қырғыздардың бір руы атауы (В.В. Радловтың анықтамасы).

КАН – В.В. Радловтың түсіндіруінше алтай татарларының бір тайпасының атауы.

КАРА – черный, село черное. Қарасулы ауылы, Қарасу көлі. В.В. Радловтың түсіндіруінше көне түркі тілдерінде «КАРА» сөзі қосымша жалғау ретінде өте көп қолданылған. Мысалы, қара қырғыз, қара қалпақ, қара қойлы, қара сирақ, қара сеңгір, қара қыпшақ және т.б.

ҚАРҒА – аудар. ворона: Қарғалы селосы, Қарғалы тобэ. Түркі тілдес халықтарда кеңінен қолданылады.

КАРМАК – Осыдан 200 жыл бұрын өзен атауы болатын. Қазір ірі кент. Аудан орталығы (Тюмень облысында).

КАСКАР – Каскарка өзені кіші (Малая) Каскарка, Каскар этнонимі қазақ жүздерінің бір тайпасының атауы болуы мүмкін.

КАТАЙ – Қытай. Катангуй деревнясы. Катай селосы. Этноним «қытай» түркі тілдес қазақ, қарақалпақ, қырғыз, өзбек, ноғай, татар, башқұрт т.с.с. халықтардың барлығының құрылымында бар тайпа атауы. Мысалы, қытай тайпасы жұрты башқұрт халқының ірі бір бөлігі.

КЕРЕЙТ – Этнонимі «керейт» ежелгі керей тайпасының бір бөлігінің атауы. Ібір-Сібірде Тайбұға хандығы кезінен бері аталып келе жатқан «керей» және «керейт» атаулары молынан ұшырасады [17].

КОСАЙ – Къушай йылға өзені. Қосай этнонимі қыпшақ ұлысы бірлестігінің бір тайпасының атауы. Қазақ жүздері құрылымында аталады.

КОЗГЫН – покос Козгын йахан. Ресми тілде Сузгун деревнясы. «Қытай» тайпасы руларының бірінің атауы.

КЫЗЫЛ – остров Кызыл қыбыкъ. Қызылбай көлі, Қызылбай ауылы «Қызыл» ұғымы түркі тілдес халықтарда көп қолданылады. Мысалы, қызылбаши, қызылыцы, қызыл-кая. Енесей естектерінің «шу» руы «кызылысмесь телеуттері деп аталады» [17].

МЭЗЕН – уроч. Мэсен йуге, Яр., уроч. Мэсэн къууакъ, Яр., Мезенка деревнясы, Мэзен поселкесі т.б. Меркут – Беркут селосы. В.В. Радловтың «Этнографикалық шолуында» Алтай және Орта Азияны мекендейтін үш түркі тілдес ру аты аталады.

САГАЙ – уроч. Сагайский угол, «тегенские (сагай) на оз. Тегенском. Кашегальская волость, Тобольский округ, 21 Хозяйство, 57 мужчин, 49 женчин». Сы гай – племя абаканских татар.

САТЫЛҒАН – деревня Сатылгъан. Сатылған қара қыпшақтың бір аталығы.

САЛАИР – Салаирка өзені, деревня Салаирка. «Джалаир» – орыс түркістанының отырықшы татарлары.

САИН – Саинкуль көлі. Озеро Исиккуль. Саинрод сагайского племени абаканцев.

СЕИТ – о. Сеют. Ял (1850). д. Сеиты (татарша Сэйит). «ю. Сейтовские на рч. Казбаевке». Сеит – қазақтардың қара қыпшақ тайпасының руы атауы.

ТАНКЫТ – «танкытлар» этнонимі. Танкыт, тангут – көне түрік этнонимі, жер атауы.

ТОКУЗ – ю. Токузские (1897). – Токуз деревнясы. Түркі тектес халықтар тілінде кеңінен пайдаланылады. Мысалы «тоғыз оғыз».

УКИ – деревня Уки, деревня Кушуки. Уки – көне түрік тайпасы атауы.

УТЕШ, УТЯШ – С. Утешово. Тамды өзенінде. (Калымаул). Адам аты, мысалы, Утяш Исеньяров, Утяш Сафаров және Сабарбек Утяшев – Тархан жұрты адамдары. Финугор тілінде Атяш – ер адам атын білдіреді.

ЧУНГИС – татар қаласы Чинги тора атауы. Қазіргі Тюмень қаласы. Чунгис – Алтай татарларының ач – кэштим тайпасының атауы.

Жоғарыда мысалданған атаулар В.В. Радлов өмірленген уақытта қалай аталса, қазіргі күндері де солай аталады [18].

В.В. Радловтың түсіндірмелері бойынша, жоғарыда аталған адам, ру, тайпа, жер, су, тау, көл, т.б. атаулар түркі тектес халықтар қойған атаулар. Қазақ тіліне, башқұрт тіліне, алтайлықтар тіліне, ортаазиялық түркі тектес халықтар тіліне ортақ атаулар.

Қазіргі Сібір жерінде В.В. Радлов өз еңбегінде жеке-жеке атап көрсеткен маңғыт, сығай, қырғыз, хотан, асан, қарға, ноғай, қалмақ, тоғыз, айын, естек, байғара, шапырашты, жалайыр және басқа да көптеген түркі тектес ру-ұлыстар ұрпақтары өмір сүруде. Олар осы күнге дейін көп этнонимдерді, мысалы, адам, ру, тайпа, ұлыс, жер, су, тау, мал, аң-құс, т.т. атауларын ескіше көне түркі тілінде атайды.

Түп негіздегі арғы түрктен халықтардың Сібірде аяқтанып, қанаттанғандығын растамалайтын артефактілік айғақтар жеткілікті. Мұның растамасына Сібірден табылып, аршылған және түрктен халықтардікі екендігі дәлелденген монументті ескерткіштерді, материалдық және рухани дүниелерді он-ондап мысалдауға болады.

Айталық солардың бірі 1997 жылы археолог П.И. Шульга Қазақстанмен шекаралас ресейлік Алтай аймағынан қазып алған Алтын адам. Бұл алтын адам қазақ археологтары Қазақстанның Алматы обылысындағы Есік және Шығыс Қазақстан обылысындағы Берел аймақтарынан табылған Алтын адамдарға ұқсас, әрі киімдері алтын тоғаларға толы болған. Ал жанына тасталған зергерлік алтын бұйымдар саны 1800-ден асқан. Барлығының салмағы 1 кг-ға жуықтаған. Мүрде үстіне жабылған киіз жапқыштардан да алтын қиршықтары төгілген.

Алтын адамды түр-түстеу нәтижесі ж.с.д. мыңжылдықтарда өмірленген түрктен тұлға екендігін айғақтап берді.

Жалпы ресейлік ғалымдардың сібірлік халықтардың шығу тектерін, тұрмыс қалыптарын, этнографиясын, фольклорын, т.т. зерттеулері XVIII ғ. бастау алады.

Айталық, 1733 жылы Алтай өлкесін зерттеуге жіберілген ең алғашқы экспедицияны ғалым Г.Ф. Миллер басқарған. Ал, осыдан 10 жылдан кейін, яғни 1744 жылы Сібірдің оңтүстігін зерттеу үшін ұйымдастырылған экспедицияға ғалым П.С. Паллас жетекшілік еткен. Осындай және осыларға ұқсас өзгеде зерттеу нәтижелері орыс және еуропалық халықтардың сібірдің жергілікті түрктен абorigендерінің тұрмыс қалпымен, шаруашылық жүргізу, өндіру, өңдеу және мәдениет жетістіктерімен, наным-сенімдерінің, жөн-жоралғыларының және ауыз әдебиетінің үлгілерімен танысуға ықпал етті.

Келе-келе археологиялық қазба жұмыстары да қолға алынды. Мысалы, 1865 жылы түрколог-ғалым В.В. Радлов Бұқтырма өзенінің бойындағы Берел жазығында ерте темір дәуіріне жататын «Берел» обасын қазып, зерттеді.

1911 жылы А.В. Андрианов батыс Алтайда Черновая, Солнечные Белки, Майемір деген жерлерде түрктен халықтардыңкі делінген обаларды ашты.

1927 жылы С.И. Руденко Қатынқарағайда, 1956–65 жж. С. Сорокин Берел, Күрті, Қатын, Құмайда алғашқы темір дәуіріне жатқызылған ескерткіштерді тапты.

Қазақстан өз егемендігіне ие болғаннан кейін қазақстандық археологтар З. Смашев және Ә. Төлебаев басқарған археологтар Берелдегі бірнеше обаларды аршып, әлемдік деңгейде бағаланған археологиялық жаңалықтар ашты. Алтын адам тапты. Дала мәдениеті жөнінде мол мағлұмат берген Шелекті және Берел жерінде жүргізілген қазба жұмыстары археология ғылымының көкжиегін кеңейте түсті. Сібірлік түрктен халықтардың тарихы

олар тіктеткен мемлекеттік құрылымдардың гүлдену және тұрғындарының молшылықты өмірлену деңгейлерінің ғана емес, рухани кемелділік деңгейлерінің де өте жоғары болғандығын әлем халқына паш етті. Көшпелі халықтар мәдениетінің өте жоғары деңгейде дамығандығы дәлелденген ғылыми тұжырымдар жасауға ұйтқылық жасады.

Жалпылай айтқанда Сібірден, соның ішінде ең алдымен оның Алтай таулы аймағынан аршылған Күрті (ж.с.д. 8–7 ғғ.), Майемір (ж.с.д. 7–6 ғғ.), Пазырық (ж.с.д. 5–3 ғғ.) және Құлажорға (ж.с.д. 3–1 ғғ.) көне дүние ескерткіштері сібірлік түрктен этностардың мәдениеті жөніндегі ғылыми танымды байытты. Сібірлік түрктен этностардың көне дәуірлердегі шаруашылығы, мәдениеті, өндірісі, өңдеу өнеркәсібі, өнері туралы бұрындарғы қысаң тұжырымдарды терістетіп, жаңаша пайымдауларға жол ашты. Сібірлік түрктен этностардың болмыстық тарихын тереңдете түсуге бағдарланған жобаларды көбейте түсті.

Сондай археологиялық зерттеу жобаларының бірі – Пазырық мәдениеті ескерткіштерін зерттеу жұмыстары әлі күнге жалғасып келеді.

Тарихтан хабары бар адамға белгілі, әдетте, ежелгі мәдениет ескерткіші шоғырланған аумақ сол аумақта алғаш рет табылып, аршылған тұрақ атымен аталады.

Осыған сәйкес Алтай таулы аймағындағы Үлкен Улаган өзені шатқалдарының бірі – Пазырық шатқалынан қазылып алынған 5 обадан табылған көне дүние ескерткіштері – Пазырық мәдениеті деп аталған. Ал, шындығында Алтай таулы аймағынан қазылған көне дүние ескерткіштері ондап саналады. Солардың бірі әрі ең көнесі ж.с.д. 9 ғасырдың аяғы мен 6 ғасырдың бірінші ширегі арасын қамтитын Бий мәдениеті ескерткіштері.

Дей тұрғанмен, біздің пікірімізше, Пазырық мәдениетін де, және де сібірден табылып, аршылған барлық көнедүниелік мәдениет үлгілерін бір аталыммен «Түркілік мәдениет ескерткіштері» деп атаған дұрыс секілді. Себебі сонау есте жоқ ескі замандардан бері қарай Сібірде өмір сүріп келе жатқан түрктен этностар, мысалы, динлиндер батыста, Кузнецк Алатауынан шығыста Байкал көліне дейінгі жерлерді жайыла жастанып, «Тағар» мәдениетін қалыптастырған. «Ұйық» мәдениетін қалыптастырған кюйшәлер (қыпшақтар) Тыба өңірі мен Үлкен көлдер шүңгілінде мекендеген. Қырғыздар солтүстік-батыс Моңғолияда (хархиснур көлінің оңтүстігінде) тұрғыланса, «тақта тас» (плиточная могила) мәдениетін соққан шыңлилер (ежелгі маң, маннай, маңғытай) Көгемен тауында мекендеген. Хуньюйлер (хунгур) Таулы Алтайдағы Пазырық мәдениетін түзген.

Соңғы аталған, яғни Пазырық мәдениетінен қазып алынған мүрделердің бет-әлпеттерінде еурпеоидты және монголоидты расалардың аралас белгілері байқалған. Ал Құлажорға мәдениеті Пазырық мәдениеті үлгілерінің жаңа сатыдағы жалғасы деп бағаланған. Обалардан адам сүйектерімен бірге хайуанат стилінде өрнектелген зергерлік бұйымдар көп табылған. Солардың ішінде бұғының, бүркіттің, таутекенің, бөрінің және үй малдардың бейнелері өте тартымды бейнеленген. Осыған қарағанда Таулы Алтай өңірі халқы мәдениеті, шаруашылығы, діни сенімі берік мемлекеттік құрылымда өмірленген сыңайлы.

Оның растамасына Пазырық мәдениетінен (ж.с.д. 5-3 ғғ.) көп бұрын, яғни ж.с.д. 9 ғ. Таулы Алтайдағы Бий өзені бойында аяқтанған Бий мәдениетінің орнын тауып, оны аршыған археологтардың есептік жазбаларын мысалдауға болады.

Бий мәдениеті Таулы Алтайда ж.с.д. мыңжылдықтарда өмірленіп, өсіп-өнген түрктен халықтардың бірі – хуньюйлердің (хунгур) мәдениет ескерткіштерінің бірі болып табылады.

Бий мәдениет ошағы Пазырық мәдениетіне қарағанда көп кейін, атап айтқанда, 20 ғ. 90-шы жылдары ғана қазыла бастады.

Дегенмен оның қайсы бір ескерткіштері қазыла бастауларынан көп бұрын-ақ белгілі болатын. Әрі олардың бірнешеуі ежелгі замандарда-ақ қазылып, тоналған сыңайлы. Сонда да болса қазылған қабірлерден табылған заттар, адам және жылқы сүйектері Бий хунгураттарының тұрмыс-тіршіліктерінен тәп-тәуір айғақтық артефактілер жинақтауға мұрындық бола алды. Біріншіден, жерленгендердің басым көпшілігі әйел жыныстылар мен

жылқылар. Әрі жерленген әйел жыныстылардың жасы бар-жоғы 20–50 жас аралығындағылар. Соған қарағанда ер адамдар көбіне көп жаугершілік жорықтарда жүріп, алыс жақтарда өлген. Немесе алыс атраптарға аң аулауға кетіп, сол жақтардан қайтпай қалған. Қазылған қабірлерден бірен-саран ғана қару-жарақтар табылған. Ал, бұл жергілікті халықтың көбіне көп жоғарыда көрсетілген аралықта бейбіт өмір сүргендігін білдіреді.

Сондай-ақ, зерттелген көне ескерткіштер кешендері отбасылық шаруашылықта, атап айтқанда, мал бағымы мен күтімінде еркектермен қатар әйел жыныстылар да айтарлықтай еңбектенгендіктерін айғақтап бере алады. Соған қарағанда, ер адамдар алыс жаугершілік жорықтарға аттанғанда мал бағымы мен қонысты күзету міндеттерін әйелдер атқарған секілді. Сонымен қатар, табылған айғақтық заттар: тұтыну ыдыстары, еңбек құралдары, қару-жарақ түрлері, құрал-саймандар, өлгендерді жерлеу тәсілдері, тұрмыс-салт, әдет-ғұрып ерекшеліктері арғы түрктен халықтардың белгілі этносы белгілі бір өңірде тұтаса, қанаттаса жинақы қоныс тепкендігін білдіреді. Киіз үйлер арба үстіне тігіліп, оларды ондаған өгіздер сүйреп бір жерден екінші бір жерге жеткізіп отырған секілді. Ал, кейбір қабірлердің биік обаланып үйілуі, оларда ру басылары, немесе дилы отбасылары ақсақалдары жерленгендігін білдіреді. Өйткені, ондай жандар рулық бірлікті нығайтуда, немесе отбасылық берекелікті жандандыруда айтарлықтай рөлдер ойнаған.

Осының өзі ерте дәуірлерде-ақ хунгураттардың таптық жіктерге бөліне бастағандығын білдіреді. Мұны, сонымен қатар, биік тау етегіне тұрғызылған Ұйық қорғанындағы биік оба етіп үйілген мазарды қазу барысында да ап-анық байқадық. Мазар жан-жағынан 27 метр қашықтықта айнал қоршалған. Қабір басына биік бітіктас қондырылған. Оның бетіне бедірленіп ойып жазылған жазулар өшіп қалған. Қабір иесінің аяқ жағына бірнеше жылқы қоса жерленген. Қабір ішіне қойылған ыдыстар басқа, бірақ осы аймаққа жақын жерлерден қазылып алынған тұрмыстық заттарға тән, немесе өте ұқсас. Қабірдің батысын ала 7, шығысын ала 13 «бұғы» бейнелері бедірленіп ойылған балбалдар бой көтерген. Соған қарағанда, этнос билеушісі өзінен жоғары тұрған ешқандайда билеушіге тәуелденбей, өз жұртын өзі билеген сыңайлы. Оған оның жерленуінің патшаларды жерлеу дәстүріне сай «Қорған мәдениеті» (Курганская культура) дәстүрінде көрінгені де куәлік ете алады.

Пазырық мәдениеті жерлеу рәсімдеріне қарағанда, 15–17 жас аралығынан жоғары жастағылар жерленгенде олардың беліне қанжар байланған. Қайсы біреулері қару-жарақпен толық жерленген. Ал, жерленген әйелдер әдеттегідей бояну құралдарымен, әшекейлі бас киімдерімен, мойындарына, білектеріне таққан зергерлік бұйымдармен жерленген. Еркектердің де, әйелдердің де белдері шығу тектерін, этностық белгілерін білдіретін шайы орамалдармен буылған.

Жерленген қабірлерде әйелдерге қарағанда ер адамдардың әлеуметтік мәртебелері жоғары саналғаны байқалады. Оны жерленген қабірлерде оларға тиесілі тұрмыстық заттардың молынан қойылуынан байқауға болады. Сонымен қатар, ері мен әйелі бірге жерленген қабірлер де кездеседі. Мұндай қабірлер зираттардағы барлық қабірлердің жартысына таман жуығын құрайды.

Жалпы Таулы Алтайды мекендеген хунгураттарда ағасы о дүниелік болып кеткенде жеңгесіне үйленуі сол замандарда-ақ көрініс берген көрінеді. Бұл өзі бір жақсы дәстүр: ағасынан қалған бала-шаға жетімдік көрмей, ағайын-туысы арасында еркін, ойнап күліп, ер жетеді. Жоқшылық көрмейді.

Сонымен қатар, сонау есте жоқ ескі замандардан бері қарай көшпелі халықтардың арасында осы уақыттарға дейін үзілмей жалғасып келе жатқан қатаң тәртіп – он атаға дейін өзара руластарынан қыз алыспау, қосаққұрмау құқы (заң жүзінде бекітілген) хунгураттар арасында да қатаң сақталған сыңайлы. Ал, мұның өзі этностың дені сау мығым, қуатты, ірі болып өсіп-өнуіне ықпалын кәдімгідей тигізген. Қабірлерден қазып алынған адам сүйектері ірі болып келді. Соған қарағанда Таулы Алтай хунгураттары ірі денелі, мығым, нағыз далалық барыс секілді айбатты, келбетті адамдар болған сияқты. Олардың сом денелі, ірі

болуларына Таулы Алтайдың таза ауасы, халықтың ауқаттылығы, ішім-жемінің молдығы да ықпал еткен секілді.

Таулы Алтай хунгураттары негізінен мал бағымымен айналысқан. Қайсы біреулері қол өнері, етікшілік, ұсталық кәсіппен: темір, мыс, қола, қалайы, күміс алтын ерітіп, өнер туындыларын жасаған, тері илеген, киіз үй жасаған, т.с.с. айналысқан. Десек те, Таулы Алтайды ж.с.д. IX–II ғасырлар аралығында мекендеген хунгурлар өз мәдениеттерін түзгенде оны басқалардан бөліп алып көрсете алатындай өзгешелікте көріністендіре білген. Айталық, жерленген адамдардың белдеріне қанжар байлануы; әрқайсысына тиесілі мініс аттарының бірге жерленуі; көтерілген обалардың барлығы дерлік «қорған мәдениеті» стилінде көтерілген; зираттар мен қабірханалар, әдетте, олар мекендеген жерлерге жақын орналасқан; маң дала төсінде алыстан мұндалып көзге түсетіндей етіліп, өте биік зәулім обалар болып тұрғызылған. Әсіресе, ел билеушілері мен абыздарға арнап көтерілген обалар, жәй адамдардың басына үйілген белгілерге қарағанда зәулімділігімен ерекшеленеді.

Сонымен қатар Ұйық, Қатан, Шибі тұрақтары қазылғанда хунгураттардың темір өңдеп, металл қорытумен де, ұсталықпен де кеңінен шұғылданғандығы байқалады. Олар қыш құмырларды да жасаған, су тарту үшін қыш құбырлар соғып, оны су айдау каналдары, немесе канализациялық құбырлар ретінде де пайдалан білген. Демек еуроцентристік тарихшылардың көшпелілер тек мал бағумен айналысқан деп тон пішулері шылғи өтірік, жалған пайымдаулар. Хунгураттар тігіншілікпен де айналысып, небір әдемі тон пішкен, әшекейлеп әйел киімдерін тіккен. Алғашқы болып түлкі, қасқыр, аю, арыстан, жолбарыс терілерінен жылы тон, камзол, малақай, бөрік тігіп киген. Ағаштан небір әсем қолөнер туындыларын жасаған. Мұндай ісмерлік қалыптары Таулы Алтайды мекендеген хунгурлар бойында олар пазырық мәдениетін қалыптастырмастан көп бұрын – ж.с.д. IX ғасырға тән Бий мәдениеті қалыптасқан замандарда-ақ көріне бастаған.

Таулы Алтайлық көшпелілер бейбіт өмір сүруге құштарлық танытумен қатар, жиі-жиі алыс аймақтарға жаугершілік жорықтар да жасап тұрған. Осыған сәйкес, жаугершілік жорықтарға шығу Таулы Алтай хунгураттары үшін де әдетті құбылыс саналған. Ұлыс халқы түгелге жуық (әйелдерді де қоса) соғыс өнеріне жатық болған. Өйткені, жау қайдан келіп қалар деп үнемі сақтықта отыратын көшпелі халық үшін мініс атының есік алдында байлаулы тұруы, қылыш, найза, шоқпар, айбалта, садақтың киіз үй керегесінде ілулі болуы үйреншікті жағдай – тұғын. Оның үстіне олардың әскери ойындарға жаттығуы, өсіп келе жатқан жас ұрпақты соғыс өнеріне баулулары күнделікті іс болып саналатын. Өйткені мал бағумен көп болса оншақты-ақ адам айналысуға болады. Сонда қалғандары не істейді? Әрине, соғыс өнеріне жаттығады. Таулы Алтайлық хунгурларда атты жасақтармен қатар жаяу әскерлерде болған көрінеді. Оған Уылдырық I тұрағы жанындағы қорымнан қазылып алынған жауынгерлер бойында бес қаруы түгел болғанымен, олардың мініс аттарысыз жерленгендіктері куәлік ете алады. Сонымен қатар, тарихи дерек көздеріне қарағанда, Таулы Алтайды мекендеген хунгураттарда, сондай-ақ, олармен қатар Алтай-Саян тауларын жалғастырып жатқан Мұзтаудан (бүгінгі күндері орыстар Белуха тауы деп атамалап жүрген таудан) басталып, тарамдала барып Обқа құятын Катун, Би, Шүй сарқырамалары маңын жайлап отырған маң (маннай, маң(ғ) тай) ұлысы да бірнеше мың «ат құлағында ойнаған ұрымтал және бес қаруын түгел асынған жауынгерлерді жасақтап ап шығара алатындай» жұрттары саны мол әрі өте дилы елдер болған [22].

Хунгураттар қару-жарақты темірден соққан. Ал, ат әбзелдерінің жасалуы түрік текті қауымдар өмір сүрген барлық аймақтарда жасалған осындай бұйымдардың жасалуына өте ұқсас болған. Жалпы Таулы Алтай мен моңғол жеріндегі Ноян-Ола қорымдарының арасында ұқсас белгілер көп-ақ. Соған қарағанда, моңғол үстіртіндегі қорымдар сол өңірлерде қоныстанған хунгураттардан қалған мәдениет ескерткіштері болып қалуы ғажап емес.

Екі қорым арасындағы ұқсастықтар алдымен жерлеу рәсімдерінің бір ізділігінен білінеді. Айырмашылық тек мынадан, айталық, Пазырық қорымдарында мәйітпен бірге

жылқылардың көмілуі. Ал, Ноян-Ола қорымдарында мәйіт жанында жылқы малының сүйектері көрінбейді. Ал, Минусинскідегі Таштық жерлеу рәсімінің алтайлықтармен ұқсас жақтарымен қатар өзгешеліктері бары айқын білінеді. Онда жерленген мәйіттердің беттеріне оюланған маскілер кигізілген.

Тағы бір өзгешелік, Алтай обаларынан табылған мәйіттерді зерттегенде еуропалық және моңғол рассалық адамдардың аралас өмір сүргендігінің белгілері анық байқалды.

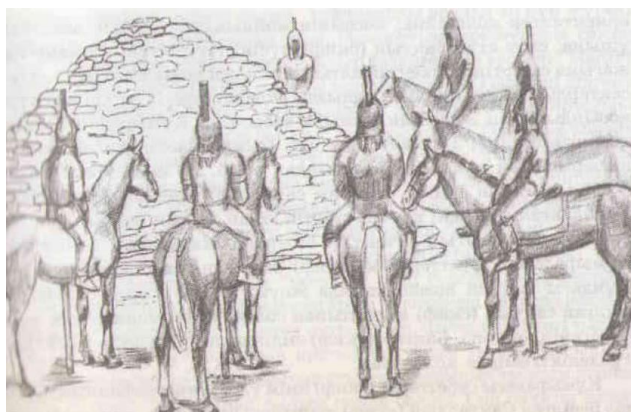
Қорытынды

Сонымен, жоғарыдағы сараптаулардан байқалып тұрғандай, еуразиялық кеңістіктің барлық өңірлеріне жайыла қоныстанған Хунгураттардың Таулы Алтайда мекендегендері де өзгелері сияқты небір мәдениет ошақтарын орнықтырған. Оған осы өңірлердегі ескілікті елді мекендерден және қорымдардан қазып алынған мәдени ескерткіштер, мүсіндер, балбалдар, бейнелеу өнері суреттері, ою-өрнекті бұйымдар, өндіріс өнімдері қалдықтары, жерлеу рәсімдері, дүниетанымдық бейнелер куәлік ете алады.

Сонымен қатар Алтай мен Саянда әлі күнге көптеген географиялық атаулар мен гидронимдер көнетүрік тілінде аталымдалады. Жер-су атауларының таза түрік тілді бұл аталымдары осы өңірді құтты қонысына, ата мекеніне айналдырып, тұрақтап қалған хунгураттардан қалған атаулар болса керек. Айталық, мыналардай аталымдар: Ақтас (елді мекен), Қайырлық (елді мекен), Құланды (көл және темір жол станциясы атауы), Қосағаш (елді мекен), Талды (елді мекен), Байтағ (тау, көне түрік тілінде тағ-тау дегенді білдірген), Қарасұғ (сұғ көне түркілік ұғымда су дегенді білдіреді), Кө суғ (Көк су), Палых суғ (Балықты су), Айранколь (Айранкөл), Алтынколь (Алтын көл), Көкташ (Көктас), Алаш (өзен аты), Абакан (Абыған), Саян (Сойан), Хан Теңгир (өзен аты), Сойан Сабыназы (Тыба тауы), «Сойан Сабыназы» (Хунгур тауы), Койпен Сабыназы (Көгмен, Көтпен таулары), Көтенбұлақ қайнары, т.с.с.

Түріктекті халықтар мидай араласып, сан мың жыл мекен еткен, әлі де мекен етіп келе жатқан ата-мекені – «жер жаннаты» атанған Алтай – Саян таулы өлкесінің көріктілігі кімді болса да тамсандырмай қоймаған. Түгін тартса майлы, нулы, сулы, орманды, жасыл желек жамылған Алтай – Саян таулары байлыққа тұнып тұр, өзен-су, көл, дарияларында шортан балық шолпылдаған, айдын шалхар көлдерінде аққу, қаз қаңқылдаған жердің жанаты, жанына рахат үйірлетер пейішті өлке бұл. Міне осы өңірлерде бүгінгі қоңыраттардың арғы ата-бабалары ұзақ уақыт өмір сүріп, түтін түтеткен. Малшылықпен айналысқан. Егін еккен. Алтын аптап, күміс күптеп ұсталық еткен. Тау қопарып, металл қорытқан. Темірден алғашқылардың бірі болып қару-жарақ соққан. Мәдениет өркендеткен. Аяқ аттаған сайын кездесетін биік оба етіп үйілген қорымдар, тас мүсіндер, археологиялық қазбалар нәтижесінде аршылған аса бағалы мәдениет ескерткіштері әлем ғалымдарының назарын әлі күнге өзіне аударуда. Биік етіп оба үю дәстүріне сай археологтар «Қорған мәдениеті» деп атамалап кеткен мәдениет үлгісін өмірге келтірген. Қорған демекші «қорған» атауының өзі де көне түріктің «қорыған» деген ұғым-түсінігінен туындаған атау. Өйткені, ел басшылары жерленген обаларды кем дегенде 50 атты жауынгер күзетіп, қорып жүретін болған (1-сурет).

Мәйітпен бірге қабірге қару-жарақ, ат әбзелдері, ер-тұрман, үзеңгі, тағы да басқа жауынгерлік жарақтар, ыдыс-аяқ, киім-кешек, зергерлік бұйымдарды бірге көмген. Қорғанның ішкі қабырғаларына жүннен жасалған түскиіз, кілем ілінген, еденге кілем төсеген. Мұның бәрі алтайлық хунгураттардың о дүниеде де өмір бар деген ұғым-түсініктерінен, әруаққа табыну дүниетанымынан туындаған. Олар күнді күдірет санап, күнге табынған. Дүниенің жаратылуы күн нұрының қуатынан деп түсінген. Сондықтан күнді, көкті күдірет санап Тәңірі деп атаған.

1-сурет – Хуньюй (хунгур) патшалары обаларын күзеткен жауынгерлер (Қорған мәдениеті)

Хунгураттарда тарихи тұлғалар туралы жыр-дастандар мол болған. Қазіргі ғылыми таным «Алпамыс батыр» жырының ең алғашқы нұсқасы түпкі хунгураттар арасында туындаған деп есептейді. Оның растамасына моңғол тілді халықтардың эпостық жыры «Гэсэр» мен барлық түрkteкті халықтарға ортақ «Алпамыс батыр» жырының мазмұндарын салыстыра талдап, екі жырда да түпкі ата-бабалық жұрт – хунгураттар екіге, яғни түрк және моңғол болып бөлінбей тұрған замандардағы оқиғалар мазмұндалған дейді. Одан қалса қазіргі бурят халқын құрылымдап отырған хондогор, хори, туматтардың шығу тектері хунгураттардан екендігін тілдеріне тиек етеді. Әлі күнге Алтай-Саян таулы аймағы мен одан арғы өңірлерде мекендейтін халықтардың арасында өздерін хунгураттардан төмен қарата бұтақтандырып, таркататындар көп көрінеді. Тек олар хунгур/ат/тарды «кунгурей» деп атамалайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Клесов А. Новый взгляд на происхождение европейцев. Что показал ДНК-анализ. // YouTube. День ТВ. 19 июнь, 2020 г.
2. Ван Го-вэй. Чуань Тан Цзилинь (Гаң Таң мәліметтерінің жинағы). – «Чжунхуа – шуңзюй (Нанкин), 1923. Қосымшалар 2. Цзюань (бума) 13.
3. [Электронды ресурс] URL: <http://www.xia.nu> ss
4. Мэн-да бэй-лу (Полное описание монголо-татар) / Пер. и коммент. Н.Ц. Мункуева. – Москва: Наука, 1975. – С. 51–52.
5. Миллер Г.Ф. История Сибири. – Москва-Ленинград: изд. Академии наук СССР, 1937. Т. 1. – 157 с.
6. Томилов Н.А. Этническая история тюркоязычного населения Западно-Сибирской равнины конца XVI – начала XX в. – Новосибирск: изд-во Новосибир. ун-та, 1992. – 271 с.
7. Селезнев А.Г. Барабинские татары: Истоки эпоса и культуры. – Новосибирск: Наука, 1994. – 176 с.
8. Рыжикова Т.Р. Консонантизм языка барабинских татар: сопоставительно-типологический аспект. – Новосибирск: Изд-во СО РАН, 2005. – 266 с.
9. Катанов Н.Ф. Этнографический обзор турецко-татарских племен. – Казань: Типография университета, 1894. – 22 с.
10. Валеев Ф.Т., Томилов Н.А. Татары Западной Сибири. История и культура /Культура народов России. –Т.2. – Новосибирск: Наука, 1996. – 224 с.

11. Мухаметшин Ю.Г. Этнографические своеобразие традиционных сельских жилищ татар Западной Сибири // Сибирские татары. Сборник статей. – Казань, 2002. – С. 86–113.
12. Уразманова Р.К. Особенности годового цикла общественных обрядов и праздников татар Приуралья // Приуральские татары. – Казань, 1990. – 92–110.
13. Смирнова Е.Ю. Традиционная одежда тоболо-иртышских татар конца XIX – первой трети XX в. // Народы Сибири и сопредельных территорий. – Томск: Изд-во Томского ун-та, 1995. – 219 с.
14. Сулова С.В. Традиционная одежда пермских татар // Пермские татары. – Казань: ИЯЛИ им. Г.Ибрагимова КФАН СССР, 1983. – 99–118 с.
15. Халиков Н.А. Этнокультурные особенности хозяйства западно-сибирских татар // Сибирские татары. Сборник статей – Казань: Институт истории АН РТ, 2002. – С. 59–85.
16. Радлов В.В. Образцы народной литературы тюркских племен: В 10-ти т. – Т. 15. – Ч. IV. Наречия барабинских, тарских, тобольских и тюменских татар. – Санкт-Петербург: Типография императорской Академии наук, 1872. – 443 с.
17. Радлов В.В. Этнографический обзор турецких племен Сибири и Монголии. – Иркутск: Тип. из-ва «Власть труда», 1923. – 232 с.
18. Алишина Х.Ч. Этнический состав татар по данным топонимии // Сибирские татары. Сборник статей. – Казань: Институт АН РТ, 2002. – С. 189–204.
19. Долгих Б.О. Расселение народов Сибири в XVII в. // Советская в XVII в. // Советская этнография. – 1952. – №3. – С. 21–28.
20. Гейбуллаев Г.А. О некоторых азербайджанских этнопонимах // Советская этнография, 1952. №3. – С. 28–39.
21. Тумашева Д.Т. О двух типах аналитических конструкций с глаголами движения в татарском языке // Сущность, развитие и функции. – Москва: Наука, 1987. – С. 202–209.
22. Тишкин А.А. Погребальные сооружения курганного могильника Бийке в Горном Алтае и культура населения, оставившего их // Погребальный обряд древних племен Алтая. – Барнаул, 1996. – С. 20–54.

REFERENCES

1. Klesov A. Novyi vzglyad na proiskhozhdenie evropeicev. Chto pokazal DNK-analiz [A new look at the origin of Europeans. What the DNA analysis showed] // YouTube. Den' TV. 19 iyun' 2020 g. [in Russian]
2. Van Go-vei. Chuan' Tan Czilin' (Gan Tan malimetterinin zhinagy) [Chuang Tang Jilin (Gan Tan data collection)]. – «Chzhunhua – shunzyui (Nankin), 1923. Qosymshalar 2. Czyuan' (buma) 13. [in Kazakh]
3. [Elektrondy resurs] URL: <http://www.xia.nu> ss
4. Men-da bei-lu (Polnoe opisaniye mongolo-tatar) Man da Bay-Lu (detailed description of the Mongol-Tatars) / Per. i komment. N.C. Munkueva. – Moskva: Nauka, 1975. – S. 51–52. [in Russian]
5. Miller G.F. Istoriya Sibiri [History of Siberia]. – Moskva-Leningrad: izd. Akademii nauk SSSR, 1937. T. 1. – 157 s. [in Russian]
6. Tomilov N.A. Etnicheskaya istoriya tyurkoyazychnogo naseleniya Zapadno-Sibirskoi ravniny konca XVI – nachala XX v. [Ethnic history of the Turkic-speaking population of the West Siberian Plain of the late XVII - early XX century]. – Novosibirsk, 1992. – 271 s. [in Russian]
7. Seleznev A.G. Barabinskie tatary: Istoki eposa i kul'tury kul'tury [Barabinsk Tatars: The Origins of the epic and Culture]. – Novosibirsk: Nauka, 1994. – 176 s. [in Russian]
8. Ryzhikova T.R. Konsonantizm yazyka barabinskih tatar: sopostavitel'no-tipologicheskii aspekt [Consonantism of the language of the Barabinsk Tatars: comparative and typological aspect]. – Novosibirsk: Izd-vo SO RAN, 2005. – 266 s. [in Russian]

9. Katanov N.F. Etnograficheskiy obzor turecko-tatarskih plemen [Ethnographic overview of the Turkish-Tatar tribes]. – Kazan': Tipografiya universiteta, 1894. – 22 s. [in Russian]
10. Valeev F.T., Tomilov N.A. Tatory Zapadnoi Sibiri. Istoriya i kul'tura /Kul'tura narodov Rossii [Tatars of Western Siberia. History and Culture /Culture of the Peoples of Russia]. – T.2. – Novosibirsk: Nauka, 1996. – 224 s. [in Russian]
11. Muhametshin Yu.G. Etnograficheskie svoeobrazie tradicionnyh sel'skih zhilishch tatar Zapadnoi Sibiri [Ethnographic peculiarity of the traditional rural dwellings of the Tatars of Western Siberia] // Sibirskie tatory. Sbornik statei. – Kazan', 2002. – S. 86–113. [in Russian]
12. Urazmanova R.K. Osobennosti godovogo cikla obshchestvennyh obryadov i prazdnikov tatar Priural'ya [Features of the annual cycle of public rituals and holidays of the Tatars of the Urals] // Priural'skie tatory. – Kazan', 1990. – 92–110. [in Russian]
13. Smirnova E.Yu. Tradicionnaya odezhda tobolo-irtyshskih tatar konca XIX – pervoi treti XX v. [Traditional clothing of the Tobolo-Irtysh Tatars of the late XIX – first third of the XX century] // Narody Sibiri i sopredel'nyh territorii. – Tomsk: Izd-vo Tomskogo un-ta, 1995. – 219 s. [in Russian]
14. Suslova S.V. Tradicionnaya odezhda permskih tatar [Traditional clothing of the Perm Tatars] // Permskie tatory. – Kazan': IYaLI im. G. Ibragimova KFAN SSSR, 1983. – 99–118 s. [in Russian]
15. Halikov N.A. Etnokul'turnye osobennosti hozyaistva zapadno-sibirskih tatar [Ethnocultural features of the economy of the West Siberian Tatars] // Sibirskie tatory. Sbornik statei – Kazan': Institut istorii AN RT, 2002. – S. 59–85. [in Russian]
16. Radlov V.V. Obrazcy narodnoi literatury tyurskih plemen: V 10-ti t. [Samples of folk literature of Turkic tribes]. – T. 15. – Ch. IV. Narechiya barabinskih, tarskih, tobol'skih i tyumenskih tatar. – Sankt-Peterburg: Tipografiya imperatorskoi Akademii nauk, 1872. – 443 s. [in Russian]
17. Radlov V.V. Etnograficheskiy obzor tureckih plemen Sibiri i Mongolii [Ethnographic overview of the Turkish tribes of Siberia and Mongolia]. – Irkutsk: Tip. iz-va “Vlast vostoka”, 1923. – 232 s. [in Russian]
18. Alishina H.Ch. Etnicheskiy sostav tatar po dannym toponimii [Ethnic composition of Tatars according to toponymy] // Sibirskie tatory. Sbornik statei. – Kazan': Institut AN RT, 2002. – S. 189–204. [in Russian]
19. Dolgih B.O. Rasselenie narodov Sibiri v XVII v. [Settlement of the peoples of Siberia in the XVII century] // Sovetskaya v XVII v. // Sovetskaya etnografiya. –1952. – №3. – S. 21–28. [in Russian]
20. Geibullaev G.A. O nekotoryh azerbaidzhanskih etnotoponimah [About some Azerbaijani ethnotoponyms] // Sovetskaya etnografiya, 1952. №3. – S. 28–39. [in Russian]
21. Tumasheva D.T. O dvuh tipah analiticheskikh konstrukcij s glagolami dvizheniya v tatarskom yazyke [About two types of analytical constructions with verbs of movement in the Tatar language] // Sushchnost', razvitie i funkcii. – Moskva: Nauka, 1987. – S. 202–209. [in Russian]
22. Tishkin A.A. Pogrebal'nye sooruzheniya kurgannogo mogil'nika Bijke v Gornom Altae i kul'tura naseleniya, ostavivshego ih [Burial structures of the Biike burial mound in the Altai Mountains and the culture of the population who left them] // Pogrebal'nyi obryad drevnih plemen Altaya. – Barnaul, 1996. – S. 20–54. [in Russian]

М.М. ТАСТАНБЕКОВ¹✉, Г.М. СЫЗДЫҚОВА²¹тарих ғылымдарының кандидаты,

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті

(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: murat.tastanbekov@ayu.edu.kz<https://orcid.org/0000-0003-0289-9024>²философия ғылымдарының кандидаты,

Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің доценті

(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: gaukhar.syzdykova@mail.ru

ЖОЛБАРЫС ХАН ӨМІРІНЕ ҚАТЫСТЫ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕР

Аңдатпа. Қазақ тарихында өзіндік қолтаңбасын қалдырған тарихи тұлғаларымыз аз болмады. Дегенмен олардың өмір жолы туралы қайшы мәліметтер де жиі кездесіп жатады. Қазақ хандары арасында өзіндік орны бар Жолбарыс Абдоллаұлының өмірі де дәлелді деректердің аздығынан өзіндік құпияларға толы. Мақалада Жолбарыс ханның шығу тегі, оның өмірі мен қызметі, бауырлары мен балалары туралы мәліметтер тарихи оқиғалармен сабақтастықта өзара сарапқа салынады. Оның Шыңғыс әулиетінен екендігі терістелмесе де, «шығу тегінің белгісіз» аталуының себептері талданады. Әбілхайыр ханның бауыры болды, деген мәліметтің де өзіндік дұрыс жауабын қарастарылады.

Жолбарыс ханның хандық билік басындағы қызметі, оның басқару кезеңінде орын алған саяси жағдайлар мен көрші мемлекеттермен қарым-қатынастары деректермен негізделіп, талдау жасалады. Жолбарыс ханның билік құрған аймақтары мен жүргізген саясаты басты мәселелердің бірі ретінде қарастырылып, тұжырымдалады. Жоңғар шапқыншылығы, Ресеймен елшілік байланыстардың орнауы мәселелері сыртқы саясаттағы басымдық ретінде талданады. Ортақ жауға қарсы бірігіп күресу нәтижесі ретінде жоңғарлардан азат етілген аймақтар аталады. Жолбарыс хан тұсындағы елдің игі жақсыларының есімдері сол уақыттағы тарихи оқиғалармен қатысты баяндалады.

Жолбарыс ханның бүкіл өмірі сияқты, оның өлімі де бірқатар болжамды пікірлер туғызғандығы айтылады. Оның жерленген орны ретінде еліміздің рухани астанасы - Түркістан қаласы аталады. Қазақтың 21 ханының мәңгілік мекеніне айналған Қожа Ахмет Ясауи кесенесінде жерленгендігі туралы пікір қосымша деректермен дәйектелген. Тарихи тұлғаларды ұлықтау аясында Жолбарыс ханның есімі насихатталады.

Кілт сөздер: Жолбарыс хан, Абдолла хан, Қазақ хандығы, Ұлы жүз, Түркістан, Ясауи кесенесі.

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Тастанбеков М.М., Сыздықова Г.М. Жолбарыс хан өміріне қатысты кейбір мәселелер // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2021. – №4 (122). – Б. 171–183. <https://doi.org/10.47526/2021-4/2664-0686.15>

*Cite us correctly:

Tastanbekov M.M., Syzdykova G.M. Zholbarys han omirine qatysty keibir maseleler [Some Questions Related to the Life of Zholbarys Khan] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2021. – №4 (122). – B. 171–183. <https://doi.org/10.47526/2021-4/2664-0686.15>

M. Tastanbekov¹, G.Syzdykova²

¹*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkistan), e-mail: murat.tastanbekov@ayu.edu.kz*

²*Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor of the South Kazakhstan State Pedagogical University (Kazakhstan, Shymkent), e-mail: gaukhar.syzdykova@mail.ru*

Some Questions Related to the Life of Zholbarys Khan

Abstract. There are many historical figures in Kazakh history who have left their mark. However, contradictory information about their way of life is often found. The life of Zholbarys Abdullauly, who has a special place among the kazakh khans, is also full of secrets due to the lack of evidence. The article discusses the origin of Zholbarys Khan, his life and role, his brothers and children in connection with historical events. Although it is not ruled out that he is from the Genghis dynasty, the reasons for calling him "unknown origin" are analyzed. The answer to the problem, that he was the brother of Abulhair Khan is considered.

The activities of Zholbarys Khan, the political situation during his reign and relations with neighboring countries are analyzed based on sources. The territory ruled by Zholbarys Khan and his politics are seen as one of the main issues. The Dzungar invasion and the establishment of diplomatic relations with Russia are analyzed as foreign policy priorities. The territories liberated from the Dzungars as a result of a joint struggle against a common enemy are named. The names of noble people during the reign of Zholbarys Khan are described in connection with the historical events of that time.

It is said that the death of Zholbarys Khan, as well as his whole life, caused a number of speculations. His burial place is the spiritual capital of the country - Turkestan. The opinion that he was buried in the mausoleum of Hodja Ahmed Yasawi, which became the eternal home of 21 kazakh khans, is supported by additional data. As part of the inauguration of historical figures, the name of Zholbarys Khan will be promoted.

Keywords: Zholbarys Khan, Abdullah Khan, The Kazakh Khanate, The Great Hundred, Turkistan, Yassawi mausoleum.

М.М. Тастанбеков¹, Г.М. Сыздыкова²

¹*кандидат исторических наук, доцент Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: murat.tastanbekov@ayu.edu.kz*

²*кандидат философских наук, доцент Южно-Казахстанского государственного педагогического университета (Казахстан, г. Шымкент), e-mail: gaukhar.syzdykova@mail.ru*

Некоторые вопросы, связанные с жизнью Жолбарыс хана

Аннотация. В отечественной истории было немало личностей, оставивших свой след в истории. Однако часто встречаются противоречивые сведения об их жизненном пути. Жизнь Жолбарыс Абдуллаулы, занимающего свое место среди казахских ханов, также полна загадок из-за небольшого количества достоверных данных. В статье рассматриваются вопросы происхождения Жолбарыс хана, его жизни и деятельности, сведения о братьях и детях в преемственности с историческими событиями. Хотя не отрицается, что он из чингизидов, анализируются причины его так называемого «неизвестного происхождения». Рассматривается ответ на проблему, что он был братом Абулхаир хана.

Анализируется деятельность Жолбарыс хана, политическая ситуация в период его правления и отношения с соседними странами основываясь на источники. Территория которыми управлял Жолбарыс-хан, и его политика рассматривается как один из основных вопросов. Джунгарское вторжение и установление дипломатических отношений с Россией анализируется как приоритеты внешней политики. Названы территории освобожденные от

джунгаров в результате совместной борьбы против общего врага. Имена знатных людей периода правления Жолбарыс хана описываются в связи историческими событиями того времени.

Отмечается, что, как и вся жизнь Жолбарыс хана, его смерть вызвала ряд предположений. Местом его захоронения является духовная столица страны – город Туркестан. Мнение о том, что 21 казахский хан похоронен в мавзолее Ходжа Ахмеда Ясави, который стал вечным местом жительства, подтверждается дополнительными данными. В рамках возвеличения исторических личностей пропагандируется деятельность Жолбарыс хана.

Ключевые слова: Жолбарыс хан, Абдолла хан, Казахское ханство, Старший жуз, Туркестан, Мавзолей Ясави.

Кіріспе

Түркістан қаласының өткен тарихы қазақ халқы мен қазақ хандығы тарихында алып отырған орны, өткен мен бүгінді байланыстырып отырған маңызымен де ерекшеленеді. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлының: «Қасиетті Түркістан жеріне келген сайын ерекше тебіренемін. Мұнда ісі қазақтың елдігі мен ертеңін ойлап, тебінгісінен тер төгіп жүріп өмір кешкен хан да, би де, батыр мен бағлан да мәңгіге тыныстап жатыр. Олардың өшпес рухы, халық үшін атқарған қайрат-жігерге толы қызметінің қасиеті әрбірімізді желеп-жебегей» [1, 5-б.], - деген пікірін Түркістан қаласының рухани орталық ретіндегі маңызына берілген баға ретінде қабылдауға болды.

Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне жерленген тарихи тұлғаның есімін дәріптеу және өмір тарихына қатысты кейбір мәселелерді осы мақала аясында қарастыруды жөн көрдік. Қазақ хандығының төрт ғасырлық тарихында өзіндік орынға ие хандардың бірі Жолбарыс хан. Былтырғы жыл Жолбарыс хан Абуллаұлының өмірге келгенінің 330 жылдығы, сонымен қатар хан тағына келуінің 300 жылдығы кезеңдерімен сәйкес келіп отыр.

Жалпы, тарихшылар қазақ хандығын екі кезеңге бөліп қарайды. Оның біріншісі бір орталықтан басқарылған кезең деп аталса, ал екінші кезең бытыраңқы кезеңі. XVIII ғасырдың бас кезіндегі қазақ-жоңғар қарулы қақтығыстары көп жағдайда ойраттардың үстемдігімен аяқталып, қазақ қоғамының экономикалық, саяси және басқа әлсіз жақтарын көрсете бастады. Үш жүздің басын қосып, бүкіл қазақ еліне хандық құрған Тәуке ханның заманында (1680–1718) Ұлы жүздің тікелей билеушісі Төле би болды. Тәуке хан, одан соң Болат хан қайтыс болғаннан кейін, әр жүзде хандықтар пайда болады. Ташкентте Ұлы жүздің өкілдері Жолбарыс сұлтанды хан (1720–1740 жылдары) [2, 18-б.] сайлайды.

Сондықтан да Жолбарыс хан тарихи деректерде XVIII ғасырдағы Ұлы жүздің ханы деп аталады және Жолбарс, Аувбасар, Джалбарс, Юлбарыс, Юлбарс, Dsholbars, Жолбарыс хан деген есімдермен белгілі [3, 88-б.]. Жолбарыс есімі қазақ хандары әулиетінде кең қолданылғанын, Абылай ханның өзімен бірге жоңғарда тұтқында болған інісі Жолбарыс сұлтан, Қайып ханның баласы әрі Әли ханның әкесінің есімі де Жолбарыс сұлтан болғанын тарихтан жақсы білеміз.

Зерттеу әдістері

Зерттеудің негізгі әдіснамасы диалектика болып табылады. Соған байланысты диалектикалық өзара байланыс, тарихи оқиғалардың бірін-бірі толықтыруы, тарихилық, объективтілік маңызды роль атқарады. Басты ғылыми әдістеме диалектикаға сүйенген жүйелік тәсілі болып табылады. Тақырып нәтижелі, тиянақты зерттелу мақсатында анализ-синтез, салыстырмалы талдау, деректік талдау, статистикалық-математикалық, т.б. әдістер пайдаланылады. Сонымен бірге жүйелілік тәсіл арқылы индуктивті әдістерде қолданылады.

Бұл әдіс тарихи жағдайды кешенді қарауға мүмкіндік береді. Аталған әдістер ғылыми мақаланың мақсаты міндеттерін өзара байланыстыра отыра зерттейді.

Талдаулар мен нәтижелер

Жолбарыс ханның шығу тегі

Жолбарыс ханның өмір тарихындағы күрделі мәселелердің бірі оның шығу тегіне байланысты жазылған деректердегі әртүрлі мәліметтердің болуы назар аудартады. Жолбарыс ханның әкесі Абдолла жөнінде, «XVIII ғасырдағы Ұлы жүздің ханы. Туған жылы туралы нақты дерек жоқ, шамамен XVII ғасырдың 70-жылдарынан кейін емес, ал қайтыс болған уақыты шамамен 1718/19 жыл» [4, 77-б., 111-б.] деген мәлімет бар. Сондай-ақ, 2015 жылы қазақ хандарына арналып шыққан еңбекте, «Абдолла ханның шығу тегі беймәлім. Оның Шыңғысхан әулетіне жататыны күмән туғызбайды. Тарихи деректерде оның ұрпақтарынан тек Жолбарыс атты болашақ хан белгілі болып тұр. Абдолла 1712–1718/19 жылдары билік етті» [3, 61-б.] деген ақпарат береді. Абдолла ханның билігі Ұлы жүз дулат тайпалары – жаныс, сиқым, шымыр және шанышқылы, албан, сары үйсін, суан тайпаларына жүрді. Абдолла ханның иелігінде Түркістан мен Ташкент аралығында Шыршық, Шу, Талас, Арыс жазықтықтары мен Ташкентке қарасты Ферғана бөлігі болды. Орталығы Ташкент қаласы. Абдолла ханның билігі тұсында оның бауыры Қарабақ сұлтан саяси маңызды рөл атқарған [4, 111–112-бб.]. Жолбарыс ханның ұлы жүзге хан болуы мен жүргізген билігі де тікелей өз әкесінен мұрагерлікпен берілгенін көруге болады. Дегенмен Абдолла ханның шығу тегі туралы мәліметтің жеткіліксіздігі, Жолбарыс хан жөнінде де «шежіресі белгісіз» деген пікір қалыптастырды.

Жолбарыс ханның шығу тегі мен өмірі туралы ресми қалыптасқан пікірлерден бөлек мәліметтерді бірқатар еңбектерден кездестіреміз. А.Г. Оловинцев пен Г.Ж. Табулдин құрастырған шежіреде Жолбарысты Қасым хан ұрпағы ретінде келтірген, онда Қасым хан – Жәлім сұлтан – Тұрсын хан – Абдолла – Жолбарыс хан дей келе, 1720–1739 жылдар аралығында Ұлы жүзге хан болды дейді [1, 73-б.]. Тұрсын ханды Есім хан өлтірген соң, оның ұлы Абдолланы Есімнің ұлы Жәнібек хан тәрбиелейді деп келтіреді. Сондай-ақ, бұл ақпаратта Ақселеу Сейдімбектің мәліметіне сүйенгендігін жазған. Бұл шежіреде Жолбарыстың ұлдарын Әбілғазы хан мен Қошай Жолбарыс деп келтірген [5, 133–134-бб.]. Шежіре кестесіне қарағанда Қошай Жолбарысов 1770 жылы туылған, 1836 жылы болыс болған деген мәліметке қарағанда ол Жолбарысханның баласы емес. Жолбарыс ханның бір баласының аты жазылу керек орынды бос қалдырып, сұрақ белгісін қойып кеткен. Бұл авторлардың Жолбарыстың баласы Рүстемнің атын білмегендігі және Қошай Жолбарысов осы Рүстемнің баласы деп жорамалдауға негіз береді. Бұл туралы М. Миразов жазбаларында «Абдолла Ташкентке хан болған Тұрсын-Мұхаммедтің баласы. Ақназар ханның немере інісі Тұрсын Ташкентке хан болып тұрған кезінде ант аттап, ағасы Еңсегей бойлы ер Есім ханның қолынан қаза тапқан. Есім хан інісі Тұрсынды өлтіргенімен, оның баласы Абдолланы далаға тастамайды. Есім хан жас Абдолланы өз баласы Жәңгірдің (Жиһангер) тәрбиесіне береді. Осы Абдолладан Әбілхайыр және Жолбарыс туылады. Тарихта «қарт Әбілхайыр» атанған атақты сұлтан – осы Абдолланың ұлы» деп баяндайды [6, 18-б.].

Жолбарыс ханның өмір тарихындағы түрлі мәлімет айтылатын мәселелердің бірі, оның бауыры Әбілқайыр жөнінде екендігін де айта кетуіміз керек. Белгілі ғалым Т.Омарбековтың «Жолбарыс хан» атты мақаласында «Ұлы жүзге Абдолла ханның жас кезінде асырап алған баласы Жолбарыс хан болып сайланды. Кіші жүз ханы Әбілқайыр да осы Абдолланың ұлы еді. Орыс тарихшысы А.И. Левшин Әбілқайырды Аджаның баласы деп көрсетіп, өрескел қате жіберген. Оның Аджа деп отырғаны осы Абдолла хан. Абдолла қазақ хандарының кіші бұтағын бастайтын Үсекке шөбелек, яғни оның төртінші ұрпағы. Ал Үсек болса атақты қазақ хандарының бабасы Жәдік сұлтанның інісі. Осы шежіреден көріп отырғанымыз, шын мәнінде Ұлы жүзге хан болған Жолбарыс Кіші жүз ханы Әбілқайырдың ағасы. Алайда олар

бірге тұмаған бауырлар» [7] деп жазады. Байқап отырғанымыздай жоғарыда аталған авторлар Жолбарыс ханның шығу тегі жайлы әртүрлі мәлімет береді. Шежіресі жөнінде бір-бірінен алшақ пікірлермен қоса, Әбілқайырды бірі ағасы, бірі інісі деп атаумен қатар екі түрлі адам жөнінде айтып жатқанынын да аңғарамыз.

М. Миразовтың жеке мәліметі бойынша Әбілқайыр жөнінде «Ұлы жүздің ханы. Әбілқайыр хан Жолбарыс ханның туған ағасы. XVII ғасырдың соңында Тәуке үш жүздің ханы болған кезінде, Абдолла Ұлы жүзге хан болады. Абдолла қайтыс болған соң оның орнына баласы Әбілқайыр хан болады. Әбілқайыр ханды даланың ауызша шежіресі де, тарихшылар да «қарт Әбілқайыр» дейді. Әбілқайыр хан 1731 ж. шайқаста қаза тапқан» деп атайды*. Олай болса, Жолбарыстың бауыры деп отырған Әбілқайыр кіші жүздің ханы болмай шығады. М. Миразов ағамыз айтып отырған «қарт Әбілқайыр» А.Г. Оловинцев пен Г.Ж. Табулдиннің «Чингизиды: династии и эпохи» қазақ хандарының шежіресінде ғана аталады.

Жолбарыс ханның билік құру кезеңіндегі саяси жағдай

1830 жылы қазақ жүздерінің феодалдық бытыраңқылық жолына бет бұрғандығын ресми түрде бекітіп берген Састөбедегі тарихи кеңесте, Әйтеке би бастаған топ ұлы хандық таққа Кіші жүздің билеушісі Әбілқайыр ханды ұсынғаны белгілі. Бір жетіге созылған тартыс нәтижесіз аяқталып, үш жүздің «енші жерін» анықтап қана берді. Басқаша айтқанда, Састөбе құрылтайы қазақ елінің саяси өмірінде жаңа тарихи кезеңнің, яғни саяси бытыраңқылықтың біржола үстемдік алғандығын көрсеткен оқиға болды. Қазақ-жоңғар қарым-қатынасы туралы жазған wikipedia парақшасында «Ұлы жүздің ханы Жолбарыс Әбілқайырға бауыр, оның айтқанынан шықпайтын» [8] деп атап өтуі де қай деректен алынғаны белгісіз.

Әбілқайыр Мұхаммедқазы Баһадүр хан қазақ хандарының жаңа династиясын құрып, оның ұрпақтарының ішінде Қазақстан аумағында хан тағына отырған 3 ұл, 9 немере, 5 шөбересі болған. Әбілқайыр хан Қажы сұлтанның үш ұлының екінші баласы, Ырыс сұлтанның немересі, Айшуақ сұлтанның шөбересі, түбі Шыңғыс ханнан тарайды. Қазақ хандарын Жошының ұлы Тоқай Темірден тарататын ортағасырлық деректер бойынша қазақ мемлекетінің негізін қалаған Жәнібектің арғы бабалары – Шыңғыс хан, одан Жошы хан, одан Тоқай-Темір, одан Өз-Темір, одан Қожа, одан Бәдіғұл (Бадик), оның ұлы атақты Орыс хан, одан Қойыршақ, одан Барақ хан, одан Жәнібек хан, одан Өсек (Усек) сұлтан, одан Бөлекей Қоян, одан Айшуақ сұлтан, одан Ырыс сұлтан, одан Қажы сұлтан, одан Әбілқайыр хан [9, 14-б.; 10, 320-б.; 11, 121–123-бб.]. Жошы ханның үлкен ұлы Орда Еженнен тарататын деректер бойынша Жәнібектің арғы бабалары Орда Ежен, оның ұлы Сасыбұқа, оның ұлы Ерзен, оның ұлы Шымтай, оның ұлы Орыс хан болып келеді [12, 142–144-бб.]. Орыс ханнан төмен алдыңғы шежірелер бір бірімен сай келеді. Яғни, Әбілқайыр Жәнібек хан әулетінің кіші буыны, Өсек (Усек) ұрпағы. Қажы сұлтанның бәйбішесінен үш ұл: Тоқтамыс (1708 ж. қайтыс болған), Әбілқайыр (1748 ж. қайтыс болған), Бұлқайыр (1749 ж. кешірек қайтыс болған) болған. Әбілқайыр шамамен 1693 жылы дүниеге келіп, 1748 жылдың 31 шілдесінде дүниеден өткен. 1710 жылы хан сайланып, осы лауазымын қайтыс болғанша сақтап қалды [11, 121–123-бб.]. Осындай деректерді негізге алатын болсақ кіші жүз ханы Әбілқайырды Қазының емес Абдолла ханның баласы еді деген пікір қисынға келмейді.

Талас Омарбековтың жазуынша «Жолбарыс 1690 жыл туды. Ол Әбілқайырдан бір жас қана үлкен еді. Бұлай болатын себебі, о баста Жолбарысты бұған дейін кіндігінен бала көрмеген Абдолла хан асырап алды. Десек те, Жолбарысты қарадан шықты демесең, шығу тегі жақсы еді. Ол Арғын Қуандығындағы Темеш руының белгілі биі Нұрқожаның немересі болатын» [7]. Автордың аталған пікірлерін дәлелдей түсетін Қазыбек бек Тауасарұлының жазбасынан басқа мәліметіміз болмағандықтан бұл мәселені бір көзқарас ретінде қалдырып

* Ақпарат беруші Миразов Мұхитхан Үмбетұлы – тарихшы, «Қазақтану» республикалық ғылыми-зерттеу орталығының директоры

отырмыз. Қызығушылық танытып жатқандар болса, 2015 жылы жарық көрген мақаласымен таныса алады.

Жолбарыс хан шамамен 1690 жылы дүниеге келген. 1719 жылы әкесі Абдолла хан қайтыс болғаннан кейін, 1720 жыл мен 1740 жыл аралығында билік құрған. Ташкенттік Нұрмухаммет Әлімовтың қазақ хандары туралы 1735 ж. хабарында мынадай мәлімет бар: «а нынешний Жолбарс-хан, лет с пятнадцать ханом, отроду ему около сорока пяти лет, а с отцом его Абдуллою-ханом и с Русаном-ханом был дядя его родной Карабак первым салтаном. У Жолбарс-хана два сына» делінеді [13, 25-б.]. Жолбарыс ханның әйелі Жәңгір ханның қызы болған [5, 326-б.]. Екінші мәліметте, Жолбарыс хан ташкенттік сарттың қызына үйленген. Басқа әйелдері туралы мәлімет жоқ, Жолбарыс ханның екі ұлы болған. Бірі болашақ хан Әбілғазы (Абулғазы, Аблязи, Әбіліз хан), екінші ұлы Рустем хан, оның ұлы Есмандыр хан, Есмандыр ханның ұлы Мамут хан, Мамут ханның ұлы Ханбаба хан [4, 111–112-бб.]. Орыс деректері бойынша екінші ұлының аты Абылай болған [5, 181-б.]. Бұл ұлы сұлтан дәрежесінде қалып Ұлы жүздің бір топ тайпаларын басқарды. Әбілғазы Ташкентте 1740–1741 жылдар аралығында билік еткен [4, 114-б.]. 1741 жылы Хиуа ханы Тахир кісі қолынан қаза тапқаннан соң, Нәдір шахтың ұлы таққа Жолбарыс ханның ұлын – Мұхамед Әбілғазыны отырғызды [3, 95-б.]. Әбілғазы ханның саяси биліктен айырылуы мен кейінгі тарихы белгісіз.

Енді Жолбарыс ханның билік құрған аймақтары мен жүргізген саясаты мәселесіне келейік. Тәуке хан тұсында Ұлы жүзге Төле би түбегейлі билік етті. Ол қайтыс болғаннан кейін, XVIII ғасырдың қырқыншы жылдарында Ұлы жүздің шағын бөлігі мен руларын Ресей қарамағына қосқан Жолбарыс хан болды. Бірақ, ұлы жүздің қонысы тым қашық болғандықтан, XIX ғасырдың аяғына дейін орыс патшалығы үкіметінің құрығы онша жетпеді [2, 23-б.]. Шамамен 1720 жылдан бастап Ұлы жүз тайпаларын Жолбарыс хан басқара бастады, оның тұрақты ордасы Ташкент қаласында, ал жайылымдық жері аймақтың оңтүстігінде, Шыршық және Арыс өзендерінің аңғарларында, сондай-ақ Ташкент пен Түркістан аралығындағы жерлер болды. 1730–39 жж. оған Ташкентпен қатар Сайрам, Шымкент, Чадак, Ходжикент, Нушба, Намдак, Паркент, Заткент, Қарамұрт, т.б. Келес, Шыршық, Ахангаран өзендері бойындағы қалалар мен елді мекендер тәуелді болды.

Ол билік құрғанда Ұлы жүз биі Әлібекұлы Төлеге арқа сүйеді. Жоңғарлармен болған азаттық соғыста әскербасылардың бірі болды. Жоңғарлардың төтеннен жасаған шабуылы қазақ халқын қанды қырғынға ұшыратты. Осындай жағдайда қазақ хандары мен сұлтандарының үлкен таққа деген таласы, аға хан болып Болаттың үшінші ұлы Әбілмәмбет сайлануы хан тағынан үміткерлер Әбілхайыр бұған наразы болып, майдан шебінен әскерін алып кетті. Хандықтың заңды мұрагері болуға лайық Сәмеке де Шу бойымен Бетпақдалаға қарай өз әскерімен шегінді. Бұл реніштердің салдарынан жоңғарларға қарсы майдан шебі әлсірей бастады. Ұлы жүз ханы Жолбарыс өзі билеген қазақ рулары мен Ташкент тұрғындары атынан Жоңғар хандығын мойындауға мәжбүр болды.

1723 жылы ұлы жүздің ханы Жолбарыс өзі билеген қазақ ру-тайпалары мен Ташкент тұрғындары атынан жоңғар ханы Цеван Рабданға (1697–1727) саяси тәуелділігін мойындап, жоңғар әскербасына алым-салық төлеп тұрған [3, 89-б.]. 1726 жылдың күзінде Жолбарыс ханның Ордабасыда өткен жиынға қатысқаны туралы айтылады. Тарихи деректер бойынша, бұл кезде қазақ даласына аты әйгілі Шақшақ Жәнібек, Қанжығалы Бөгенбай, Бәсентиін Малайсары, Тайлақ батыр, Өтеген батыр жер-жерде қол жиып, жасақ құрып, ұрымтал кезде қалмақтарға тұтқиылдан шабуыл жасап жүрген. 1726 жылы қазақ елінің сұлтандары, әйгілі батырлары, билері жиналып, қалмақтарға тойтарыс беру жөнінде бүкіл Қазақ жасағы құрылады. Бұл жасақтың бас қолбасшысы болып Әбілқайыр сұлтан сайланады. Қазақ батырлары Бұланты өзенінің бойында және Балқаш көлінің күнгей жағында (көлден 120 шақырымдай Аңырақай деген жерде) қалмақтың қалың қолын жеңіп шығады.

Бірақ бастары бірігіп ұлы жеңіске жеткенімен, енді бұдан былайғы билікке, жоңғарға қарсы күресті ұйымдастыру тізгініне келгенде хан, сұлтандар – Әбілқайыр, Сәмеке, Әбілмәмбет, Жолбарыс, Көкжал, Барақ өзара таласып, бір-бірімен мәмлеге келе алмай айрылысады. Бұдан кейін қазақ елі жеке-жеке хандардың, сұлтандардың иелігіндегі әлденеше ұлыстарға бөлініп, Қазақ Ордасындағы хан тағы иесіз қалды.

Қазақ әскерлері XVIII ғасырдың 20-30 жылдары ойраттар мен Цин соғысы (1728–1734) тұсында жоңғарды Оңтүстік Қазақстаннан Жоңғария мен Цин империясы шекарасына қуып шыға алды, нәтижесінде елдің оңтүстігінде біраз уақыт бейбіт өмір орнады. Алайда, 1734 жылы жоңғарлар Ұлы далаға Ақтабан шұбырындыдан кем түспейтін жойқын шабуыл бастады. Қазақ халқының кейбір аудандарын басып алуына байланысты, жоңғар ханы Ғалдан Церенге (1727–1745) біршама тәуелді болып шықты. Жолбарыс хан Ресей өкілдеріне өтініш айтып империяға арқа сүйемек болды [1, 75-б.]. 1733 жылы Жолбарыс ханның (атынан) елшілері Аралбай мен Оразкелді Кіші жүздегі Ералы сұлтанмен бірге Ресейге (Петербургке) барып, патшайым Анна Иоановнаға Ұлы жүздің Төле би, Қодар, Сатай, Ханкелді, Бөлек сынды батырларының атынан жазылған хатын тапсырады [1, 73-б.]. 1734 жылдың 20 сәуірінде Ресей патшайымы Жолбарыс ханға грамота жолдады. Бірақ Ұлы жүз бен Ресей арасындағы бұл байланыс жер шалғайлығына байланысты жүзеге аспай қалды [3, 89-б.].

1738 жылы Орск қаласынан Ташкентке жіберілген бірінші орыс сауда керуенін Карл Миллер басқарды. Ол Кіші мен Орта жүздердің шекаралық аймағына жіберіліп, қазақ даласындағы саяси жағдайды, қазақ халқының тіршілігі мен салт-дәстүрін зерттеді. Ресейден Бетпақдала арқылы Орта Азияға барған алғашқы еуропалық саяхатшы. 1738 ж. 25 қазанда Түркістан қаласына жетіп, Әбілмәмбет сұлтанмен, Сеит сұлтанмен, Нияз батырмен, Нақыпқожамен, Ғалдан Цереннің өкілі Кашка басқа да белді адамдармен жолыққан. Ташкентте Жолбарыс ханмен, Төле бимен кездескен. Жүздескен қазақтың тарихи тұлғалары туралы күнделігінде құнды ақпарлар береді [5, 300-б.]. Сол жылы Жолбарыс хан Ташкентте болған Ресей өкілі К.Миллер арқылы Ресей бодандығын қабылдау ниетін білдіріп, Ресей патшайымына хат жолдайды. 1738 ж. 19 қыркүйекте Анна Иоанновна Жолбарыстың атына арнайы грамота жолдап, оның тілегін қабылдағанын мәлімдеген. Бірақ, сол кездегі Орталық Азиядағы халықаралық жағдайдың күрделілігі, патшалық шекара қызметкерлері Орынбор қаласында хатты ұстап қалуына байланысты көрсетілген орынға жетпеген [4, 112-б.]

Жолбарыс хан тұсында ұлы жүз руларының орыс бодандығын қабылдамағандығын орыс зерттеушісі А.И. Добромислов «Ташкент» атты тарихи очеркінен көреміз. Жолбарыс хан, Төле би сияқты белгілі тарихи тұлғалардың өмірі мен қызметі туралы мәліметтер келтіре отырып, былай деп жазады: «Ұлы жүз қырғыз-қайсақтарының ханы Жолбарыс Әбілқайыр мен оның қолбасшыларына біздің үкіметтің жасаған жомарттықтарын бақылап келді. Сол себепті, 1738 жылы Орынбордағы сауда-саттыққа көмектесетін болса, көрші халықтарды да көндіретіндігін айта отырып Ресейден бодандық сұрады. Патшайым Орынбор экспедициясының бастығы В.Н. Татищевке 1739 жылы 17 шілдеде Жолбарыс ханға бағыттаған хат жібереді. Алайда, оның күні 1740 жылдың 5 сәуірінде Ташкентте намаз кезінде сарттардың пышақтап өлтіруімен, Түркістанда жерленуімен аяқтады. Сондықтан хат Шекаралық әкімшілікте қалып қойған» [14, 21-б.]. Жолбарыс ханның 1739 жылы Орта жүз сұлтаны Абылаймен тізе қоса отырып, Оңтүстік Қазақстанда жоңғар басқыншыларына қарсы күрес ұйымдастыруы нәтижесінде Ташкент, Сайрам қалалары жоңғар әскерлерінен азат етілді [15, 157-б.]. Осылайша, жоңғарға қарсы сәтті шайқас және Ресеймен саяси қарым-қатынастардың қалыптаспауы себепті Жолбарыстың саясаты жүзеге аспады.

Жолбарыс ханның кісі қолынан қаза табуы және Түркістанда жерленуі

Жолбарыс ханның Ташкент қаласындағы мешітке қарсыластар қолынан 5 сәуір 1740 жылы қаза тапқаны деректерден белгілі. Дегенменен, бұл қастандықтың да ашылмаған өз құпиясы бар. «Русский архив» журналының 1888 жылғы 3-ші кітабында 1741–1742 жылдары

орыс көпестері Арасланов пен Юсуповтың Ташкентке сауда жасай барғандағы сапарнамалық естеліктері жарияланған. Авторлар былай деп көрсетеді: «Несколько лет тому назад Юлбарса не стало не знаем убит, не знаем выгнан вон от тутошних сартов. В этом темном деле главную роль играл Кусек бек, который и завладел Ташкентом». Жолбарыс ханның өлімі біраз тарихи зерттеулерде баяндалады, бірақ оны нақты өлтіргендердің аты белгісіз болатын [16]. Басқа да мәліметтерде Жолбарыс ханның «пышаққа түскен», «уланған», «жараланып, жарақаттан» қайтыс болғаны айтылады. Ал, қастандық жасаушылардың қатарында әртүрлі адамдардың айтылуы ақпараттың сенімділігіне күдікті арттыра түседі. Н. Сәдірбекұлы өзінің Жолбарыс ханның тағдырына арнаған мақаласында «Жолбарыс хан өлген соң оның құны сұралыпты, кегі алыныпты, деген дерек кездеспейді, егер жоғарыдағы А. Добромислов, П. Иванов деректерінде айтылғандай Әбілқайыр ханның туған бауыры болған болса, оның өлімі туралы естіген Әбілқайыр ханның құн алу мақсатымен бір әрекет жасауы заңды болар еді. Бірақ біз кейінгі оқиғалардан мұндайды көрмейміз» [17, 114-б.], - деп жазады. Добромисловтың қазақтардың Жолбарыс хан үшін кек алу мақсатында 1740 жылы Ташкент қаласын шабуылдауынан қаланың көп зардап шеккені, 1740 жылдың 7 сәуірінде қазақтардың Ташкент маңында Орынборға шыққан керуенді тонауы оқиғаларын Жолбарыс хан өлімімен байланыстырғанымен [14, 22-б.], жоңғар қолдауына ие болған Кусек бектің қол жетімсіз болғанын байқаймыз.

Жолбарыс хан қайтыс болғаннан соң Түркістан қаласында жерленді. Н. Сәдірбекұлы мақаласында Жолбарыс ханды Түркістандағы Ясауи кесенесіне әкеліп жерлеген ұлы жүздің Төле би мен Қойгелді батыр бастаған жақсылары, деп көрсетеді. Жолбарысханның Түркістан қаласында орналасқан Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің ішінде жерленгендігін бірнеше деректер растайды [17]. 1866 жылы тамыз айының соңғы аптасында Түркістанның көрікті орындарымен танысқан А.К. Гейнстің күнделігінде Абылай мен Жолбарыс бейіттері туралы мәліметтер бар. «Недалеко от Аблая похоронена другая историческая личность, хан Большой орды Юлбарс. Кажется, он поддался России одновременно с Аблаем. Императрица Анна Иоанновна дала ему грамоту на подданство, которая и находится в общем собрании законов. Могила Юлбарса закрыта резною деревянною решеткою. Около, на глиняном пьедестале навалена целая куча голов *ovis argali* с огромными рогами. Это, по словам мулл, дар, приносимый киргизами, приходящими молиться к могиле Юлбарса» [18]. Осы сипаттамаға қарағанда Ұлы жүздің ханы болған Жолбарыстың моласы ағаш пәнжарамен қоршалып, үстіне Жолбарыс ханға дұға қылуға келген адамдардың әкелген үлкен мүйізді архар бас сүйектері қойылған.

Алаштың ардақтысы Міржақып Дулатов та 1913 жылғы жазбасында Жолбарысханның Түркістанда жерленгендігі туралы былай дейді: «Қожа Ахмет Иасауи мешітінде бірнеше қазақ хандары қойылыпты. Мұндағы хандар: Орта жүздің ханы Абылай – 1781 жылы опат болған, Ұлы жүздің ханы Жолбарыс – 1740 жылы 5 сәуірде Ташкентте мешіт ішінде сарттар өлтірген...» [19], деп жазады. 1929 жылы Жаңа әдебиет журналында жарық көрген Жүсіпбек Аймаутов кесене ішінің бөлмелерін суретеп «...оң жақтағы кішкене есіктің бірінен кірсеңіз, пеш сынды қыш үстінде жыбырлаған арқардың мүйізі (зиратшылардың байлаған әлемі). Ар жағындағы кішкене ағаш шарбақта Арыстан (Жолбарыс) ханның тікше сандықтай қабір тасы тұр» [20], - дейді. Кесене ішіндегі мешіт бөлмесіне кірер есікке қарама қарсы қабір орны – Жолбарыс хан жерленген орын. Тарихи атауы Жолбарысхан дәлізі деп аталады. 1990 жылға дейін бейіттің үстіне жолбарыстың терісі жабылып, басына арқардың мүйіздері қойылған. Қабірдің басында шырақ жағатын орны сақталған. Ал, Жолбарыс ханның кесенедегі жерленген орны туралы қосымша ақпарды О. Дастановтың еңбегінен алуға болады: «Ал тарихи деректерге сүйенсек, мавзолейдің ішіндегі бұл қабір дін иелері таратқан аңыздағы Шам шаһары патшасының емес, ұлы жүздің ханы Жолбарыстың қабірі. ...Хан аңшылықпен әуес болыпты. Қабірінің үстіндегі жолбарыстың терісі мен арқардың мүйізін соны еске

түсіру мақсатымен туыстары әкеліп қойыпты. Бұл шынында да осы Жолбарыс ханның қабірі екенін, оның кейін тұрғызылғаны да дәлелдеп тұр» [21, 34-б.] деп жазады.

Қорытынды

1993–1999 жылдары Қожа Ахмет Ясауи кесенесінде Түркия Республикасының «Вакиф иншаат» құрылыс фирмасы күрделі реставрациялық жұмыстар жүргізді. Осы жұмыстардың барысында Жолбарыс ханның қабірі орнынан алынып, кесене ішінде жерленген тұлғалармен бірге кіші ақсарай бөлмесіне қайта жерленді. Қазіргі таңда 1990 жылдарға дейін қабір басына қойылған 14 дана арқар мүйізі (1-сурет) мен жолбарыс терісі (2-сурет), Жолбарыс ханның бас сүйегіне қарап жасалған бейнесі (3-сурет) «Өзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейінің қорынан орын алған. Үстіміздегі жылы Қорық-музей өз жоспарында ҚазЖаңғырту мекемесімен бірге 1993 жылғы хаттамаға мен (4-сурет) және сызбаларға (5–7-суреттер) сүйене отырып, Жолбарыс хан қабірінің орнын қайта қалпына келтіру мәселесін жүзеге асыруды көздеп отыр. Аталған мәселе жүзеге асып жатса, бұл келушілер үшін Жолбарыс хан жерленген орынды тарихи қалпында көруіне мүмкіншілік берер еді.

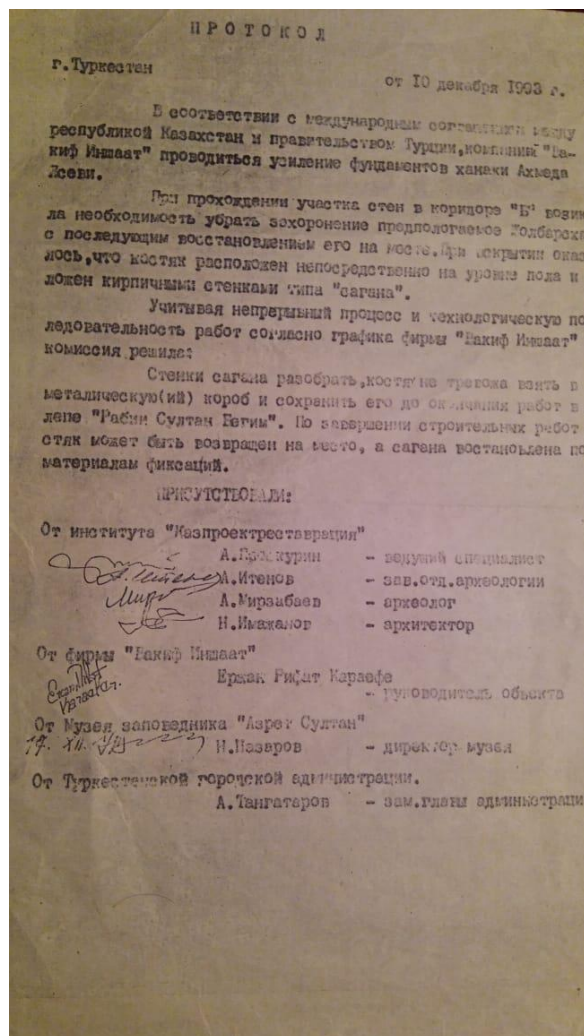
1-сурет – Қожа Ахмет Ясауи кесенесіндегі Жолбарыс хан қабіріне қойылған арқар мүйіздері

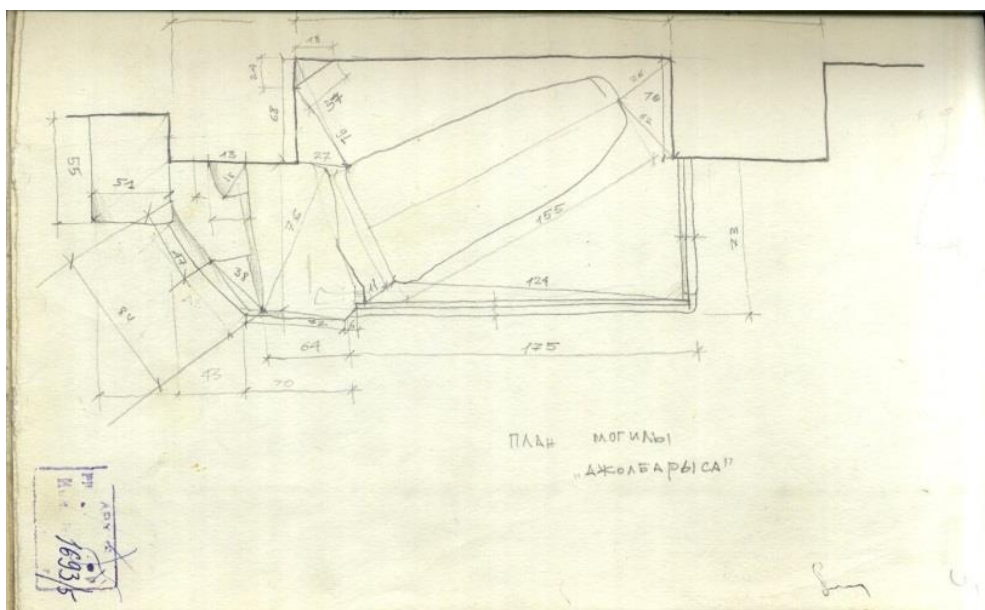
2-сурет – Жолбарыс хан қабіріне қойылған жолбарыс терісі

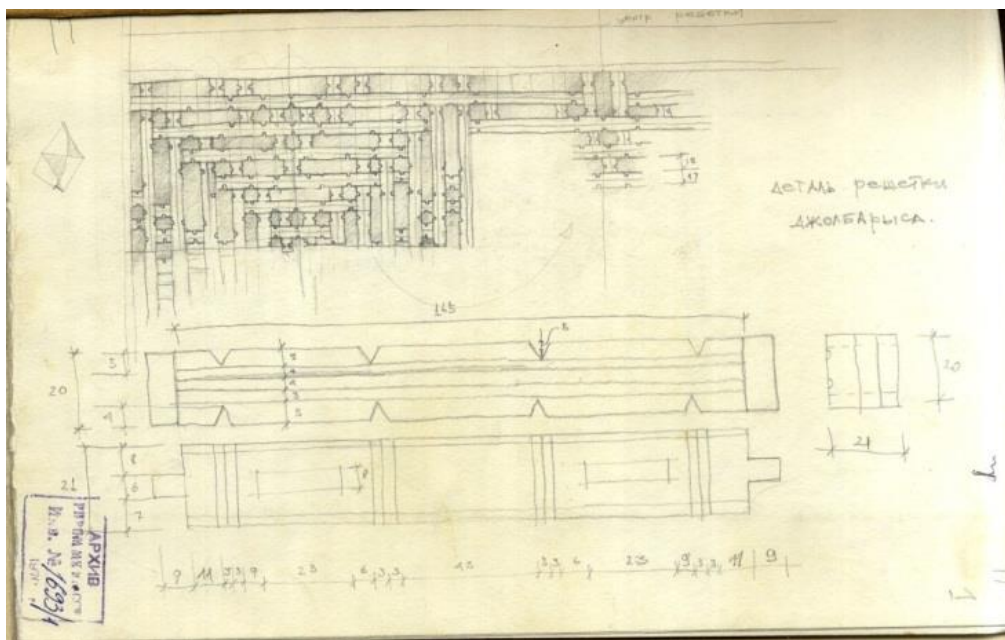
3-сурет – Жолбарыс ханның бас сүйегіне қарап қалпына келтірілген бейнесі

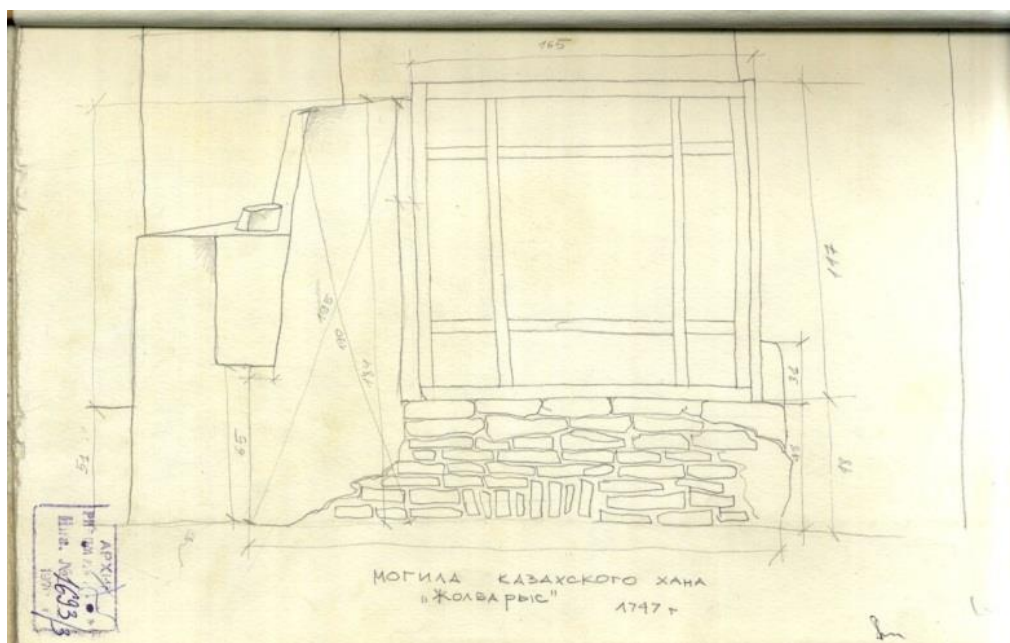
4-сурет – 10 желтоқсан 1993 жылғы хаттама

5-сурет – Қожа Ахмет Ясауи кесенесіндегі Жолбарыс хан жерленген жердің сызбасы

6-сурет. Қожа Ахмет Ясауи кесенесіндегі Жолбарыс хан жерленген жердің сызбасы

7-сурет – Қожа Ахмет Ясауи кесенесіндегі Жолбарыс хан жерленген жердің сызбасы

Жолбарыс ханға берілген сипаттамаларда оның кеңпейіл де кешірімпаз хан болғаны айтылады. Мұндай бағалау оның жоңғар, орта азиялық хандықтар, көрші империямен жүргізген саясатымен байланысты туған пікір болуы да мүмкін. Қалай дегенмен де, оның барлық іс-әрекетіндегі қазақ хандығын қорғау және сақтап қалу үшін жүргізген саясатының маңыздылығы мен Жолбарыс хан Абдоллаұлының тарихқа XVIII ғасырдың бірінші жартысындағы тәуелсіз билеушілердің бірі ретінде енгенін көрсетеді. Біз бұл мақаламызды жаза отырып, Жолбарыс ханның өмір жолы арқылы, Керей мен Жәнібектен бастау алатын Қазақ хандығының маңызын ұлы даланың тұлғалары, тарихи тұлғаларымыз жасаған тарихпен байланыста көрсетуге тырыстық.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Түркістанда жерленген хандар мен сұлтандар. – Алматы: «Золотая Книга» ЖШС, 2019. – 176 б.
2. Арғынбаев Х., Мұқанов М., Востров В. Қазақ шежіресі хақында. – Алматы: Атамұра, 2000. – 464 б.
3. Қазақ хандары. Энциклопедиялық анықтамалық жинақ. – Алматы: Қазығұрт, 2015. – 224 б.
4. Ерофеева И.В. Казахские ханы и ханские династии в XVIII – середине XIX вв. // Культура и история Центральной Азии и Казахстана: Проблемы и перспективы исследования. Материалы к Летнему Университету по истории и культуре Центральной Азии и Казахстана (4–23 августа 1997 г. Алматы). – Фонд Сорос-Казахстан. – Алматы: Ғылым, 1997. – С. 46–144.
5. Оловинцев А.Г., Табулдин Г.Ж. Чингизиды: династии и эпохи. – Астана: Астана, 2010. – 370 с.
6. Түркістан – руханият бесігі. – Нұр-Сұлтан: Нурнама.KZ, 2019. – 504 б.
7. Омарбеков Т. Жолбарыс хан // Ана тілі. 04 маусым, 2015.
8. [Электронды ресурс]. URL: kk.wikipedia.org/wiki/Қазақ-Жоңғар_соғысы
9. Мағауин М. Қазақ тарихының әліппесі. – Алматы: Қазақстан, 1995. – 204 б.
10. Пищулина К.А. Казахское ханство в XV в. В книге: История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Том 2. – Алматы: Атамұра, 1997. – 680 с.
11. Ерофеева И.В. События и люди Казахской степи. В книге: Научное знание и мифотворчество в современной историографии Казахстана. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – 296 с.
12. Султанов Т.И. Поднятые на белой кошме. Потомки Чингисхана. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 276 с.
13. История Казахстана в русских источниках XVI–XX вв. (Путевые дневники и служебные записки о поездках по южным казахским степям. XVIII–XIX века). Т.6. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – 516 с.
14. Добромыслов А.И. Ташкент в прошлом и настоящем. – Ташкент: Электро-паровая типолитогр. О.А. Порцева, 1912. – 520 с.
15. Абылай хан. – Көкшетау: Әрекет, 2013. – 461 б.
16. Тоқтабай А. Төле би туралы тың деректер // Егемен Қазақстан. 10 қыркүйек, 2012 жыл.
17. Сәдірбекұлы Н. Жолбарыс ханның тағдыры және Ұлы жүздің дулат тайпасы. Кітапта: Памятники истории и культуры Казахстана. Возвращенное наследие Востока. – Алматы: Қазақстан, 2011. – 188 с.
18. Гейнс А.К. Путешествие по Киргизским степям. Путешествие в Туркестан. 2 тома. – Москва: Изд-во В. Секачев, 2014. – 1132 с.
19. Дулатов М. Хазірет сұлтан // Түркістан. – 2019, 7 қараша. – № 44.
20. Аймауытов Ж. Әзірет Сұлтан // Жаңа әдебиет. – 1929. – №1. – Б. 70–81.
21. Дастанов О. «Әулиелі» жерлер туралы шындық. – Алматы: Қазақстан, 1967. – 80 б.

REFERENCES

1. Turkistanda zherlengen handar men sultandar [Khans and sultans buried in Turkestan]. – Almaty: «Zolotaya Kniga» ZhShS, 2019. – 176 b. [in Kazakh]
2. Argynbaev H., Muqanov M., Vostrov V. Qazaq shezhiresi haqynda [About kazakh hronology]. – Almaty: Atamura, 2000. – 464 b. [in Kazakh]
3. Qazaq handary. Enciklopediyalyq anyqtamalyq zhinaq [Encyclopedic reference collection]. – Almaty: Qazygurt, 2015. – 224 b. [in Kazakh]

4. Erofeeva I.V. Kazahskie hany i hanskie dinastii v XVIII – seredine XIX vv. [Kazakh Khans and Khan dynasties in the XVII – middle XIX centuries] // Kul'tura i istoriya Central'noi Azii i Kazahstana: Problemy i perspektivy issledovaniya. Materialy k Letnemu Universitetu po istorii i kul'ture Central'noi Azii i Kazahstana (4–23 avgusta 1997 g. Almaty). – Fond Soros-Kazahstan. – Almaty: Gylym, 1997. – S. 46–144. [in Russian]
5. Olovincev A.G., Tabuldin G.Zh. Chingizidy: dinastii i epohi [Genghisids: Dynasties and epochs]. – Astana: Astana, 2010. – 370 s. [in Russian]
6. Turkistan – ruhaniyat besigi [Turkestan – cradle of spirituality]. – Nur-Sultan: Nurnama.KZ, 2019. – 504 b. [in Kazakh]
7. Omarbekov T. Zholbarys han [Zholbarys khan] // Ana tili. 04 mausym, 2015. [in Kazakh]
8. [Elektronnyy resurs]. URL: kk.wikipedia.org/wiki/Қазақ-Жоңғар_соғысы
9. Magauin M. Qazaq tarihnyn alipgesi [Alphabet of Kazakh history]. – Almaty: Qazaqstan, 1995. – 204 b. [in Kazakh]
10. Pishchulina K.A. Kazahskoe hanstvo v XV v. V knige: Istoriya Kazahstana (s drevneishih vremen do nashih dnei). V pyati tomah. Tom 2 [Kazakh Khanate in the XV century. In the book: The history of Kazakhstan (from ancient times to the present day)]. – Almaty: Atamura, 1997. – 680 s. [in Russian]
11. Erofeeva I.V. Sobytiya i lyudi Kazahskoi stepi. V knige: Nauchnoe znanie i mifotvorchestvo v sovremennoj istoriografii Kazahstana [Events and people of the Kazakh steppe. In the book: Scientific knowledge and myth-making in modern historiography of Kazakhstan]. – Almaty: Daik-Press, 2007. – 296 s. [in Russian]
12. Sultanov T.I. Podnyatye na beloi koshme. Potomki Chingiskhana [Raised on a white carpet. Descendants of Genghis Khan]. – Almaty: Daik-Press, 2001. – 276 s. [in Russian]
13. Istoriya Kazahstana v russkih istochnikah XVI–XX vv. (Putevye dnevniki i sluzhebnye zapiski o poezdках po yuzhnym kazahskim stepyam. XVIII–XIX veka) [The history of Kazakhstan in Russian sources of the XVII-XX centuries. (Travel diaries and memos about trips to the Southern Kazakh steppes. XVII-XIX centuries)]. T.6. – Almaty: Daik-Press, 2007. – 516 s. [in Russian]
14. Dobromyslov A.I. Tashkent v proshlom i nastoyashchem [Tashkent in the past and present]. – Tashkent: Elektro-parovaya tipolitogr. O.A. Porceva, 1912. – 520 c. [in Russian]
15. Abylai han [Abylai khan]. – Kokshetau: Areket, 2013. – 461 b. [in Kazakh]
16. Toqtabai A. Tole bi turaly tyn derekter [New facts about Tole bii] // Egemen Qazaqstan. 10 qyrkuiek, 2012 zhyl. [in Kazakh]
17. Sadirbekuly N. Zholbarys hannyn tagdyry zhane Uly zhuzdin dulat taipasy. Kitapta: Pamyatniki istorii i kul'tury Kazahstana. Vozvrashchennoe nasledie Vostoka [The fate of Zholbarys Khan and the Dulat tribe of the Great zhuz. In the book: History and culture of Kazakhstan. The restored legacy of the East]. – Almaty: Kazakhstan, 2011. – 188 s. [in Kazakh]
18. Geins A.K. Puteshestvie po Kirgizskim stepyam. Puteshestvie v Turkestan toma [A journey through the Kyrgyz steppes. Travel to Turkestan]. 2 toma. – Moskva: Izd-vo V. Sekachev, 2014. – 1132 s. [in Russian]
19. Dulatov M. Haziret sultan [Hazrat Sultan] // Turkistan. – 2019, 7 qarasha. – № 44. [in Kazakh]
20. Aimauytov Zh. Aziret Sultan [Azret Sultan] // Zhana adebiet. – 1929. – №1. – B. 70–81. [in Kazakh]
21. Dastanov O. «Aulieli» zherler turaly shyndyq [The truth about the «holy» lands]. – Almaty: Qazaqstan, 1967. – 80 b. [in Kazakh]

N.K. KATTABEKOVA¹✉, Sh.B. NURMANOVA²

¹*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor*

*Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: nazygul.kattabekova@ayu.edu.kz*

²*Senior Lecturer of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: shynar.nurmanova@ayu.edu.kz*

FORMATION OF THE ALPHABETIC SYSTEM IN THE HISTORY OF KAZAKH WRITING

Abstract. The article is devoted to the study of the history of changes in the Kazakh alphabet in the period from 1920 to 1950. A new look at the degree of its historiographical study and data sources determines the main purpose of the article. This policy was especially acute during this period in the form of a campaign with the intervention of a superficial, hasty policy, with exaggerated cruelty. In the history of writing of the Kazakh language, it is noted that the alphabetic system has survived several historical periods, reached the level of the national alphabet, for several centuries the Kazakh people used an alphabetic system based on Arabic graphics, from 1929 to 1940 an alphabet based on Latin graphics was introduced, since 1940 the Cyrillic alphabet was used.

Also in the article we will talk about the masters of the language sphere, who specially studied the system of sounds in the Kazakh language, compiled the first alphabet. It is known that the merits of well-known Kazakh public figures, outstanding scientists in this area related to education, study, are valuable at present during large-scale events dedicated to the transition of a modern independent country to the Latin script. In accordance with the government's plan for the gradual transition of the Kazakh alphabet to the Latin script, at the present stage of work, a look at the history of the Latin alphabet, which opens the way for the Kazakh language to reach the international level, is the value of this article.

Keywords: alphabet, Cyrillic, Latin, new font, graphic, council, parliamentarians.

Н.Қ. Каттабекова¹, Ш.Б. Нурманова²

¹*тарих ғылымдарының кандидаты,*

*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доцент м.а.
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: nazygul.kattabekova@ayu.edu.kz*

²*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: shynar.nurmanova@ayu.edu.kz*

Қазақ жазу тарихындағы әліпби жүйесінің қалыптасуы

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Kattabekova N.K., Nurmanova Sh.B. Formation of the Alphabetic System in the History of Kazakh Writing // *Ясауи университетінің хабаршысы.* – 2021. – №4 (122). – Б. 184–196. <https://doi.org/10.47526/2021-4/2664-0686.16>

***Cite us correctly:**

Kattabekova N.K., Nurmanova Sh.B. Formation of the Alphabetic System in the History of Kazakh Writing // *Isaui universitetinin habarshysy.* – 2021. – №4 (122). – B. 184–196. <https://doi.org/10.47526/2021-4/2664-0686.16>

Аңдатпа. Мақала 1920–1950 жылдары аралығындағы қазақ әліпбиінің өзгертілу тарихын зерттеуге арналған. Оның тарихнамалық зерттелу деңгейі мен деректік көздерін жаңаша тұрғыдан қарастыру мақаланың басты мақсатын айқындайды. Аталған кезеңдегі бұл саясаттың әсіресе, әліпби ауыстыру мәселесі үстірт, асығыс саясаттың араласуымен науқан түрінде, асқан қатыгездікпен көрініс тапқаны мұрағаттық тың деректер арқылы зерттеу жұмысында талдауға алынған. Қазақ тілінің жазу тарихында әліпби жүйесі бірнеше тарихи кезеңдерді басынан өткізіп, ұлттық әліпби деңгейіне жетіп, бірнеше ғасырлар бойы қазақ халқы араб графикасына негізделген әліпби жүйесін пайдаланып келгені, 1929–1940 жылдар аралығында латын графикасына негізделген әліпбиді жазу жүйесіне енгізіп, 1940 жылдан бастап кирил графикасы әліпбиінің қолданылғаны баяндалады. Сондай-ақ, мақалада қазақ тіліндегі дыбыстар жүйесін арнайы зерттеген, алғашқы әліпбиді құрастырған тіл саласының майталмандары жайлы да сөз болады. Қазақтың белгілі қоғам қайраткерлерінің, осы бағыттағы айтулы ғалымдарының ағартушылыққа, оқу-білімге байланысты сіңірген ерен еңбектері бүгінгі тәуелсіз еліміздің латын графикасына қайта көшуге арналған ауқымды іс-шаралары тұсында да құнды екендігі белгілі. Қазақ әліпбиін латын графикасына кезең-кезеңімен көшірудің үкіметтік жоспарына сәйкес жұмыстар жүргізіліп жатқан қазіргі кезеңде қазақ тілінің халықаралық дәрежеге шығуына жол ашатын латын әліпбиінің тарихына көз жүгірту – мақаланың құндылығы болып отыр.

Кілт сөздер: әліпби, кириллица, латын, жана қаріп, графика, кеңес, депутаттар.

Н.К. Каттабекова¹, Ш.Б. Нурманова²

¹кандидат исторических наук, и.о.доцента

*Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: nazygul.kattabekova@ayu.edu.kz*

*²старший преподаватель Международного казахско-турецкого университета
имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: shyнар.nurmanova@ayu.edu.kz*

Формирование алфавитной системы в истории казахской письменности

Аннотация. Статья посвящена изучению истории изменения казахского алфавита в период с 1920 по 1950 годы. Новый взгляд на степень его историографической изученности и источники данных определяет главную цель статьи. Особенно остро эта политика в указанный период проявлялась в виде кампании с вмешательством поверхностной, поспешной политики, с преувеличенной жестокостью. В истории письменности казахского языка алфавитная система пережила несколько исторических периодов и достигла уровня Национального алфавита. В течение нескольких столетий казахский народ использовал алфавитную систему, основанную на арабской графике, с 1929 по 1940 год был введен алфавит на основе латинской графики, с 1940 года использовалась кириллица. Также в статье речь пойдет о мастерах языковой сферы, которые специально изучали систему звуков на казахском языке, составили первый алфавит. Известно, что заслуги известных казахских общественных деятелей, выдающихся ученых в этом направлении, связанном с образованием, учебой, ценны в настоящее время во время масштабных мероприятий, посвященных переходу современной независимой страны на латинскую графику. В соответствии с правительственным планом поэтапного перехода казахского алфавита на латинскую графику, на современном этапе работы, взгляд на историю латинского алфавита, который открывает путь к выходу казахского языка на международный уровень является ценностью данной статьи.

Ключевые слова: алфавит, кириллица, латинский, новый шрифт, графика, советский, депутаты.

Introduction

In the writing history of the Kazakh language, the alphabet system has gone through several historical stages and reached the level of the National Alphabet. For several centuries, Kazakh people used the alphabet system based on Arabic graphics. In 1929–1940, the alphabet based on Latin graphic was introduced into the writing system and the Cyrillic alphabet was applied beginning from 1940. In studies of the Arabic script in Kazakh society, the Arabic script was divided into two parts as “Kadim”, “Jadid”. According to the researchers, chronicles, documents and works which are common to the Turkic people and having historical bases dating back to the XVI–XVII centuries belong to the Kadim writing sample, while zhadid writing sample includes examples of writing used in the first Kazakh newspapers, such as “Turkestan ualayaty” and “Dala ualayaty”.

In general, based on the analysis and comparative assessment of the reasons for changes in the history of Kazakh writing and Alphabet changes, we should draw the following conclusions. In connection with the reform of the alphabet, there were two different views at this time. The supporters of the first group proved the inadmissibility of the Arabic script in the transmission of the sound system of the Kazakh language and called for its replacement with another alphabet, while the 2nd group opposed the radical reform of the alphabet and supported the need to limit itself only to making changes, so as not to break away from our spiritual heritage since the Arabic alphabet had been used for centuries.

Research methods

Methods of comparative assessment and analysis on the reasons for changing alphabets and the changes in the Kazakh writing history were applied.

Analysis and results

Akhmet Baitursynuly was the first Kazakh phonologist, who specifically studied the sounds system in the Kazakh language and compiled the alphabet. A. Baitursynov's thoughts and actions related to the enlightenment were not only a call to learning. He clearly described the state of schools in the Kazakh steppe, the ways of teaching children on the pages of newspapers and magazines, especially well reflected the situation before the October Revolution. In 1913, the main article “An academic year” written by A. Baitursynov was published in the newspaper “Kazakh”. “There is no production on Kazakh land; it sells raw materials and purchases products made from these raw materials 2–3 times more expensive. This is a flaw that comes from ignorance. “Ignorance” means, undoubtedly, lagging behind in education and science. And the big reason for lagging behind is the existence of very few schools in Kazakhstan. In addition, he did not conceal shortage of specialists to teach children in these schools. According to his statement, one of the reasons for its shortage was that educational institutions that trained teachers, for example, Uchitelskaya school in Orenburg offered only 7–8 places at the expense of the fond (i.e., receiving a scholarship), and children who wanted to enroll had to study at their own expense. 50–60 children came to the same school a year, and only four or five of them entered the school since the rich Kazakhs who had money did not want to teach their child with money and the poor did not have enough money to give their children to the school. A. Baitursynuly is a great scientist who spent his entire adult life cleaning the Kazakh written language from lexical confusion, syntactic influences of other languages and developing the science of the Kazakh language. A. Baitursynuly understood the achievement of the prosperity of society, science and culture through writing. The scientist learned that the problem of letters and textbooks was an urgent problem for the illiteracy elimination. Beginning from 1910, he started correcting the some Arabic scripts that were not suitable for the Kazakh language, adapted them to the sound features of the Kazakh language and formed the syngarmonic national alphabet. Thus, weighing the advantages and disadvantages of polygraphic sides in the learning process, A. Baitursynuly compiled a 24-letter alphabet. In the

alphabet, only the original sounds inherent in the Kazakh language were obtained. Therefore, this writing system of A. Baitursynov is called the National Kazakh script. After the reform of A. Baitursynov, the Arabic script was recognized by the entire Turkic people as a national system of writing, but the policy of coercion reached its peak. Opponents of the Latin alphabet were charged with political charges, and even law enforcement agencies began to intervene. After the adoption of the new alphabet, the restriction on the use of the Arabic alphabet became more severe and was under control by representatives of the authorities [1, pp. 117–121].

All this reflects A. Baitursynov's thoughts, views and wishes on the educational and enlightening work. We know that the education problem, which was raised in the second half of the last century, has become a big problem of social significance for the Kazakh society. Ybrai Altynsarin was the first educator who put it into practice, while A. Baitursynov was the second person who did a real job in this field after him (the second I. Altynsarin). He is not the only agitator who called people to study and explained the need for education and science, but an experienced person who made a lot of efforts to establish school affairs in general and accomplish educational work among Kazakhs.

In addition, he was an activist who took other measures necessary for the establishment of educational work. These actions were drawing up graphics worthy of the Kazakh script, writing the order of writing, i.e. spelling, writing “the Kazakh alphabet” to help to learn reading in Kazakh, school textbooks representing the native language, showing the teaching methods. In this regard, Akhmet Baitursynov was not only an educator in the context of Kazakh culture, but also a scientist-educator. He is the first storyteller in the Kazakh language representing the subject “the Kazakh language and literature”. Therefore, it is our duty to remember and be guided by the requirements of Akhmet Baitursynov, the researcher of the Kazakh language, turkologist, linguist, when there are new requirements and good conditions for studying the Kazakh language, the native language that has received the status of a state language.

Despite the official adoption of A. Baitursynov's alphabet only in 1924, and the adoption of the graphic as an example for all Turkish, Arabic, and Iranian scripts at the meeting in Istanbul in 1913, the statements of K. Zhubanov: “It was not Kazakhstan that refused this graphic to adopt the Latin alphabet, but the pressure of the Academic Council of the All-Union Central Committee on the new Alphabet. This system is quite suitable for the features of the Kazakh language, and is very suitable for our new alphabet since it has nothing to do with the nature of marking the Arabic script and is equally compatible with the alphabet”, and Professor E.D. Polivanov's high estimation given to A. Baitursynov's alphabet: “In any case, I consider this last form, which was adopted by Kazakh-Kyrgyz graphics in 1924, no longer in need of corrections and represents the last step in the historical formation of national graphics, which Kyrgyz enlightenment figures, the creators of the reform, can rightfully be proud of as a major cultural conquest”, it was demanded to start the transfer from the Kazakh script to Latin on March 6 beginning from February 26 to March 5, 1926.

In his report at the general meeting of Kazakh students in Moscow in 1927, N. Turekulov said that it was too early to change the inscription and it would take ten years.

However, in 1927–1928, the newspapers “Enbekshi Kazak”, “Leninshil Zhas”, “Tilshi” published a draft of the new Latin alphabet and topics with the same graphics. The first draft of the Latin alphabet included 24 letters and 1 quote. In the meantime, it would be appropriate to talk about the First All-Union Congress of Turkic Studies, which prompted us to change the script of the Kazakh language to Latin script. After all, the Congress was attended by more than 600 intellectuals of the entire Turkic people, Russian scientists such as N.F. Yakovlev, A.N. Samoilovich, V.V. Barthold, N.I. Ashmarin, L.V. Shcherba, A. Baitursynuly. It was considered as the largest historical event that brought together such Kazakh scholars as E. Omarov, N. Torekulov, T. Shonanovich, B. Suleyuly and raised the language and writing of the Turkic peoples to a new level.

Almost a year passed since the first All-Union Congress of Turkologists, during which a number of achievements were made in the national republics and regions in translating the Turkic-Tatar script into Latin [3, pp. 45–49].

At the Congress, L.V. Shcherba, N.F. Yakovlev, L.I. Zhirkov, G. Sharaf, A. Baitursynuly, N. Torekulov, E. Omarov made reports and repeatedly appeared in debates on spelling and writing issues. On the question of why Azerbaijanis were the first to transfer to the Latin script, N.F. Yakovlev made the following arguments: “If the urban Azerbaijanis is 13%, population literacy is 1%, which indicates a lower literacy rate of 25% compared to Tatars. And the city Tatars were also 4%. At the same time, writing is deeply connected with religion, a people with a strong religion will not receive a new writing». This corresponds to the following statement of E.D. Polivanov: “People having reformed their writing are likely to be interested in the new graphics and easily transfer to it, while the language correcting its writing system does not accept other graphics”.

N.F. Yakovlev and L.I. Zhirkov supported the end of using the Arabic script that was weakened by the policy of conquering new languages and suitability of the Latin script for new progress and technology, while L.V. Shcherba took a neutral position, stating the impossibility of giving advice each nation to decide what script to use. Galymzhan Sharaf, a proponent of the Arabic script, says that though N.F. Yakovlev and Zhirkov popularized the Latin script, they published articles prioritizing the Russian alphabet over the Latin script. In general, the majority of those who made a speech at the Congress spoke a lot about the advantages of the Latin script, the disadvantages of the Arabic script, made psychological attacks on those who supported the Arabic script and applauded those supporting the Latin script. Nevertheless, A. Baitursynov held the position that each nation had its own history of development and didn't understand the transfer of the peoples using the Russian graphics to the Latin script.

In addition to A. Baitursynuly, G. Sharaf and G. Alparov repeatedly spoke in favor of Arabic graphics at the Congress. Emphasizing the use of the Latin script only by 47-56% of Azerbaijanis, they proved that it was not a Latin script, but a changed Latin writing, which meant a short life of the Latin writing and the transfer to the Russian script in a short period of time. However, the result of the vote was 101 votes in favor of Latin graphics, 7 votes in favor of Arabic graphics and 9 votes in favor of Latin writing.

The Constituent resolution instructed to adhere to the following principles in the formation of the Latin alphabet: not to take Russian letters, to subjugate the consonance law of loan words, not to obtain a letter for the same sounds, not to take diacritic characters, not to mark long consonants, not to obtain double letters, not to take a character for a thin voice, to use the morphological principle to find a literary variant of words such as toprak-toprak, to form the norm of correct pronunciation, to obtain loan words by their pronunciation in the original language.

Although Kh. Dosmukhameduly did not support Latin, he proposed a conscious transition to the Latin alphabet and drafted the first Latin alphabet. A. Mekteptegi, scientist studying the Kazakh writing, stated that “it was not in the form of a campaign, but in order to improve the current alphabet, revise the spelling and radually transfer to it” and put forward the necessity of adapting the Latin alphabet to the Kazakh language since “the immediate, especially administrative method of transition to the Latin script was harmful to culture and was not serious from the political viewpoint”.

In general, the transition to Latin script was not unanimously supported in the Kazakh steppes. The process was very slow. Meanwhile, on October 18–23, 1928, the Third Plenum of the All-Union Central Committee of the New Turkic Alphabet was convened. S. Aspendiyarov, O. Zhandosov, N. Nurmakov, T. Shonanovich, G. Tugzhanov, T. Ryskulovs attended the plenum. The issues raised at the plenary session were mainly defining the reasons of the slow transition to the Latin alphabet, how to change the alphabet used by Azerbaijanis to unify to the alphabet of other Turkic peoples, how to preserve this epoch of writing as an archive, the issue of capital letters,

spelling, phonetic and morphological principles. N.F. Yakovlev showed three types of unification – graphic, phonetic, spelling. The basic unification was phonetic, which meant that each character had a common sound meaning. Although O. Zhandosov stated: “Though Kazakhstan is delaying the transition to the Latin script, it is ahead of Azerbaijan in terms of unification, and that it would be wrong to base the unification on a single script as each nation would prove its correctness. It is impossible to fully unify, so it is necessary to unite the consonants”. In addition, the author emphasized that the day of the old Arabs in Kazakhstan was approaching.

Thus, in 1929, the “Decree on the New Alphabet” was issued, announcing the final transition of the Kazakh script from the Arabic alphabet to Latin script. There were 29 letters in the alphabet.

On June 2–4, 1929, a scientific spelling conference was held in Kyzylorda. The main speaker of the conference was T. Shonanuly. The conference was attended by E. Omarov, K.K. Yudakhin, N.E. Wundtsetel, A. Baidildin, K. Kemengeruly, Z. Alibayev, I. Toktybayev, E.D. Polivanov, K. Zhubanov.

Despite the adopted graphics and spelling, the complete transition to Latin script in Kazakhstan and mass assimilation were slower than in other Turkic peoples. Therefore, the IV plenum of the All-Union Central Committee of the new alphabet was held in Almaty on May 6, 1930. It was attended by Kazakhs as S. Asfendiyarov, T. Shonanuly, K. Zhubanov. The members of the plenum highlighted the intolerability of Kazakhstan's attitude to the new alphabet. Russian scholar N.F. Yakovlev called for caution in writing terms and fighting them. At the plenum, he noted supported the idea of not taking the capital letter that would lead to the reduction of its function and denied the reliance of a capital letter on a single principle even in English and French spelling.

At the end of the XIX and the beginning of the XX centuries, dramatic changes took place in the social history and cultural life of Kazakhstan. Started by Shokan, Ibrai, and Abay, the only way to liberate the people becoming slaves of the Russian was to educate the population, to bring the main culture of education and science to the Kazakh steppe. For this purpose, the intelligentsia opened a school and began to study the Kazakh language. This is evidenced by the alphabet created on the basis of the first Russian graphics of Ilminsky which was supported by Ybyrai. The use of the Arabic script in the Kazakh language, which had a centuries-old history, caused a certain difficulty. Therefore, Akhmet Baitursynov made changes to the ancient Arabic script and brought it into line with the Kazakh language. After the October Revolution, the formation of the Kazakh script was again put on the agenda.

Akhmet Baitursynov's attempt to reform the Arabic script in accordance with the Kazakh language was promoted to the rank of State in the 1920s. It was clearly visible at the All – Union Congress of Turkologists, which was opened from February 26 to March 6, 1926. At the conference, the speakers were divided into two groups: one group supported the preservation of the Arabic script (at least making changes), and the other the transition to the Latin script. N. Torekulov supported the scientists of the second group. The main reports at the Congress were made by Tatar scientists G. Ibragimov, I. Gasprinsky and A. Baitursynov, and several people took part in the report, one of them was N. Torekulov. According to N. Torekulov, Arabic graphics did not correspond to Turkic languages. In fact, it was difficult to use old Arabic graphics in Turkic languages, as well as in Semitic languages. The second problem was the use of reformed Arabic graphics. At the end of the XIX century, young masses made changes to the Arabic script and proposed to use it in accordance with the oral norm of the Uzbek language.

Questions such as what would be achieved if the Latin script was adopted was asked at the right time, but the answers to them were distorted and disguised, leaving the main political and ideological goal a secret. A. Baitursynuly forced the Kazakh people, who quickly and easily began to learn to read the reformed Arabic script, to learn the Latin script again. In the first quarter of the XX century, the process of transition to the Latin alphabet among the peoples of Central Asia accelerated. Thus, considering the stages of the transition to the Latin script and the National script

in the history of Kazakh writing, we can draw the following conclusions. The place of Latin graphics in Kazakh society was based only on political ideological motives. The debate among Kazakh scholars about the alphabet, spelling and its reform was initially reflected in the pages of the newspapers “Dala ualayaty”, “Ауқар”, “Kazakh”, and beginning from 1920 it was published in the newspapers as “Enbekshi Kazak”, “Zharshy”, “Zhana mektep”.

As we have already mentioned, the issue of transferring to the Latin alphabet has been discussed among Kazakhs since the middle of the twentieth year. The last decade of the fight against illiteracy, that is, the thirties, was full of opposite trends. On the one hand, the famine caused by the panic of collectivization of Agriculture and the death of thousands of people brought unprecedented misery to education, and on the other hand, during these ten years, the people of Kazakhstan were permanently freed from the ignorance. Externally, even during the Famine of 1931–1933, the struggle against illiteracy did not stop. In June 1931, according to the decree signed by the head of the regional party committee F.I. Goloshchekin, a cultural campaign was launched in 28 lagging districts, and it was planned to teach 150 thousand people. At the end of 1932, a decree of the Central Executive Committee of Kazakhstan on the mass education of the illiterate in the Republic was adopted [2, 68-75]. An hour-long program for the illiterate, an auxiliary methodological kit for the culture squad was issued in a circulation of 5 thousand to 50 thousand copies. Trade unions, youth unions, and labor collectives also offered assistance to this campaign. The transition from Arabic to Latin was about to be completed. If 6 newspapers and magazines were published with two inscriptions, 8 newspapers and magazines were published with the Arabic script in 1928, not a single newspaper was published in Latin. In 1932, the publication of newspapers and magazines in Arabic script completely stopped, and the number of press outlets with Latin script reached 60. In 1928–1929, more than 20 thousand trade union members learned the new alphabet.

It is known from historical sources that the introduction of Russian graphics into the writing of other peoples by Russians was repeatedly undertaken as a major state policy. As mentioned above, it is known that the Orthodox Russian church worked tirelessly on the way to make the dependent peoples adopt Christianity. In the direction of Russification of the Volga region, the Urals and Siberia, as well as Central Asia and the Kazakh people, the main goal in these countries was, first of all, an increase of literacy in Russian and then baptism. The use of the Russian alphabet in the context of the Kazakh language is one of the big problems that has its own history requiring to consider separately. The Tsarist authorities and their representatives in the local areas saw that the Kazakh people had their own language, but this language was still not a written language, and in the Kazakh steppe there was a Tatar written language, which until then was mostly mixed with religious reading, Arabic and Persian words, and tried to draw conclusions from this in accordance with the purpose of their colonial policy. In this direction, they believed that by any means they could displace the Muslim religion, which was not yet fully absorbed into the Kazakh steppe, it could completely weaken the study of religion, as a result of which it was possible to gradually introduce Christianity into the life of the steppe, thereby russifying the population. Thus, they estimated the use of the Russian alphabet in the Kazakh language as the only main means of implementing this policy.

At some stages of social and historical development, the topical issues of concern to the people were reflected in the periodicals.

At the beginning of the century, the Kazakh press raised the issue of writing as the key to the whole cultural world.

The Arabic script was introduced with Islam and was used for more than ten centuries until the 1930s. After the Russian Empire colonized the Kazakh lands, it began to encroach on the spiritual heritage of the Kazakh people. With a view to russifying the Kazakh people, the issue of introducing the Arabic alphabet instead of the Arabic script, which spiritually united the Turkic peoples, was raised. Missionary scientists pointed out the shortcomings of the Arabic alphabet in

defining the sound system of the Kazakh language and made much effort to transfer to the Cyrillic alphabet [2; p.6].

In the second half of the twentieth century, Kazakh educated people put the adoption of a new alphabet that could correctly convey its sound system or some improvement of the existing Arabic graphics on the agenda for the formation of the Kazakh National written literary language. On the pages of the periodicals of that time, some Kazakh authors who acquired knowledge in Russian published their articles about the introduction of Russian graphics to the Kazakh language, criticizing the shortcomings of the Arabic script. Here, Russian missionaries, who wanted to skillfully use this stream of opinions for their own purposes, began to preach Russian graphics instead, stating that the Arabic script could not accurately convey the sound system of the Turkic languages. They intended to promote the transition to the Russian script, ceasing to use the Arabic script, through the Kazakh youth who studied Russian. About this, N. I. Ilminsky wrote: “Among the Kazakh youth, who were brought up in Russian schools, there are those who do not support the Muslim religion, but love their native language. If we could understand the Russian alphabet as the main way to preserve the originality of the Kazakh language, they could help a lot in introducing the Russian alphabet into the Kyrgyz language” [3; p. 3].

In the early twenties, such large-scale events were stopped in connection with the famine, mass repression of the Kazakh intelligentsia. Undoubtedly, this was also influenced by the change in language policy.

As a result of these circumstances, not only the developing environment of the Kazakh language was limited, the number of users of the language decreased, but also the developing scientific intelligentsia of the language and poets and writers who inspired the language disappeared. This somewhat slowed down the development of the language [4; p. 77–87].

In accordance with the resolution adopted on January 24, 1929 at the 4th session of the Central Soviet Committee of Kazakhstan “Consideration of the new Kazakh alphabet based on the Latin alphabet as the alphabet of the state in Kazakhstan”, all institutions, various enterprises and organizations had to transfer their official documents to the new alphabet.

Until the end of 1929, a new Latin alphabet was approved instead of the Arabic alphabet in accordance with the decision of the IV session of the 6th convocation of the Kazakh Central Executive Committee, signed by E. Yernazarov, the chairman of the Central Executive Committee of the Kazakh SSR and A. Asylbekov, the secretary of this Central Executive Committee.

The new alphabet movement was published daily in the press. The articles of the Kazakh intelligentsia, which gave recommendations on the achievements of the Latin movement and how to eliminate the shortcomings encountered in the movement, were also presented to the public. They raised the issue of activating the alphabet movement in rural areas, stressed the need to carry out measures on this direction, use a new alphabet to eliminate illiteracy in rural areas. For example, a large-scale article by T. Shonanov "On literacy by the new alphabet" was published in Issue No. 1 of the magazine “Zhana mektep”. It suggested that in the way of literacy, it was necessary to use 3 methods, depending on the language, spelling, type of a letter, and different methods of teaching the new alphabet for preschoolers, school-age children and adults. The Kazakh educated people of the beginning of the XIX century attempted to eliminate the shortcomings of Arabic symbols, which they had used for many centuries. They shared their thoughts in such publications as “Turkestan ualayaty”, ay “Dala ualayaty”, “Aykap”, “Kazakh”. In his article of the publication the “Dala ualayaty” dated 1899 No. 22, 23, one of the editors of the newspaper D. Sultangazin discussed the issue: “Should the Kazakh language use the Russian letter, or should the Arabic script be improved?”. Emphasizing the use of the Arabic characters by the Kazakh people for a long time like other Turkic peoples and the unnecessary of adopting another Alphabet ceasing to use the Arabic script, the author noted that it was better to correct the previous alphabet (Arabic) instead of creating a foreign Alphabet of which the Kazakh people were not aware. The missionary scientist N. Ilminsky, who proposed the introduction of the Russian letters into the Kazakh language,

expressed his opinion as follows: “one educated person says that Ilminsky wrote Kazakh words in Russian letters, but changed them to Russian letters. This man's speech is also not very consistent.” This is because Ilminsky adds a lot of Latin letters to the Russian alphabet and makes the Russian alphabet too difficult, changing the Russian alphabet to a different one. “At first, the leading Kazakh educated people expressed their opinion on this issue in the form of a special article and discussion on the pages of the press. The newspaper “Enbekshi Kazak” occupied a special place since it published its views on the alphabet and discussions among the public. Hundreds of articles of both groups were published in this newspaper. For example, N. Torekulov’s article “What kind of Alphabet do we need?”, A. Baidildin’s “From the history of the new alphabet”, B. Baitogayuly, K. Basimov, M. Dulatov, T. Shonanovich’s “Why do we need a new alphabet?”, O. Zhandosuly, M. Zholdybayev, K. Zhubanov, E. Omarov, K. Kemengerov, N. Kaimekeuly, Zh. Aimautov, M. Mukhtaruly’s article “Sound signs should be changed” and several articles of such foreign scientists as G.I. Broydo, N. Yakovlev, Polivanov, Navshirmanov, Professor Ashmarin, Professor Juze, academician Barthold, Professor L. Zhirkov, Professor B. Shobanzade are proof of this fact [5].

On the eve of the adoption of the Latin script in the 1920s, that is, before the adoption of the Latin alphabet, which completely excluded the use of the Arabic script, there were discussions of different directions among the Kazakh intelligentsia, which were divided into two groups: Latinists and Arabists or Kazakhs. At the end, the work on the transition to the Latin alphabet began. The introduction of the Latin alphabet as the first written graphics of underdeveloped countries located near the countries of the East as a whole dates back to the years between 1924–1932. It should be noted that it was attempted to put forward such a global problem as the implementation of the goal of the global adoption of Latin graphics. On the basis of this political ideology, the Latin script was adopted and functioned in these countries. As a result of the analysis of the alphabets of Turkic languages based on the Latin script in 1925–1938, we come to the following conclusion. The Latin script gave a powerful impetus to the development of the written language of the Turkic-speaking peoples, who did not have a written language and a poorly developed written language. The transition of the Turkic alphabets to the Latin script made some progress and served as the basis for the creation of a modern written language. In 1927, the newspaper “Tilshi” presented a draft of Telzhan Shonanuly's Alphabet. Telzhan Shonanuly did not take the main form of a letter. Highlighting the creation of this Alphabet draft compared to the alphabet of 15–16 Turkic-speaking peoples, the scientist demonstrated the basic principles of Alphabet formation: in 1928, the Supreme Central Committee (SCC) convened in Baku to analyze the alphabet projects of all Turkic-speaking peoples. Relating the situation in their countries, the representatives of all countries presented the alphabet projects. After that, the new Kazakh alphabet system was officially published on the pages of all periodicals. In general, this alphabet was created on the basis of the National writing.

A national writing is a type of writing that does not deviate from the sound system of the native language, the rules and Alphabet of which are based on national sounds [2, 194]. In order to solve a number of difficulties in the alphabet system, which was used until 1938, the resolution “On minor changes in the Kazakh alphabet and spelling” was issued on January 1, 1938 at the request of N. Umirzakov, deputy chairman of the Central Executive Committee of the Kazakh SSR, the Council of people's commissars and the Central Executive Committee. In this resolution, some changes and additions were made to the spelling code of the Kazakh language. Thus, the modern Kazakh alphabet is not a national Alphabet, but a concomitant Alphabet. In this regard, scientists prove that the transition of the alphabet is based on the first linguistic impulse. They believe that by radically reforming the alphabet, which serves the spelling of both languages, it is necessary to move to a new writing-drawing that clearly marks the sound system of our language, not only reflects its original nature, but also preserves it from generation to generation [3].

Thus, the main argument on which the authors of the Kazakh alphabet project based on the Latin script, or scientists who support the return to the Latin script relied was such a fair and true thesis – the alphabet based on the Cyrillic alphabet did not adequately reflect the sound system of the Kazakh language and complicated its spelling. The Russian alphabet, created by Peter at the beginning of the XIII century on the basis of the Cyrillic alphabet and very effectively adapted for the transmission of the Russian language in writing, presents great difficulties in transmitting the sound system of the Kazakh language (more broadly, Turkic languages) in another system. The obstacles that were difficult to solve were endless – there was no doubt about the complexity of spelling, and complex spelling negatively affected orthoepia and pronunciation. A. Zhunisbek stated that “there is no way to call our modern alphabet “Kazakh alphabet” since it is not the “Kazakh alphabet”, but the “Kazakh-Russian alphabet”, and even the truth it can be called the “Russian-Kazakh alphabet” [6]. Experts also rightly point out that the marking of various sounds of the Kazakh and Russian languages in writing “leads to the scattering and spread of phonemes”. As a result, the originality of the language is lost. It is necessary to take into account the changing language situation in the current environment in which the Kazakh language was used. If Kazakhs mastered Russian fluently 40–50 years ago, in the last decade the majority of Kazakhs taught their children in Russian schools, now there is a tendency to learn their mother tongue through Russian. Certainly, it is very difficult to master the true natural pronunciation of the Kazakh language due to the similarity of the alphabets in such a situation. In an environment where there was a shortage of specialists with knowledge of the Kazakh language, for example, in the Earth's halkom, bilingual office management was allowed. In addition, the decree mandated office management in the Kazakh language in all regions where the number of Kazakhs reached 40%. In regions inhabited by other nationalities, it was planned to conduct business in the same languages. The implementation of the issues raised in this resolution was supplemented by the government resolution “On benefits for specialists who speak the Kazakh language” dated September 1, 1933. This resolution was of great importance in raising the prestige of the Kazakh language since in this resolution a bold decision was made to provide material incentives to specialists who knew the Kazakh language. It was planned to add 5% to the basic salary of fluent speakers of the Kazakh language, 10% to those who were fluent in the Kazakh language, could read literary works, documents, and 15% to those who were fluent in the Kazakh language (speaking, reading, writing in Latin). In addition, it was instructed to add an additional 25% to the salary of teachers (Professor, Associate Professor, Assistant) who delivered lectures in the Kazakh language in higher educational institutions. At the same time, it was necessary to pay attention to the knowledge level of the Kazakh language in the process of employment or reduction. Specialists with full knowledge of the language were provided with the opportunity to attend advanced training courses within the USSR framework in the amount of 3-6 months. It was clear that the salary of an employee who went to advanced training courses was paid and his family was provided with conditions. The implementation of these large-scale issues was entrusted to the localization committee established under the Presidium of the CAC Kaz and the state commissions of Kazakh language courses. In 1934, the CEC resolution “On mandatory teaching of the Kazakh language in schools other than Kazakh schools” supplemented the above resolution.

In his article published in the 4th issue of this journal, Oraz Zhandosov also attempted to explain the main purpose of the new alphabet to the rural population. He pointed out that the purpose of the visit was to spread a new alphabet to the village and also noted its political significance.

O. Zhandosov highlighted the necessity of fighting illiteracy in raising rural culture. To do this, he pointed out the necessity of teaching servants, the poor, the average people in the villages who had learned the Arabic alphabet in the past, to teach the villagers the importance of the new alphabet, as well as finding about 2,000 teachers to teach them with the new alphabet. Kazakh writing has undergone several graphics. Choosing a shorter version of the script, he finally adopted

the alphabet based on Russian graphics. Prior to the adoption of Russian graphics, the Kazakh script was written in Arabic script. Later A. Baitursynov used the reformed Arabic script. However, the graphics of the Arabic language, which was very different from the Turkic languages, both in terms of graphic construction and sound system, did not fully correspond to the marking of the sounds of the Kazakh language. The first step towards eliminating the incompatibility of the Arabic script with the aim of irrevocable change was taken on the pages of “Dala valayaty” and “Ауқар”. At the same time, in different years, articles of the Kazakh intelligentsia on the problem of spelling and writing were published on the pages of newspapers and magazines such as “Ауқар”, “Saryarka”, “Kazakh”, “Zhana mektep”. Some authors also began to express their opinion about the non-correspondence of the Arabic script to the Kazakh language and put forward the idea of replacing it with other alphabet or creating another one due to the small amount of vowels. This issue continued until 1929.

The Kazakh people adopted the alphabet based on the Latin script in 1929. During these years, other Turkic-speaking peoples of our country transferred to the Latin alphabet.

The missionary policy of the Russian Empire in terms of the complete Russification of the peoples of the outer regions was a multi-faceted, planned and very complex, rather harsh traditional state policy. In the Russian Kingdom, where the missionary policy was the “prison of peoples”, which was distinguished by its extreme severity, one generation of state policy, which poisoned many generations of the Russian people under the slogan of fiscal patriotism, had no other goal than to assimilate other slavery peoples through baptism, Russification, that is, to turn all non-Russian peoples into a political organism. It was a policy of destroying the seed of any state, destroying their culture, putting pressure on their language, keeping them in ignorance, and finally russifying them as much as possible since it was a reality that everyone, who knew how to think in their own way and who was healthy from the chauvinistic disease of the great power, felt and resisted. However, with the transfer of power to the hands of I. Stalin, the policy of artificial acceleration of the peoples unification process, carried out under the slogan of internationalism, turned out to be a disguised form of the policy of Russification.

Even when the blood was bleeding from the sword of its colonial policy, the Tsarist government could not destroy the historical memory and national and civic consciousness of the people, that is, the missionary goal that it had been fighting for centuries was not fulfilled.

On August 14, 1929, the People's Commissariat of Education, taking into account all the circumstances, set the deadline for the full introduction of the Latin alphabet in all Kazakh schools until August 14, 1930, i.e. the 10th anniversary of Kazakhstan. According to this resolution, the Council of People's Commissars established an audit commission in the regional and district educational departments to check the knowledge of the institution staff on the Latin alphabet.

The commission included a teacher of the Kazakh language, a representative of this institution, a member of the Youth Union. The commission chairman was elected with the support of its members. These commissions were established in all higher educational institutions, technical schools, and Soviet party schools in factory and factory educational institutions. In general, the commission competence was to check the knowledge level of the new alphabet by all employees of the institution, issue a special certificate for those who fully mastered the language and report on this issue to the highest authorities. The work of the commission was to be completed by January 1, 1930.

After the introduction of the Latin alphabet in Kazakhstan, various articles on the alphabet were published in the press. In 1933, G. Tokzhanov's article entitled “The history of the new alphabet movement and its victory among the Kazakhs” was published in the magazine “Bolshevik Kazakhstan”. In this article, he pointed out two reasons why the new alphabet was of interest among the Kazakhs. One of them was the fact that Kazakhstan was the largest republic in terms of territory and population among the autonomous republics of the RSFSR, and the other was the loss

of the old alphabet (Arabic script) in the transition of the Kazakh script to the Latin alphabet, striking its supporters.

Denying the existence of the history of the Kazakh script, G. Tokzhanov attributed the origins of its history to the twentieth century and closely linked the Arabic script with the newspaper “Kazakh”, which was used until the middle of the 1920th year. Noting the disapproval of the adoption of the new alphabet and opposition of the elements alien to the Soviet by some Kazakh separatists as Sadvakasov and Kozhanov, he drew the following conclusions about the movement of the new alphabet.

Conclusion

The Central Committee of the All-Union New Turkish Alphabet changed the alphabets of 20 national regions of the USSR and introduced the Latin alphabet in 50 national regions that had not had an alphabet before. Soon the transition from the Latin alphabet to Russian graphics began. This clearly showed that the Bolshevik Party's policy of Russification of the Turkic peoples was one of the planned directions. In 1936–1941, the "new alphabet" was transferred to Russian graphics. The Soviet totalitarian system paved the way for its denationalization policy by introducing Russian graphics. Now it had the opportunity to resolve political and ideological deviations only through resolutions and periodicals. Therefore, the problem of improving the alphabet includes, first of all, the prospects for the development of the language and measures to preserve it by taking into consideration of the current state of the language. Therefore, the staff of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov, expressing their views on this issue, have proposed 5 projects [3]. One of them is devoted for the Internet. The projects of the new alphabet based on the Latin script have been thoroughly thought out and developed by scientists. They use analyses that have been solved in modern alphabetic systems, as well as summarizing the experience of our writing history and showing the right results.

One of the issues that is currently being widely discussed among the mass media and the intelligentsia is the process of transferring the Kazakh language to the Latin alphabet since writing is not only a set of certain letters, but also a system of symbols that reflect the identity of a nation, a marked artifact of the history and culture of that nation. It is a socio-cultural phenomenon of great importance, reflecting the spiritual, cultural growth of each nation, the development level of science and education in all spheres. Through writing and drawing, our past, present and future lives continue. It is a golden bridge that ensures the continuity of generations. Changes in writing and drawing affect all spheres of public life, the spiritual world, cultural level and even social psychology of people.

According to media reports, today 70% of the world's countries use the Latin script to acquire knowledge, science and get acquainted with scientific research. This means that almost all written information about education, science, politics and technology, culture and art, sports is transmitted in the Latin script, and most of the news in public life is spread on the basis of this graphic. Therefore, there is no doubt that the Latin alphabet will occupy an important role in fulfilling the requirement of our country to join the top thirty developed countries in the world.

BIBLIOGRAPHY

1. Мырзахметов М. Қазақ қалай орыстандырылды? – Алматы: Атамұра, 1993. – 128 б.
2. Омарбеков Т. Қазақстан тарихының XX ғ. өзекті мәселелері. – Алматы: Өнер, 2003. – 551 б.
3. Алдамжар З. Тарих: пайым мен тағылым. – Алматы: Арыс, 2002. – 288 б.
4. Әміржанова Н. Латын әліпбиі негізіндегі қазақ жазуының графикасы мен орфографиясы: филол. ғыл. канд. ... дисс. – Алматы, 2010.

5. Языковая политика в Казахстане (1921–1990 годы): Сборник документов / Сост. М.К. Айбасова, Р.К. Имажанова, Г.Т. Исахан, Б.Ж. Кадушев; Пред. М.Ж. Хасанаева. – Алматы: Қазақ университеті, 1997. – 160 б.
6. Жүнісбек Ә. Қазақ жазуы: төл дыбыс – төл әліпби [Электронды ресурс]. URL: <https://adebiportal.kz/kz/news/view/3264>
7. Сүлейменов О. Жазу тілі. – Алматы: Атамұра, 1996. – 145 б.
8. Піскентбай Қ. Әлем қазақтары үшін ортақ латын әліпбиі қажет // Тіл және қоғам. – 2005. – №2. – Б. 114–118.
9. Күдерінова Қ.Б. Түркі халықтары әліпбилерін бірдейлестіру туралы // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2005. – №3. – Б. 21–26.
10. Құлсариева А., Қоғабаяева Ә. Қазақ хаткерлігі және әліпби мәселесі // Материалы междунар. науч.-практ. конф., посвящ. памяти д.пол.н., профессора М.С. Машана / Отв. ред. Л.М. Иватова. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – Б. 424–429.

REFERENCES

1. Myrzahmetov M. Kazak kalai orystandyryldy? [How was Kazakh Russified?]. – Almaty: Atamura, 1993. – 128 b. [in Kazakh]
2. Omarbekov T. Qazaqstan tarihyryn XX g. ozekti maseleri [Actual problems of the history of Kazakhstan of the XX century]. – Almaty: Oner, 2003. – 551 b. [in Kazakh]
3. Aldamzhar Z. Tarih: paiym men tagylym [History: vision and teaching]. – Almaty: Arys, 2002. – 288 b. [in Kazakh]
4. Amirzhanova N. Latyn alipbi negizindegi kazak zhazuynin grafikasy men orfografiyası: filol. gyl. cand. ... diss. [Graphics and spelling of the Kazakh script based on the Latin alphabet. Candidate dissertation]. – Almaty, 2010. [in Kazakh]
5. Yazykovaya politika v Kazahstane (1921–1990 gody): Sbornik dokumentov [Language policy in Kazakhstan (1921–1990): Collection of documents] / Sost. M.K. Aibasova, R.K. Imazhanova, G.T. Isahan, B.Zh. Kadushev; Pred. M.Zh. Hasanaeva. – Almaty: Qazaq universiteti, 1997. – 160 b. [in Russian]
6. Junisbek A. Qazaq jazuy: tol dybys – tol alipbi [Kazakh writing: a peculiar sound - a peculiar alphabet] [Elektronnyy resurs]. URL: <https://adebiportal.kz/kz/news/view/3264>.
7. Suleimenov O. Zhazu tili [Language of writing]. – Almaty: Atamura, 1996. – 145 b. [in Kazakh]
8. Piskentbay K. Alem qazaqtary ushin ortaқ latyn alipbii kazhet [A common Latin alphabet is needed for Kazakhs all over the world] // Til zhane qogam. – 2005. – №2. – B. 114–118. [in Kazakh]
9. Kuderinova K.B. Turki halyqtary alipbilerin birdeylestiru turaly [On the identification of alphabets of Turkic peoples] // Yasawi universitetinin habarshysy. – 2005. – № 3. – B. 21–26. [in Kazakh]
10. Kulsarieva A., Kogabayeva A. Qazaq hatkerligi zhane alipbi maselesi [Problems of the Kazakh secretariat and the alphabet] // Materialy mezhdunar. nauch.-prakt. konf., posvyashch. pamyati d.pol.n., professora M.S. Mashana / Отв. ред. L.M. Ivatova. – Almaty: Daik Press, 2007. – B. 424–429. [in Kazakh]

ФИЛОСОФИЯ, ДІНТАНУ

ӘОЖ 2:008:37; МҒТАР 21.41.63.

<https://doi.org/10.47526/2021-4/2664-0686.17>С.Б. ОСПАНОВА¹, А.С. ҚАБЫЛОВА²✉¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің магистранты(Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.), e-mail: salta_777@list.ru²философия ғылымдарының докторы, профессор

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

(Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.), e-mail: kabyl72@mail.ru<https://orcid.org/0000-0002-2455-103X>

ЖЕТІСУДЫҢ КИЕЛІ ЖЕРЛЕРІНІҢ ДІНИ ТУРИЗМДІ ДАМУДАҒЫ ӘЛЕУЕТІ

Аңдатпа. Ұсынылып отырған мақала Алматы облысының Қаратал, Көксу өңірлеріндегі киелі орындардың сакралды туризмді дамытудағы әлеуетін көрсетеді. Себебі, аймақтың бай тарихы, аймақта өмір сүрген белгілі тұлғалардың өмірі мен шығармашылығы – бірегей мәдени және діни көрікті жерлердің әлеуетін ашуға, халықты дәстүрлі құндылықтармен таныстыруға, патриотизм мен гуманизмге, рухани-адамгершілік қасиеттерді тәрбиелеуге көмектеседі. Кіріспеде тақырыптың өзектілігі, «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында жүргізіліп жатқан жұмыстар, зерттеудің негізгі мақсаты баяндалады. Зерттеу барысында қолданылған далалық зерттеудің әдістері, ақпаратты жинау әдіснамасы көрсетіледі. Сонымен қатар діни туризм феноменіне ғылыми қызығушылық тренді мәселесі қарастырылады. Отандық, ресейлік, шет елдік ғалымдардың осы тақырып аясында жүргізілген зерттеулерінде, ғылыми жарияланымдарында қандай мәселелердің көбіне көтеретіндігі туралы мағлұмат беріледі. Негізгі бөлімде Жетісу өңірінің Қаратал аймағында орналасқан бірқатар киелі жерлерге жүргізілген далалық зерттеудің нәтижесі баяндалады. Ескелді би, Балпық би, Айту би, Қарымбай әулие және Жолбарыс батыр сынды билердің кесенелерінің қазіргі жағдайы, оларға келушілердің саяхат мотивтері зерттелді. Мақала жазу барысында өңірлік авторлардың тарихи тұлғаларға арналған аңыз, әңгіме, деректерді қамтитын жинақтары кеңінен қолданылды. Қорытынды бөлімде зерттеу нәтижесінің қорытындысы шығарылып, негізгі тұжырымдар келтірілді. Аталған туризм түрін дамытуға қолайлы жағдайлар жасау үшін басымдықтарды қай мәселелерге бағыттау туралы ұсыныстар жасалды.

Кілт сөздер: рухани жаңғыру, киелі жерлер, сакралды Қазақстан, діни туризм, кесенелер, тарихи-мәдени мұра.

*** Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Оспанова С.Б., Қабылова А.С. Жетісудың киелі жерлерінің діни туризмді дамытудағы әлеуеті // *Ясауи университетінің хабаршысы.* – 2021. – №4 (122). – Б. 197–207. <https://doi.org/10.47526/2021-4/2664-0686.17>

***Cite us correctly:**

Ospanova S.B., Qabylova A.S. Zhetisudyn kieli zherlerinin dini turizmdі damytudagy aleueti [The Potential of the Sacred Places of Zhetysu in the Development of Religious Tourism] // *Iasauı universitetinin habarshysy.* – 2021. – №4 (122). – B. 197–207. <https://doi.org/10.47526/2021-4/2664-0686.17>

S.B. Ospanova¹, A.S. Kabylova²

*¹Master student of L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Kazakhstan, Nur-Sultan), e-mail: salta_777@list.ru*

*²Doctor of Philosophical Sciences, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Kazakhstan, Nur-Sultan), e-mail: kaby172@mail.ru*

The Potential of the Sacred Places of Zhetysu in the Development of Religious Tourism

Abstract. The proposed article reflects the potential of sacred places in the Karatal and Koksu regions of the Almaty region in the development of sacred tourism. After all, the rich history of the region, the life and work of famous personalities who lived in the region help to unlock the potential of unique cultural and religious attractions, introduce the population to traditional values, foster patriotism and humanism, spiritual and moral qualities. The introduction outlines the relevance of the topic, the work carried out within the framework of the «Rukhani Zhangyru» program, as well as the main purpose of this study. The methods of field research used in the course of the study, the methodology of information collection are indicated. The problem of the trend of scientific interest in the phenomenon of religious tourism was also considered. Information was given about the issues that affect domestic, Russian, and foreign scientists within the framework of this topic. The main part presents the results of field studies of a number of sacred sites located in the Karatal region of Semirechye. The current state of the mausoleums of Eskeldy bi, Balpyk bi, Aitu bi, Karymbai aulie and Zholbarys batyr, the motives of visitors' travels have been studied. When writing the article, collections of regional authors containing legends, stories, facts dedicated to historical figures were widely used. In the final part, the results of the study are summarized and the main conclusions are presented. Proposals have been developed on which issues to prioritize in order to create favorable conditions for the development of this type of tourism.

Keywords: spiritual revival, holy places, sacred Kazakhstan, religious tourism, mausoleums, historical and cultural heritage.

С.Б. Оспанова¹, А.С. Кабылова²

*¹магистрант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева
(Казakhstan, г. Нур-Султан), e-mail: salta_777@list.ru*

*²доктор философских наук, профессор
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
(Казakhstan, г. Нур-Султан), e-mail: kaby172@mail.ru*

Потенциал сакральных мест Семиречья в развитии религиозного туризма

Аннотация. Предлагаемая статья отражает потенциал сакральных мест в Каратальском, Коксуском регионах Алматинской области в развитии сакрального туризма. Ведь богатая история региона, жизнь и творчество известных личностей, живших в регионе, помогают раскрыть потенциал уникальных культурных и религиозных достопримечательностей, приобщить население к традиционным ценностям, воспитать патриотизм и гуманизм, духовно-нравственные качества. Во введении излагается актуальность темы, проводимая работа в рамках программы «Рухани жаңғыру», а также основная цель данного исследования. Указываются используемые в ходе исследования методы полевых исследований, методология сбора информации. Также была рассмотрена проблема тренда научного интереса к феномену религиозного туризма. Была дана информация о вопросах, которые затрагивают отечественные, российские, зарубежные ученые в рамках данной темы. В основной части излагаются результаты полевых исследований ряда сакральных мест, расположенных в Каратальском регионе Семиречья.

Изучено современное состояние мавзолеев Ескельды би, Балпык би, Айту би, Карымбай аулие и Жолбарыс батыра, мотивы путешествий посетителей. При написании статьи широко использовались сборники региональных авторов, содержащие легенды, рассказы, факты, посвященные историческим личностям. В заключительной части подведены итоги исследования и приведены основные выводы. Выработаны предложения о том, на какие вопросы направлять приоритеты для создания благоприятных условий для развития данного вида туризма.

Ключевые слова: духовное возрождение, святые места, сакральный Казахстан, религиозный туризм, мавзолеи, историко-культурное наследие.

Кіріспе

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті, Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласы қоғамдық ортада үлкен резонанс тудырған, халықтың рухын оятқан әсерлі дүние ретінде қабылданды. Қазір «Рухани жаңғыру» бағдарламасы – мәңгілік елдің ұлттық мұратына айналып, қоғамдық сананы жаңғыртудың, бірегейлікті сақтаудың, азаматтар санасының ашықтығының маңыздылығын атап көрсетуде [1]. Аталған бағдарламалық мақалада: «біз халықтың санасына одан да маңыздырақ – жалпыұлттық қасиетті орындар ұғымын сіңіруіміз керек. Ол үшін «Қазақстанның қасиетті рухани құндылықтары» немесе «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» жобасы керек. Әрбір халықтың, әрбір өркениеттің баршаға ортақ қасиетті жерлері болады, оны сол халықтың әрбір азаматы біледі. Бұл – рухани дәстүрдің басты негіздерінің бірі. Біз – ұлан-ғайыр жері мен аса бай рухани тарихы бар елміз. Ұлы Даланың көз жеткізгісіз кең-байтақ аумағы тарихта түрлі рөл атқарған. Бірақ, осынау рухани географиялық белдеуді мекен еткен халықтың тонның ішкі бауындай байланысы ешқашан үзілмеген. Біз тарихымызда осынау көркем, рухани, қастерлі жерлеріміздің біртұтас желісін бұрын-соңды жасаған емеспіз. Мәселе еліміздегі ескерткіштерді, ғимараттар мен көне қалаларды қалпына келтіруде тұрған жоқ. Идеяның түпкі төркіні Ұлытау төріндегі жәдігерлер кешенін, Қожа Ахмет Ясауи мавзолейін, Тараздың ежелгі ескерткіштерін, Бекет ата кесенесін, Алтайдағы көне қорымдар мен Жетісудың киелі мекендерін және басқа да жерлерді өзара сабақтастыра отырып, ұлт жадында біртұтас кешен ретінде орнықтыруды меңзейді. Мұның бәрі тұтаса келгенде халқымыздың ұлттық бірегейлігінің мызғымас негізін құрайды», - деген еді [2]. Осы орайда, елімізде «Рухани жаңғыру» бағдарламасын іске асыру бүгінгі кезеңде археологиялық және тарихи-географиялық зерттеулерді жүргізумен ғана шектеліп қоймай, Қазақстанның қасиетті, киелі саналатын жерлерін туристік маршруттарға енгізу арқылы бүкіл әлемге танымал ету көзделген.

2017 жылдан бері «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында «Қазақстанның сакралды географиясы» ұлттық жобасы іске асырылуда. Бұл жобаның негізгі мақсаты – елдің барлық халқын біріктіретін жалпыұлттық рухани киелілерге, мемлекеттің ортақ рәміздеріне назар аудару. Ұлттық бірегейлікті, мәдени-генетикалық кодты сақтау, өңірлік тарихты зерделеу, мәдени-тарихи ескерткіштерді, жергілікті ауқымдағы мәдени объектілерді қалпына келтіру – өңірлердің мәдени-тарихи және туристік әлеуетін дамытудың басымдықтары болып табылады.

Ұсынылып отырған зерттеудің мақсаты Алматы облысындағы сакралды туризмнің даму әлеуетін бағалау. Бұл өз кезегінде Жетісу жеріндегі киелі нысандардың орналасқан аумақтарының ерекшелігін бөліп көрсетуге, сондай-ақ олардың нақты даму әлеуетін анықтауға, қандай да бір артықшылықтар немесе проблемалық жағдайларды анықтауға мүмкіндік береді. Бұл ретте, Алматы облысы тарихи-мәдени ресурстар, ескерткіштер мен тарихи-мәдени мұра объектілерінің көп шоғырлануы, елді мекендерге жақын орналасуы тұрғысынан сакралды туризмді дамыту үшін үлкен әлеуетке ие екендігін байқаймыз. Себебі,

облыс аумағы рухани әлеуетті жүзеге асыруға мүмкіндік беретін «киелі», «қасиетті» саналатын орындардың көптігімен ерекшеленеді. Қасиетті жерлерге, ең алдымен киелі деп саналатын табиғи ландшафтар – тау жоталары мен жекелеген тау шындары, үңгірлер мен шатқалдар, ормандар мен қопалар, өзендер мен бұлақтар, көлдер мен шалғындар жатады. Екіншіден, ол – халықтың тарихында ерекше орын алған, өзінің батырлық ерліктерімен көзге түскен белгілі бабаларымыздың мазарлары. Үшіншіден, бұл – ғылымда соңғы онжылдықта ашылған көрнекті тарихи және археологиялық ескерткіштер орналасқан жерлер [3, 5-б.]. Мақалада осы көрсетілген екінші топтағы, яғни ел тарихында өшпес ізі қалған тұлғалардың кесенелері туралы баяндалады.

Зерттеу әдістері

Ұсынылып отырған мақаланы зерттеу барысында Жетісудың киелі жерлеріне далалық зерттеу жүргізіліп, бақылау, сұхбат сияқты әдістер қолданылды. Отандық және шет елдік авторлардың еңбектері негізге алынды.

Талдау мен нәтижелер

Діни туризм феноменіне ғылыми қызығушылық тренді

Жалпы киелі жерлер мәселесін зерттеу барысында қасиетті нысандардың адам мен қоғам өміріндегі рөлі – мәдениеттану, дінтану, философия, география, тарих сынды бағыттардың қиылысындағы тақырыптардың бірі екендігіне негізделу керек. Бұның бірден бір мысалы «сакралды» немес «діни» туризмнің әлеуметтік-мәдени құбылыс ретінде бірнеше пәнаралық зерттеулердің тақырыбына айналуы болып табылады. Соңғы жылдары ғылыми қоғамдастық тарапынан «сакралды туризм», «діни туризм» мәселелеріне деген қызығушылықтың артуы маңызды тренд болып табылады. Бүгінгі таңда Web of Science ғылымометриялық базасында жүзден астам мақалалар бар, жыл сайын туризмнің бұл түріне арналған ұжымдық монографиялар мен тақырыптық басылымдар жарық көруде. Бұл діни туризм құбылысына деген қызығушылықтың артуын, осы тақырыптың ғылыми ортадағы өзектілігін көрсетеді.

О. Афанасьев пен А. Афанасеваның зерттеуі бойынша, ағылшын тіліндегі әдебиеттерді талдау соңғы онжылдықтағы ғылыми жарияланымдарда көтерілген мәселелердің келесі топтарын анықтауға мүмкіндік береді:

- «туризм» және «қажылық» ұғымдарының өзара байланысы туралы даулар;
- діни туризмдегі туристік ынталандыру мен туристік әсерді анықтау тәсілдері;
- мәдени туризмді ұйымдастырудың мәдени-тарихи ерекшеліктері: тұтастай алғанда және жеке конфессиялар, этникалық топтар мен аймақтар мысалында, сондай-ақ зайырлы қажылық мәселелері;
- діни туризмнің экономикалық және маркетингтік мәселелері;
- діни туризм және туризм философиясы дін ретінде. Бұл ретте киелі орындар мен оның географиясы туралы зерттелген еңбектердің қатарына келесі авторлардың зерттеулерін айтуымызға болады: Gisbert Rinschede «Forms of religious tourism», Raj, R., Griffin, K., & Blackwell, R. «Religious Tourism and Pilgrimage Management: An International Perspective», Nilsson M., Tesfahuney M. «The post-secular tourist: Re-thinking pilgrimage tourism», Olsen D. A «Scalar Comparison of Motivations and Expectations of Experience within the Religious Tourism Market», Palmer C., Begley R., Coe K. «In defence of differentiating pilgrimage from tourism».

Орыс тілді әдебиеттерде діни туризмнің жекелеген нысандарына, ел аймақтарындағы діни туризмнің даму ерекшеліктеріне, діни туристік және экскурсиялық маршруттардың қалыптасуы мен дамуына, сондай-ақ қасиетті жерлерге туристік сапарларды ұйымдастырудың заңды мәселелеріне көбірек көңіл бөлінеді. Атап айтсақ, А.П. Забияконның «Сакральное» және «Категория святости. Сравнительное исследование лингворелигиозных традиций» еңбектері, Горбатовский В.В. «Сакральные места России», Луговский В. «О

природе сакрального», Овсянников В.П., Якунин В.Н. «Религиозный туризм как механизм поддержания духовно-культурных процессов на уровне регионального социума», Житенев С.Ю., Новиков В.С., Путрик Ю.С. и др. «Современное состояние религиозного туризма и его социальная роль в России и за рубежом» (аналитический обзор) еңбектерін келтіруге болады [4].

Отандық зерттеушілерге келетін болсақ, бүгінгі таңда Қазақстанның киелі жерлеріне кешенді зерттеулер жүргізілуде. Оның ішінде, Ә. Марғұлан атындағы Археология институты, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, «Шоқан жұлдыздары» қоғамдық бірлестігінің далалық зерттеулерін, құнды тарихи ескерткіштерді тапқан Ә. Марғұлан, Қ. Қадырбаев, С. Ақынжанов, М. Меңдіқұлов, З. Смашев, А. Астафьев, Қ. Сыдықов сынды ғалымдарды, Қазақстанның киелі жерлері бойынша жеке шығарылған К.М. Байпақовтың «Исламская археологияская архитектура и археология Казахстана», Е. Смағұловтың «Очерки по истории и археологии средневекового Туркестана», М. Орынбековтың «Генезис религиозности в Казахстане», А. Мамраимовтың «Священные места на великом шелковом пути», Ә. Мүминовтың «Эпиграфика, петроглифы, Манғыстаудың тарихи-мәдени ескерткіштері», «Қазақ халқының рухани құндылығы: дәстүрлі мәдениетті сақтаудағы ұсиетті орындардың рөлі мен маңызы», Т.Х. Ғабитовтың «Қазақстанның мәдени ескерткіштері» еңбектерін айту орынды [3, 17-23 б.].

Қаратал өңірінің киелі мекендері

Киелі мекендерге айналған, халқымыздың жазба және ауыз әдебиеттерінде, қолжазба шежірелерінде, халықтың тарихында ерекше орын алған, өзінің ерекше ерліктерімен, қасиеттерімен көзге түскен белгілі әулие, әмбилердің зираттары облыс аймағында баршылық. Қазіргі таңда осындай жерлерде кесенелер салынып, ескерткіштер орнатылып, халық жиналатын орындарға айналған. Әулиелерге немесе әулие сынды батыр бабалардың аруақтарына қиындық кездерде табынуы, құдайылық жасап, сиыну біздің халқымызда бағзы заманнан бар дәстүр. Кезінде Төле би: «Әулиелік беталды адамдарға таңыла бермейді, ісі таза, сөзі әділ, халық қамқоршысы болған адамдарға таңылады», - деген екен. Мәселен, ертегілер мен эпостық жырларда бір перзентке зар болған ата-аналар немесе жалғыздан жапа шеккен жандар «қорасанға қой айтып, әулиеге ат айтып» тіршілігінде елге пана болған ерлердің бейіті бастарына ат артып, тон тоздыра жетіп, түнеп, зар-мұңдарынан айығып кеткендері айтылады [4, 27-б.].

Осындай сакралды туризмді дамытуға негіз болатын, ресурстық дайындалған маршруттарының жарқын мысалы ретінде Алматы облысының солтүстік бөлігіндегі Қаратал және Көксу аумақтық-әкімшілік бірліктерінің өңірлерінде орналасқан киелі саналатын әулиелердің мазарларын айтуымызға болады. «Қадам сайын әулие, барлығына табындым» деген өлең жолдары Жетісудың Қаратал өңірінің де сыр-сипатын аша түскендей. Расымен, Қаратал аймағы қасиетті әулиелер мен жаугершілік заманда шашақты найза, көк семсерді серік еткен батырлар, дуалы ауыз билердің мекені. Атап айтсақ, Ескелді би, Балпық би, Айту би, Қарымбай би мен Жолбарыс батыр әулиелерінің кесенелері тұрғылықты тұрғындар мен еліміздің түрлі облыстарынан келетін келушілер үшін ғибадат ететін белгілі бір қажылық маршрут көзіне айналған.

Қасиетті мазарларға арналған кесенелер 1990-шы жылдары демеушілер мен мәдени қоғамдастықтың қаражаты есебінен салынған болатын. Белгілі әулиелердің кесенелеріне тек ел ішінен ғана емес, жақын шет елден де келетіндер жоқ емес. Мазарларды зиярат етушілер қатарында әулиелер рухына тағзым етушілер, сәби сүйгісі келетін әйелдер, науқас адамдар мен дерттен айығуды аңсаған жандар бар. Нысандарға ғибадат ету барысы әулиенің жерлеу орнын аралап, садақа немесе жеті нан қалдырумен, кез-келген жануарды құрбандыққа шалумен, қасиетті нысандарда түнеумен және басқа да салт-дәстүрлермен сипатталады. Негізінде қасиетті жерде түнеу – мұсылмандық кезеңнен келе жатқан ескі қазақ ғұрпы.

Сонымен қатар, барлық қонақтар кесененің жанында арнайы жабдықталған жерде ас әзірлей алады. Құрбандық шалу көбінесе басқа ғибадат етушілер және туристермен бірге бірлесе тамақтанумен жалғасады. Ал тамақтану барысында қызмет көрсету ерікті негізде өзара көмекпен сипатталады.

Бұл қалыптасқан маршрут Қаратал ауданындағы Ескелді би ауылының жоғарғы жағындағы Қызылжар өңірінде орналасқан Ескелді би кесенесінен бастау алады (1-сурет).

1-сурет – Ескелді би кесенесі

Жылкелдіұлы Ескелді би (1696–1770 жж.) – Жетісудың атақты ақындары Сүйінбай мен Бақтыбайдың жырларына арқау болған, Абылай ханның үзеңгілесі, халық арасында көсемдігімен, сөз бастаған шешендігімен аты аңызға айналған тұлға. Жоңғар шапқыншылығы кезінде көптеген қанды соғыста ерлік көрсетіп, өз халқының бостандығы үшін батырлығымен еске қалған.

1992 жылы 8–9 қазанда Ескелді бидің 300 жылдығына арналған мерейтой республикалық деңгейде өткізіліп, ұрпақтары ескерткіш күмбез тұрғызған. 2015 жылы тарихи жәдігер қайта жөндеуден өткен. Ескелді бидің әулиелік, көріпкелдік қасиеттері туралы да аңыз әңгімелер баршылық. Соның бір мысалы Ораз Исмаиловтың «Ел жүрегіндегі Ескелді би» атты кітабында баяндалған ғалым, химия ғылымдарының докторы, профессор Е.Е. Ерғожинның анасының біраз жыл бала көтермей, осы әулие басына түнегенде түсіне бір Ата келіп, бата бергендігі айтылады [4, 156-б.]. Осы сынды Ескелді бидің киелілік қасиеттері баяндалған оқиғаларды кесененің шырақшысынан, сол аймақ тұрғындарынан да естуге болады.

Қазіргі таңда Ескелді би кесенесі Алматы облысындағы туристік нысандарды халыққа жаңа заманауи форматта таныстыру мақсатында құрылған «Tagihi jol» мобильді қосымшасына да енгізілген (2-сурет). Яғни, бұл қосымша ұялы телефон арқылы белгіленген QR-код немесе қосымша арқылы Ескелді би туралы қосымша ақпарат алуға мүмкіндік береді. Қазіргі таңда қосымша әлі де толықтыру үстінде секілді, өйткені киелі нысандар туралы ақпарат бар болғанымен, мәлімет аз қамтылған.

2-сурет – Ескелді би кесенесінің ауласында орналасқан «Tarihi job» қосымшасына сілтеме көрсетілген тас

Ескелді бидің кесенесінен шыққан жол Айту бидің кесенесіне жол тартады. Жаубасарұлы Айту би (1746–1790 жж.) – ділмәр шешен, Балпық бидің шәкірті. Айту би жастығына қарамастан ел ішіндегі талай мәселелерді ушықтырмай, тігісін жатық етіп шешуге қатысқан. Қашанда ақ сөйлеп, әділ айтқан билік шешімдері қара халықтың көкейінен шыққан. Айтудың білгірлігі мен әділдігіне риза болған Балпық би оған «Айтудан айтар сөз артылмаған» деп баға берген [5]. Оян ауылына кіреберіс сол жақ қапталда өзіндік сәулет-құрылыстық шешімі бар жаңа үлгіде салынған Айту би кесенесі екі ғасыр бұрын салынған бейіттің басына көтерілген. Кесене қабырғасында ескерткіш туралы ақпарат алуға мүмкіндік беретін QR-код орнатылған.

Дарытқан ойға қуат, бойға дарын,
Қайта оралған қасиет бағаларым.
Үш ғасыр биігімен ұштасып тұр,

Ескелді, Балпық, Қабан бабаларым, - деп Алматы облысының тумасы, ақын-жазушы Н. Бектеміров жырлағандай [6], Көксу өңірінде келушілерді тартатын тағы бір нысан – Балпық би кесенесі. Кесене Үштөбе-Калпе тас жолында, Оян ауылының артында (Қаратал ауданы) орналасқан. Балпық әулиенің есімі Жетісу жұртшылығына кеңінен таныс. Балпық би Дербісәліұлы – қазақ батыры, би, XVIII ғасырдағы жоңғар шапқыншылығына қарсы күреске қатысушы. Қабан жырау, Ескелді би сынды батырлармен бір дәуірде өмір сүрген Балпық би көсемдігімен, шешендігімен, сәуегейлігімен, қол бастаған батырлығымен тарихта есімі қалған.

Бидің әулиелік қасиеті туралы ел арасында мынадай аңыз тараған. 1820–1830 жылдары Түркістан-Сібір теміржолының құрылысы кезінде Балпық бидің қабірін бұзу туралы мәселе көтеріледі. Құрылыс жобасы бойынша түп-түзу келе жатқан теміржол құрылысы Балпық бидің зиратына келгенде көптеген қиындықтарға тап келеді. Тура сызба бойынша зират үстінен теміржолды жүргізуге қанша талпынғанмен, жұмыс алға баспай, сол кезде зират қараушысы Ахметше Құрманбековтың Түрксіб учаскесінің құрылыс инженеріне құрылыс аумағын өзгерту туралы өтінішінен кейін, көп ұзамай жол учаскесін салу жоспарлары

түзетілген. Қазіргі уақытта теміржол тармағы кесенеден шамамен 100–150 м қашықтықта өтеді (3-сурет) [7, 105 б.].

3-сурет – Балпық би кесенесі

Көксудың бойында орналасқан, Ескелді, Балпық, Айту билердің замандасы, сөз бастаған шешен, ел басқарған көсем Тәттібайұлы Қарымбай әулиенің (1732–1822 жж.) жатқан зиратының үстіне 2002 жылы шығыстық сәулет өнерінің үлгісінде бой көтерген кесенесі де облыс тұрғындары арасында кеңінен танымал (4-сурет). Ораз ауызды, от тілді шешен, ауыздыға сөз, аяқтыға жол бермейтін айтулы би аса ділмарлығымен де ерекшеленген. Бұл қасиетін жоғары бағалаған ақын Сара кітабында былай деп жырға қосқан екен:

«Балпық пен Ескелдідей кемеңгер де,
Айтудан сөзге жүйрік тереңдер де.
Ақылмен хан, төрені бағындырған,
Қадірлі Қарымбайдай кемеңгер де» - депті. («Қош бол, елім», 121-бет) [8].

4-сурет – Қарымбай әулие кесенесі

Қарымбай атақты би, батыр болуымен қатар көріпкелдік қасиеті бар, әулие де болған. Жерлестері жол сапарына шығар сәтте Қарымбай әулиеге сәлем беріп, дастарханынан дәм татып, батасын алып аттанады екен. Қазіргі таңда да бұл дәстүрді тұрғылықты тұрғындар кесене басына барып, құран оқып жалғастыруда.

Ескелді би кесенесінен бастау алатын бұл қажылық маршрут Қаратал ауданында орналасқан Жолбарыс батырдың зиратының үстіне орнатылған кесенеге дұға етумен аяқталады. Биыл 350 жылдығы атап өтілген Жылқайдарұлы Жолбарыс би «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» жылдары Іле мен Қаратал өзендерінің аралығында жоңғарлармен болған шайқастағы ерлігімен, шешендік болмысымен ел есінде қалған тарихи тұлға. Ел аузындағы аңыздарда Жолбарыс би денесіне қаруын дарытпаған батыр, әрі ертеңгі күнді болжай алатын сәуегей, қара қылды қақ жарған би ретінде сипатталады [9].

Аңыз бойынша, Жолбарысты құрсағында көтерген анасы түсінде ақбасты ақсақалдың баласының атын Жолбарыс қобға шақырғанын көреді. Босанғаннан кейін ол бұл есімнің мағынасын түсінеді: ұлының арқасында үлкен меңі бар болады, бұл Алланың «таңбасы» саналған. Жұрт Жолбарысқа Шұбар-ата деген лақап ат қойған. Ол көрегендік дарынымен би атанып, Ескелді, Балпық, Қабліса билермен иық тіресе жоңғарлардан туған жерді қорғаған [7, 129-б.]

Батыр, әулиенің 350-жылдығына орай Алматы қаласында «Рухани жаңғыру» аясында Қазақстан, Қытай, Түркия, Өзбекстан мемлекеттерінің білді ғалымдары мен тарихшылары жиналған ғылыми-практикалық конференция өтті. Зират басына тұрғызылған кесенесі қайта жөндеуден өтіп, келушілердің назарына ұсынылған болатын (5-сурет).

5-сурет – Жолбарыс батырдың қайта жөндеуден өткен кесенесі

Жалпы, өзіндік архитектуралық ерекшелігі бар кесенелер мен мавзолейлер ғылыми қызығушылық туғызып қана қоймай, өңірдің киелі жерлерінің географиясын байыта түсері анық. Бабаларды қадірлеу өткенді көксеу емес, баяғының қадірлісін құрметтеу, ал құрметтей білмеген елде болашақ та жоқ демекші, жаңғыруы тиіс оқиға көп, есімі қайта жандануы керек тарихи тұлға да мол. Халқымыздың рухани мұрасы әр кез ақтарылып, қаншама аударылса да қалтарыста қалған қазына, шертілмей келген шежіре, байқалмай қалған байлық бар. Яғни, әр дәуір әр кезеңнің шежіресін жасайтыны белгілі.

Қорытынды

Бүгінгі жаһандану заманында жат идеологиялардың әсеріне өзіміздің ұлттық құндылықтарымыз арқылы ғана төтеп бере аламыз. Бұл ретте, қоғамдық сананы жаңғырту аясында осы сынды «сакралды» және «рухани» турлар өзекті болып табылады. Себебі, діни орындарға бару экскурсиялық, діни және қажылық мақсаттармен жүзеге асырылады, ал нәтижесінде – жас және аға ұрпаққа діни ағартушылық, патриоттық тәрбие беріледі. Жалпы, облыс аумағында киелі туризмді дамыту қажеттілігі оның бай әлеуетімен және бірінші кезекте материалдық емес игіліктер ұсынумен, халықтың мәдени деңгейін қалыптастырумен және қолдаумен, қоғамдағы қандай да бір әлеуметтік-психологиялық шиеленісті төмендетумен, аумақтың туристік тартымдылығын жақсартумен, жұмыс орындарын құруға оң ықпал етумен, инфрақұрылымдық қамтамасыз етуді жақсартумен байланысты бірқатар мәдени-рухани міндеттерді шешуге оң ықпалын тигізетіндігіне сенім мол.

Жоғарыда баяндалған өлкенің қасиетті саналатын мекендеріне жүргізілген зерттеулердің нәтижесін қорытындылай келе, алдағы уақытта басымдықтарды келесі мәселелерге бағыттау орынды болар еді:

- біріншіден, ақпараттық-анықтамалық жүйе құру, жолсілтемелерді, осы өңірдің киелі объектілерінің туристік карталарын шығару;
- екіншіден, «Tarihi jol» мобильді қосымшасына мақалада атап өтілген өзге де әулиелер туралы толыққанды ақпарат енгізу;
- үшіншіден, әр нысананың қабырғасына ілінген, кесене туралы ақпарат беретін QR-код тақтайшаларын жаңарту;
- төртіншіден, айтылған бабалар кесенелеріне туристік маршруттар әзірлеу;
- бесіншіден, ұлттық, өңірлік және жергілікті сипаттағы басқа да іс-шараларды өткізу арқылы киелі туристік өнімдерді ілгерілету.

Аталған басымдықтарды шешу – жас ұрпақты өлкеміздің тарихын мақтан етуге, мұраларымызды қастерлеуге, отансүйгіштікке тәрбиелеп, отандық және шетелдік туристерді тарихи мұраның бірегей объектілеріне тарту ғана емес, ол сондай-ақ танымдық немесе ғылыми қызығушылық туғызуына септігін тигізетіні сөзсіз.

Яғни, аймақтың бай тарихын, аймақта өмір сүрген белгілі жазушылардың, ақындардың, философтардың, дін қайраткерлерінің өмірі мен шығармашылығын ескере отырып, бірегей мәдени және діни көрікті жерлердің әлеуетін ашу, туристік инфрақұрылымды және туристік қызметтерді дамыту – туристерді Алматы облысы аймағына тартуға, оның әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштерін жақсартуға, халықты дәстүрлі құндылықтармен таныстыруға, патриотизм мен гуманизмге, жеке тұлғаның рухани-адамгершілік қасиеттерін тәрбиелеуге негіз болатынына күмән жоқ.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Тоқтарбай Е., Толымбекұлы Е. Жетісу өңірінің аңыз-әңгімелері. Тарихи-танымдық толғаныстар. – Алматы: Баянжүрек, 2020. – 186 б.
2. Назарбаев Н. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. [Электронды ресурс]. URL: https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy
3. «Қазақстанның киелі жерлер географиясы» жобасына енгізілген нысандарды іріктеудің ғылыми негізделген критерийлері: Ұжымдық монография / З.Е. Қабылдиновтың жалпы редакциясымен. – Алматы: Атамұра, 2017. – 260 б.
4. Афанасьев О.Е., Афанасьева А.В. Религиозный туризм как тренд мировой и российской туристической индустрии: концептуальная сущность и модели развития // Современные проблемы сервиса и туризма. – 2019. – Т.13. – №3. – С. 7–27.
5. Исмаилов О. Ел жүрегіндегі Ескелді би (аңыз, әңгіме, деректер). – Алматы, 2006. – 384 б.

6. Қонысұлы Қ. Айтұ би кесенесі // Алматы ақшамы. IV-VII, 1997 ж.
7. Байтақ елдің Балпығы: Тарихи тұлғалар жайлы мақалалар мен толғаулар, арнау өлеңдер. – Алматы: Баянжүрек, 2019. – 336 б.
8. Байтанаев Б.А. (ред.) Сакральная география Казахстана. Выпуск 1. Реестр объектов природы, археологии, этнографии и культовой архитектуры. – Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2017. – 904 с.
9. Қараман Қ. Қарымбай әулие // Жұлдыз. – 2005. – №4. 197-204.
10. Жолбарыс батыр кесенесі // Алматы ақшамы. IV-VII, 1997 ж.

REFERENCES

1. Toktarbay E., Tolymbekuly E. Zhetisu onirinin anyz-angimeleri. Tarihi-tanymdyq tolqanystar [Legends and stories of the Zhetysu region. Historical and educational events]. – Almaty: Baianzhurek, 2020. – 186 b. [in Kazakh]
2. Nazarbaev N. Bolashaqqa bagdar: ruhani zhangyru [Looking to the future: modernization of public consciousness]. [Elektrondy resurs]. URL: https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy
3. «Qazaqstannyn kieli zherler geografiiasy» zhobasyna engizilgen nysandardy irikteudin gylimi negizdelgen kriteriileri: Uzhyndyq monografiia [Scientifically based criteria for selecting objects included in the project “Sacred geography of Kazakhstan”] / Z.E. Qabyldinovtyn zhaly py redakciiasymen. – Almaty: Atamura, 2017. – 260 b. [in Kazakh]
4. Afanasev O.E., Afanaseva A.V. Religiozniy turizm kak trend mirovoi i rossiiskoi turindustrii: konceptualnaia sushhnost i modeli razvitiia [Religious tourism as a trend in the world and Russian tourism industry: conceptual essence and development models] // Sovremennye problemy servisa i turizma. – 2019. – T.13. – №3. – S. 7–27. [in Russian]
5. Ismailov O. El zhuregindegi Eskeldi bi (anyz, angime, derekter) [Eskeldy Bii in the heart of the country (legends, stories, facts)]. – Almaty, 2006. – 384 b. [in Kazakh]
6. Aitu bi kesenesi [Mausoleum of Aitu bii] // Almaty aqshamy. IV-VII, 1997 zh. [in Kazakh]
7. Baitaq eldin Balpygy: Tarihi tulqalar zhaily maqalalar men tolqaular, arnau olender [Balpyk of a large country: articles and reflections about historical figures, poems of dedication]. – Almaty: Baianzhurek, 2019. – 336 b. [in Kazakh]
8. Baitanaev B.A. (red.) Sakralnaia geografiia Kazahstana. Vipusk 1. Reestr obektov prirody, arheologii, jetnografii i kultvoi arhitektury [Sacred geography of Kazakhstan. Issue 1. Register of objects of nature, archeology, ethnography and religious architecture]. – Almaty: Institut arheologii im. A.H. Margulana, 2017. – 904 s. [in Russian]
9. Qaraman Q. Qarymbai aulie [Karymbay Aulie] // Zhuldyz. – 2005. – №4. 197-204. [in Kazakh]
10. Zholbarys batyr kesenesi [Mausoleum of Zholbarys Batyr] // Almaty aqshamy. IV-VII, 1997 zh. [in Kazakh]

UDC 2-18:316.37; IRSTI 21.41.67
<https://doi.org/10.47526/2021-4/2664-0686.18>

Shiska Sumawinata¹✉, Dewi Raihan Aryanti², Labibatussolihah³

¹*Universitas Pendidikan Indonesia*

(Indonesia, Bandung), e-mail: shiskasumawinata@upi.edu

²*Universitas Pendidikan Indonesia (Indonesia, Bandung)*

³*Lecturer of Universitas Pendidikan Indonesia*

(Indonesia, Bandung), e-mail: labibatussolihah@upi.edu

REVISITING BAAYUN MULUD TRADITION: A GENDER-CRITICAL PERSPECTIVE

Abstract. Baayun Mulud is a routine tradition every year, held every month of Maulid (Rabiul Awal) by the people of South Kalimantan. The emergence of this tradition is the result of a long process of acculturation between Islam and animism. There is a religious-magical belief that if Baayun Mulud is not performed for royal descendants, it will harm their baby due to supernatural disorders. For other non-royal communities, the Baayun Mulud tradition is believed to be a ritual that reflects gratitude to God, who has bestowed His grace and gifts and sent Prophet Muhammad SAW as a bearer of grace to earth. The tradition that routinely involves many people is closely related to the division of labor since the tradition of the next generation. This paper will explain the division of tasks between women and men in implementing the Baayun Mulud tradition from a gender perspective. Researchers use literature studies to deepen the study of this tradition by tracing the sources of books and journals. Although they tend to live in a patriarchal cultural and religious context, it turns out that this tradition can be said that the spirit of gender equality in terms of the division of labor is quite significant and explicit from women in the Baayun Mulud tradition.

Keywords: South Kalimantan, gender, gender equality, division of labor, local tradition, Baayun Mulud.

Шиска Сумавината¹, Деври Райхан Ариант², Лабибатуссолихах³

¹*Пендидикан Индонезия Университети*

(Индонезия, Бандунг қ.), e-mail: shiskasumawinata@upi.edu

²*Пендидикан Индонезия Университети (Индонезия, Бандунг қ.)*

³*Пендидикан Индонезия Университетінің оқытушысы*

(Индонезия, Бандунг қ.), e-mail: labibatussolihah@upi.edu

Байун Мулуд дәстүрі: гендерлік сыни көзқарас

Аңдатпа. Бааюн Мулуд – Оңтүстік Калимантан тұрғындары жыл сайын Маулид (Рабиул Авал) айында тұрақты түрде өткізетін дәстүр. Бұл дәстүрдің пайда болуы ислам мен анимизм арасындағы ұзақ аккультурация процесінің нәтижесі болып табылады. Егер Бааюн Мулуд дәстүрі патша ұрпақтары үшін жасалмаса, бұл табиғаттан тыс бұзылуларға байланысты олардың баласына зиян тигізеді деген діни-сиқырлы сенім бар. Патша

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Shiska Sumawinata, Dewi Raihan Aryanti, Labibatussolihah. Revisiting Baayun Mulud Tradition: a Gender-Critical Perspective // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2021. – №4 (122). – Б. 208–218. <https://doi.org/10.47526/2021-4/2664-0686.18>

*Cite us correctly:

Shiska Sumawinata, Dewi Raihan Aryanti, Labibatussolihah. Revisiting Baayun Mulud Tradition: a Gender-Critical Perspective // Iasau universitetinin habarshysy. – 2021. – №4 (122). – В. 208–218. <https://doi.org/10.47526/2021-4/2664-0686.18>

ұрпақтарынан басқалар үшін Бааюн Мулуд дәстүрі өзінің рақымы мен сыйлықтарын беріп, Мұхаммед пайғамбарды (с.а.с.) жерге рақым иесі ретінде жіберген Құдайға ризашылықты білдіретін рәсім болып саналады. Әдетте, көптеген адамдар қатысатын бұл дәстүр келесі ұрпақ дәстүрінен басталатын еңбек бөлінісімен тығыз байланысты. Бұл мақалада Бааюн Мулуд дәстүрін гендерлік тұрғыдан жүзеге асыруда әйелдер мен ерлер арасындағы міндеттердің бөлінуі қарастырылады. Зерттеуші ғалымдар бұл дәстүрді тереңірек зерттеу үшін кітаптар мен журналдарды әдеби көздер ретінде қолданады. Олар патриархалды мәдени және діни тұрғыда өмір сүруге бейім болса да, бұл дәстүр бойынша гендерлік теңдік рухы еңбек бөлінісі тұрғысынан Бааюн Мулуд дәстүріндегі әйелдер үшін өте маңызды және айқын деп айтуға болады.

Кілт сөздер: Оңтүстік Калимантан, гендер, гендерлік теңдік, еңбек бөлінісі, жергілікті дәстүрлер, Бааюн Мулуд.

Шиска Сумавината¹, Деви Райхан Арианги², Лабибатуссолихах³

¹Университет Пендидикан Индонезия

(Индонезия, г. Бандунг), e-mail: shiskasumawinata@upi.edu

²Университет Пендидикан Индонезия

(Индонезия, г. Бандунг)

³преподаватель Университета Пендидикан Индонезия

(Индонезия, г. Бандунг), e-mail: labibatussolihah@upi.edu

Традиция Бааюн Мулуд: гендерно-критический взгляд

Аннотация. Бааюн Мулуд – это обычная ежегодная традиция, проводимая каждый месяц Маулид (Рабиул Авал) жителями Южного Калимантана. Возникновение этой традиции является результатом длительного процесса аккультурации между исламом и анимизмом. Существует религиозно-магическое поверье, что, если Бааюн Мулуд не будет совершен для королевских потомков, это повредит их ребенку из-за сверхъестественных расстройств. Для других некоролевских общин традиция Бааюн Мулуд считается ритуалом, отражающим благодарность Богу, который даровал Свою милость и дары и послал Пророка Мухаммеда (мир ему) как носителя благодати на землю. Традиция, в которой обычно участвует много людей, тесно связана с разделением труда, начинающим с традиции следующего поколения. В этой статье будет объяснено разделение задач между женщинами и мужчинами при осуществлении традиции Бааюн Мулуд с гендерной точки зрения. Исследователи используют литературные источники для углубленного изучения этой традиции, прослеживая источники книг и журналов. Хотя они, как правило, живут в патриархальном культурном и религиозном контексте, оказывается, что об этой традиции можно сказать, что дух гендерного равенства с точки зрения разделения труда является довольно значительным и явным для женщин в традиции Бааюн Мулуд.

Ключевые слова: Южный Калимантан, гендер, гендерное равенство, разделение труда, местные традиции, Бааюн Мулуд.

Introduction

Tradition is a habit that has been passed down from generation to generation related to applicable values, norms, laws, or rules. Tradition can be a combination of religion and culture that makes it last for a long time in society. Religion and culture are two things that interact and influence each other (Kuntowijoyo, 2001, p. 196). The influence between religion and culture brings philosophical, social, and economic changes in society. There is a long-standing tradition in South Kalimantan, which is now known as the *Baayun Mulud* tradition. Before Islam came, the Dayak

Kaharingan had an arul ganal ceremony containing the recitation of mantras and offerings aimed at ancestors or gods, then followed by the *Baayun* Anak procession. However, after Islam entered the process of Islamization in the ceremony. Acculturation of this tradition occurred peacefully and harmoniously and became a different substance from the previous one, becoming a new tradition with Islamic breath (Usman, 2000, p. 5). The dynamic character of Islam with local culture as long as it does not conflict with Islamic principles becomes a means in Islamization in the form of da'wah with a cultural approach that the people in South Kalimantan readily accept.

The tradition of *Baayun Maulid* or *Baayun Mulud* is routinely celebrated every year on the 12th of Rabiul Awal. This tradition is in commemoration of the birth of the Prophet Muhammad. Therefore, what initially used mantras turned into poems containing history, struggles, and praise of the Prophet Muhammad. In general, every tradition has rituals, tools, and equipment prepared. Equipment that must be provided includes swings, swing decorations or flowers, wadais or traditional cakes typical of Banjar, *piduduk*, sweets ladder (sugarcane), and others (Jamalie, 2014, p. 246; Pertiwi et al., 2019). At the same time, the usual ritual is reading the verses of the Prophet's birthday and swinging together babies and adults in decorated swings. By swinging this, it is hoped that the child can imitate the behavior and morals of the Prophet Muhammad SAW. Most researchers tell about the implementation, acculturation, and values contained in the *Baayun Mulud* tradition, such as research conducted by Arni et al. (2017), Jamalie (2014), Hiliadi (2016), Saefuddin (2017), Suriadi (2019), Wajidi (2014), Maimanah and Norhidayat (2012), Hasan (2016), Sarwani (2017), Emawati (2016). In general, a celebration of local traditions cannot be separated from women and men who play a role in preparing the activity. Therefore, this paper will examine whether there is a division of labor or roles between men and women in the *Baayun Mulud* tradition?

Literature Review

To examine the *Baayun Mulud* tradition from a gender perspective, the author uses ten literature sources in various journals. The first source is entitled “Tradisi *Baayun Mulud* di Kota Banjarmasin (Kajian Fenomenologis)” by Arni, Maimanah, and Norhidayat. This article discusses the implementation of the *Baayun Mulud* tradition in Banjarmasin and the various motives or goals of the community to participate in this event. The second source is entitled “Akulturasi dan Kearifan Lokal dalam Tradisi *Baayun Mulud* pada Masyarakat Banjar” by Zulfa Jamalie. This article discusses the acculturation and transformation of values that exist in the *Baayun Mulud* tradition in the Banjar community. The third source is entitled “Nilai-nilai Tradisi *Baayun Mulud* sebagai Kearifan Lokal di Banjarmasin Kalimantan Selatan” by Wardiani Hiliadi. This article discusses the values contained in the *Baayun Mulud* tradition. The fourth source is entitled “Tradisi Lisan *Baayun Mulud* sebagai Wujud Pemerintahan Adat Istiadat dalam Masyarakat Banjar” by Saefuddin. This article discusses implementing the *Baayun Mulud* tradition by the Banjar people, including the views, goals, symbols, meanings, taboos, and understandings in it. The fifth source is entitled “Akulturasi Budaya dalam Tradisi Maulid Nabi Muhammad di Nusantara” by Ahmad Suriadi. This article discusses cultural acculturation and its relationship to the traditions of the Prophet's birthday, including the *Baayun Mulud* tradition in South Kalimantan.

The sixth source is entitled “Hubungan Islam dan Budaya dalam Tradisi *Baayun Maulud* di Masjid Banua Halat Kabupaten Tapin, Kalimantan Selatan” by Wajidi. The implementation of the *Baayun Mulud* tradition at the Banua Halat Mosque in Tapin Regency, the influence of pre-Islamic traditions in the tradition, as well as the background of the emergence of the influence of pre-Islamic traditions in the *Baayun Mulud* tradition at the Banua Halat Mosque are interesting discussions in this article. The seventh source is entitled “Tradisi *Baayun Mulud* di Banjarmasin” by Maimanah and Norhidayat. This paper examines the history of the *Baayun Mulud* tradition and the implementation of this tradition in the Districts of North Banjarmasin and Central Banjarmasin. In addition, it also discussed the goals and motivations of the participants who followed the *Baayun*

Mulud tradition. The eighth source entitled “Islam dan Budaya Banjar di Kalimantan Selatan” by Hasan. The topics discussed were about the Banjar tribe in South Kalimantan, the history of the entry of Islam into the area, and discussing Islam and the culture of the Banjar people, in which there is also the *Baayun Mulud* tradition. The ninth source is entitled “Makna *Baayun Maulud* pada Masyarakat Banua Halat Kabupaten Tapin” by Sarwani. This article discusses the meaning contained in the *Baayun Mulud* tradition in the Banua Halat community. While the tenth source is entitled “Ritual *Baayun* Anak dan Dinamikanya” by Emawati. Concepts and rituals related to *Baayun* Anak, starting from its history (in the Sampit area), its rituals both before and after Islam became the main topic in the article.

Research methods

This paper uses a literature study by looking for books and journals to find the relationship between the *Baayun Mulud* tradition and the division of labor examined from a gender perspective. The source search was carried out for one month and obtained five books and eleven journals used by researchers.

Results

The *Baayun Mulud* tradition is a series of events to commemorate the birthday of the Prophet Muhammad. in South Kalimantan. The celebration of the Prophet's birthday was enlivened by the tradition of rocking the children there (Suriadi, 2019). This tradition is unique and has its philosophical meaning. Arni, Maimanah, and Norhidayat (2017) suggest that commemoration events for the Prophet's birthday in Banjarmasin City, South Kalimantan, have been held in several places. One of them is in the District of Central Banjarmasin. In 2011, a relatively large event was held at Masjid Jami' Teluk Dalam. In general, the committee members for the *Baayun Mulud* event are the administrators of the Jami' Teluk Dalam Mosque, with Mr. H. Risfani as the coordinator of the organizing committee. At that time the *Baayun Mulud* event was held on 17th Rabiul Awal 1432 Hijri/20th February 2011. Eighty-five participants attended the event, and the majority were toddlers. All participants are people from the City of Banjarmasin, and their residence is close to the Jami' Teluk Dalam Mosque. The *Baayun Mulud* event was held in the main room of the mosque. The committee prepared poles for swings (made of wooden blocks), ropes for swings, batik cloth, and three pieces of cloth in yellow, white, and green colors. In addition, swing accessories (in the form of woven coconut leaves) and *piduduk* or *sesajian* are provided for all participants. For this event, the funds collected from each participant are Rp. 125,000. It is all for the needs of the participants.

At around 07.00 AM, the participants were ready at the Jami' Teluk Dalam Mosque to participate in *Baayun Mulud*. Most of the mothers and their family members who were about to swing had gathered around their respective swings. Previously the committee had written the name of each participant on the swing prepared. The mosque room is divided into several parts. First, the middle part is used to place the swing poles for the participants. Second, the inside of the mosque on the left is used for the officers who recite the Maulid al-Habsyi poem. Third, the inside of the mosque on the right (facing the Maulid poetry reader) is used as a seat for the male audience. Meanwhile, women (mothers) are separated from men. The place for mothers is in the middle of the mosque, behind the swing. Meanwhile, among the lecturers, clerics, and community leaders, it is used as a place for *Baayun Mulud*.

At around 08.00, the officers who recited the Maulid poems had recited al Habsyi's poems and read the narrations. Along with the reading of the poem, the *Baayun Mulud* participants began to be swung by their mothers. Until when the *asyraqal* poem was read, all those present at the event stood up, including the mothers who had the task of swinging their children. Then a cleric wearing a turban and robe stood up, then walked around, followed by several community leaders and assisted by the committee in charge of lifting a large bowl filled with flower water walking around all the

participants who were being swung. The cleric prayed and also sprinkled flower water on all the participants in the swing. After that, the event was continued by reading the Maulid prayer as the closing of the first series.

Furthermore, at around 09.30, the event was continued with a lecture about the birthday of the Prophet. However, before that, it begins with reading the holy verses of the Koran. After that, there is a speech in the form of a report submitted by the committee. Then enter the peak event, namely a lecture from K.H. Husin Nafarin, L.C., M.A. In the lecture, it was likened to making the Prophet Muhammad SAW. an idol by imitating his noble character and for parents to set good examples for their children from an early age. Until around 11.00, the lecture was finished and closed with a prayer from the speaker. Thus, *Baayun Mulud*, as a series of events to commemorate the Prophet's birthday, was completed.

Apart from Banjarmasin, the *Baayun Mulud* tradition is also carried out in other areas, namely in Banua Halat Village, Tapin Regency, South Kalimantan. Wajidi (2014) stated that *Baayun Mulud* is a tradition that has been carried out for generations by the people of Banua Halat Village by inviting all villagers and even residents outside the village. *Baayun* comes from the word "*ayun*" which means to do a swing procession – called *Baayun Mulud* because the tradition is held on the birthday of the Prophet Muhammad SAW. The people of Banjar, South Kalimantan often refer to the word maulid as maulud or mulud. In the past, the *Baayun Mulud* tradition was only followed by the children of Bubuhan Tutus residents whose birthplace was in Banus Halat Village, but now anyone interested can participate.

Furthermore, Jamalie (2014) argues that the procession of the *Baayun Mulud* tradition can be seen through the time and place where the activity is carried out, the tools and equipment for the activity, and the symbolic meaning of the activity equipment. *Baayun Mulud* was held to express gratitude for the birth of the Great Prophet Muhammad SAW. Therefore, the implementation is carried out once a year in the month of Maulid, exactly 12 Rabiul Awal, to coincide with the birthday of the Prophet Muhammad. However, if the date coincides with a Friday, the time for *Baayun Mulud* can be postponed to Saturday or moved forward to Thursday. This is intended so as not to interfere with the Friday prayer. Then, the place for the implementation of *Baayun Mulud* in Banua Halat Village was centered in a mosque, namely the al-Mukarramah Mosque, in the outer courtyard of the mosque. The goal is that the participants, consisting of children, can be close and bonded with the center of civilization and worship of Muslims, namely the mosque. In addition, so as not to forget to pray and not forget the unity of the people carried out in the mosque. The mosque is also considered a holy place, and its cleanliness must always be maintained. So starting from there, it is hoped that the participants (children) who follow *Baayun Mulud* have and always keep their hearts so that their hearts are always clean and pure too.

Regarding the tools and equipment in the *Baayun Mulud* tradition, the equipment that needs to be provided are swings, swing flowers or decorations, traditional Banjar wadai/cakes, candied ladder (sugarcane), *piduduk*, and etc. In this case, *piduduk* is an item used as a symbol and sign of love for *Baayun Mulud* participants. These include rice, needles, thread, coconut, brown sugar, yellow rice, sticky rice (*lakatan*), coins, duck eggs, barobeh oil/ thick oil, and so on. All these materials are placed in a small plastic basket or basin. Then, regarding the symbolic meaning of the equipment, *Baayun Mulud* has many philosophical meanings and values and can also be used as lessons for the wider community. For example, the swing is considered a symbol of local traditions (regional specialties) or a distinctive culture of the life of the Banjar Dayak people. Then *piduduk* is considered a symbol of various things related to daily life, such as kinship ties, food sufficiency, a symbol of business and work ethic, etc.

Baayun Mulud is generally divided into two groups, namely groups for infants/children and groups for adults (both girls and boys). *Baayun Mulud* is carried out through two-step, namely the preparation stage and then the implementation stage. For the preparation stage, what must be done is to determine and prepare a place, determine the group that will recite the maulid poetry, deliver

piduduk hand over the seat to religious leaders, make swings accompanied by decorations, cook cakes, and other foods to be served later in the event, and so on. Furthermore, it is marked by reading the maulid poem for the implementation stage, which contains praise of the Prophet Muhammad and swinging activities for children. The two activities are carried out simultaneously, especially when the recitation of the *ashraqal* ends. It was then continued with lectures by leading religious figures about the birthday of the Prophet Muhammad. The event closed with prayer or advice, lectures, religious *tausiyah* read by appointed religious figures.

The implementation of the *Baayun Mulud* tradition has specific objectives, including: parents hope that their children who follow this tradition can one day imitate the morals and behavior of the Prophet Muhammad, carry out Islamic teachings well, and make their lives easier; *Baayun Mulud* has become part of the community whose origin is from Banua Halat Village and should not be abandoned, therefore this tradition must always be carried out wherever the people of Banua Halat Village are located because otherwise a baby/child is believed to be sickly; in order to carry out one's vows, *Baayun Mulud* is usually carried out; ask for the protection of their descendants, because of fears that if *Baayun Mulud* is not implemented, they will get a disaster later; to preserve ancestral traditions; to celebrate the birthday of the Prophet Muhammad SAW., as well as for adults who are *Baayun Mulud* participants who have a goal to make it easier for them to achieve goals that have not been achieved, for example facilitating careers, work, and mate.

In addition to the religious and cultural values that appear in the *Baayun Mulud* tradition, there are other positive values such as cooperation and solidarity. Hiliadi (2016) argues that the value of *gotong royong* is shown through the committees jointly preparing by providing various materials needed for the *Baayun Mulud* event. For example, we are preparing a sturdy wooden stick (to hang a swing), rope, three sarongs/*tapih bahalai*, and various decorations such as diamonds, centipedes, flowers made of coconut leaves, and so on. Meanwhile, the value of solidarity also appears in the *Baayun Mulud* tradition, and this is marked by the provision of consumption for the audience, who is the surrounding community.

As for the implementation of *Baayun Mulud* based on an article written by Saefuddin (2017), the implementation is similar to what has been described above, if the maulid poem has been read, the babies/children who will be swinging are brought into the mosque and then prepared in front of the swing that has been installed. When the Mawlid book was read, and the audience stood up to recite the *ashraqal* (praise to welcome the Prophet Muhammad / to welcome the birth of the Prophet), at that time, the children were simultaneously swung for about 10 minutes. In this case, the reading of the Mawlid book is carried out by the family or male guests. After the recitation of the *ashraqal* is finished, the babies/children along with the swing are brought home. In comparison, the event continued with a lecture about the birthday of the Prophet. From this statement, it can be seen that in the procedures for implementing *Baayun Mulud* there are similarities as described in the previous section.

Based on the original tradition, the procedure for carrying out swinging the child (*maayun anak*) in the *Baayun Mulud* tradition comes from a tradition called the Midwife Fathers based on the Kaharingan belief. When Hinduism developed in this area, a similar culture developed. There are *Baayun Topeng* (which begins with a mask performance), *Baayun Wayang* (which begins with a puppet show), and *Baayun Madihin* (swinging a baby by chanting *madihin* poetry). Then, when Islam came in and developed, the *Bapalas Bidan* did not just disappear, even though it was influenced by Islamic elements in its implementation. The arrival of Islam did not directly eliminate pre-existing traditions from the Kaharingan and Hindu beliefs. However, the existing traditions were adapted to existing Islamic teachings, and the aim was also to make it easier for Islam to enter and develop in society (Hasan, 2016). In addition, Emawati (2017) also argues that when the Banjar Kingdom was established in 1526 AD, rituals that existed before Islam entered were still allowed on the condition that they were adapted to Islamic teachings. One of them is the *Baayun Anak*

tradition. So, Islamization in the archipelago, including in Kalimantan, is more continuous than what existed before.

Furthermore, Maimanah and Norhidayat (2012) argue that Islam in South Kalimantan, as seen in the life of the Banjar people, is Islam that has been influenced by elements of the historicity of this area. Although the Banjar people can be considered to have been quite advanced in economics, education, and religious knowledge, the culture or customs embedded in their lives long before Islam came to this area are still thick in coloring their current religious pattern. This is also felt in the implementation of the existing tradition there, namely *Baayun Mulud*. In implementing this tradition, it is admitted that there are still phenomena that can be considered remnants of pre-Islamic rituals, but there are no longer any beliefs or *aqidah* that can genuinely be judged to deviate from what is taught in Islam. An example is the offerings or *piduduk* provided in the *Baayun Mulud* tradition, which are placed around the swing. In the past, the offerings were intended as offerings for spirits or supernatural beings that could interfere, while at present, the existence of these offerings is only considered a complement to the tradition. Or cultural trinkets. The first assumption regarding the offerings prepared because of a belief in the influence of supernatural beings or spirits does not seem to be able to be maintained because, in fact, the offerings or pizzas in the form of food, cakes, eggs that are served in the end become the object of the struggle for family members of the participants then enjoyed together until there is no more left from the offerings that were initially thought to be given to spirits or supernatural beings.

However, Sarwani (2017) argues that over time the *Baayun Mulud* procession is currently experiencing changes, as is the case with the Banua Halat community. These changes include one of the equipment in the *Baayun Mulud* tradition, namely the *piduduk* is no longer used, and is replaced with money whose value is equivalent to the contents of the *piduduk*. The money will then be donated to the poor. The change is of course based on mutual agreement and adjusted to the circumstances, considering the number of *Baayun Mulud* participants which reaches thousands of people. This is to avoid damaging the contents of the seat and waste it because it is feared that the participants' seats will be scattered. Therefore, the seat was replaced with money and previously the participants had made a contract with the committee when registering for *Baayun Mulud*.

Discussion

In this paper, the author uses Malinowski Theory and is supported by Frazer Theory. Suhendi (2011) argues that the core of Malinowski's Functional Theory is that all cultural activities intend to satisfy some needs from human instincts related to all of their lives. Like the *Baayun Mulud* tradition, it occurs because humans want to fulfill their instincts for the various goals that exist from this tradition. Like wanting to celebrate the birthday of the Prophet Muhammad as a sign of gratitude to Allah, so that the participants who follow the tradition can imitate the Prophet Muhammad, there is a belief that their children will not get sick if they follow this tradition, to carry out the vows, ask for protection so that their offspring avoid calamities, preserve traditions, and other goals. Other purposes.

Suhendi (2011) also suggests that for Malinowski, the function analysis is used to understand these functions in society. For this purpose, he first created a hierarchy of needs. He revealed that the needs that must exist (mainly) are biological. This is because these needs support the social system as well as the cultural system. So in the hierarchy of needs, there are biological, social, cultural, and symbolic needs (as integration needs).

Jenks (2013) also stated that:

Fungsionalisme Malinowski berakar pada kebutuhan-kebutuhan individual, bukan pada kebutuhan-kebutuhan sistem sosial. Jadi ketika dia menyatakan bahwa kebudayaan tersusun dari 'tujuh kebutuhan dasar manusia', ketujuh kebutuhan dasar itu adalah faktor-faktor seperti nutrisi, reproduksi, keamanan dan kenyamanan, yang kesemuanya terletak di dalam kesadaran individu, dan bukan pada kesadaran kelompok ataupun kolektifitas lain yang lebih luas; meski demikian,

secara bersama-sama kesemua faktor itu turut menyumbang bagi integrasinya masyarakat sebagai satu kesatuan. Individualisasi respons budaya dan generasi inilah inti yang membedakan perspektif Malinowski dan merupakan titik-dobrak fungsionalisme dan fungsionalisme struktural. (hlm. 56–57)

Malinowski's functionalism is rooted in individual needs, not in the needs of the social system. So when he states that culture is composed of 'seven basic human needs, the seven basic needs are factors such as nutrition, reproduction, security, and comfort, all of which lie in the consciousness of the individual, and not in the consciousness of other groups or collectivities that are larger. Wide; however, together, all of these factors contribute to the integration of society as a whole. This individualization of cultural and generational responses is the core that distinguishes Malinowski's perspective and is the breaking point of functionalism and structural functionalism. (pp. 56–57)

As previously stated, in the *Baayun Mulud* tradition, there are various goals to be achieved as individual needs. It contains individual awareness that can integrate society. For this reason, people who have been integrated jointly participate in this event, either as organizers or as participants. To carry out this tradition, of course, many things must be prepared, starting from the preparation stage to implementation.

In the *Baayun Mulud* tradition, there is a division of labor between men and women as explained earlier that in the preparation stage, what must be done between determining and preparing a place, determining the group that will recite the maulid poetry, handing over the *piduduk* to religious leaders, making swings accompanied by decorations, cooking cakes and other foods to be served later in the event. And so forth. In preparing these things, of course, it cannot only be done by men or by women only. In this case, the committee who prepared this event worked for hand in hand with each other.

In addition, in the implementation stage of the *Baayun Mulud* tradition, it can also be seen that there is a division of tasks between men and women. Among them, in the reading of the Maulid book, it is carried out by the family or male guests. Meanwhile, when the maulid poem is read, the women (the mother) are tasked with swinging the *Baayun Mulud* participants. So, in the preparation and implementation stages of the *Baayun Maulid* tradition, both the roles of men and women are equally important, but the role of women looks more significant because it is mothers who play a role in swinging their children as participants who follow this *Baayun Mulud* tradition and their number so much too. The procession of swinging the children/participants of *Baayun Mulud* is a core part of the *Baayun Mulud* tradition. Nevertheless, besides that, men and women work together in solidarity for the smooth running of this *Baayun Mulud* tradition.

In addition, further Kaplan and Manners (2012) stated that

Fungsionalisme sebagai perspektif teoretik dalam antropologi bertumpu pada analogi dengan organisme. Artinya, ia membawa kita memikirkan sistem sosial-budaya sebagai semacam organisasi, yang bagian-bagiannya tidak hanya saling berhubungan melainkan juga memberikan andil bagi pemeliharaan, stabilitas, dan kelestarian hidup “organisme” itu. Dengan demikian dasar semua penjelasan fungsional ialah asumsi (terbuka maupun tersirat) bahwa semua sistem budaya memiliki syarat-syarat fungsional tertentu untuk memungkinkan eksistensinya. Atau sistem budaya memiliki kebutuhan (mungkin dikatakan sebagai “kebutuhan sosial” ala Radcliffe-Brown, atau diungkapkan dalam peristilahan biologis individual ala Malinowski) yang semuanya harus dipenuhi agar sistem itu dapat bertahan hidup. Dapatlah diduga bahwa jika kebutuhan sistem fungsional itu tidak dipenuhi maka sistem itu akan mengalami disintegrasi dan “mati”. Atau, ia akan berubah menjadi sistem lain yang berbeda jenis. (hlm. 77-78)

Functionalism is a theoretical perspective in anthropology that rests on analogies with organisms. That is, it leads us to think of the socio-cultural system as a kind of organization, the parts of which are interconnected and contribute to the maintenance, stability, and survival of the “organism”. Thus the basis of all functional explanations is the assumption (open or implied) that all

cultural systems have certain functional conditions to allow their existence. Alternatively, a cultural system has needs (perhaps called “social needs” in Radcliffe-Brown's style, or expressed in Malinowski's terms individual biology), all of which must be satisfied in order for the system to survive. It can be assumed that if the functional system requirements are not met, then the system will disintegrate and “die”. Alternatively, it will change to another system of a different kind (pp. 77–78).

Communities in South Kalimantan have a role in maintaining and preserving existing traditions, one of which is *Baayun Mulud*. For the existence of this tradition to continue, once a year in the month of Rabiul Awal this tradition is held by the community. The existence of various goals to be achieved as individual needs helps maintain the continuity of this tradition in society. This is because there are efforts to meet the needs or goals of this *Baayun Mulud* tradition.

Regarding Frazer's theory, Jenks (2013) argues that Frazer, in his anthropological work (which is very literary) entitled *The Golden Bough* (1890), discusses knowledge, cosmology, and various forms of primitive explanation. He expresses a conclusion that is so extraordinary that magic or magical is a proto-scientific epistemology based on erroneous principles regarding the relationship between events.

Frazer's work entitled *The Golden Bough* has a lot to do with the theory of religion, magic, and magic, whose core theory is broadly speaking: first, animism is a personal belief power that exists or lives in the world. Behind this whole thing and animism, the very old thought of all religions (Pals, in Supardan, 2011, p. 223–224); Second, the origin of religion is human awareness of the existence of the soul. There are two reasons, namely the differences that appear in humans between living and dead things, and the existence of dream events that cause humans to be able to distinguish between physical and spiritual bodies (Tylor, in Supardan, 2011, p. 224); third, in solving some problems in his life, humans always use reason and also their knowledge system. However, these abilities are limited, and humans also use magic or magic; fourth, at first, occult science was only used to solve problems in human life that were beyond the ability of reason and the system of knowledge, when religion/religion did not yet exist; Fifth, because using magic does not always work, humans begin to believe that this universe is inhabited by various spirits whose power is more than humans. From this assumption, humans try to establish a relationship with them (the spirits), and then religion arises (Koentjaraningrat, in Supardan, 2011, p. 224); Sixth, magic, and religion are different. Magic is seen as an attempt to manipulate specific natural laws that have been understood. While religion is a way of taking heart to appease forces that are more than human strength, which is based on belief, this religion guides and controls the destiny of human life (Frazer, in Supardan, 2011, p. 224); seventh, magic has two main elements, namely produce like or equations that cause similarities, also called sympathetic magic, for example with magic a person's fate can be similar to or the same as the fate of a doll as an imitation. Moreover, the principle of contagious magic, namely objects or humans that have been related to each other, can influence each other, even if it is just a hair, tooth, nail, etc.

Based on the statements above regarding Frazer's theory, if it is related to the *Baayun Mulud* tradition in South Kalimantan, this tradition also appears to have an element of magic because, as explained in the previous section, there is a group of people who believe that if their children follow the *Baayun Mulud* tradition, it will avoid getting sick. This indicates that the *Baayun Mulud* tradition is considered sacred. If you do not follow it, you can get sick because of disturbances by spirits or supernatural beings. So, in this case, the belief of a group of people towards supernatural beings is associated with their participation in the *Baayun Mulud* tradition.

In addition, in the *Baayun Mulud* tradition, there are also offerings or *piduduk* in which the equipment is usually used as an offering to spirits or supernatural beings (especially in pre-Islamic times). However, after Islam came, and as time goes by, the existence of offerings in the *Baayun Mulud* tradition is only considered a complement to tradition or cultural trinkets. As also explained in the previous section, that the offerings or *piduduk* served in the *Baayun Mulud* tradition

eventually become the object of contention for the family members of the participants to be enjoyed together until there is no more left from the offerings that were initially thought to be given at the end of the day. There is even a region that holds this tradition but does not use the *piduduk*, and is replaced with money whose value is equivalent to the contents of the *piduduk*. This is adjusted to the situation. The number of participants is increasing to avoid redundancy and avoid the scattering of seats. So, in essence, the offerings or *piduduk* in the *Baayun Mulud* tradition function not as offerings for spirits or supernatural beings but only as a complement to tradition or cultural trinkets.

Conclusion

Baayun Mulud is known as a tradition to commemorate the celebration of the birthday of the Prophet Muhammad, which is held once a year every month of Rabiul Awal. In every region in South Kalimantan, there are similarities in the procedures in the implementation of this tradition. In general, these similarities exist in a series of events, such as reading the Maulid poems accompanied by swinging the participants by their mothers. Then there are lectures about the Prophet's birthday and prayers. There are many goals to be achieved in this tradition, especially by participants who follow this tradition. Various goals as individual needs are trying to be fulfilled or achieved through their participation in this tradition.

In the *Baayun Mulud* tradition, there is also a division of labor between men and women. In the preparation stage, there is cooperation in preparing everything needed for the continuity of the event. While in practice, men are tasked with reading the maulid book, and at the same time, women swing the participants who follow this *Baayun Mulud* tradition. The roles of men and women in this tradition are equally important, but the role of women is seen to be more significant because it is mothers who play a role in swinging their children as participants who follow this *Baayun Mulud* tradition are so many of them. The procession of swinging a child or *Baayun Mulud* participant is also the essence of this tradition. In addition, in this tradition, there is also a belief from a group of people that if their children do not follow this tradition, then they can get sick due to disturbances by spirits or supernatural beings. Therefore, one of their participation goals in this tradition is so that their children do not get sick. It can be said that this shows that the *Baayun Mulud* tradition is considered a sacred tradition. This *Baayun Mulud* tradition can be studied further because there are still many things that need to be researched, and there are still limited sources of books about this tradition.

REFERENCES

1. Arni, Maimanah, & Norhidayat. (2017). Tradisi *Baayun Mulud* di Kota Banjarmasin (Kajian Fenomenologis). *Jurnal Ilmu Ushuluddin*, 16(2), 179–214.
2. *Banua Halat Rantau Kabupaten Tapin*. Banjarmasin: Pemerintah Daerah Tingkat II Tapin.
3. Emawati. (2016). Ritual *Baayun* Anak dan Dinamikanya. *Jurnal Al Murabbi*, 2(2), 158-179.
4. Hasan. (2016). Islam dan Budaya Banjar di Kalimantan Selatan. *Ittihad Jurnal Kopertais Wilayah XI Kalimantan*, 14(25), 78–90.
5. Hiliadi, W. (2016). Nilai-nilai Tradisi *Baayun Mulud* sebagai Kearifan Lokal di Banjarmasin Kalimantan Selatan. *Civic Edu Jurnal Pendidikan Kewarganegaraan*, 1(1), 19–26.
6. Jamalie, Z. (2014). Akulturasi dan Kearifan Lokal dalam Tradisi *Baayun* Maulid pada Masyarakat Banjar. *Jurnal el Harakah*, 16(2), 234–254.
7. Jenks, C. (2013). *CULTURE: Studi Kebudayaan*. Yogyakarta: Pustaka Pelajar.
8. Kaplan, D. & Manners, A.A. (2012). *Teori Budaya*. Yogyakarta: Pustaka Pelajar.
9. Kuntowijoyo. (2001). *Muslim Tanpa Masjid: Essai-essai Agama, Budaya, dan Politik dalam Bingkai Strukturalisme Transendental*. Bandung: Mizan.
10. Maimanah & Norhidayat. (2012). Tradisi *Baayun Mulud* di Banjarmasin. *Jurnal Al-Banjari*, 11(1), 51–76.

11. Pertiwi, F. D., Sudrajat, A., Kumalasari, D., Retnawati, H., Waspada, S. P. Dossayeva, S. K., Kassymova, G. K., (2019). Gender equality in feminism. *Bulletin the National academy of sciences of the Republic of Kazakhstan*, 5(381), 112–121. <https://doi.org/10.32014/2019.2518-1467.130>
12. Saefuddin. (2017). Tradisi Lisan *Baayun Maulud* sebagai Wujud Pemerintahan Adat Istiadat dalam Masyarakat Banjar. *Jurnal Ceudah*, 7(1), 42–53.
13. Sarwani. (2017). Makna *Baayun Maulud* pada Masyarakat Banua Halat Kabupaten Tapin. *Alhadharah Jurnal Ilmu Dakwah*, 16(31), 55–65.
14. Suhendi, D. (2011). Teori Struktural Fungsionalisme dalam Disiplin Sosial dan Sastra. *Lingua Jurnal Bahasa dan Sastra*, 12(1), 27–33.
15. Supardan, D. (2011). *Pengantar Ilmu Sosial: Sebuah Kajian Pendekatan Struktural*. Jakarta: PT Bumi Aksara.
16. Suriadi, A. (2019). Akulturasi Budaya dalam Tradisi Maulid Nabi Muhammad di Nusantara. *Khazanah: Jurnal Studi Islam dan Humaniora*, 17(1), 167–191. doi: 10.18592/khazanah.v16i2.2324.
17. Usman, A Gazali. (2000). *Tradisi Baayun Mulud 12 Rabiul Awal di Mesjid Keramat*
18. Wajidi. (2014). Hubungan Islam dan Budaya dalam Tradisi Ba-ayun Maulid di Masjid Banua Halat Kabupaten Tapin, Kalimantan Selatan. *Jurnal Patanjala*, 6(3), 349-366.

ЭОЖ 81:1; 81:1; 81-13; МҒТАР 16.01.07
<https://doi.org/10.47526/2021-4/2664-0686.19>

А. ИЛЕСБЕКОВ¹*, А. ЖАМАШЕВ²

¹*Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университетінің магистранты
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: kruzayan111@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-2527-3043>*

²*PhD, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: azamat.jamashev@mail.ru
<http://orcid.org/0000-0002-5330-9437>*

БӘДРУДДИН ӘЛ-АЙНИ МЕН ИБН ХАЖАР ӘЛ-АСҚАЛАНИДІҢ «САХИХ ӘЛ-БҰХАРИ» ЖИНАҒЫНА ЖАЗҒАН ТҮСІНДІРМЕ ЕҢБЕКТЕРІНІҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУЛАРЫ

Аңдатпа. Мақалада Бәдруддин әл-Айни мен Хафиз Ибн Хажар әл-Асқаланидің өмірі мен ғылым жолына, шығармашылығы жайлы сөз қозғалады. Атап айтар болсақ, Бәдруддин әл-Айнидің өмірі, ғылым жолы, ұстаздары мен шәкірттері, жазған еңбектері баяндалады. Сол секілді Хафиз Ибн Хажар әл-Асқаланидің де өмірі, ғылым жолы, ұстаздары мен шәкірттері, жазған еңбектері жайлы айтылады. Бұлардан бөлек Бәдруддин әл-Айни мен Хафиз Ибн Хажар әл-Асқалани өмір сүрген елдегі діни-саяси және әлеуметтік жағдай да қарастырылады. Өйткені Бәдруддин әл-Айни мен Хафиз Ибн Хажар да бір дәуірде, бір елде және бір патша тұсында өмір сүрген. Сондықтан олардың өмір сүрген кезеңіндегі діни-саяси жағдай маңызды рөл атқарады. Сонымен қатар аталған мақаланың негізгі бөлімінде Бәдруддин әл-Айнидің «Умдат әл-Қари» кітабы мен Хафиз Ибн Хажардың «Фатхул-Бәри» кітабы компаративистикалық тұрғыдан зерттеледі. Екі ғалымның бұл еңбектері өз кезегінде «Сахих әл-Бухари» жинағына түсіндірме ретінде жазылған. Атап айтар болсақ, зерттеу барысында Бәдруддин әл-Айнидің «Умдат әл-Қари» кітабы мен Хафиз Ибн Хажардың «Фатхул-Бәри» кітабы көлемдік, құрылымдық және методологиялық тұрғыдан зерттеледі. Зерттеу нәтижесінде олардың арасындағы айырмашылықтар мен ерекшеліктер айқындалады.

Кілт сөздер: хадис, шарх, фикһ, сахих, иснад, рауи, хафиз, фақиһ.

A. Plesbekov¹, A. Zhamashev²

¹*Master Student of Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: kruzayan111@mail.ru*

²*PhD, Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: azamat.jamashev@mail.ru*

Comparative Analysis of the Interpretations of the Explanatory Works of Badruddin al-Aini and Ibn Hajar al-Asqalani to the Collection of «Sahih al-Bukhari»

* **Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Илесбеков А., Жамашев А. Бәдруддин әл-Айни мен ибн Хажар әл-Асқаланидің «Сахих әл-бұхари» жинағына жазған түсіндірме еңбектерінің салыстырмалы талдаулары // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2021. – №4 (122). – Б. 219–228. <https://doi.org/10.47526/2021-4/2664-0686.19>

* **Cite us correctly:**

Plesbekov A., Zhamashev A. Badruddin al-Aini men ibn Hazhar al-Asqalanidin «Sahih al-buhari» zhinagyna zhazgan tusindirme enbekterinin salystyrmaly taldaulary [Comparative Analysis of the Explanatory Works of Badruddin al-Aini and Ibn Hajar al-Asqalani to the Collection of «Sahih al-Bukhari»] // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2021. – №4 (122). – B. 219–228. <https://doi.org/10.47526/2021-4/2664-0686.19>

Abstract. The article tells about the life and work of Badruddin al-Aini and Hafiz ibn Hajar al-Askalani. In particular, the life of Badruddin al-Aini, the path of science, teachers and students, and his works are described. The life, career, teachers and students and works of Hafiz Ibn Hajar al-Askalani are also mentioned. In addition, the religious, political and social situation in the country where Badruddin al-Aini and Hafiz ibn Hajar al-Askalani lived. Because Badruddin al-Aini and Hafiz ibn Hajar also lived in the same era, in the same country and under the same king. Therefore, the religious and political situation plays an important role in its time. In addition, the main part of the article is devoted to a comparative analysis between the book of Badruddin al-Aini “Umdat al-Qari” and the book of Hafiz ibn Hajar “Fathul-Bari”. These works of two scholars, in turn, were written as a commentary on the collection “Sahih al-Bukhari”. In particular, the study of the book of Badruddin al-Aini “Umdat al-Qari” and the book of Hafiz ibn Hajar “Fathul-Bari” are studied in terms of volume, structure and methodology. This study highlights the features and differences between the two books.

Keywords: khadith, sharh, fikh, sahih, isnad, raui, hafiz, fakih.

А. Илесбеков¹, А. Жамашев²

¹магистрант Египетского университета исламской культуры Нур-Мубарак
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: kruzayan111@mail.ru

²PhD, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: azamat.jamashev@mail.ru

Сравнительный анализ толкований Бадруддина аль-Айни и Ибн Хажара аль-Аскалани к сборнику «Сахих аль-Бухари»

Аннотация. В статье рассказывается о жизни и творчестве Бадруддина аль-Айни и Хафиза ибн Хаджара аль-Аскалани. В частности, описывается жизнь Бадруддина аль-Айни, путь науки, учителей и учеников, его произведения. Также упоминаются жизнь, карьера, учителя и ученики и труды Хафиза Ибн Хаджара аль-Аскалани. Кроме того, будет рассмотрена религиозная, политическая и социальная ситуация в стране, где проживали Бадруддин аль-Айни и Хафиз ибн Хаджар аль-Аскалани. Потому что Бадруддин аль-Айни и Хафиз ибн Хаджар также жили в одну эпоху, в одной стране и под одним и тем же царем. Поэтому религиозная и политическая ситуация в свое время играет важную роль. Кроме того, основная часть статьи посвящена сравнительному анализу между книги Бадруддина аль-Айни «Умдат аль-Кари» и книги Хафиза ибн Хаджара «Фатхул-Бари». Эти работы двух ученых, в свою очередь, были написаны как комментарий к сборнику «Сахих аль-Бухари». В частности, исследование книги Бадруддина аль-Айни «Умдат аль-Кари» и книги Хафиза ибн Хаджара «Фатхул-Бари» изучается с точки зрения объема, структуры и методологии. Данное исследование выявляет особенности и различия между этих двух книг.

Ключевые слова: хадис, шарх, фикх, сахих, иснад, рауи, хафиз, факих.

Кіріспе

Бадруддин әл-Айни – ханафи мәзһабының көрнекті құқықтанушысы әрі хадисші саналады. Ғалымның толық есімі – Махмуд ибн Ахмад ибн Муса Бадруддин әл-Айни. әс-Сахауи мен Ибн Хажардың айтуынша, әл-Айни һижра жыл санағы бойынша 762 (1361) жылы рамазан айының он жетісі күні [1, 131-б.] ал Абу әл-Мухасиннің дерегінде рамазан айының жиырма алтысы күні дүниеге келген [2, 352-б.]. Оның алғашқы ұстазы әкесі және сол жердегі жергілікті ғалымдар болды. Ғалым олардан фикһ, араб тілі және басқа да ілімдерді үйренді. Атап айтар болсақ, әл-Айни 783 (1382) жылы Хәләб қаласына барып ондағы үлкен әрі танымал ғалымдардан дәріс алады. Ол аталған қалада көп тұрақтай

алмаған. Өйткені 784 (1383) жылы әкесі өмірден өтеді. Дәл сол жылы ғылыми әлеміне қайта бет алып, Бәһна, Қаттан және Малтия сынды елді-мекендердегі ғалымдардың дәрістеріне қатысады. 788 (1387) жылы қажылыққа барып, Хижаз аймағындағы қалаларда біршама уақыт тұрақтайды. Содан соң Құдыстағы Ақса мешітіне зиярат етіп барады. Сол жерде Шығыс өлкесінің үлкен ғалымы Әлауиддин әс-Сайрамидің ғылым мәжілістеріне қатысып, одан білім алып бастайды. Осы тұста Қазы Нуриддин ибн Хатиб әл-Жауһаридің сөзін келтіре кетейік. Ол әл-Айнидің ұстазы әс-Сайрамиді «Өз ғасырында білімде ғалымдардың төресі еді» деп сипаттаған [3, 18–19-бб.]. Әл-Айни мен ұстазы әс-Сайрамиді Кайр қаласының сұлтаны Заһир Барқуқ «Үлкен Барқуқ» медресесіне білім беру үшін Кайрға шақырады. әл-Айни сайрамдық ұстазымен бірге Кайр қаласына келіп, аталған медреседе ұстазына көмектесіп одан әрі білім алуын жалғастырады.

Ал енді Хафиз ибн Хажардың өмірі мен ғылым жолына тоқталар болсақ, ғалымның толық есімі – Шиһабуддин Әбу әл-Фадл Ахмад ибн Али ибн Мухаммад ибн Мухаммад ибн Али ибн Махмуд ибн Ахмад ибн Ахмад әл-Канани әл-Асқалани әл-Мысри (773–852), (1371–1449). Ол мухаддис (хадисші) әрі шафиғи мәзһабының өкілі болған. Ғалымның бірқатар лақаб есімдері бар, атап айтар болсақ, «Шейх әл-ислам», «Әмир әл-муминин» сынды есімдермен кеңінен танылған [4, 36-б.]. Ғалымның ата-бабалары негізі Асқалан қаласының тумасы. Ал Хафиз ибн Хажар әл-Асқалани болса хижра 773 (1371) жылы Мысырдың Фустат қаласында дүниеге келген. Ибн Хажар жастайынан әкесінен де, анасынан да айырылып, тұл жетім болып өскен. Әкесі хижра санағы бойынша 777 (1375) жылы ережеп айында өмірден өткен. Ал анасы болса, әкесінен біршама уақыт бұрын дүниеден озған [5, 62-б.]. Әкесі өлімінен алдын өзімен қарым-қатынасы жақсы болған Закиуддин әл-Харруби және Шамсуддин ибн әл-Қаттан деген екі кісіге ибн Хажарға қамқорлық жасауын өтініп, өсиет етіп кетеді [6, 117-б.]. Закиуддин әл-Харруби Мысырдағы саудагерлердің басшысы еді. Ал Шамсуддин ибн әл-Қаттан болса – шафиғи мәзһабы фақиһтарының бірі болатын. Өз кезегінде әл-Харруби ибн Хажарға тәрбие беріп, оқытуда еш аянбаған. Кейіннен қамқоршысы әл-Харруби хижра бойынша 784 (1382) жылы қажылыққа аттанған кезде, ибн Хажар да онымен ілесіп жолға шығады. Ол кезде оның жасы он екіде болған. Сол барғаннан бастап, 785 (1383) жылға дейін қамқоршысымен бірге Меккеде тұрақтап, сол жерде Шейх Афиф әд-Дин Абдулла ибн Мухаммад ибн Мухаммад ән-Нашаури әл-Мәккиден «Сахих әл-Бұхари» хадис жинағының көп бөлігін тыңдап үйренген. Өз кезегінде аталған ғалым ибн Хажарға ең алғаш хадис үйреткен кісі саналады. Кейіннен 787 (1385) жылы Закиуддин әл-Харруби өмірден өткен соң, ибн Хажар өзін марқұм әкесі өсиет етіп кеткен екінші кісі – Шамсуддин ибн әл-Қаттанға барады. Ол кезде ибн Хажардың жасы он төртте болған. Ал ибн әл-Қаттан болса, фақиһ әрі қырағаттар ілімінің ғалымы еді. Ибн Хажардың оның қол астында жүріп, фиқһты, араб тілі мен математиканы үйреніп, оған «әл-Хауи әс-Сағир» кітабын оқып тапсырады. Ғалым оған аталмыш кітаптан ижазасын (рұқсатнама) береді. Содан кейін аталған ғалым ибн Хажарға әдеттегідей негізгі және тармақты ғылымдарды, тілді үйретеді. Кейіннен 790 (1388) жылы ибн Хажардың жасы он жетіге толған кезде, Құранды тәжуид ережелеріне сай Шиһаб әл-Хайутиге тапсырады [7, 121–128-бб.]. Ибн Хажар дәріс беру ісіне де ерекше ден қойған. Оның аталған іске жауапкершілігі соншалықты, қазылық пен пәтуа ісінде жүрген кездерінде де, оны дәріс беруден ешнәрсе шалғыта алмаған. Сондықтан ғалым ислам әлеміндегі ең атақты деген медреселерде дәріс берген. Олар: әш-Шайхуния, әл-Махмудия, әл-Хасания, әл-Бибарсия, әл-Фахрия, әс-Салахия, әл-Муайидия, Мадрасат Жамалуддин. Хафиз ибн Хажар 852 (1449) жылы зулқағда айында дертке шалдығып, аталған дертінің асқынуы салдарынан зулхиджа айының жиырма сегізі күні құптан намазынан кейін жан тапсырған.

Зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысын жүргізу барысында герменевтикалық, компаративистикалық, салыстырмалы, индукция және дедукция, талдау, түйіндеу әдістері қолданылды. Аталған әдістер кешені арқылы зерттеу жұмысы нақты әрі құнды нәтижеге қол жеткізді.

Талдау мен нәтижелер

Мысыр елі мәмлүктер кезеңінде діни тұрақтылықпен қатар, исламның дамуының куәсі болды. Сол замандағы мұсылмандар көсемі Салахутдин ал-Айюби шииттік бағыттағы Убайди мемлекетін құлатқан болатын. Дегенмен, шиизмнің қалдықтары қалды. Олардың әсері белгілі бір деңгейде мәмлүк дәуірінің соңына дейін дерлік жалғасты. Алайда мәмлүк сұлтандары бұл бұрмаланған убайди ағымының әсерін жоюдың айқын саясатын ұстанды. Тіпті, Бейбарыс сұлтан сунниттік төрт мазһабтан басқа кез келген мазһабқа тыйым салды. Осылайша, ол сунниттердің бір мазһабының ізбасары болмаса, қазылыққа, құтбаға, пәтуаға немесе ұстаздыққа жол берілмейтін. Сол дәуірдің ерекшеліктерінің бірі – діни мекемелердің көптігі және мешіт салуға деген құштарлық болды. Оның көрінісі Мысыр мен Кайрде болды. Өйткені онда мешіттер саны мыңнан асып түседі. Азын айтпағанда көп сұлтандардың мәртебесі мен құрметі осындай ізгі істерінің арқасы еді. Ол кездегі мешіттің тыныс-тіршілігі ислам қалағанындай болатын. Яғни сол кездегі мешіттер тек қана ғибадат үшін емес, үлкен білім ошақтарына айналған, қазіргі тілмен айтқанда оқу орындары іспеттес болды [8, 20-б.].

Хафиз ибн Хажар өз кезегінде бүкіл ислам әлеміне, әсіресе, Орта Азия мұсылмандарына ерекше танымал ғалым саналады. Ғалым шафиғи мазһабының өкілі болғанына қарамастан, толықтай ханафи мазһабын ұстанатын Орта Азия мұсылмандарының арасында ерекше сый-құрметке ие. Өйткені ғалымның «Фатхул-Бәри» еңбегі Орта Азия мұсылмандары арасында жиі қолданылады әрі оқытылады. Ғалымның аталған еңбегі әл-Бұхаридің «Жамиғ әс-Сахих» хадис жинағына түсіндірме ретінде жазылған. Жалпы әл-Бұхаридің аталған хадис жинағына ислам ғалымдары тарапынан көптеген түсіндірмелер жазылған. Алайда солардың арасында Хафиз ибн Хажардың жазған түсіндірмесі ислам әлеміне, солардың қатарында Орта Азия мұсылмандары арасында өте кеңінен қолданысқа енген. Мәселен, ханафи мазһабының үлкен ғалымдарының бірі Бәдруддин әл-Айни де өз кезегінде әл-Бұхаридің «Жамиғ әс-Сахих» хадис жинағына «Умдат әл-Қари» атты түсіндірме еңбек жазған. Алайда салыстырмалы түрде Орта Азия ханафи мұсылмандары арасында Бәдруддин әл-Айнидің «Умдат әл-Қари» түсіндірме еңбегіне қарағанда Хафиз Ибн Хажардың «Фатхул-Бәри» түсіндірме еңбегі көбірек қолданылады. Алайда бұл Бәдруддин әл-Айнидің «Умдат әл-Қари» еңбегінің құндылығы мен маңызын кемітпейді. Ендеше бұл мәселед объективтілікті ұстанып, екі ғалымның «Сахих әл-Бұхари» хадис жинағына жазған түсіндірме еңбектерін көлемдік, құрылымдық және методологиялық тұрғыдан салыстыра отырып зерттеп көрелік.

Бәдруддин әл-Айни мен Ибн Хажар әл-Асқаланидің аталмыш еңбектерінің арасындағы өзара көлемдік тұрғыдағы айырмашылықтарына келсек, аталған бөлім аясындағы баптардың аз не көп болуына қатысты айырмашылықтар кездеспейді. Өйткені екі ғалым да өз кезегінде аталмыш жинаққа түсіндірме жазуда әл-Бұхаридің қойған баптарының саны мен реттіліктерін қатаң түрде сақтай отырған. Атап айтар болсақ, Бәдруддин әл-Айни де, Ибн Хажар әл-Асқалани де, түсіндірме барысында 42 бапты толықтай қамтыған. Алайда түсіндірме жазудың көлемі тұрғысынан екі ғалымның еңбектері арасындағы айырмашылықтың бар екендігі байқалады. Мәселен, Бәдруддин әл-Айни «Сахих әл-Бұхари» хадис жинағындағы «Китаб әл-Иман» бабы аясындағы түсіндірмесі 329 бетті қамтыса, Ибн Хажар әл-Асқаланидің аталған баб аясындағы түсіндірмесі өз кезегінде 122 бетті құрайды.

Бұл ретте келесідей айырмашылыққа да тоқталған жөн. Бәдруддин әл-Айни мен Ибн Хажардың Имам әл-Бұхаридің «Иман» кітабының 1-бабының тақырыбын жазған кезде, ол екеуінің жазғанында айырмашылық байқалады. Ибн Хажар аталған бапты өзінің еңбегінде

«Пайғамбардың (с.а.с.): «Ислам бес нәрсеге құрылды» деген сөзі бабы» деп жазса» [9, 64-б.], ал Бәдруддин әл-Айни аталған бапты «Иман және пайғамбардың (с.а.с.): «Ислам бес нәрсеге құрылды» деген сөзі бабы» деп жазған [10, 177-б.]. Қарап отырсақ, әл-Айни бап атауына «иман» сөзін қосса, ал Ибн Хажар бап атауына «иман» сөзін қоспағанын көреміз. Сондықтан аталған айырмашылықтың аясында келесідей құрылымдық айырмашылықтар көрініс табады. Мәселен, Ибн Хажар «Пайғамбардың (с.а.с.): «Ислам бес нәрсеге құрылды» деген сөзі бабы» деген мәтін сөздерінің түсіндірмесіне қысқаша ғана тоқталып, оларға 2 қатар түсіндірме жазумен шектелген. Ал Бәдруддин әл-Айни жоғарыда атап өткеніміздей «Иман және пайғамбардың (с.а.с.): «Ислам бес нәрсеге құрылды» деген сөзі бабы» деп аталатын тек тақырыптың өзіне 13 беттен тұратын кіріспе мазмұндағы түсіндірме жазған. Ендеше ғалымның 13 беттік түсіндірмесін құрылымдық тұрғыдан қарайтын болсақ, керемет реттілік пен жүйелілікті байқаймыз. Атап айтар болсақ, әл-Айни түсіндірмеде негізінен алғанда «иман» ұғымына тоқталып, оған қатысты көзқарастар мен ұстанымдарды 1) тілдік мағынасына қатысты, 2) шарифат ғұрпындағы мағынасына қатысты, 3) иман артады ма және кемиді ме? деген мәселеге қатысты, 4) ислам иманнан бөлек пе әлде екеуі бір ме? деген мәселеге қатысты, 5) иман жаратылған ба әлде олай емес пе? деген мәселеге қатысты, 6) мәши`әнің (қалаудың) иманмен бірігуіне қатысты, 7) иманға қатысты ғалымдардың біруыздан келіскен сөздеріне қатысты деп аталатын 7 түрге жіктеп қарастырған. Солардың ішінде екінші түрдегі «иманның шарифат ғұрпындағы мағынасына қатысты» ғалымдардың сөздерін 4 топ өкілдерінің сөздері ретінде бөліп қарастырған. Сонымен қатар аталған типтегі ғалымдардың ұстанған дәлел-дәйектерін 4 бөлікке бөліп қарастырған.

Ал енді құрылымдық тұрғыдан екі ғалымның еңбектеріндегі тағы бір айырмашылық пен ерекшелікке кеңінен тоқталуды жөн көрдік. Негізінде оны жоғарыда да қысқаша айтып өткен болатынбыз. Алайда Бәдруддин әл-Айни мен Ибн Хажар еңбектерінде аталмыш ұстанымдары мен тәсілдерін тұрақты түрде ұстанғандықтан, оған толығырақ тоқталуды қажет етеді. Оны құрылымдық және реттілік тұрғыдағы айырмашылық деп айтуға болады. Ол – бап тақырыбы мен оның ең алғашқы хадисіне жазылған шархтардың орналасу тәртібі мен құрылымының айырмашылығы. Яғни, Бәдруддин әл-Айни бап тақырыбы мен хадис мәтінін бірге жазып алмайды. Алдымен бап тақырыбына қатысты түсіндірме не болмаса кіріспе сөз не болмаса оның қамтитын мәселелерін жазып өтеді. Содан кейін ғана аталған баптың алғашқы хадисін жазып, содан соң хадистің түсіндірмесіне кіріседі. Ал Ибн Хажар әл-Асқалани болса, алдымен бап тақырыбы мен оның алғашқы хадисінің мәтінін бірге жазып, содан соң бап тақырыбына, кейін хадистің тізбектері мен мәтініне түсіндірмені жазады. Ендеше екі ғалымның еңбектеріндегі аталған айырмашылық мысалдар арқылы түсінікті болады.

Мәселен, Бәдруддин әл-Айни «Китаб әл-Иман» бөлімінің «Дұғаларың имандарың» деген тақырыптағы бабын жазған соң, аталған баптың алғашқы хадисін жазбастан бұрын әуелі бап тақырыбына кіріспе сөз немесе түсіндірмесін жазумен бастап келесідей жазған: «Яғни, Ибн Аббас Алла тағаланың «Оларға: «Егер дұға-мінәжаттарың болмаса, Раббым сендерді қалай бағаласын!» деген аятындағы «дұға» деген сөзден өз кезегінде «иман» мағынасы мақсат етілуде. Ендеше аталған аяттан «дұғаларың – имандарың» деген түсінік шығады. Сонымен қатар Ибн әл-Мунзир де оның сәнәдімен: «Дұғаларың болмаса деген сөз имандарың болмаса деген мағынаны білдіреді» деген сөзін келтірген. Ал Ибн Баттал аталған сөз тіркесінен имандарыңды арттыратын дұғаларың болмаса деген мағынаны түсінген...» деп әл-Айни аталған бап тақырыбына қатысты Құран аяттары мен оларға жасаған тәпсіршілердің тіпсірлерін талдай отырып, бап тақырыбына кеңінен түсіндірме жазған (Умдатул Қари, 200-бет).

Ал енді Ибн Хажарға келсек, жоғарыда айтып өткеніміздей ол бап тақырыбы мен оның алғашқы хадисінің арасын түсіндірмелермен ажыратпай, алдымен бап тақырыбы мен оның алғашқы хадисінің мәтінін бірге жазып алады. Содан кейін ғана рет бойынша бап

тақырыбына, сосын хадистің тізбектері мен мәтініне түсіндірме жасайды. Мәселен, ғалымның келесідей сөздерінен көреміз: «2-Дұғаларың имандарың» бабы. 8-Убайдулла ибн Муса Ханзала ибн Абу Суфианнан, ол Икрима ибн Халидтан, ол Ибн Омардан (р.а.) жеткізген хабарда Алла елшісі (с.а.с.) былай деді: «Ислам бес ұстынға құрылған: Алладан басқа тәңір жоқ, Мухаммад оның елшісі деген куәлікке, намаз орындауға, зекет беруге, қажылыққа, рамазан оразасына». (Дұғаларың имандарың) деген сөзіне келсек, ән-Нәуәуи былай дейді: «Жинақтың көптеген нұсқаларында бұл жерде «бап» деген сөз орын алған. Әрине, бұл өз кезегінде анық шатасу. Дұрысы ол сөзді алып тастау керек. Сондықтан мұнда «бап» сөзін кіргізу дұрыс болмайды. Өйткені оның бұл жерге еш қатысы жоқ» [9, 69-б.].

Зерттеу барысында аталған екі еңбек арасында методологиялық және стилистикалық тұрғыдан да айқын әрі анық айырмашылықтар мен ерекшеліктердің бар екендігіне көз жеткізуге болады. Екі еңбек арасындағы ең негізгі айырмашылық ретінде хадис түсіндірмелерінің құрылымы мен әдіснамасын атап өтуге болады. Атап айтар болсақ, Бәдруддин әл-Айни мен Ибн Хажардың «Дұғаларың имандарың» деген бапқа жасаған түсіндірмелерін алайық. Аталған бапта өз кезегінде «Убайдулла ибн Муса Ханзала ибн Абу Суфианнан, ол Икрима ибн Халидтан, ол Ибн Омардан (р.а.) жеткізген хабарда Алла елшісі (с.а.с.) былай деді: «Ислам бес ұстынға құрылған: Алладан басқа тәңір жоқ, Мухаммад оның елшісі деген куәлікке, намаз орындауға, зекет беруге, қажылыққа, рамазан оразасына» деген бір хадис ғана қамтылған. Ендеше екі ғалымның аталған бап аясындағы түсіндірмелері осы хадис аясында ғана өрбиді деген сөз. Мәселен, Бәдруддин әл-Айни аталған хадиске берген түсіндірмелерін «хадис тізбегіндегі кісілерді баяндау; хадис иснадының ғажайып тұстарын баяндау; хадистің орны мен оны келтіргендерді баяндау; хадистерді жекелеген сөздерді баяндау; хадистегі марфологиялық ережелерді баяндау; хадистегі сөздердің играбын баяндау; хадистегі баиан мен мағанилерді баяндау; үкімдердің истинбатын баяндау; сұрақтар мен жауаптар» [10, 204-б.] деген тақырыпшалар мен қырларға жіктеп түсіндірме жасаған.

Ал Ибн Хажар әл-Асқаланиге келсек, ол аталған хадиске берген түсіндірмелері хадис тізбегі, мәтін сөздер мен тіркестерге бөліп түсіндіруден, сонымен қатар ескертпелер және тағылымдар деп аталатын үш бөліктен тұрады [9, 70-б.]. Осы арада ескере кететін жайт, Ибн Хажардың түсіндірмесінде сөздер мен сөз тіркестеріне түсіндірме жасау, ескертпелер және тағылымдар деп аталатын үш тақырыпша ғана қамтылған, ал Бәдруддин әл-Айнидің түсіндірмесі жоғарыда аталғандай, тоғыз тақырыпшаны қамтыған. Бұған қарап Ибн Хажар Бәдруддин әл-Айнидің қарастырған мәселелерін түсіндірме барысында қарастырмаған деп айтуға болмайды. Өйткені Ибн Хажар жоғарыдағы әл-Айни қарастырған тақырыпшаларды тақырыптық және бөлімдік тұрғыдан жеке-жеке бөліп жазбаса да, сөздер мен тіркестердің түсіндірмелерінде, ескертпелер мен тағылым бөлімдерінде бәрін болмаса да бірқатарын мазмұндық тұрғыдан қамтып өткен.

Сонымен қатар осынау жіктеп түсіндірудің тағы бір қырынан алғанда екі ғалымның түсіндірмелері арасында келесідей айырмашылық байқалады. Атап айтар болсақ, Бәдруддин әл-Айни жоғарыдағы хадистің түсіндірмесін 9 тақырыпшаға бөліп қарастырған болса, ғалым кейінгі хадистердің түсіндірмесі барысында аталмыш әдісін сандық және типтік тұрғыдан тұрақты ұстанбайды. Яғни, ғалым келесі хадистің түсіндірмесі барысында алдыңғы хадисте қолданған 9 тақырыппен қатар тағы да жаңа әдістерді қосып қарастырып, алдыңғыға қарағанда көбірек тақырыптарды қарастыруы мүмкін не болмаса аз болуы мүмкін. Мәселен, Бәдруддин әл-Айни «Дұғаларың – имандарың» бабындағы хадистің түсіндірмесі барысында «Хадис тізбегіндегі кісілерді баяндау; хадис иснадының ғажайып тұстарын баяндау; хадистің орны мен оны келтіргендерді баяндау; хадистегі жекелеген сөздерді баяндау; хадистегі марфологиялық ережелерді баяндау; хадистегі сөздердің играбын баяндау; хадистегі баиан мен мағанилерді баяндау; үкімдердің истинбатын баяндау; сұрақтар мен жауаптар» сынды 9 тақырыпты қарастырған болса, келесі «Иман мәселелері» баптағы хадистің түсіндірмесі барысында «Хадис тізбегіндегі кісілерді баяндау; ныспыларды баяндау; хадис иснадының

ғажайып тұстарын баяндау; хадисті келтірген басқа да кісілерді баяндау; риуаяттардың әр алуандығын баяндау; хадистегі жекелеген сөздерді баяндау; хадистегі сөздердің играбын баяндау; хадистегі баиан мен мағанилерді баяндау; тағылымдардың истинбатын баяндау; сұрақтар мен жауаптар» сынды 10 тақырыпқа жіктеп қарастырған. Қарап отырсақ, ғалым «Дұғаларың – имандарың» бабындағы хадистің түсіндірмесі барысындағы қарастырған тақырыптар мен «Иман мәселелері» бабындағы хадистің түсіндірмесі барысындағы қарастырған тақырыптары арасында сандық тұрғыдан да, типтік тұрғыдан айырмашылық бар екендігі көрінеді. Сонымен қатар екі хадистің түсіндірмесі барысында тұрақты түрде қарастырылған ортақ тақырыптар бар. Олар: «Хадис тізбегіндегі кісілерді баяндау; хадис иснадының ғажайып тұстарын баяндау; хадисті келтірген басқа да кісілерді баяндау; хадистегі жекелеген сөздерді баяндау; хадистегі сөздердің играбын баяндау; хадистегі баиан мен мағанилерді баяндау; сұрақтар мен жауаптар». Ал «Дұғаларың – имандарың» бабында қарастырылған «Хадистегі марфологиялық ережелерді баяндау [10, 203-б.]; үкімдердің истинбатын баяндау [10, 204-б.]» атты 2 тақырып келесі «Иман мәселелері» бабындағы қарастырылмаған болса, сол секілді «Иман мәселелері» бабында қарастырылған «Ныспыларды баяндау [10, 210-б.]; риуаяттардың әр алуандығын баяндау [10, 211-б.]; тағылымдардың истинбатын баяндау [10, 214-б.]» атты 3 тақырып алдыңғы «Дұғаларың – имандарың» бабында қарастырылмаған.

Ал Ибн Хажар әл-Асқаланиге келсек, жоғарыда айтып өткеніміздей, ол хадистердің түсіндірмесі барысында көбінесе «Хадистегі сөздер мен сөз тіркестерінің түсіндірмесі», «Тағылым» және «Ескертпелер» атты үш бөлікке бөліп қарастырады. Мәселен, «Дұғаларың – имандарың» деген бапты алып қарайтын болсақ, ғалым аталған баптағы хадистің түсіндірмесі барысында әуелі Имам әл-Бұхаридің «Дұғаларың – имандарың» деп қойған баптың тақырыбына түсіндірме беріп, содан кейін хадис тізбегіндегі Ханзала ибн Әби Суфиан мен Икрима ибн Халид сынды жеткізушілерге тоқталып, олардың хадис саласындағы дәрежесін баяндайды [9, 69-б.]. Яғни, ғалым осылайша хадис тізбегіндегі екі рауидың тегіне, ныспысына тоқталғандығын көреміз. Содан кейін хадис мәтініндегі «бес негізге» деген сөз тіркесіне тоқталып, оған түсіндірме жазады. Сонымен қатар Ибн Хажардың хадиске түсіндірме жазудағы тағы бір ерекшелігін атап өтуге болады. Ол – түсіндірме барысында кез-келген орында хадис мәтіні не болмаса хадис тізбегі аясында пайда болған тағылымды атап өту. Мәселен, Ибн Хажар кейде тағылымды хадис сөздері мен сөз тіркестерінің түсіндірмелері арасында баяндаса, кейде тағылымды ескертпелерден соң баяндап өтеді. Ибн Хажар аталған бапта екі орында екі тағылымды жазады. Ғалым екі тағылымда да адамдардың есімін тауып жазған. Ал хадис мәтінінен шығатын пайдалар, түйінді ойлар мен үкімдерді Ибн Хажар негізінен алғанда «Ескертпелер» тақырыпшасында баяндап өтеді.

Ибн Хажар әл-Асқаланидің де хадистердің түсіндірмесі барысындағы тағы бір ерекшелігі бар. Ол – хадис түсіндірмелерін үнемі тұрақты түрде «Хадистегі сөздер мен сөз тіркестерінің түсіндірмесі», «Тағылым» және «Ескертпелер» атты үш бөлікке бөліп қарастырмауы. Мәселен, «Тамақтандыру – исламнан» атты баптағы хадистің түсіндірмесі барысында хадистегі жекелеген сөздер мен сөз тіркестерге басынан соңына дейін түсіндірме берумен аяқтап, түсіндірменің ең соңында ғана екі ескертпені атап өтеді [9, 79-б.]. Яғни ғалым Ибн Хажар аталған баптағы хадис түсіндірмесі аясында тағылымдар жазбаған. Сондай-ақ кейбір баптарда түсіндірменің басынан соңына дейін хадистегі жекелеген сөздер мен сөз тіркестерін түсіндіріп, ең соңын бір немесе екі тағылымды жазумен аяқтайды. Бұны өз кезегінде ғалымның «Өзі қалаған нәрсені бауырына да қалау – иманнан» атты баптағы хадистің түсіндірмесінен көруге болады. Ғалым жоғарыда айтып өткеніміздей, аталған бапта басынан соңына дейін хадистегі жекелеген сөздер мен сөз тіркестерінің түсіндірмелерін жазып, ең соңында бір ғана тағылыммен аяқтаған [9, 81-б.]. Яғни аталған бапты түсіндіру барысында ғалым ескертпелер жазбаған. Ал кейбір баптарда түсіндірменің басынан соңына

дейін хадистегі жекелеген сөздер мен сөз тіркестерін түсіндірумен аяқтап, ол жерде ескертпелерді де, тағылымдарды да жазбайды. Ғалымның бұл әдісін өз кезегінде оның «Ансарларды сүю – иманның белгісі» атты баптағы хадиске жасаған түсіндірмесінен көреміз. Яғни, ғалым Ибн Хажар мұнда хадистегі жекелеген сөздер мен сөз тіркестерінің басынан соңына дейін түсіндірме жасаумен аяқтаған. Яғни, тағылымдар мен ескертпелержы жазбаған [9, 87-б.].

Сонымен қатар әл-Айни мен Ибн Хажардың түсіндірмелерінен бір баптың сипаттамысының алдыңғы баптың сипаттамасымен байланысын баяндау тұрғысынан да өзара айырмашылықтар байқалады. Өйткені аталған екі ғалым баптардың сипаттамаларының алдыңғы сипаттамалармен байланысын көрсетуде үлкен еңбек жасаған. Бұл мәселедегі екі ғалымның еңбектері арасында формалық тұрғыдан айырмашылық бар. Мәселен, Хафиз Ибн Хажар кейде баптардың сипаттамаларының өзара үйлесімділігі мен байланысын жалпылама бір орында ғана (мәселен, бөлімнің бас жағында) баяндап өтсе, ал әл-Айни болса, олай жасауды жеткіліксіз санап, әрбір баптардың арасындағы әрбір үйлесімділік пен байланысты өз орнында көрсетуді абзал деп санаған. Мысал келтірер болсақ, әл-Бұхаридің «Китаб әл-Иман» бөлімінде: «Күнәлар» бабы жаһилет дәуірінің мәселелерінен. Аллаға серік қосудан басқа күнә жасаған адамдар күпірлік жасаған саналмайды. Оған қатысты пайғамбар (с.а.с.): «Шындығында сен ішінде жаһилет қалдығы бар адам екенсің» десе, сондай-ақ Алла тағала Құранда: «Шындығында Алла өзіне серік қосқанды кешірмейді. Ал одан басқаларында қалаған пендесін кешіреді» деген. Бұл ретте әл-Бұхари осы баптың алдындағы бапқа «Күйеуінің жақсылығын мойындамау және үлкен күпірлікке жатпайтын кіші күпірлік» деп сипаттама беріп, осыған қатысты Ибн Аббастың Алла елшісінен (с.а.с.) жеткізген келесідей хадисін келтіреді: «Маған тозақ көрсетілді. Сонда ондағылардың көбісі күпірлік жасаған әйелдер болды» деген кезде, оған: «Сонда ол әйелдер Аллаға күпірлік еткен бе?» деп айтылды. Сонда пайғамбар: «Ол әйелдер күйеулерінің жасаған жақсылығын мойындамағандар...» деп жауап берген.

Хафиз ибн Хажар «Фатхул Бари» еңбегінде: «Мұндағы сипаттамадан шығатын түсінік – яғни әл-Бұхари «күнәлар» сөзіне «күпірлік» атауын берген кезде, ол сөзден жоққа шығару күпірлігі емес, керісінше, нығметті мойындамауды қалау деген ұғымның ауыспалы мағынасы ретінде қолданылады. Яғни, әл-Бұхари өз кезегінде хауариждерге қайшы түрде аталған істің діннен шығармайтын күпірлік екендігін баяндауды қалаған. Өйткені олар күнә жасағандары күпірлікке шығарады. Алайда Құран мәтіні оларға қарсы Алла тағаланың: «Шындығында Алла өзіне серік қосқанды кешірмейді. Ал одан басқаларында қалаған пендесін кешіреді». Осылайша Аллаға серік қосу күнасынан басқа күналарды кешірілу мүмкіндігінің аясына кіргізді» дейді.

Ал әл-Айни болсақ, өзінің «Умдатул Қари» еңбегінде былай дейді: «Өз кезегінде екі бап арасындағы қатынас пен үйлесім айқын көрініс тапқан. Өйткені бірінші бапта аталғандай күйеуінің жасаған жақсылығын мойындамау ісі күналар қатарына жатады. Мұндағы сипаттама күнә жасаған мүміндер сол күналарымен тозақта мәңгі қалады деп айтатын рафидилер мен ибадиялар және кейбір хауариждерге қарсы жауап ретінде бағытталған. Құран Кәрім өз кезегінде бірқатар орындарда олардың сөздерін жалғанға шығарып, былай деп баяндады: «Шындығында Алла өзіне серік қосқанды кешірмейді. Ал одан басқаларында қалаған пендесін кешіреді».

Қарап отырсақ, екі ғалым да, өз кезегінде екі сипаттаманың арасын байланыстыратын түсінік – күналарға күпірлік деген атау берілсе де, ол күналар адамды діннен шығармайды. Осы арқылы әл-Бұхари күнә жасағандарды күпірлікке шығаратын кейбір мәзһабтарға қарсы жауап беруде дегенді баяндап жатыр [11, 111–112-бб.].

Сол секілді әл-Айни мен Ибн Хажардың еңбектерінде хадис рауиларына тәржәмә беру тұрғысынан да өзара бірқатар айырмашылықтар мен өзіндік ерекшеліктері байқалады. Өйткені екі ғалым да өз кезегінде тізбектегі кісілердің тәржәмасына аса мән берген. Алайда

олардың жазған шархтарына зер салған кезде, Ибн Хажардың хадис рауиларының тәржамасын тым қатты қысқартатынын көруге болады. Көбінесе Ибн Хажардың тәржамасы рауидың есіміне, тегіне, кейде қайтыс болған жылымен ғана шектеледі. Тіпті, кейде тәржәма бергеннен ешқандай пайда болмайтын рауиға мүлдем тәржәма жасамайды. Мәселен, тізбектегі рауи атақты имам басқа да қырынан танымал ғалым болса, ол рауидың тәржамасын беру қажет болмайды. Ал егер бір рауи – әл-Бұхаридың рауиларының ішіндегі мін тағылған кісілердің бірі болса, оның тәржамасына ұзағынан тоқталып, оған қатысты жарх және тағдил ілімі ғалымдарының сөздерін саралап өтеді. Өйткені бұл істе өте маңызды тағылым бар. Ол – Сахих әл-Бұхаридың тізбектерінің барлық мін мен сыннан таза екендігін баяндау. Ендеше ғалым осы мақсатты түсіндірмесінің басынан соңына дейін басты назарда ұстаған.

Қорытынды

Ал енді екі ғалымның жазған түсіндірме еңбектерінің өзара ерекшеліктері мен айырмашылығын қорытындылап айтар болсақ, әл-Айни хадис тізбегіндегі рауилар атақты имамдар немесе пайғамбар сахабалары болса да, жалпы рауилардың тәржімелеріне ұзағынан әрі көп тоқталған. Бұл ретте ғалымның арнайы тақырып арнап, оны «хадис тізбегіндегі рауиларды баяндау» деп атағандығын көреміз. Аталған тақырыпта ол рауидың тәржамасына қатысты барлық нәрсені, атап айтар болсақ, есімін, туылған уақытын, ұстаздарын, шәкірттерін, оған қатысты жарх және тағдил ілімі ғалымдарының сөздерін және қайтыс болған уақытын атап өтеді. Көбінесе ғалым кейбір рауилардың өмірбаянының тең жартысын баяндап өтеді. әл-Айни бұл ұстанымды көбінесе түсіндірменің алғашқы бөліктерінде ұстанып, ал соңғы бөліктерінде тәржімелерді қысқартып, көбінесе қысқаша жазады. Сол секілді Хафиз ибн Хажар иснадтағы рауилардың тәржімесіне қысқаша ғана тоқталып, нәтижеде тәржімелер тек рауилардың есімдерін атаумен шектеліп қалған. Сонымен қатар өте танымал болғандықтан, Хишам ибн Уруа және оның әкесі Уруа жайлы, сондай-ақ Айша анамыз жайлы сөз қозғамағандығын, сонымен қатар ныспылар мен олардың негіздеріне тоқталмағандығын көреміз. Ал енді әл-Айниге келсек, ол алдыңғы баптарда аталғандардан басқа әрбір рауиге кеңінен тәржіме жасаған. Содан кейін ныспылар мен олардың негізін егжей-тегжейлі баяндап өтеді. Осылайша әл-Айнидің өзінің кітабының алғашқы бөліктерінде тәржімелерді кеңінен баяндап, ал соңғы бөліктерінде оларды тым қатты қысқартқандығы байқалады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Мухаммад ибн Абдурахман әс-Сахауи. Дау' әл-Ламиғ. – 1-том. – Бейрут: Дәр Мәктаба әл-Хаят, 1998. – 400 б. [араб тілінде]
2. Абу Мухасин. Манһал әс-Сафи. – Кайр: Хайәт әл-Мысрия әл-Ғаммат лил-Кутуб, 1991. – 453 б. [араб тілінде]
3. Бәдруддин әл-Айни. Умдату әл-Қари. – Кайр: «Дәрул-кутуб әл-мысрия», 2005. – 350 б. [араб тілінде]
4. Мухаммад ибн Абдурахман әс-Сахауи. Дау' әл-Ламиғ ли әһли әл-Қарни әт-тәсиғ. – 2-том. – Бейрут: Дәр Мәктаба әл-Хаят, 1998. – 300 б. [араб тілінде]
5. Ибн Хажар әл-Асқалани. Рафғ әл-иср ған қудат Миср. – Кайр: Мактабат әл-ханижи, 1988. – 455 б. [араб тілінде]
6. Ибн Хажар әл-Асқалани. Инба әл-ғумар биабнайл-ғумар. – 1 том. – Бейрут: Дәрул-кутуб әл-илмия, 1986. – 488 б. [араб тілінде]
7. Мухаммад ибн Абдурахман әс-Сахауи. Жауаһир уад-дурар. – 3 том. – Бейрут: Дәр Ибн Хазм, 1999. – 1404 б. [араб тілінде]

8. Абд әс-Саттар. Ибн Хажар әл-Асқалани әмир әл-муминун фил-хадис. – Бейрут: Дарул-қалам, 1996. – 639 б. [араб тілінде]
9. Ибн Хажар әл-Асқалани. Фатх әл-Бәри Шарх Сахих әл-Бұхари. – 1-том. – Риад: Дәр әс-Сәләм, 2000. – 781 б. [араб тілінде]
10. Бадруддин әл-Айни. Умдат әл-Қари Шарх Сахих әл-Бұхари. – 1-том. – Бейрут: Дәр ихиа әт-турас әл-араби, 2010. – 507 б. [араб тілінде]
11. Жадур-Рабб Әмин Абдул-Мажид. Бәйнәл-Имәмәйни әл-Айни уа Ибн Хажар дирасат муқарана ли-манһажайһима фи шарх Сахих әл-Бұхари. – Кайр: Дәр әл-Харамайн, 2007. – 569 б. [араб тілінде]

REFERENCES

1. Muhammad ibn Abdurrahman as-Sahawi. Dau` al-Lamig [Brilliant light]. – 1-tom. – Beirut: Dar Maktaba al-Hayat, 1998. – 400 b. [in Arabian]
2. Abu Muhasin. Manhal as-Safi [Pure method]. – Cairo: Hayat al-Misriya al-Ghammat lil-Qutub, 1991. – 453 b. [in Arabian]
3. Badruddin al-Aini. Umdat al-Qari [Support of reader]. – Cairo: Dar al-Qutub al-Misriya, 2005. – 350 b. [in Arabian]
4. Muhammad ibn Abdurrahman as-Sahawi. Dau` al-Lamiq [Brilliant light]. – 2-tom. – Beirut: Dar Maktaba al-Hayat, 1998. – 300 b. [in Arabian]
5. Ibn Hajar al-Asqalani. Rafq al-isr gan qudat Misr [Lift the impact on the judges of Egypt]. – Cairo: Maktabat al-Hanji, 1988. – 455 b. [in Arabian]
6. Ibn Hajar al-Asqalani. Inba al-gumar biabnail-gumar [Immersion news]. – 1-tom. – Beirut: Dar al-Qutub al-Ilmiya, 1986. – 488 b. [in Arabian]
7. Muhammad ibn Abdurrahman as-Sahawi. Jawahir ua ad-durar [Gems and pearls]. – 3-tom. – Beirut: Dar Ibn Hazm, 1999. – 1404 b. [in Arabian]
8. Abd as-Sattar. Ibn Hajar al-Asqalani Amir al-Mu'minin fil-hadith [Ibn Hajar, Commander of the Hadith]. – Beirut: Darul-Qalam, 1996. – 639 b. [in Arabian]
9. Ibn Hajar al-Asqalani. Fath al-Bari Sharh Sahih al-Bukhari [Revelations of the creator]. 1-tom. – Riad: Dar as-Salam, 2000. – 781 b. [in Arabian]
10. Badruddin al-Aini. Umdat al-Qari [Support of reader]. 1-tom. – Beirut: Dar ihia at-turas al-arabi, 2010. – 507 b. [in Arabian]
11. Jadur-Rabb Amin Abdul-Majid. Baynal-Imamayni al-Aini wa Ibn Hajar dirasat muqarana li-manhajayahayhima fi sharh Sahih al-Bukhari [Comparative Studies between Al-Ayni and Ibn Hajar of Their Approaches in Explanation of Sahih Al-Bukhari]. – Cairo: Dar al-Haramain, 2007. – 569 b. [in Arabian]

UDC 2:316; IRSTI 21.31.55

<https://doi.org/10.47526/2021-4/2664-0686.20>**NOR-AIN MAGANGCONG H. ESMAIL***College of Social Sciences and Humanities, Mindanao State University
(Philippines, Marawi), e-mail: noresmail@msumain.edu.ph***FAMILISM AND RELIGIOSITY AS PREDICTORS OF RESILIENCE
AMONG MERANAOS**

Abstract. This study examined the extent to which familism, its three dimensions namely, familial obligations, familial referent, and familial support, and religiosity influence the resilience of Meranaos. The research sample comprised 200 Meranao college students aged between 18 and 25 years who were drawn by simple random sampling from Mindanao State University. The familism subscale of Mexican American Cultural Values, Connor-Davidson Resilience Scale and Religiosity and Spirituality Scale for Youth were used to measure the variables of the study. Multiple regression was utilized to test the hypotheses of the study. Five hypotheses were formulated to determine if familism, familial support, familial obligations, familial referent, and religiosity significantly predict resilience among Meranaos. There were two models derived from the multiple regression analysis. In model 1, familial referent and religiosity emerged as significant predictors of resilience. In model 2 on the other hand, familism as a whole and religiosity are significant predictors of resilience. Findings from the study empirically established that familism and religiosity increased the likelihood of resilience. It is also inferred from the study that among the subdimensions of familism, familial referent has significant contribution to the resilience of the person. It is concluded then, that strong feelings of attachment, reciprocity, and devotion of individual family members to their family and the strong identification to the familial values, obligations, and responsibilities as well as the person's beliefs and practices related to his religious affiliation or to God are significant factors of resilience, an individual's capacity to bounce back from an extremely stressful adversity such as war.

Keywords: Familism, Familial Support, Familial Obligation, Familial Referent, Religiosity, Resilience.

Нор-айн Магангконг Х. Исмаил*Әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдар колледжі,
Минданао мемлекеттік университеті
(Филиппин, Марави қ.), e-mail: noresmail@msumain.edu.ph***Маранао халқының тұрақтылық факторлары – отбасылық және діндарлық**

Аңдатпа. Бұл мақалада отбасылық өмірдің дәрежесі, оның үш аспектісі, атап айтқанда, отбасылық міндеттемелер, отбасылық референт және отбасылық қолдау, сондай-ақ діндарлық маранао халқының тұрақтылығына әсер ететіні сөз болады. Зерттеуге 18–25 жас

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Nor-ain Magangcong H. Esmail. Familism and Religiosity as Predictors of Resilience Among Meranaos // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2021. – №4 (122). – Б. 229–243. <https://doi.org/10.47526/2021-4/2664-0686.20>

***Cite us correctly:**

Nor-ain Magangcong H. Esmail. Familism and Religiosity as Predictors of Resilience Among Meranaos // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2021. – №4 (122). – Б. 229–243. <https://doi.org/10.47526/2021-4/2664-0686.20>

аралығындағы Маранао колледжінің 200 студенті қатысты, олар Минданао мемлекеттік университетінен қарапайым кездейсоқ іріктеу арқылы таңдалды. Зерттеу айнымалыларын өлшеу үшін Мексика-Америка мәдени құндылықтарының отбасылық құндылықтар шкаласы, Коннор-Дэвидсонның тұрақтылық шкаласы және жастар үшін діндарлық пен руханият шкаласы қолданылды. Зерттеу гипотезаларын тексеру үшін бірнеше регрессия қолданылды. Отбасылық, отбасылық қолдау, отбасылық міндеттемелер, отбасылық референт және діндарлық маранао арасында тұрақтылықты болжайтындығын анықтау үшін бес болжам жасалды. Бірнеше регрессиялық талдау нәтижесінде екі модель алынды. 1-модельде отбасылық референт пен діндарлық тұрақтылықтың маңызды болжамдары болды. Екінші жағынан, 2-модельде жалпы отбасылық және діндарлық тұрақтылықтың маңызды факторлары болып табылады. Зерттеу нәтижелері отбасылық және діндарлық өмір сүру ықтималдығын арттыратындығын эмпирикалық түрде көрсетті. Зерттеуден сонымен қатар, отбасылық өлшемдердің арасында отбасылық референт жеке тұлғаның тұрақтылығына айтарлықтай үлес қосады. Осылайша, отбасының жеке мүшелерінің отбасына деген сүйіспеншілік, өзара түсіністік пен адалдықтың күшті сезімдері және отбасылық құндылықтармен, міндеттемелермен және жауапкершіліктермен, сондай-ақ адамның діни көзқарасымен немесе Құдаймен байланысты нанымдары мен тәжірибелерімен күшті сәйкестендіру тұрақтылықтың маңызды факторлары, адамның соғыс сияқты төтенше күйзелістерден қалпына келу қабілеті болып табылады.

Кілт сөздер: отбасылық, отбасылық қолдау, отбасылық міндеттемелер, отбасылық референт, діндарлық, өміршеңдік.

Нор-айн Магангконг Х. Эсмаил

*Колледж социальных и гуманитарных наук,
Государственный университет Минданао
(Филиппины, г. Марави), e-mail: noresmail@msumain.edu.ph*

Семейственность и религиозность как факторы устойчивости народа маранао

Аннотация. В этой статье изучалась степень, в которой семейственность, ее три аспекта, а именно семейные обязательства, семейный референт и семейная поддержка, а также религиозность влияют на устойчивость народа маранао. Исследовательская выборка состояла из 200 студентов колледжа Маранао в возрасте от 18 до 25 лет, которые были отобраны путем простой случайной выборки из Государственного университета Минданао. Для измерения переменных исследования использовались шкала семейных ценностей мексиканско-американских культурных ценностей, шкала устойчивости Коннора-Дэвидсона и шкала религиозности и духовности для молодежи. Для проверки гипотез исследования использовалась множественная регрессия. Были сформулированы пять гипотез, чтобы определить, в значительной ли степени семейственность, семейная поддержка, семейные обязательства, семейный референт и религиозность предсказывают устойчивость среди маранао. В результате множественного регрессионного анализа были получены две модели. В модели 1 семейный референт и религиозность оказались значимыми предикторами устойчивости. С другой стороны, в модели 2 семейственность в целом и религиозность являются значимыми факторами устойчивости. Результаты исследования эмпирически показали, что семейственность и религиозность повышают вероятность жизнестойкости. Из исследования также следует, что среди субизмерений семейственности семейный референт вносит значительный вклад в устойчивость личности. Таким образом, делается вывод о том, что сильные чувства привязанности, взаимности и преданности отдельных членов семьи своей семье и сильная идентификация с семейными ценностями, обязательствами и ответственностью, а также убеждениями и практиками человека, связанными с его

религиозной принадлежностью или с Богом, являются важными факторами устойчивости, способностью человека оправляться от чрезвычайно стрессовых невзгод, таких как война.

Ключевые слова: семейственность, семейная поддержка, семейные обязательства, семейный референт, религиозность, жизнестойкость.

Introduction

Strong family ties, religiosity, and resilience are among the most popular characteristics of Filipinos (Jujanester, 2021; Goyal, 2019; Ang & Diaz, 2013). However, these close ties, strong value and protection for each other, faith to Almighty God, and most importantly the ability to bounce back from stressful situations are put into test when disaster happens. An example of this disaster is the armed conflict that broke between the Philippine government security forces and affiliated militants of the Islamic State of Iraq and the Levant (ISIL), including the Maute and Abu Sayyaf Salafi jihadist groups in Marawi City on the 23rd of May 2017. The battle also known as the Marawi Siege became the longest urban battle in the modern history of the Philippines which resulted to the displacement of nearly half a million individuals and the death of more than 1, 100 militants, civilians and soldiers (France-Presse, 2017). Although the Marawi Siege is over, it is important to note that to date, there are still villages in Marawi (also known as the main battle areas or ground zero) that remained close to the residents because of total devastation preventing the residents from going home.

Because Marawi siege is considered as the most traumatic and violent event that has ever occurred in Marawi City and in the Meranao community, the study aimed to identify factors that may have helped Meranaos to cope from the traumatic event and from the stressful life conditions in the aftermath of war. Meranaos are among the Muslim tribal groups in the Philippines. Previous researches suggest that religiosity (Schulster et al., 2001, as cited by Van Hook, 2013; Javanmard, 2013; Hernandez, 2011) and family-related values such as familism (Hechanova et al., 2015; Rodas, Romero & Shramko, n.d.; Torres, 2016; Baron, Eisman, Scuello, Veyzer, & Liberman, 1996, cited in Hamlin-Glover, 2009; Arpentieva et al., 2021) are among the factors that promote resilience or the capacity to cope with life's adversities and setbacks.

Studies on family-related values such as familism or the centrality of the family and family relationships to a person (Sabogal, Mari'n, Otero-Sabogal, Mari'n BV & Perez-Stable, 1987; Mucchi-Faina, Pacilli & Verma, 2010; Diaz & Bui, 2016; Kuhlberg, Pen'a & Zayas, 2010; Knight, Gonzalez, Saenz, Bonds, Germán, Deardorff, & Updegraff, 2010) have been consistently growing. Although the construct is commonly hypothesized to be only true among Latino ethnic groups because of their collectivistic orientation and the importance they placed on their families (Sabogal et al., 1987; Romero, 1999), growing empirical findings show that the construct is applicable to other cultures as well (Mucchi-Faina, Pacilli & Verma, 2010; Coohy, 2001; Fuligni, Yip & Tseng, 2002; Lau, 1981; Lacar, 1995; Yeung & Fung, 2007; Schwartz, 2007).

In a study conducted by Sabogal and his colleagues (1987) which was later confirmed by Losada, Knight, Márquez-González, Montorio, Etxeberria & Peñacoba, (2008), they were able to establish through exploratory factor analysis that familism has three distinct dimensions namely: (a) familial obligations, which is defined as the perception that family members are responsible to provide material and economic support to the family, (b) familial support, which refers to the belief that family members are reliable sources of help in times of need, and that family members are expected to be close and united and (c) familial referent, which is the perceived importance that family values and rules and that family members' behaviors should meet expectations of the family.

To date, most studies on familism were conducted in Mexico and other Latin countries because of their collectivistic orientation and greater importance they placed on their families, hence, it is not yet robustly established whether findings from foreign studies are generalizable to

Filipinos and more specifically to Meranaos who are also known for being collective and being family oriented. In addition, majority of the previous studies conducted on familism in relation to resilience has focused on only a singular dimension of familism which is the familial support while the other dimensions identified by Sabogal et al. (1987) and Knight et al. (2010) such as familial obligations and familial referent were seldom considered. Thus, this present study attempted to explore familism by considering other dimensions of familism and how these relate to the resilience of a person.

In terms of religiosity, empirical research has backed the idea that religion serves a pivotal role in the lives of many when dealing with life's difficulties (Hamlin-Glover, 2009). Religiosity is a term that is often associated with rituals and overt practice that are believed to be key elements of the construct religion (Zenevicz, Moriguchi, Madureira, 2013). Researchers have not achieved an agreement in regards to meanings of religiosity (Hamlin-Glover, 2009; Mosqueiron, Sica da Rocha and Fleck, 2015; Reis and Menezes, 2017). Many characterize religiosity as both beliefs and practices relating to an organized religious affiliation or a specified divine power (e.g., Pargament, 1997; Shafranske&Malony, 1990, cited in Hernandez, 2011).

Research today is taking a significant move in understanding the important role or function of religiosity. Quite a number of studies have shown the positive influence of religiosity/spirituality on cancer patients; mentally ill patients; family well-being; quality of life; survivors of domestic violence (cited in Hamlin-Glover, 2009); and resilience in academic students (Javanmard, 2013). In addition, religiosity was found to be associated with less suicide attempts and a protective factor for major depression (Mosqueiron, Sica da Rocha & Fleck, 2015). Moreover, religiosity has been recognized as an asset in the survival of critical life events such as cancer, war, and hurricane disasters (Baron, Eisman, Scuello, Veyzer, & Liberman, 1996, cited in Hamlin-Glover, 2009). While research on religiosity as it relates to resilience has increased, little has been known among the Meranao families. The present study is interested in examining the role of religiosity to the resilience of Meranao war victims.

In summary, this present investigation sought to explore familism, religiosity, and resilience among Meranao college students. Specifically, this research hypothesizes that familism, its three dimensions (familial support, familial obligations and familial referent), and religiosity predict resilience.

Research methods

This section presents the methodological approaches that were employed in this study.

Research Design

This study employed a quantitative research design to examine the predictive relationship among familism, religiosity and resilience. More precisely, it examined the extent to which familism and its three dimensions namely, familial obligations, familial referent, and familial support, and religiosity influence the resilience of the respondents of the study.

Participants and Data Collection Process

The participants of this study were the Meranao College students enrolled in Mindanao State University-Marawi whose age ranges from 18 and 25 years and were having their classes inside the campus while the Marawi Siege was on-going. Selection of Meranao college students who were exposed to the Marawi Siege as the target participants of this present research is deemed necessary since the study focused on examining resilience among war victims after a community-wide armed conflict and Marawi siege is considered as the most traumatic and violent event that has ever occurred in Marawi City and in the Meranao community. In order to determine if the target participants- Meranao college students were exposed to the Marawi war, the enroll module of the university was used to find out whether they were enrolled during the time that the Marawi Siege broke out. In addition, they were also asked verbally whether they were (1) enrolled and were (2) having on-going classes inside the campus when the battle between the government troops and the

terrorists in the downtown area broke out. Those who satisfy these two criteria were included in the final list of respondents. After identifying the names of the participants via Simple Random sampling, their teachers were personally approached by the researcher to ask permission to invite students selected from the raffle draw and were qualified based on the inclusion criteria set by the researcher. When permission was granted, researcher went to the classrooms of the selected students to explain to them the nature of the study and to ask for their voluntary participation. Schedules of the administration of the questionnaires were also presented to them so that they can choose their most convenient schedule. Overall, the sample consisted of 200 Meranao college students. This sample size of 200 was determined based on Comfrey and Lee's (cited in Osborne & Costello, 2004) suggestion on the sufficient number of respondents, for studies that involve regression.

This study was carried out in accordance with the ethics of the university where the research took place. Participants were informed about the nature of the study as well as their respective rights and roles as participants through an informed consent that were distributed to them before the administration of the questionnaires.

Research Instruments

Data in this study were taken from the participants' answers on the three self-report measures, the Mexican American Cultural Values Scale, Religiosity and Spirituality Scale for Youth, and the Connor-Davidson Resilience Scale. The three self-report measures were made available by the authors in the internet for free and open access. Thus, permission to use the three scales is not necessary. There was a statement in the websites where the scales were taken that says that the information found on the website is free and open for public access.

The Mexican American Cultural Values Scale (MACVS; Knight, Gonzalez, Saenz, Bonds, Germán, Deardorff & Updegraff, 2010) was used in the study to measure the three dimensions of familism among the target participants. This scale is a 50-item measure of several cultural constructs (familism, respect, religion traditional gender roles, competition and personal achievement, independence and self-reliance and material success). It is available in both English and Spanish. For the present study, familism subscale was used. This subscale is further divided into three subscales: Familial Support (items 1, 4, 7, 9, 12 and 15), Familial Obligations (items 2, 5, 8, 10 and 13) and Familial Referent (items 3, 6, 11, 14, and 16). Sample items include: "It is important for family members to show their love and affection to one another" (Familial Support); "Children should be taught that it is their duty to care for their parents when their parents get old" (Familial Obligations); and "It is important to work hard and do one's best because this work reflects on the family" (Familial Referent). Items are measured in a 5-point Likert scale ranging from 1 (strongly disagree) to 5 (strongly agree). In terms of scoring, scores on each subscale are added. Higher scores indicate strong endorsement of the dimension (familial support, familial obligation and familial referent), whereas low scores indicate poor endorsement of the dimension. To get the overall familism score, scores from the three familism subscales were added with higher scores indicating higher familism values. An overall reliability score of 0.897 was obtained in the pilot study and in the present study with 200 respondents a Cronbach's alpha of 0.770 was obtained.

Religiosity was measured using the Religiosity and Spirituality Scale for youth (Hernandez, 2011). The measure was developed specifically for use with children and adolescents and was developed using a sample of youth of various ages and developmental levels. The measure was produced particularly for use with youth and was created utilizing a sample of youth of different ages and formative levels. Development of the scale is significant in that parents and youth from different groups were able to contribute to the generation of items. It is made sure that the items were formatively suitable for youth in both wording and substance. Further, the comprehension level was lower than that of two of the three generally utilized grown-up religiosity measures assessed in this investigation (i.e., the SWB and STS). The scale is a 37-item, to which the takers respond according to the degree to which they participate in or agree with each item. Items were

rated on a 4-point scale, ranging from 0="never" to 3="almost always. An example on an item is "When something bad happens, I know God is trying to make me stronger" (Hernandez, 2011). The total score of the scale is achieved by summing the respondent's ratings to the multiple items on the scale, with higher scores reflecting higher religiosity. This scale likewise showed sound psychometric properties, with a Cronbach's alpha coefficient of 0.870.

To measure the resilience among the target participants, the Connor-Davidson Resilience Scale by Connor, K. and Davidson J. (2003) was utilized. The scale consists of 25 items, to which the participants answer according to the extent to which they agree with each item as it applied to them over the previous month. Each item is rated on a five-point Likert Scale ranging from 0(not true at all) to 4 (true nearly all the time). An example on an item is "I have at least one close and secure relationship that helps me when I'm stressed". The total score was achieved by summing all responses, and ranges from 0 to 100, with higher scores reflecting greater resilience. Pilot testing of the scale also showed that the scale has high reliability ($\alpha = 0.871$) and in the present study reliability score increased to 0.911.

Items from the three scales (MACVS, RaSSY and CR-RISC) were translated into Filipino for better comprehension. English versions of the scales were given to a Filipino language specialist from the Department of Filipino and Other Languages of Mindanao State University – Marawi Campus to translate them to Filipino.

Data Analysis

The data gathered from this study were subjected to statistical analysis. Univariate descriptive statistics was utilized to address research questions pertaining to the respondents' levels of resilience, familism, familial support, familial obligations, familial referent, and religiosity. In addition, for a preliminary investigation of the relationships among the research variables, Pearson's correlation was employed.

For the main analysis of the data gathered from the respondents, multiple or multivariate regression was employed. It was employed since the aim of the present study is to examine the predictive relationship among four predictor variables (familism, familial support, familial obligations, familial referent and religiosity) and one criterion variable (resilience). Sron, Coups, & Aron, E., (2013) defined multiple regression as the procedure for predicting scores on a criterion variable from scores on two or more predictor variables. Further, Multiple Regression addressed research questions 5 to 7. Accordingly, five hypotheses were formulated to determine if familism, familial support, familial obligations, familial referent, and religiosity significantly predict resilience among Meranaos.

Results and Discussion

This chapter comprises the presentation, analysis and interpretation of the findings resulting from this study.

Univariate Descriptive Statistics

The demographic characteristics of the respondents are presented in Table 1. As shown in the table below, more than half of the respondents (65.5%) were 18 to 20 years old, while some were 21 to 23 years old (31%) and very few were 24 to 26 (3.5 %). In terms of the sex of the respondents, majority (74%) of them were females whereas 26% were males.

Table 1 – Demographic Characteristics of the Respondents

Characteristics	Frequency	Percentage	Mean (<i>M</i>)	<i>SD</i>
Age (in years)			20.18	1.447
18 – 20	131	65.5		
21 – 23	62	31.0		
24 – 25	7	3.5		
Sex			N/A	N/A
Male	52	26.0		
Female	148	74.0		

Note: *SD* = Standard Deviation

The summary of the descriptive statistics for familism and its three dimensions are displayed in Table 2 below.

Table 2 – Summary of Descriptive Statistics for Familism and Its Three Dimensions

Variables	Mean (<i>M</i>)	Standard Deviation (<i>SD</i>)	Interpretation
Familism	75.16	4.28	Very High
Familial Support	28.61	1.68	Very High
Familial Referent	22.88	1.95	Very High
Familial Obligation	23.67	1.54	Very High

Results showed that the average familism score for Meranao college students was 75.16 (*SD* = 4.28) and this indicates that their level of familism was relatively very high. The results imply that respondents strongly feel attachment, reciprocity, and devotion to their family, and they strongly identify with their familial values, obligations and responsibilities. This result is consistent with previous researches suggesting that familism is commonly high among individuals who have a collectivist cultural background (Mucchi-Faina, Pacilli & Verma, 2010; Coohy, 2001; Fuligni, Yip & Tseng, 2002; Lau, 1981; Lacar, 1995; Yeung & Fung, 2007; Schwartz, 2007; Sabogal et al., 1987; and Romero, 1999) and Meranao families are known for being very closely knitted and for giving prime importance to their familial values, traditions, relationships, obligations, and responsibilities.

In terms of the three dimensions of familism (familial support, familial obligations, and familial referent), results suggest that among the three dimensions, familial obligation, 23.67 (*SD* = 1.54) appears to be relatively very high among the Meranao respondents. This result may be explained by the well-known practice of *Awidan* (social obligation) among Meranaos. *Awidan* refers to the mutual obligation of family member to help one another. This practice is reflected by the strong agreement of the respondents to items in the questionnaire that speaks about the obligation of the children to take care of their parents when they get old, the duty to take care of and be role models to younger siblings and the perceived obligation to share someone’s home to relatives who need a place to stay. The item that specifically talks about the obligation to share one’s home to relatives who are in need of place to stay is very much relevant to the context of the

respondents. According to the record of the Department of Social Welfare and Development (DSWD), during the earlier part of the Marawi Siege, only 5% of the total number of evacuees are catered in the evacuation centers while 95% resorted in migrating to nearby cities and municipalities and stay in their relatives' houses (Bejo, 2017).

Table 3 shows the respondents' level of religiosity. As shown in the table below, the average religiosity score for Meranao respondents was 83.87 (SD = 12.95) and this may indicate that their religiosity is relatively high.

Table 3 – Summary of Descriptive Statistics for Religiosity

Variables	Mean (<i>M</i>)	Standard Deviation (<i>SD</i>)	Interpretation
Religiosity	83.87	12.95	High Religiosity

The items in the religiosity scale that were highly endorsed by the respondents of the study clearly indicate the centrality or importance of God to the respondents. Based on the top-rated items, results indicate that: the respondents derive comfort from their faith to God; they believe that God will not give them something that is beyond their capability; they always ask for God's help in times of need; and praying gives them strength when they are upset. As such, it is clear that the respondents have strong faith and are optimistic that God will not leave them and will never give them something that is more than what they can handle. These strong faith and optimism among the respondents may help the respondents deal with the challenges that are brought to them by the Marawi Siege.

With regard to the level of resilience among the respondents, it can be seen from the data in Table 4 that the average score of respondents for resilience is 77.14 (SD = 10.72) which may be interpreted as relatively high. This result may suggest that the Meranao respondents of the study were relatively highly resilient.

Table 4 – Summary of Descriptive Statistics for Resilience

Variables	Mean	Standard Deviation	Interpretation
Resilience	77.14	10.72	High Resilience

Based on the items in the resilience scale that were highly agreed by the respondents, indicators of high resilience among the respondents are: their strong faith to God; optimistic thinking that everything happens for a reason; clear sense of purpose in life; confidence in their ability to achieve goals in life; confidence in their ability to bounce from life's difficulties; and sense of hope. It is worthy to note that the respondents' strong faith to God ranked as the top most indicator of resilience among the respondents. This clearly indicates that religiosity among the respondents or their strong faith helps them cope from the stressful experiences they had from the Marawi Siege.

Bivariate Analysis

Before conducting the main statistical analysis (multiple regression) for the present study, a preliminary investigation of the relationships among the research variables was conducted using Pearson's correlation. Pearson's correlation was conducted to check if the Independent variables

are related to the dependent variable and if the Independent variables are related to each other. Pallant (2010) pointed out that multicollinearity exists when the independent variables are highly correlated ($r = .9$ and above). Multiple regression analysis should be free from multicollinearity between variables for it can cause problems, such as a decrease in the unique variance accounted for by an independent variable (Hair et al., 2010) and generating extremely large standard errors (Osborne, 2015; Tabachnick & Fidell, 2013). Based on the results of the Pearson’s correlations shown in Table 5, correlations between the independent variables are all below 0.9 indicating absence of multicollinearity. Therefore, all independent variables are safe to be included in the multiple regression model.

As shown in Table 5 below, all values for all variables are less than .01 indicating that all variables of the present study are significantly associated with each other. More specifically, familism was significantly associated with each of its dimension: familial support, familial obligations and familial referent ($r = .793, p = <.01; r = .807, p = <.01; r = .873, p = <.01$), respectively.

Table 5 – Correlations between familism, familial support, familial obligations, familial referent, religiosity and resilience

Variables	Resilience	Familism	Familial support	Familial obligations	Familial referent
Familism	.398**	—			
Familial support	.313**	.793**	—		
Familial obligations	.305**	.807**	.451**	—	
Familial referent	.363**	.873**	.520**	.592*	—
Religiosity	.410**	.439**	.317**	.429**	.349**

** Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Moreover, all dimensions that comprise familism were all significantly related with each other. Furthermore, familism and all of its dimensions namely, familial support, familial obligations and familial referent were all correlated with religiosity ($r = .439, p = <.01; r = .317, p = <.01; r = .429, p = <.01; r = .349, p = <.01$), respectively. In terms of the criterion variable of this study which is resilience, results also show that religiosity, familism, familial support, familial obligations and familial referent were all significantly related with resilience ($r = .410, p = <.01; r = .398, p = <.01; r = .313, p = <.01; r = .305, p = <.01; r = .363, p = <.01$), respectively. It is important to note that values for all variables are positive which suggest that as the level of one variable increases, the other variable also increases.

For example, as can be seen in Table 5, as the level of familism increases, level of resilience also increases, $r = .398, p = \leq .01$. This is true to all other variables. However, it is important to note that religiosity has the strongest relationship with resilience as compared to all other independent variables (familism, familial support, familial obligations, and familial referent), $r = .410, p = \leq .01$. Using the guidelines of Cohen (1988, pp. 79–81) in interpreting strength of relationship between variables, a correlation coefficient of .410 indicates medium or moderate relationship. This suggests

that religiosity was moderately positively associated with resilience, with high levels of religiosity associated with high levels of resilience. This result further implies that among the predictor variables, religiosity has the highest potential to become predictor of resilience among the respondents of the study.

Moreover, it is worthy to note that, among the three dimensions of familism, familial referent has the strongest relationship as compared to the other dimensions, $r = .363$, $p = < .01$. This suggests medium or moderate positive relationship between familial referent and resilience which may imply high probability of familial referent to become predictor of resilience.

Regression Analysis

For the main analysis of the results of the study, there were two models that were produced. In model 1, all predictor variables (familism, familial support, familial obligations, familial referent, and religiosity) were entered in the regression analysis. However, due to singularity issue that was pointed out by Pallant (2010), SPSS output automatically excluded familism from the first model of regression analysis. According to Pallant (2010), multiple regression is sensitive to singularity which occurs when a predictor variable is just a combination of other independent variables. In the present study, the variable familism was actually a combination of familial support, familial obligations, and familial referent. As such, the first model consisted only of familial support, familial obligations, familial referent, and religiosity as predictor variables. To address this issue on singularity, only familism and religiosity were entered as independent variables in the second model. Familism was entered separately from its subdimensions.

Model 1

Table 6 – Summary of the Multiple Regression Analysis for Model 1

	B	SEB	P
Constant	9.663	12.907	0.455
Familial support	0.111	0.482	0.142
Familial obligations	0.012	0.575	0.889
Familial referent	0.193	0.460	0.022
Religiosity	0.302	0.058	0.000

Note. R=0.482; R²=0.232, F (4, 195) = 14.736, sig.=0.05

Table 6 shows the summary of the multiple regression analysis for model 1. In this particular model, familism was excluded as one of the predictor variables because of singularity issue that was explained earlier in this paper. Model 1 consisted only of familial support, familial obligations, familial referent, and religiosity as predictor variables. Results of regression analysis in Model 1 indicated that the four predictor variables explained 23.2% of the variance ($R^2 = 0.232$, $F(4, 195) = 14.736$, $p < .05$). This indicates that the remaining 76.8% can be due to other factors. Previous researches suggest that effective emotion regulation skills, adequate self-awareness, capacity to be optimistic about one’s future (Southwick, Bonanno, Masten, Panter-Brick, & Yehuda, 2014), internal locus of control, self-esteem, self-efficacy, autonomy (Garmezy, 1974, as cited in Wong & Wong, 2011), high intelligence, an easygoing temperament (Fergusson & Horwood, 2003; Masten & Powell, 2003, as cited Betancourt & Khan, 2008), strong minority status (Sanders, Munford & Boden, 2017), neighborhood quality (Afifi & MacMillan, 2011, as cited Sanders et al., 2017), sense of belonging (Marsiglia, Booth, Baldwin & Ayers, 2013) and education (Sanders, Munford & Thimasarn-Anwar, 2016; Savolainen et al., 2011; Zolkoski & Bullock, 2012; Samel, Sondergeld, Fischer & Patterson, 2011, as cited in Sanders et al., 2017) are some of the factors that are found to be important in the promotion of resilience. Other factors such as gender, civil status,

and socio-economic status may also play significant role in the ability of the person to bounce from stressful experiences.

From the analysis, it was found that only familial referent and religiosity were statistically significant in predicting resilience, with $\beta = .19, p < .05$ and $\beta = .30, p < .001$, respectively. As such, the research hypotheses that familial referent (hypothesis 4) and religiosity (hypothesis 5) significantly predict resilience were supported by the findings of the present study. This suggests that the person’s belief that he/she is behaving in accordance to his/her family values, rules, and behavioral standards may provide him/her resource in his attempt to cope life’s adversities. Furthermore, results of the analysis also suggest that being religious is an important factor that may increase person’s ability to bounce back from stressful situations.

On the contrary, in this particular model, familism, familial support, and familial obligations did not emerge as significant predictors of resilience. Therefore, results did not support the research hypotheses that familism (hypothesis 1), familial support (hypothesis 2) and familial obligations (hypothesis 3) significantly predict resilience.

Model 2

Table 7 – Summary of the Multiple Regression Analysis for Model 2

	B	SEB	P
Constant	5.936	11.859	0.617
Familism	0.270	0.175	0.000
Religiosity	0.291	0.058	0.000

Note. R=0.477; R2=0.227, F (2, 197) = 28.940, sig.=0.001

For Table 7, it shows the summary of the multiple regression analysis for model 2. After entry of familism and religiosity in the multivariate regression model, the total variance explained by predictor variables was 22.7% ($R^2 = 0.227, F (2, 197) = 28.940, p < .001$). In the regression model, both familism and religiosity were statistically significant in predicting resilience, with $\beta = .27, p < .001$ and $\beta = .29, p < .001$, respectively. Hence, the research hypotheses that familism and religiosity significantly predict resilience were supported by the findings of the present study.

It is noteworthy that from the two regression models, religiosity consistently emerged as significant predictor of resilience. Thus, results of the two regression models support the hypothesis that religiosity significantly predicts resilience (hypothesis 5). This result is consistent with the findings of the study that was conducted by Baguio, Bual, Donque, Peña, Salinguhay and Sebios (2018) among the Marawi Siege survivors who chose to stay in Lapu-Lapu City which revealed that prayer to God (Allah SWT) was the most significant coping mechanism that was mainly used by the survivors. Moreover, in the report that was made by Suson and his colleagues (2018), it was emphasized that identification of the rebuilding of mosques as priority of the Philippine Government gives the war-torn city and its residents hope for recovery. This clearly proves how important it is for the survivors of Marawi Seige, the Meranaos to maintain their faith to Allah SWT through their mosques and how it gives them hope that with their faith to Allah SWT intact, they can survive.

Interestingly, in the second model where familism was entered separately from its subdimensions, it emerged as significant predictor of resilience, $\beta = .27, p < .001$. This result is supported by the findings of Baguio et al. (2018) in their study among the Marawi Siege survivors staying in Lapu-Lapu City which suggest that aside from prayer, socialization with significant others such as family and friends help them cope from the negative experiences they had as a result of their exposure to the Marawi Siege. This result is also consistent with the study of Corona and her colleagues (2016) where college students who demonstrate high familism are less likely to show

mental health symptoms. This is specifically relevant to the present study especially that the respondents of the present study were also college students who may be prone to show mental health symptoms because of the traumatic event (Marawi war) they went through.

Relatedly, in the study of Hechanova, Waelde, Docena, Alampay, Alianan, Flores, Ramos & Melgar (2015) where they evaluated effectiveness of their resilience intervention program known as *Katatagan* with the survivors of Super Typhoon Haiyan, they found that identification of strong family sense is commonly cited as protective factor among the Filipino survivors. Accordingly, the survivors rely on the support of their family members, and that their family was often cited as their source of strength. It was also noted in the paper that among Filipinos, the notion of family does not only refer to nuclear family but also to extended family.

In terms of the three dimensions of familism, as shown in Table 6, only familial referent emerged as significant predictor of resilience. It is interesting that familial support did not emerge as significant predictor contrary to what previous studies have established that this dimension is a significant resource of resilience (Resnick, et al., 1997; Salem, et al., 1998; Wills & Cleary, 1996, as cited in Ostaszewski & Zimmerman, 2006; and Marsiglia, Booth, Baldwin & Ayers, 2013).

One possible reason why familial support did not emerge as predictor of resilience is the context of the respondents. All of them including their family and relatives were affected by the Marawi war. Thus, a family member may refrain from seeking support from the family fearing that it may add additional burden to his/her family who are also facing the same circumstance. Instead, a family member is more pressured to show to his/her family that he/she remained strong and can be relied despite what they are going through.

Further, this pressure to show strength to the family despite what is happening may shed light as to why among the three dimensions, only familial referent emerged as significant predictor of resilience. According to the definition of familial referent, it is the belief that the expectations of the family such as family values, rules, and behavioral standards are being satisfied by the members (Sabogal, et al., 1987). In the case of Meranaos, one familial value that is strongly observed by the members as they are expected to behave in accordance with their familial values is the *Maratabat*, roughly translated as self-pride according to Prof. Aminoding Limpao of Mindanao State University in an interview with him by Galban (2017).

Prof. Aminoding Limpao further contends that *Maratabat* is part of every Meranao's way of life. *Maratabat* pushes every Meranao to defend every member of his or her clan or preserve the family honor from physical or mental harm. *Maratabat* provides courage in every Meranao knowing that wherever they are and in whatever situation they are in, they are protected by their family and members of their clan. In addition, according to Rasol (2016), with *Maratabat*, once a family member is in trouble, he/she can expect that the whole family (both nuclear and extended) is on his/her side to provide whatever support needed because it is a shame on the family if something bad happens to him/her. This is one of the primary reasons why per record of the Department of Social Welfare and Development, majority of the evacuees are staying in their relatives' houses instead of staying and suffering from evacuation center. In the Meranao culture, it is a blow to the *Maratabat* of the family which is not limited to the nuclear family, if a family or a relative is staying and suffering from the discomfort in an evacuation when in reality a relative has a place where he/she can accommodate such. Moreover, it is also considered as a sign of deviance from the *Awidan* (familial obligation) of the relative who is denying to provide temporary shelter to in need relatives. Hence, it is *Maratabat* and *Awidan* that saved significant number of Meranao families from staying in an evacuation centers.

Social identity theory may also offer explanation why among the three dimensions of familism only familial referent emerged as significant predictor of resilience. According to social identity theory people define their sense of self in terms of their social identities or group memberships (Haslam, Postmes & Haslam, 2009). This suggests that by simply being a member of the family, strongly identifying with them and following what a family member is expected to do

may provide sense of stability, meaning, purpose, and direction that has been shown to have positive implications for an individual's mental health (Haslam, et al., 2009). In the case of Meranaos, because they are closely knitted and are commonly known and best understood through their *Maratabat*, it is not surprising that by simply identifying with their *Maratabat* it helps them cope from an extremely stressful adversity such as war. According to Mansungayan (1999), among Meranaos *Maratabat* functions as some sort of welfare agency and social security system where a person can expect that wherever he or she is and in whatever situation he or she is in, he or she is protected by his or her family and other members of the clan. Thus, with *Maratabat* in mind, it may be powerful enough to help the person cope.

Conclusion

The main thrust of this study was to examine the contribution of familism and religiosity to resilience, an individual's capacity to bounce back from an extremely stressful adversity such as war. The present research emphasized the relatively high level of familism (consisting of three dimensions namely, familial support, familial obligation and familial referent) and religiosity in Meranao emerging adults.

To a certain extent, results have substantiated the assumptions of the theories used as guide in this study. For example, results of the present study supports the assumption of social identity theory that people define their sense of self in terms of their social identities or group memberships. Results imply that Meranaos define their sense of self in terms of their close relationship with their family and in their strong identification with the Meranao's familial values such as *Maratabat* and *Awidan*. It is apparent that among Meranaos, without their *Maratabat* and their *Awidan* they are nobody. On the other hand, relative to the context of the study, *Maratabat* and *Awidan* served as some sort of welfare agency and social security system that saved significant number of Meranao evacuees from staying in evacuation centers, provides assurance of protection, and a pushing factor that motivates the Meranao students to continue their education despite the risks posed by the Marawi Siege.

Findings clearly suggest that the respondents' strong feelings of attachment to their family, their value of family unity, their performance of their familial obligation which is reflected in their practice of *Awidan* and their strong identification with their familial values such as their *Maratabat* increased the likelihood of their ability to cope from extremely stressful situations. Further, their strong devotion to their faith to God and their performance of their obligatory prayers served as their resource of resilience in times of adversity such as war.

Nevertheless, it is important to note that this study is subject to a few limitations. First, considering that the entire data used in the study were based solely on respondents' self-reports which may be prone to response bias, the use of multiple sources of information would be preferable as it may reduce the effect of subjectivity (Li, Zhang, Liu, & Cao, 2013; as cited in Barra, 2017). It is suggested that future studies should consider multiple informants, such as parents and teachers to provide validation to the reports made by the emerging adults. Secondly, demographic variables such as gender, civil status, and socio-economic status which may have implication to the resilience of the participants were not examined in this study. Further research that aimed to look into the potential roles of such variables in understanding and promoting familism, religiosity and resilience among Meranaos could be explored. Lastly, culture-specific factors other than *Maratabat* and *Awidan* that may also contribute to the respondents' resilience are not explored in this study; thus, future research is recommended for the design of a more culturally appropriate prevention and intervention programs.

Acknowledgements

The author would like to thank the students who participated in this research, friends who offered free consultations, and panel of experts who helped her finish this research.

REFERENCES

1. Abdullah, H. A. (2003). *The Conceptualization of Awidan and Its Importance in the Life of Selected MSU-Main Meranao Residents*. Undergraduate Thesis. Mindanao State University.
2. Annalakshmi, N., & Abeer, M. (n.d.). Islamic worldview, Religious Personality and Resilience among Muslim Adolescent Students in India. *Europe's Journal of Psychology*, 7(4), pp. 716-738.
3. Aron, A., Coups, E., & Aron, E. (2013). *Statistics for Psychology* (6thed.) Pearson Education, Inc.
4. Arpentieva M.R.; Retnawati H.; Akhmetova T.A.; Azman M.N.A.; Kassymova G.K. (2021). Constructivist approach in pedagogical science. Challenges of Science. Issue IV, 2021, pp. 12-17. <https://doi.org/10.31643/2021.02>
5. Baek, H., Lee, K., Joo, E., Lee, M., & Cho, K. (2010). Reliability and Validity of the Korean Version of the Connor-Davidson Resilience Scale. *Psychiatry Investig.* 7(2):109-115.
6. Baguio, R.M., Bual, L., Donque, H.M., Peña, A.M., Salinguhay, C.F., & Sebios, L.J. (2017). *Home Away from Home: Struggles of Marawi Refugees in Relocation Areas of Lapu-Lapu City*.
7. Barra, S.M. (2017). *Stressful Life Events, Parental Verbal Aggression, And Depressive Symptoms In Malaysian Adolescents With Parental Warmth And Sex As Moderators*. Masteral Thesis. Univesity Putra Malaysia.
8. Bejo, JG. A. (2017). Marawi Siege: *The Effects of Martial Law on the Diaspora of Marawi People*. Retrieved from <http://www.ilabour.eu/blog/marawi-siege-effects-martial-law-diaspora-marawi-people>
9. Campos, B., Ullman, J.B., Aguilera, A., & Dunkel Schetter, C. (2014). Familism and psychological health: theintervening role of closeness and social support. *Cultural Diversity and Ethnic Minority Psychology*, 20(2), 191.
10. Cayon, M. (2017). *DOH Confirms Depression, Mental Disturbance Among Evacuees*. <https://businessmirror.com.ph/doh-confirms-depression-mental-disturbance-among-evacuees/>
11. Cohen, J.W. (1988). *Statistical power analysis for the behavioral sciences* (2nd edn). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
12. Connor, K. & Davidson J. (2003). Development of a new resilience scale: the Connor-Davidson resilience scale (CD-RISC). *Depression and Anxiety* 18:16-82.
13. Coohy, C. (2001). The relationship between familism and child maltreatment in Latino and Anglo families. *Child Maltreatment*, 6, 130–142.
14. Corona, R., Rodríguez, V.M., McDonald, S.E., Velazquez, E., Rodríguez, A., &Fuentes, V.E., (2016). Associations between Cultural Stressors, Cultural Values, and Latina/o College Students' Mental Health. *The Journal of Youth Adolescence*, 46, 63–77.
15. Delgado, M.Y., Updegraff, K.A., Roosa, M.W., & Umana-Taylor, A.J. (2011). Discrimination and Mexican-origin adolescents' adjustment: The moderating roles of adolescents', mothers', andfathers' cultural orientations and values. *Journal of Youth Adolescence*, 40, 125–139.
16. Diaz, T., Bui, N.H., (2016). Subjective Well-Being in Mexican and Mexican American Women: The Role of Acculturation, EthnicIdentity, Gender Roles, and Perceived Social Support. *The Journal of Happiness Studies*.
17. France-Press, A. (2017, October 19). *Marawi: City destroyed in Philippines' longest urban war*. *Inquirer.net*. Retrieved from <http://newsinfo.inquirer.net/939202/marawi-war-maute-terrorism-duterte-isnilon-hapilon-is-islamic-state>
18. Fuligni, A.J., Tseng, V., & Lam, M. (1999). Attitudes toward family obligations among American adolescents with Asian, Latin American, and European backgrounds. *Child Development*, 70, 1030–1044.

19. Fuligni, A.J., Yip, T., & Tseng, V. (2002). The impact of family obligation on the daily activities and psychological well-being of Chinese American Adolescents. *Child Development*, 73, 302–314.
20. Galalac, R. (2017, August 8). 'Mental health crisis' among Marawi evacuees alarms officials. *ABS-CBN News*. Retrieved from <http://news.abs-cbn.com/focus/08/08/17/mental-health-crisis-among-marawi-evacuees-alarms-officials>
21. Goyala, J. (2019, January 14). *Traditional Family Values that make us distinct among Others*. Retrieved from <https://medium.com/@janeellapangoyala/traditional-family-values-that-make-us-distinct-among-others-7a439fdfd28a#:~:text=Filipinos%20are%20known%20for%20having,away%20from%20his%20Fher%20family.>
22. Hamlin-Glover, D.L. (2009). Spirituality, Religion, and Resilience among Military Families. A Dissertation. The Florida State University.
23. Haslam A., Jetten, J., Postmes, T., & Haslam C., 2009. Social identity, health and well-being: an emerging agenda for applied psychology. *Applied psychology: An international review*, 2009, 58 (1), 1–23 doi: 10.1111/j.1464-0597.2008.00379.x
24. Hernandez, B.C. (2011). The Religiosity and Spirituality Scale for Youth: Development and Initial Validation. A Dissertation. Louisiana State University and Agricultural and Mechanical College.
25. Hernández, B., Ramírez García, J. I., & Flynn, M. (2010). The Role Of Familism in the Relation Between Parent–Child Discord and Psychological Distress among Emerging Adults Of Mexican Descent. *Journal of Family Psychology*, 24, 105–114.
26. Jamal, H. & Abbas, A. (2007). Maratabat and the Meranaos. [Blog post]. Retrieved from www.bangsa-moro.co.cc
27. Javanmard, G.H. (2013). Religious Beliefs and Resilience in Academic Students. *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 84 (2013). 744–748.
28. Jujanester (2021). *Pinoy Life: Classic Filipino Traits and Characteristics*. Retrieved from <https://owlcation.com/social-sciences/filipino-traits-and-characteristics>
29. Knight, G.P., Gonzalez, N.A., Saenz, D.S., Bonds, D.D., Germán, M., Deardorff, J., & Updegraff, K.A. (2010). The MexicanAmerican cultural values scales for adolescents and adults. *Journal of Early Adolescence*, 30, 444–481.
30. Kuhlberg, J.A., Pen˜a, J.P., Zayas, L.H. (2010). Familism, Parent-Adolescent Conflict, Self-Esteem, Internalizing Behaviors and Suicide Attempts among Adolescent Latinas. *Child Psychiatry Hum Dev*, 41, 425–440.
31. Losada, A., Knight, B.G., Márquez-González, M., Montorio, I., Etxeberria, I., & Peñacoba, C. (2008). Confirmatory factor analysis of the familism scale in a sample of dementia caregivers. *Aging & Mental Health*, 12, 504–508.
32. Mansungayan, N. (1999). *The Conceptualization of Maratabat and Their Perceived Effect on the Educational Advancement of Maranaos*. Undergraduate Thesis. Mindanao State University-Main Campus
33. Mosqueiron, B., Sica da Rocha, N., & Fleck, M. (2015). Intrinsic Religiosity, Resilience, Quality of Life, and Suicide Risk in Depressed Inpatients. *Journal of Affective Disorders* 179 (2015) 128–133.
34. Mucchi-Faina, A., Pacilli, M.G., & Verma, J., (2010). The Two Faces of Familism: A Cross-Cultural Research in India and Italy. *Psychological Studies (Oct–Dec 2010)*, 55(4), 365–373.
35. Pallant, J. (2010). *SPSS Survival Manual: A step by step guide to data analysis using SPSS* (4th ed.). England: McGraw Hill.
36. Sabogal F, Mari´n G, Otero-Sabogal R, Mari´n BV, Perez-Stable EJ (1987) Hispanic familism and acculturation: what changes and what doesn't? *Hisp J Behav Sci* 9(4):397–412.

МАЗМҰНЫ

ФИЛОЛОГИЯ

ҚОШАНОВА Н.Д.

ЕРГУБЕКОВА Ж.С.

Түрктану ғылымында «үш», «төрт», «бес» сөздерімен келетін тұрақты тіркестердің жасалу ерекшеліктері

7–19

ESTHER JOHN PERRY

COLLIN JEROME

‘A Curse or a Blessing?’: the Fate of Iban Women in ‘Adat Nguai’ as Illustrated by Literary Devices in Iban Song Lyrics

20–26

MOHAMAD SYAHRUL NIZAM IBRAHIM

MOHD IBRANI SHAHRIMIN ADAM ASSIM

SHAZALI JOHARI

SYARIFAH KAMARIAH WAN MOHAMMAD

SUZIANA HASSAN

Perception on Penan's Oroo' language among Local Community at Batu Bungan, Mulu, Sarawak, Malaysia

27–36

ӘШІРХАНОВА Қ.М.

СҮЙІНЖАНОВА Ж.К.

Халық емшілігінің қазақ және түрік халық ауыз әдебиетіндегі көрінісі

37–46

ТАНАУОВА Ж.Т.

Күлдіргі әңгімелердің өзге фольклор жанрларымен қатынасы

47–56

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПӘНДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

КАЛИМБЕТОВ Б.Т.

КУЛАЧОВА Г.Р.

Maple компьютерлік математика жүйесін қолдана отырып, сандық тізбектердің шегін оқытуды жетілдіру

57–72

BERKIMBAEV K.M.

NIYAZOVA G.Zh.

Structural-content Model for Forming the Digital Competence of Teachers

73–84

CHAN SIAW LENG

JOYCE MORRIS KAPONG

Personal Growth through English Proficiency: a Case Study in Sarawak

85–93

ТАУКЕБАЕВА Р.Б.

О феномене мотивации в процессе обучения английскому языку

94–106

DUISEMBEKOVA Z.M.

Exploring ELT Student Teachers' Beliefs about ICC: Insights from Teacher Education Programs in Turkey

107–119

ТУРМЕТОВА Г.Ж.

АБДИКАЛИКОВА А.Е.

Оқыту процесінде Tulipa тұқымдас өсімдіктерді микроклонды көбейту әдісін қолдану

120–128

ТАРИХ, САЯСАТТАНУ

МҰСТАПАЕВА Д. Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің XII ғасырдағы құрылымының зерттелуі	129–138
İLHAMİ DURMUŞ Yazılı Kaynaklar Işığında İskitlerin Kökeni Üzerine Görüşler	139–155
НҰСҚАБАЕВ О. Еуразиялық кеңістіктегі түрктен этникалық түзелімдер	156–170
ТАСТАНБЕКОВ М.М. СЫЗДЫҚОВА Г.М. Жолбарыс хан өміріне қатысты кейбір мәселелер	171–183
КАТТАБЕКОВА N.K. NURMANOVA Sh.B. Formation of the Alphabetic System in the History of Kazakh Writing	184–196

ФИЛОСОФИЯ, ДІНТАНУ

ОСПАНОВА С.Б. ҚАБЫЛОВА А.С. Жетісудың киелі жерлерінің діни туризмді дамытудағы әлеуеті	197–207
SHISKA SUMAWINATA DEWI RAHAN ARYANTI LAVIBATUSSOLIHAN Revisiting Baayun Mulud Tradition: a Gender-Critical Perspective	208–218
ИЛЕСБЕКОВ А. ЖАМАШЕВ А. Бәдруддин әл-Айни мен ибн Хажар Әл-Асқаланидің «Сахих әл-Бұхари» жинағына жазған түсіндірме еңбектерінің салыстырмалы талдаулары	219–228
NOR-AIN MAGANGCONG H. ESMAIL Familism and Religiosity as Predictors of Resilience among Meranaos	229–243
МАЗМҰНЫ	244

İÇİNDEKİLER

FİLOLOJİ

KOŞANOVA N.D.

ERGUBEKOVA C.S.

Türkolojide “Üç”, “Dört”, “Beş” Kelimeleriyle İstikrarlı İfadelerin
Oluşumunun Özellikleri

7–19

ESTHER JOHN PERRY

COLLİN JEROME

Lanet mi, Nimet mi?: İban Şarkı Sözlerinde Edebi Aygıtlarla Gösterildiği
gibi ‘Adat Nguai’deki İban Kadınlarının Kaderi

20–26

MUHAMMED ŞEHRUL NİZAM İBRAHİM

MOHD İBRANİ ŞEHRİMİN ADAM ASSİM

ŞAZALİ JOHARİ

SYARİFAH KAMARİAH WAN MUHAMMED

SUZİANA HASAN

Batu Bungan, Mulu, Sarawak, Malezya'daki Yerel Halk Arasında Penan'ın
Oroo 'Dili Algısı

27–36

AŞİRHANOVA K.M.

SUIUNJANOVA C.K.

Halk Sağlığının Kazakça ve Türk Halk Sözlü Literatürdeki Yansıması

37–46

TANAUOVA C.T.

Komik Hikayelerin Diğer Folklor Türleriyle İlişkisi

47–56

PEDAGOJİ VE ÖĞRETİM TEKNİKLERİ

KALİMBETOV B.T.

KULAÇOVA G.R.

Maple Bilgisayar Matematik Sistemini Kullanarak
Sayısal Zincirlerin Sınırlarını Öğretmeyi Geliştirmek

57–72

BERKİMBAYEV K.M.

NİYAZOVA G.C.

Öğretmenlerin Dijital Yeterliliğinin Oluşumu İçin Yapısal Olarak
Anlamlı Bir Model

73–84

CHAN SIEW LENG

JOYCE MORRİS KAPONG

İngilizce Yeterliliği İle Kişisel Gelişim: Sarawak'ta Bir Vaka Çalışması

82–93

TAUKEBAYEVA R.B.

İngilizce Öğrenme Sürecinde Motivasyon Olgusu Hakkında Bir Çalışma

94–106

DUISEMBEKOVA Z.M.

İngilizce Öğretmenliği Bölümü Öğrencilerinin Kültürler Arası İletişim
Yeterlilikleri İle İlgili Bakış Açıları: Türkiye'deki Eğitim Programlarından
Örnekler

107–

TURMETOVA G.G.

ABDİKALİKOVA A.E.

Öğrenme Sürecinde Tulipa Cinsinin Bitkilerinin Mikroklonal Üreme
Yönteminin Uygulanması

120–128

TARİH, SİYASET BİLİMİ

MUSTAPAYEVA D.

12. Yüzyıldan Kalma Hoca Ahmed Yesevi Türbesi'nin Yapısının İncelenmesi 129–138

İLHAMİ DURMUŞ

Yazılı Kaynaklar Işığında İskitlerin Kökeni Üzerine Görüşler 139–155

NUSKABAYEV O.

Avrasya Bölgesinde Türk Etnik Oluşumları 156–170

TASTANBEKOV M.M.

SIZDIKOVA G.M.

Colbarıs Han'ın Hayatı ile İlgili Bazı Sorunlar 171–183

KATTABEKOVA N.K.

NURMANOVA Ş.B.

Kazak Yazı Tarihinde Alfabetik Sistemin Oluşumu 184–196

FELSEFE, İLAHİYAT

OSPAÑOVA S.B.

KABILOVA A.S.

Jethysu'nun Kutsal Yerlerinin Dini Turizmin Gelişmesinde Potansiyeli 197–207

SHİSKA SUMAWİNATA

DEWİ RAIHAN ARYANTİ

LABİBATUSSOLİHAH

Baayun Mulud Gelenegini Yeniden Gözden Geçirme: Toplumsal Cinsiyet Açısından Eleştirel Bir Bakış Açısı 208–218

İLESBEKOV A.

CAMAŞEV A.

Badruddin el-Ayni ve ibn Hacer el-Ashalani'nin Sahih el-Buhari Koleksiyonuna İlişkin Açıklayıcı Çalışmalarının Karşılaştırmalı Analizi 219–228

NOR-AİN MAGANGCONG H. ESMAİL

Maranaos Arasında Dayanıklılığın Belirleyicileri Olarak Ailecilik Ve Dindarlık 229–243

İÇİNDEKİLER

244

**ЯСАУИ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ
YESEVI ÜNİVERSİTESİ HABARŞISI**

Ғылыми редактордың орынбасары
доцент, Ph.D. Пилтен Пусат

Аға редактор Әбілдаева Г.

Техникалық редактор Ахметова Ж.

Жауапты хатшы Садыкова А.

Жарияланған мақала авторының пікірі редакция көзқарасын білдірмейді.

Мақала мазмұнына автор жауап береді.

Қолжазбалар өңделеді және авторларға қайтарылмайды.

**«Ясауи университетінің хабаршысына» жарияланған материалдарды
сілтемесіз көшіріп басуға болмайды.**

Редакцияның мекен-жайы:

*161200, Қазақстан Республикасы, Түркістан облысы, Түркістан қаласы,
ХҚТУ қалашығы, Б.Саттархан даңғылы, №29В, Бас ғимарат, 404-бөлме*

☎(8-725-33) 6-38-26

E-mail: khabarshi.iktu@ayu.edu.kz

*Журнал Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік университетінің
«Тұран» баспаханасында көбейтілді.*

Басуға 30.12.2021 ж. қол қойылды. Пішімі 60X84/8. Қағазы офсеттік.

Шартты баспа табағы 15,5. Таралымы 200 дана. Тапсырыс 323. ©

Баспахана мекен-жайы:

*161200, Қазақстан Республикасы, Түркістан облысы, Түркістан қаласы,
ХҚТУ қалашығы, Б.Саттархан даңғылы, №29В, 2-ші ғимарат*

☎(8-725-33) 6-37-21 (1080), (1083)

E-mail: turanbaspasi@ayu.edu.kz